

Σχολή Επιστημών Υγείας και Πρόνοιας

Τμήμα Βιοϊατρικών Επιστημών

Σχολή Διοικητικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών

Τμήμα Αγωγής και Φροντίδας στην Πρώιμη Παιδική Ηλικία

Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

Επιστήμες της Αγωγής μέσω Καινοτόμων Τεχνολογιών και

Βιοϊατρικών Προσεγγίσεων

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Διαχείριση του πένθους των παιδιών προσχολικής ηλικίας από
τους παιδαγωγούς πρώιμης παιδικής ηλικίας**

POST GRADUATE THESIS

**Early childhood educators' management of preschool
children's bereavement**

ΟΝΟΜΑ ΦΟΙΤΗΤΗ/NAME OF STUDENT

Αναστασία Καλογήρου

Anastasia Kalogirou

ΟΝΟΜΑ ΕΙΣΗΓΗΤΗ/NAME OF THE SUPERVISOR

Φωτεινή – Αικατερίνη Κώτη

Foteini – Aikaterini Koti

ΑΙΓΑΛΕΩ/AIGALEO 2024

Faculty of Health and Caring Professions
Department of Biomedical Sciences
Faculty of Administrative, Financial and Social Sciences
Department of Early Childhood Education and Care

Inter-department Post Graduate Program
Pedagogy through innovative Technologies and Biomedical approaches

POST GRADUATE THESIS

Early childhood educators' management of preschool children's bereavement

ANASTASIA KALOGIROU

22026

anastasiakalog@yahoo.gr

FIRST SUPERVISOR

FOTEINI - AIKATERINI KOTI

SECOND SUPERVISOR

IGNATIOS KARAMINAS

AIGALEO 2024

Επιτροπή εξέτασης

Ημερομηνία εξέτασης: 4/10/2024

Ονόματα εξεταστών

Υπογραφή

1^{ος} Εξεταστής ΦΩΤΕΙΝΗ – ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΩΤΗ

2^{ος} Εξεταστής ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΚΑΡΑΜΗΝΑΣ

Δήλωση συγγραφέα μεταπτυχιακής εργασίας

Η κάτωθι υπογεγραμμένη Καλογήρου Αναστασία του Νικολάου, με αριθμό μητρώου 22026 φοιτήτρια του Προγράμματος Διδρυματικού Μεταπτυχιακών Σπουδών Παιδαγωγική μέσω Καινοτόμων Τεχνολογιών και Βιοϊατρικών Προσεγγίσεων των Τμημάτων Βιοϊατρικών Επιστημών/ Τμήμα Αγωγής και Φροντίδας στην Πρώιμη Παιδική Ηλικία/Παιδαγωγική τμήμα των Σχολών Επιστημών Υγείας και Πρόνοιας/Σχολή Διοικητικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής και της Ανώτατης Σχολής Παιδαγωγικής και Τεχνολογικής Εκπαίδευσης, δηλώνω ότι:

«Είμαι συγγραφέας αυτής της μεταπτυχιακής εργασίας και ότι κάθε βοήθεια την οποία είχα για την προετοιμασία της, είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται στην εργασία. Επίσης, οι όποιες πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων, είτε ακριβώς είτε παραφρασμένες, αναφέρονται στο σύνολό τους, με πλήρη αναφορά στους συγγραφείς, τον εκδοτικό οίκο ή το περιοδικό, συμπεριλαμβανομένων και των πηγών που ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν από το διαδίκτυο. Επίσης, βεβαιώνω ότι αυτή η εργασία έχει συγγραφεί από μένα αποκλειστικά και αποτελεί προϊόν πνευματικής ιδιοκτησίας τόσο δικής μου, όσο και του Ιδρύματος. Παράβαση της ανωτέρω ακαδημαϊκής μου ευθύνης αποτελεί ουσιώδη λόγο για την ανάκληση του πτυχίου μου».

Η Δηλούσα

Αναστασία Καλογήρου

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω από τα βάθη της καρδιάς μου πρώτα απ' όλους την Α' Επιβλέπουσα, κα. Κώτη Φωτεινή – Αικατερίνη και τον Β' Επιβλέποντα κ. Καραμηνά Ιγνάτιο για τις σημαντικές συμβουλές τους, τις ανατροφοδοτικές συζητήσεις τους, την καθοδήγηση και τον χρόνο που διέθεσαν για τη συνεργασία μας. Η ευγνωμοσύνη μου και οι ευχαριστίες μου προς τα πρόσωπά τους είναι το ελάχιστο που μπορώ να τους ανταποδώσω.

Φυσικά, χωρίς την ενθάρρυνση και την συμπαράσταση της οικογένειάς μου και των αγαπημένων μου φίλων δεν θα μπορούσα να βρω τη δύναμη και την έμπνευση για την πραγματοποίηση αυτής της διπλωματικής εργασίας. Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον πατέρα μου, Νικόλαο Καλογήρου, για τη δική του προσωπική βοήθεια στην πραγματοποίηση αυτού του μεταπτυχιακού προγράμματος καθώς και τον αδερφό μου, Βασίλη Καλογήρου, για την όλη ενθάρρυνση και μεταλαμπάδευση των γνώσεων του. Πραγματικά με βοήθησαν να ανακαλύψω τις δυνατότητες μου, την επιμονή μου και να εκπληρώσω τα όνειρά μου!

Αφιερώσεις

Την παρούσα εργασία την αφιερώνω στη μητέρα μου, Μαρία Καραφέντζιου, που δυστυχώς έφυγε νωρίς από την ζωή μου... Την ευχαριστώ από τα βάθη της καρδιάς μου για όλα όσα μου δίδαξε με αγάπη. Πιστεύω θα ήταν πολύ περήφανη για μένα και για την όλη προσπάθειά μου μέχρι εδώ. Επιπλέον, θα ήθελα να την αφιερώσω στη μνήμη της γιαγιάς μου, Παναγιώτας Καραφέντζιου. Μετά την απώλεια της μητέρας μου, ήταν η μία το στήριγμα της άλλης, για όσο άντεξε την απώλεια της κόρης της. Είναι πολύ επώδυνο να χάνει ένα παιδί τον γονιό του, σε οποιαδήποτε ηλικία, αλλά ο πόνος της απώλειας του παιδιού από τον γονιό είναι δυσβάσταχτος. Συνεπώς, για τη γιαγιά μου, εκτός από εγγονή, ήμουν και η χαμένη κόρη της...

«Μας πήρε παραμάζωμα η ζωή
Ποτέ δεν μπόρεσα να καταλάβω
πως γίνεται να χάνεσαι από εκείνους
που πολύ αγάπησες.
Ν' αφήνεις πίσω σου βαλίτσες
με πολύτιμες αποσκευές.»
Αλκυόνη Παπαδάκη

Περίληψη

Εισαγωγή: Στη σημερινή εποχή, οι Παιδαγωγοί Πρώιμης Παιδικής Ηλικίας, που εργάζονται στους Βρεφονηπιακούς και Παιδικούς σταθμούς, καλούνται να αντιμετωπίσουν συμπεριφορές των παιδιών προσχολικής ηλικίας, που οφείλονται σε δυσάρεστα γεγονότα, όπως απώλειες γονέων, αδελφών, παππούδων, φίλων, συμμαθητών, κατοικιδίων (είτε λόγω αρρώστιας είτε από κάποιο ξαφνικό γεγονός όπως κάποιο τροχαίο), το διαζύγιο γονέων, τη μετακόμιση σε νέο σπίτι ή την αλλαγή σχολικού περιβάλλοντος κ.α. Αυτές οι συμπεριφορές των παιδιών οφείλονται στην εκδήλωση μιας απώλειας και της δυσκολίας κατανόησης του πένθους από τα παιδιά μικρής ηλικίας. Επίσης, σημαντικό ρόλο στη διαχείριση του πένθους των παιδιών της προσχολικής ηλικίας διαδραματίζει εκτός από το οικογενειακό αλλά και το σχολικό περιβάλλον, ξεκινώντας από τον Παιδικό Σταθμό. Με την παρούσα εργασία επιχειρείται να φωτιστεί ο τρόπος που οι δύο αυτοί φορείς οφείλουν να συνεργαστούν, να κατανοήσουν τις ανησυχίες των παιδιών που πενθούν και να συμβάλλουν ο καθένας από τη δική του σκοπιά στη στήριξη αυτών των παιδιών κατά τη διάρκεια της δύσκολης περιόδου που διανύουν. Επιπλέον, οι παιδαγωγοί οφείλουν να εμπλουτίζουν τις γνώσεις τους και τις δεξιότητες τους, ώστε να γίνουν ικανοί να ανταποκριθούν με επιτυχία στις ανάγκες αυτών των παιδιών. Ο σχεδιασμός ενός παιδαγωγικού προγράμματος που βοηθά στη διαχείριση του πένθους και της απώλειας στην προσχολική αγωγή και φροντίδα στηρίζεται στην διεπιστημονική προσέγγιση και είναι απόλυτα συνεπής με τις σύγχρονες παιδαγωγικές προσεγγίσεις.

Σκοπός: Η διερεύνηση της διαχείρισης του πένθους και της απώλειας στην προσχολική ηλικία και των τρόπων υλοποίησης κατάλληλων προγραμμάτων σχετικών με το πένθος και την απώλεια στον Βρεφονηπιακό και Παιδικό Σταθμό από τους Παιδαγωγούς Πρώιμης Παιδικής Ηλικίας, καθώς και τη σχετική επιμόρφωση των παιδαγωγών σε τέτοιου είδους θέματα.

Μέθοδος: Η ποιοτική έρευνα θα στηριχτεί στη μέθοδο της ημιδομημένης συνέντευξης από ενεργούς και έμπειρους παιδαγωγούς, οι οποίοι θα καταθέσουν εμπειρίες, προτάσεις, γνώσεις και σκέψεις για τη διαχείριση του πένθους στον Βρεφονηπιακό και Παιδικό σταθμό και για τον τρόπο με τον οποίο οι παιδαγωγοί συμβάλλουν σε αυτή τη διαχείριση μέσα από το παιδαγωγικό τους πρόγραμμα.

Αποτελέσματα: Μετά την καταγραφή των πληροφοριών και των απόψεων των Παιδαγωγών Πρώιμης Παιδικής Ηλικίας από τις ημιδομημένες συνεντεύξεις, θα συλλεχθούν όλα τα αποτελέσματα και θα υπάρχουν επαρκή δεδομένα για ποιοτική ανάλυση. Ειδικότερα, οι παιδαγωγικές στάσεις, οι ανατροφοδοτήσεις από τις εμπειρίες και ο αναστοχασμός των

παιδαγωγών προωθούν την εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων για τη διαχείριση του πένθους στα παιδιά προσχολικής ηλικίας.

Συμπεράσματα: Η αποτίμηση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η επιτυχή διαχείριση του πένθους των παιδιών προσχολικής ηλικίας έγκειται στην επιτυχή συνεργασία του τρίπτυχου γονέα – παιδαγωγού - παιδοψυχολόγου, με κατάλληλο εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη από μέρος του παιδαγωγού. Το εκπαιδευτικό υλικό, η διαθεματική προσέγγιση και η Τεχνολογία δύναται να προάγουν την σωστή διαχείριση του πένθους σ' αυτές τις τρυφερές ηλικίες των παιδιών, αρκεί ο παιδαγωγός πρώιμης παιδικής ηλικίας να ακολουθεί τις σύγχρονες τάσεις της Προσχολικής Αγωγής και να επιμορφώνεται συνεχώς για την καίρια αντιμετώπιση τέτοιων ζητημάτων.

Λέξεις κλειδιά: απώλεια, πένθος, θρήνος, θάνατος, διαχείριση πένθους, προσχολική ηλικία, παιδαγωγοί πρώιμης παιδικής ηλικίας.

Abstract

Introduction: In today's world, Early Childhood Educators, working in Early Childhood Centers and Kindergartens, are called upon to deal with behaviors of preschool children due to unpleasant events such as loss of parents, children, grandparents, friends, colleagues, pets either due to illness or a sudden event such as a car accident, divorce of parents, moving to a new home or a new school, etc. These behaviours in children are due to the manifestation of a loss and the difficulty of understanding grief by young children. In addition, an important role in the management of bereavement in preschool children is played not only by the family but also by the school environment, starting from the nursery. This paper attempts to shed light on how these two actors should work together, understand the concerns of bereaved children and contribute, each from their own perspective, to supporting these children during the difficult period they are going through. In addition, educators need to enrich their knowledge and skills in order to be able to respond successfully to the needs of these children. The design of a pedagogical programme to help manage bereavement and loss in early childhood education and care is based on a multidisciplinary approach and is fully consistent with contemporary pedagogical approaches.

Purpose: To explore the management of grief and loss in early childhood and the ways of implementing appropriate programmes related to grief and loss in the Early Childhood Centre by Early Childhood Educators, as well as the relevant training of educators on such issues.

Method: The qualitative research will be based on the semi-structured interview method from active and experienced early childhood educators, who will provide their experiences, suggestions, knowledge and thoughts on the management of bereavement in the Early Childhood Centre and how educators contribute to this management through their pedagogical programme.

Results: After recording the information and ideas of the Early Childhood Educators from the semi-structured interviews, all results will be collected and there will be sufficient data for qualitative analysis. In particular, the pedagogical attitudes, feedback of experiences and reflection of the educators promote the drawing of useful conclusions about grief management in early childhood children.

Discussion: The evaluation leads to the conclusion that successful grief management of preschool children lies in the successful collaboration of the triptych of parent - educator - child psychologist, with appropriate educational materials for loss awareness and grief management in the preschool classroom on the part of the educator. Educational materials, an interdisciplinary approach and Technology can promote proper grief management in these tender ages of children, as long as the

early childhood educator follows the current trends in Early Childhood Education and continuously educates himself/herself on how to address such issues in a crucial way.

Key words: loss, bereavement, grief, death, grief management, early childhood, early childhood educators.

Περιεχόμενα

Δήλωση συγγραφέα μεταπτυχιακής εργασίας.....	iv
Αφιερώσεις	vi
Περίληψη	vii
Συντομογραφίες	xiv
Πρόλογος.....	1
Θεωρητικό μέρος.....	3
Κεφάλαιο 1: Η έννοια του πένθους.....	3
1.1 Ιστορική αναδρομή	4
1.2 Μορφές πένθους.....	4
Κεφάλαιο 2: Παιδί και θρήνος.....	8
2.1 Χαρακτηριστικά θρήνου στα παιδιά προσχολικής ηλικίας	9
2.2 Μιλώντας στα παιδιά για τον θάνατο.....	10
2.3 Πώς κατανοούν και αντιλαμβάνονται τα παιδιά τον θάνατο;	13
2.4 Ενημέρωση και στήριξη των παιδιών σε επικείμενο θάνατο	15
2.5 Τελετουργίες μετά τον θάνατο	17
2.6 Ψυχικά βήματα διαχείρισης του πένθους στα παιδιά.....	18
2.7 Πώς ξεπερνούν τη θλίψη τα παιδιά	21
2.8 Στήριξη του παιδιού από το οικογενειακό περιβάλλον.....	23
Κεφάλαιο 3: Παιδί και διαζύγιο	25
Κεφάλαιο 4 : Το πένθος στον Βρεφονηπιακό και Παιδικό σταθμό.....	30
4.1 Ενημέρωση παιδαγωγών προσχολικής ηλικίας για τον θάνατο και τη διαχείριση του πένθους στον παιδικό σταθμό.....	30
4.2 Εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στον παιδικό σταθμό.....	38
4.2.1 Δραστηριότητες για την αναγνώριση συναισθημάτων	39
4.2.1.1. «Μάντεψε πώς αισθάνομαι!».....	39
4.2.1.2 «Το μαξιλάρι των συναισθημάτων»	40
4.2.1.3 «Να το δείξω ή να μην το δείξω;».....	41
4.2.2 Δραστηριότητες για την κατανόηση του κύκλου της ζωής και της μεταμόρφωσης	43
4.2.2.1 «Οι σταγονίτσες».....	43
4.2.2.2 «Ο κύκλος της φύσης»	45

4.2.2.3 «Ο κύκλος της ζωής»	45
4.2.2.4 «Παίζω με την πλαστελίνη»	47
4.2.3 Δραστηριότητες για την κατανόηση της έννοιας της απώλειας και του θανάτου	48
4.2.3.1 «Η αναπαράσταση του θανάτου στα κινούμενα σχέδια»	49
4.2.4 Δραστηριότητες σχετικές με τις απώλειες και τα συναισθήματα που βιώσαμε	50
4.2.4.1 «Τα συναισθήματα της απώλειας»	50
4.2.4.2 «Η πίτα των συναισθημάτων»	51
4.2.4.3 «Ανοίγουμε την καρδιά μας»	52
4.2.5 Δραστηριότητες στήριξης των παιδιών στην απώλεια	54
4.2.5.1 «Τα μπαλόνια»	54
4.2.5.2 «Το θρανίο»	55
4.2.5.3 «Το παγάκι»	55
4.2.5.4 «Η πληγωμένη καρδιά»	56
4.2.6 Δραστηριότητες αποχαιρετισμών και αναμνήσεων	57
4.2.6.1 «Η βαλίτσα των δύσκολων καταστάσεων»	57
4.2.6.2 «Η ιστορία του αποχαιρετισμού»	58
4.2.6.3 «Συναντήσεις και αποχαιρετισμοί»	59
4.2.6.4 «Αποχαιρετώ ένα αγαπημένο πρόσωπο/ζώο»	60
4.2.6.5 «Το μπαλόνι του αποχαιρετισμού»	60
4.2.6.6 «Το κουτί των αναμνήσεων»	61
4.2.7 Προτεινόμενα βιβλία για παιδιά προσχολικής ηλικίας που αφορούν το πένθος	63
Συμπεράσματα	66
Ερευνητικό μέρος	66
Κεφάλαιο 5: Μεθοδολογία έρευνας	66
5.1 Η μέθοδος της έρευνας	66
5.2 Σκοπός και ερευνητικά ερωτήματα	67
5.3 Ερευνητικό εργαλείο	68
5.4 Δείγμα – Συμμετέχοντες	70
5.5. Σχεδιασμός της έρευνας και διεξαγωγή συνεντεύξεων	71
Κεφάλαιο 6: Αποτελέσματα	75

6.1. Ανάλυση συνεντεύξεων	75
6.2. Συζήτηση	103
Κεφάλαιο 7: Συμπεράσματα	117
7.1. Προτάσεις για μελλοντική έρευνα	117
7.2. Συμπεράσματα	118
Επίλογος	120
Αναφορές	121
Πηγές Εικόνων	123
Παράρτημα	124
Οδηγός συνέντευξης	124
Απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις	132

Συντομογραφίες

Αγγλική ορολογία

ICT Information and Communication
Technologies

Ελληνική ορολογία

Τεχνολογίες Πληροφοριών και
Επικοινωνιών (Τ.Π.Ε)

Πρόλογος

Η ζωή δεν περιβάλλεται μόνο από χαρούμενα γεγονότα και καταστάσεις, αλλά πολλές φορές καλούμαστε να αντιμετωπίσουμε και δυσάρεστα γεγονότα όπως απώλειες γονέων, παιδιών, παππούδων, φίλων, συναδέλφων, κατοικίδιων είτε λόγω αρρώστιας είτε από κάποιο ξαφνικό γεγονός όπως κάποιο τροχαίο, διαζύγιο γονέων κλπ. Οποιαδήποτε απώλεια είναι επώδυνη και δύσκολη στη διαχείρισή της, άλλοτε σε μεγαλύτερο βαθμό κι άλλοτε σε μικρότερο, τόσο τα ενήλικα άτομα όσο και τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας. Πολλές φορές, οι γονείς προσπερνάνε το πένθος των παιδιών και πιστεύουν ότι τα παιδιά είναι μικρά και δεν καταλαβαίνουν, με αποτέλεσμα να συσσωρεύονται αναπάντητα «γιατί» και ερωτήματα που στοιχειώνουν τη ζωή των παιδιών. Τα μικρά παιδιά, σε ανάλογες περιπτώσεις, αρχίζουν να πιστεύουν ότι έκαναν κάτι κακό και γι' αυτό τον λόγο τους άφησε το αγαπημένο πρόσωπό τους ή αρχίζουν και αναρωτιούνται πότε θα επιστρέψει, πού είναι τώρα, τί συνέβη και δημιουργούνται πολλά ερωτήματα τέτοιου είδους που περιμένουν απάντηση.

Κατά τη διάρκεια της ζωής τους, τα παιδιά είναι πιθανόν να αντιμετωπίσουν τέτοια θέματα σχετικά με τον θάνατο. Όταν προκύπτουν παρόμοια γεγονότα σε άτομα νεαρής ηλικίας και μάλιστα σε μικρά παιδιά, είναι σημαντικό να μπορούν αυτά να εκφράζονται ελεύθερα, να αισθάνονται ότι είναι ασφαλή, να έχουν τη δυνατότητα να ρωτήσουν όποια απορία έχουν και γενικά να βιώσουν το πένθος του αγαπημένου τους. Συνεπώς, να έρθει σταδιακά η αποδοχή και η γαλήνη μέσα τους, χωρίς η ανάμνηση του αγαπημένου τους προσώπου να τους προκαλεί πλέον πόνο και θλίψη.

Σημαντικό ρόλο στη διαχείριση του πένθους των παιδιών της προσχολικής ηλικίας, που θα μελετήσουμε στην παρούσα διπλωματική εργασία, διαδραματίζει η οικογένεια και το σχολείο. Οι δύο αυτοί φορείς οφείλουν να συνεργαστούν, να κατανοήσουν τις ανησυχίες των παιδιών που πενθούν και να συμβάλλουν ο καθένας από τη δική του σκοπιά, στη στήριξη αυτών των παιδιών κατά τη διάρκεια της δύσκολης περιόδου που διανύουν. Επιπλέον, οι παιδαγωγοί οφείλουν να εμπλουτίζουν τις γνώσεις τους και τις δεξιότητες τους, ώστε να γίνουν ικανοί να ανταποκριθούν με επιτυχία στις ανάγκες αυτών των παιδιών.

Η παρούσα διπλωματική εργασία είναι δομημένη σε δύο μέρη, το θεωρητικό και το ερευνητικό. Στο πρώτο μέρος, Μέρος Ι, παρατίθεται η βιβλιογραφική ανασκόπηση του πένθους συγκεκριμένα για παιδιά προσχολικής ηλικίας, η αντίληψη των παιδιών για τον θάνατο, τα στάδια του θρήνου, τα αναπτυξιακά χαρακτηριστικά για τον θρήνο. Επιπρόσθετα, αναλύεται ο τρόπος διαχείρισης και στήριξης του παιδιού από την οικογένεια, αλλά και από τους παιδαγωγούς της

πρώιμης παιδικής ηλικίας. Επιπλέον, παρουσιάζεται σχετικό εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στον παιδικό σταθμό.

Στο δεύτερο μέρος, Μέρος II, αφενός επισημαίνεται ο σκοπός και οι επιμέρους στόχοι της έρευνας, και αφετέρου διατυπώνονται τα επιμέρους ερευνητικά ερωτήματα. Επίσης, καταγράφεται η μέθοδος επιλογής του δείγματος και του κατάλληλου ερευνητικού εργαλείου για την εφαρμογή της δομημένης συνέντευξης. Στη μέθοδο δομημένης συνέντευξης, καταγράφονται και αναλύονται οι απόψεις των Παιδαγωγών της Πρώιμης Παιδικής ηλικίας σε Βρεφονηπιακούς και Παιδικούς σταθμούς. Τα ερευνητικά ερωτήματα επικεντρώνονται στις στάσεις τους έναντι του παιδιού που πενθεί, στο εκπαιδευτικό υλικό που μπορούν αυτοί να χρησιμοποιήσουν, καθώς και στις δράσεις που θα μπορούσαν να εφαρμόσουν στην τάξη για τη διαχείριση του πένθους των παιδιών προσχολικής ηλικίας.

Μετά τη συλλογή των δεδομένων, ακολουθεί η αποτίμηση και η αξιολόγηση των δεδομένων με απώτερο σκοπό την εξαγωγή συμπερασμάτων, με αποτέλεσμα τη βελτίωση του παιδαγωγικού έργου και την ανάδειξη νέων ιδεών, στάσεων και συμπεριφορών που μπορούν να συμβάλουν στην καλύτερη διαχείριση του πένθους από τα παιδιά της πρώιμης παιδικής ηλικίας.

Συνοψίζοντας, είναι σημαντικό να θυμόμαστε ότι κάθε παιδί είναι διαφορετικό και η διαδικασία του πένθους μπορεί να βιώνεται διαφορετικά από κάθε ένα. Η υποστήριξη του ατόμου-παιδιού που πενθεί, από κάθε δυνατό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτό αλληλοεπιδρά (οικογενειακό, σχολικό ή κοινωνικό) είναι κρίσιμη σε αυτές τις περιόδους.

Θεωρητικό μέρος

Κεφάλαιο 1: Η έννοια του πένθους

Η εννοιολογική αποσαφήνιση του όρου «πένθος», θα συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση της όλης διαδικασίας που θα ακολουθήσει. Πένθος λοιπόν, καλείται το σύνολο των διεργασιών, που γίνονται μετά τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου ή κατοικίδιου ή οποιασδήποτε άλλης μεγάλης απώλειας, όπως το διαζύγιο κ.α. (Μπλάγκα, 2018).

Σύμφωνα με τον Freud (1915), ο όρος «διεργασία του πένθους» εμφανίζεται για πρώτη φορά από τον ίδιο. Το πένθος έρχεται ως συνέχεια της απώλειας αγαπημένου προσώπου ή της απώλειας ενός ιδανικού, όπως η ελευθερία ή η πατρίδα. Συνεπώς, είναι ένα φυσιολογικό φαινόμενο κατά τη διάρκεια του οποίου το άτομο περνάει σε μια περίοδο κατάθλιψης και επικεντρώνεται στην απώλεια του προσώπου ή αντικειμένου. Μόνο όταν το ίδιο το άτομο θελήσει να κόψει αυτόν τον δεσμό, θα περάσει στην περίοδο της μελαγχολίας. Μέσω της μελαγχολίας, το άτομο θα οδηγηθεί σε μια εσωτερική διεργασία, όπου απαξιώνει τον εαυτό του, διακατέχεται από έλλειψη αυτοεκτίμησης, θεωρεί τον εαυτό του άχρηστο και προβάλλει την ανικανότητα που πιστεύει ότι έχει στους άλλους. Η εικόνα αυτή της κατωτερότητας ολοκληρώνεται με την άρνηση τροφής και την αϋπνία (Freud, 1917; Μπλάγκα, 2018).

Το πένθος εκδηλώνεται ψυχολογικά, συναισθηματικά, σωματικά και κοινωνικά. Όσον αφορά το ψυχολογικό επίπεδο, εκδηλώνεται με θλίψη, κλάμα, απελπισία, άγχος και ψυχικό πόνο. Εμφανίζονται αισθήματα ενοχής προς το πρόσωπο που απεβίωσε καθώς και μια συνειδητή ή μη επιθετικότητα. Τα άτομα αυτά έχουν τύψεις για πράγματα που πιστεύουν ότι όφειλαν να είχαν κάνει για το νεκρό ή για κάποια φροντίδα που δεν προσέφεραν. Επιπλέον, τρέφουν συναισθήματα αγάπης προς τον θανόντα και εκδηλώνουν θυμό, είτε προς τον θανόντα είτε στο ευρύτερο περιβάλλον. Επιπροσθέτως, εκδηλώνουν ταύτιση με τη συμπεριφορά του ατόμου που πέθανε, πιστεύοντας ότι έτσι διαφυλάσσουν τον θανόντα και δεν τον αφήνουν να φύγει. Γενικά, επικρατεί ένα αίσθημα κενού, απόγνωσης και ανησυχίας μέσα στο άτομο που βιώνει το πένθος (Morris, 2020; Μπλάγκα, 2018).

Στο σωματικό επίπεδο εκδηλώνονται κάποιες σωματικές αντιδράσεις, όπως δυσκολία στον ύπνο, απώλεια όρεξης για φαγητό ή αντίθετα βουλιμία, στομαχικές διαταραχές, ταχυκαρδίες, πονοκέφαλοι και γενική αίσθηση αρρώστιας, φόβος, υπερένταση και έντονο κλάμα. Τέλος, στο κοινωνικό επίπεδο το άτομο που πενθεί αδυνατεί να συμμετέχει σε κοινωνικές εκδηλώσεις, δρα μηχανικά έχοντας χάσει κάθε ενδιαφέρον για την κοινωνική ζωή και δεν νιώθει καμία ευχαρίστηση. Αντίθετα, επικρατεί η ανηδονία ως το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο της κατάθλιψης που παρουσιάζεται στο επίκεντρο του πένθους (Morris, 2020; Μπλάγκα, 2018).

1.1 Ιστορική αναδρομή

Όλες οι τελετές για να τιμηθούν οι νεκροί είναι μια διαδικασία που πρέπει να γίνει, ώστε να διασφαλίσουμε το μόνιμο πλέον περιβάλλον που θα βρίσκονται οι αποθανόντες. Αυτή η διαδικασία εμφανίζεται από τη Μέση Παλαιολιθική Εποχή. Εμφανίζονταν νεκρικές τελετές και μουσικές τέχνες μαζί με ζωγραφικές και γραφικές αναπαραστάσεις. Σ' αυτήν την εποχή ο ενταφιασμός γινόταν σε σπήλαια βράχους και λάκκους και έθαβαν γυναίκες, άντρες και παιδιά χωρίς διάκριση. Επιπλέον, τοποθετούσαν στους νεκρούς ταφικές προσφορές ανάλογα με την κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκαν, όπως εργαλεία, άνθη, κέρατα ζώων. Από την Προϊστορία ως την Αρχαιότητα, οι προσφορές που γίνονταν στους νεκρούς, το στόλισμα των οστών και η ιδιαίτερη μεταχείριση των σκελετών έδειχναν την πρόθεση που είχαν την πρόθεση για επικοινωνία με τον άλλο κόσμο. Τέτοιου είδους ταφικά έθιμα ανθρώπων υπήρχαν στις ταφές του Homo sapiens (σύγχρονου ανθρώπου), που τοποθετούνται χρονικά στην Ανώτερη Παλαιολιθική εποχή (Bacque, 2007; Μελίσσοβα, Η «Απώλεια» στην παιδική ηλικία και η αντιμετώπιση της, 2017).

Με το πέρασμα του χρόνου, παρατηρείται ότι οι άνθρωποι άρχισαν να κατανοούν τον θάνατο και τον αντιλαμβάνονται ως ένα βιολογικό φαινόμενο. Όταν πέθαινε κάποιος, έκαιγαν το πτώμα σε ορισμένες χώρες, ενώ σε άλλες το έθαβαν σε συγκεκριμένο χώρο στη γη. Συνεπώς, παρατηρείται από πολύ παλιά ότι το πένθος είναι συνδεδεμένο με έναν τελετουργικό χαρακτήρα, καθώς υπάρχουν αλλαγές στο ρυθμό της καθημερινής ζωής των ανθρώπων που πενθούν τους δικούς τους ανθρώπους και απαιτεί ειδική μεταχείριση. Το σώμα του νεκρού υπήρξε αντικείμενο φροντίδας, όπως και στην Αρχαία Αίγυπτο με την ταρίχευση του σώματος των νεκρών (Bacque, 2007; Μελίσσοβα, Η «Απώλεια» στην παιδική ηλικία και η αντιμετώπιση της, 2017).

Σταδιακά, καθώς η ιατρική εξελισσόταν μαζί με την ανατομία, οι άνθρωποι άρχισαν να προσαρμόζονται περισσότερο στο θάνατο. Έτσι, τους τελευταίους αιώνες παρατηρείται ότι ο θάνατος συνδέεται με την υγεία και όχι με το μαγικό και θρησκευτικό στοιχείο που επικρατούσε παλαιότερα, όπου πίστευαν στην ανακούφιση του ετοιμοθάνατου μόνο από τους εκπροσώπους του Θεού και εξέφραζαν την στεναχώρια και τη θλίψη τους. Στη σημερινή εποχή, οι γιατροί και όλη η ιατρική κοινότητα μέσω της φαρμακευτικής αγωγής ανακουφίζουν τον πόνο από την απώλεια των αγαπημένων προσώπων. Το πένθος βιώνεται σε στενό κύκλο για λίγες μέρες και μετά οι πενθούντες κλείνονται στον εαυτό τους για να πενήσουν. Δυστυχώς, οι ρυθμοί της ζωής, οι υποχρεώσεις και η εργασία δεν επιτρέπουν στον άνθρωπο που πενθεί να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες (Bacque, 2007; Μελίσσοβα, Η «Απώλεια» στην παιδική ηλικία και η αντιμετώπιση της, 2017).

1.2 Μορφές πένθους

Οι μορφές που μπορεί να πάρει το πένθος χωρίζεται:

- 1) Στο φυσιολογικό πένθος,
- 2) Το «όχι περιπεπλεγμένο πένθος»,
- 3) Τον προπαρασκευαστικό θρήνο,
- 4) Την απουσία του θρήνου,
- 5) Τον παρατεταμένο θρήνο,
- 6) Το πένθος με μορφή φυσικών συμπτωμάτων, και
- 7) Το ψυχιατρικό πένθος (Μπλάγκα, 2018).

Τα στάδια του φυσιολογικού πένθους διακρίνονται πρώτα στο στάδιο της δυσάρεστης είδησης της απώλειας και τις πρώτες στιγμές της απόγνωσης και της άρνησης του δυσάρεστου συμβάντος. Στην αρχή το άτομο που πενθεί βρίσκεται σε κατάσταση σοκ και μετά το πρώτο μούδιασμα αρχίζει να συνέρχεται και στη συνέχεια διακατέχεται από την άρνηση του γεγονότος. Η άρνηση είναι ένας αμυντικός μηχανισμός που εκδηλώνεται προσωρινά, και με το πέρασμα του χρόνου εξασθενεί μέχρι να επέλθει η αποδοχή. Το επόμενο στάδιο είναι ο θυμός, όπου το άτομο που πενθεί διακατέχεται από οργή για το κακό που τον βρήκε και εκτονώνει το θυμό του στο οικείο περιβάλλον, χωρίς αιτία τις περισσότερες φορές. Στη συνέχεια έρχεται η διαπραγμάτευση, όπου το άτομο ζητά τη βοήθεια του Θεού ή των γιατρών και συχνά παρατηρείται οι ασθενείς και οι οικογένειες τους να πηγαίνουν στην εκκλησία και να κάνουν τάματα (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015; Bacque, 2007; Jenafo Rio, 2021; Kübler-Ross, 2014).

Σύμφωνα με τον Bowlby (1960, 1961, 1980), ο οποίος ερεύνησε τις αντιδράσεις των βρεφών, όταν η μητέρα τους απομακρυνόταν από το οπτικό τους πεδίο, παρατηρήθηκαν οι ομοιότητες που έχουν με τον τρόπο που οι ενήλικες θρηνούν κάποιο αγαπημένο πρόσωπο. Οι αντιδράσεις αυτές περνάνε από κάποιες φάσεις σύμφωνα με τον Bowlby:

- Την απάθεια, όπου το βρέφος αδυνατεί να πιστέψει ότι η μητέρα του έφυγε, ενώ οι ενήλικες βρίσκονται σε άρνηση και σοκ.
- Τη λαχτάρα για επανασύνδεση, όπου το βρέφος ψάχνει τη μητέρα του, ενώ οι ενήλικες σκέφτονται νοερά και συνομιλούν με το άτομο που έχουν αποστερηθεί, μπορεί και να το φαντάζονται και να επιθυμούν να το δουν ξανά.
- Την αποδιοργάνωση και απόγνωση, όπου σε αυτήν τη φάση δεν έχουμε κανένα ενδιαφέρον για τη ζωή και νιώθουμε απομακρυσμένοι και αδιάφοροι και κάποιες φορές μπορεί να οδηγήσει και σε αυτοκτονία.
- Την επαναδιοργάνωση, όπου επικρατεί η αποδοχή και η επιθυμία να ξαναφτιάξουμε τη ζωή μας.

Συνεπώς, η θεωρία που εστιάζει στο άγχος του αποχωρισμού των βρεφών από τη μητέρα τους και των ενηλίκων που αντιμετωπίζουν τον θάνατο, καταλήγει ότι μοιάζουν στο μοτίβο της σωστής

λύσης της απώλειας. Στην αρχή επικρατεί σοκ, μετά επέρχεται η αποδιοργάνωση και στο τελικό στάδιο έρχεται η αποδοχή και η επαναδιοργάνωση του ατόμου, όπου πλέον θέλει να συνεχίσει τη ζωή του (Bowlby, Grief and mourning in infancy and early childhood, 1960; Bowlby, Processes of mourning, 1961; Bowlby, Attachment and loss. Loss: Sadness and depression, 1980).

Το επόμενο σημαντικό στάδιο είναι η κατάθλιψη, όπου καταλαμβάνει και το μεγαλύτερο διάστημα. Ως κατάθλιψη νοείται η ψυχολογική κατάρρευση, οι σωματικές ενοχλήσεις και η κοινωνική απόσυρση, όπου μπορεί να διαρκέσει ένα χρόνο.

Η κατάθλιψη χωρίζεται σε δύο υποφάσεις:

1. Στη νοσταλγική προσκόλληση στον αποθανόντα και στην αναμενόμενη διαμαρτυρία για την απώλεια του αγαπημένου προσώπου.
2. Στην αποδιοργάνωση του πενθούντος σε ψυχοσυναισθηματικό, κοινωνικό και σωματικό επίπεδο (Bacque, 2007; Μπλάγκα, 2018; Kübler-Ross, 2014).

Το τελευταίο στάδιο είναι η αποδοχή και η έξοδος από το πένθος, όπου συντελείται με το ετήσιο μνημόσυνο του αποθανόντα. Το άτομο που πενθεί έχει καταφέρει να εκφράσει τα συναισθήματά του, τη ζήλια για τους υγιείς σε σχέση με τους νεκρούς, την οργή για την απώλεια των αγαπημένων του ανθρώπων και συνεπώς, μετά την εξάντλησή του, έρχεται η ηρεμία. Επικρατεί η συμφιλίωση με την απώλεια του αγαπημένου προσώπου και έρχεται η ψυχική ηρεμία. Συχνά, το άτομο που πενθεί νιώθει την ανάγκη να κοιμάται περισσότερο, όχι γιατί έχει παραιτηθεί από τη ζωή ή για να ανακουφιστεί, όπως στο στάδιο της κατάθλιψης, αλλά γιατί νιώθει την ανάγκη με αυτόν τον τρόπο να ανακτήσει τις δυνάμεις του και να έρθει η γαλήνη στη ψυχή του (Μπλάγκα, 2018; Bacque, 2007; Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015; Jenaro Rio, 2021; Kübler-Ross, 2014).

Το στάδιο «όχι περιπελεγμένο πένθος» οι ψυχίατροι το παρουσιάζουν ως ένα φυσιολογικό φαινόμενο, αλλά πολλές φορές είναι πιο οδυνηρό και οι άνθρωποι που πενθούν ζητάνε βοήθεια από κάποιον ειδικό. Στις φυσιολογικές αντιδράσεις συγκαταλέγονται και κάποια ελαφριά καταθλιπτικά επεισόδια που έχουν συμπτώματα απώλειας όρεξης, απώλεια βάρους, αϋπνία ή και τα αντιθετά τους, όπως βουλιμικές τάσεις, αύξηση βάρους και υπνηλία (Μπλάγκα, 2018).

Στον προπαρασκευαστικό θρήνο εμφανίζεται ο θρήνος, παρόλο που δεν υπάρχει απώλεια. Αυτό συμβαίνει όταν υπάρχει μια ανίατη ασθένεια που πρόκειται να προκαλέσει κάποια στιγμή τον θάνατο. Συνεπώς, το άτομο προσαρμόζεται στην απώλεια και ακολουθεί μια φυσιολογική πορεία στον θρήνο (Μπλάγκα, 2018).

Στην τέταρτη μορφή του πένθους βρίσκεται η απουσία του θρήνου, όπου το άτομο αρνείται συνεχώς τον θρήνο και εκδηλώνει συμπεριφορές σαν να μην έχει πεθάνει το αγαπημένο

του πρόσωπο. Η μορφή αυτή του θρήνου παρουσιάζεται ως παθολογική και χρήζει υποστήριξης και ψυχολογικής βοήθειας (Μπλάγκα, 2018).

Στην επόμενη μορφή συγκαταλέγεται ο παρατεταμένος θρήνος, όπου εμφανίζεται ως παθολογικός θρήνος και δυστυχώς μπορεί να επιφέρει μια σοβαρή κατάθλιψη με τάσεις αυτοκτονίας, καθώς το άτομο δεν δέχεται την απώλεια. Τα συγκεκριμένα άτομα χρήζουν ψυχιατρικής, ψυχολογικής υποστήριξης και χορήγηση φαρμακευτικής αγωγής (Μπλάγκα, 2018).

Στην έκτη μορφή του πένθους βρίσκεται το πένθος με μορφή φυσικών συμπτωμάτων, όπου το άτομο που θρηνεί πιστεύει ότι θα αρρωστήσει και το ίδιο με τα ίδια συμπτώματα που είχε ο αποθανών. Γενικά, τον κυριεύει ο φόβος και δυσκολεύεται να αποδεχτεί την απώλεια. Συστήνεται ψυχοθεραπεία για την αντιμετώπιση των αιτιών του φόβου του (Μπλάγκα, 2018).

Τέλος, στο ψυχιατρικό πένθος παρατηρείται η αρχή της νόσου και το άτομο που πενθεί δυστυχώς αποδιοργανώνεται και χάνει την ισορροπία του. Οι δύο τύποι του ψυχιατρικού πένθους είναι το περιπεπλεγμένο ή πολύπλοκο πένθος και το δεύτερο το ψυχιατρικό πένθος. Στον πρώτο τύπο το άτομο διακατέχεται από άρνηση στα συναισθήματα πένθους, ενώ στον δεύτερο τύπο το πένθος είναι παθολογικό και μπορεί ο πενθών να παρουσιάσει ψυχιατρικά συμπτώματα (Μπλάγκα, 2018).

Συνεπώς, το πένθος είναι μια φυσιολογική πορεία που πρέπει να διανύσει ο πενθών για να το ξεπεράσει. Μετά το πέρας των δύο χρόνων από την απώλεια του αποθανόντος προσώπου, αρχίζει το άτομο να ολοκληρώνει τη διαδικασία του πένθους. Όμως, πολλοί άνθρωποι δεν μπορούν να προσαρμοστούν στην αλλαγή και αρνούνται να περάσουν από αυτήν τη διαδρομή, με αποτέλεσμα να εισέρχονται στο παθολογικό πένθος (Μπλάγκα, 2018).

Σύμφωνα με τον Freud (1917), το πένθος χωρίζεται στο φυσιολογικό, στο παθολογικό και στη μελαγχολία. Κατά το φυσιολογικό πένθος, η κατάσταση του πένθους ακολουθεί μια φυσιολογική κατάθλιψη, έχει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και λύεται μετά από ένα εύλογο διάστημα. Στο παθολογικό πένθος, το άτομο που πενθεί καθιστά τον εαυτό του υπεύθυνο για τον χαμό του αγαπημένου του προσώπου και διαφοροποιεί έτσι το πένθος. Όσον αφορά τα ψυχικά χαρακτηριστικά της μελαγχολίας, παρουσιάζονται ως βαριά κατάθλιψη. Το άτομο δεν έχει κανένα ενδιαφέρον για τον έξω κόσμο, δεν μπορεί να αγαπήσει, δεν έχει αυτοεκτίμηση στα συναισθήματα του και κατηγορεί τον εαυτό του. Το «Εγώ» στην μελαγχολία ταυτίζεται με το αντικείμενο αγάπης που έχει χαθεί και ψάχνει να βρει τιμωρία, που κάποιες φορές οδηγεί στην αυτοκτονία. Συνεπώς, η μελαγχολία έχει σχέση με την απώλεια του αντικειμένου και εξασθενεί από τη συνείδηση, ενώ στο πένθος η απώλεια του ενδιαφέροντος δεν είναι αισθητή στο άτομο που πενθεί (Freud, 1917).

Κεφάλαιο 2: Παιδί και Θρήνος

Είναι γεγονός ότι τα παιδιά αντιλαμβάνονται διαφορετικά τον θάνατο από τους ενήλικους. Οι αντιδράσεις των παιδιών απέναντι στο θάνατο διαφέρουν ανάλογα με την ηλικία του παιδιού, την προσωπικότητά του, το αναπτυξιακό του επίπεδο, την ευαισθησία του και την ικανότητα του κάθε παιδιού ως ξεχωριστή οντότητα να ανταπεξέρχεται στις δύσκολες καταστάσεις της ζωής. Τα παιδιά διαισθάνονται τη συναισθηματική κατάσταση των γονιών και του ευρύτερου οικογενειακού περιβάλλοντος και επιθυμούν να μάθουν, σε αντίθεση με τους περισσότερους ενήλικες, που πιστεύουν ότι τα παιδιά είναι μικρά και δεν καταλαβαίνουν. Συνεπώς, οι γονείς φοβούνται να διαχειριστούν το πένθος και να συζητήσουν με τα παιδιά για τον θάνατο (Kroen, 2007).

Ο θρήνος στα παιδιά παρουσιάζεται με συναισθήματα θλίψης, αλλά πολλές φορές εκδηλώνεται με εμφάνιση χαράς ή αδιαφορίας. Η αντιστρεψιμότητα των συναισθημάτων στην παιδική ηλικία είναι χαρακτηριστική στο πένθος. Πολλά παιδιά αποφεύγουν να εκφράσουν τα συναισθήματα λύπης τους και να δείξουν τι πραγματικά νιώθουν, καλύπτοντας το τραύμα που τους προκάλεσε ο θάνατος. Τα παιδιά κρατούν την ψυχή τους κλειστή σαν κουκούλι μέχρι να έρθει η κατάλληλη χρονική στιγμή για να το αντιμετωπίσουν (Μπλάγκα, 2018).

Με τον όρο «θρήνος» αναφερόμαστε στις συναισθηματικές και ψυχολογικές αντιδράσεις του πένθους, ενώ ο όρος πένθος παραπέμπει στην κοινωνική όψη του θρήνου (Herbert, 1996). Η θλίψη έπεται της απώλειας και συνοδεύει τον θρήνο. Επιπλέον, η θλίψη δείχνει την αντίδραση του παιδιού εσωτερικά και εξωτερικά στην απώλεια και εμφανίζεται με λύπη, θυμό, μούδιασμα, μεταμέλεια, μοναξιά, ενοχή, εσωστρέφεια, οξυθυμία και γενικά μια εσωτερική αναταραχή. Στην περίοδο του θρήνου, τα συναισθήματά μας, οι σκέψεις μας για το άτομο που πέθανε και οι αναμνήσεις, μας βοηθούν στην ανάρρωσή μας από την απώλεια του αγαπημένου μας ανθρώπου. Ο θρήνος είναι πολύ σημαντικός για να εκτονώσουμε την θλίψη μας και να την διαχειριστούμε. Σε αυτή τη διαχείριση μας βοηθούν και οι τελετουργίες του πένθους, σύμφωνα με τις παραδόσεις του κάθε πολιτισμού (Παππά, 2016).

Σύμφωνα με τη Webb (2010), η θλίψη των παιδιών καθορίζεται από κάποια χαρακτηριστικά όπως: (α) τα παιδιά αδυνατούν να κατανοήσουν το αναπόφευκτο του θανάτου λόγω της έλλειψης γνωστικής ανάπτυξης β) του γεγονότος ότι τα παιδιά έχουν μικρή ικανότητα να διαχειριστούν τον συναισθηματικό πόνο και συνεπώς λυπούνται σε μικρά διαστήματα, αλλά ωστόσο μπορούν να εκδηλώνουν για πολλά χρόνια μετά τα έντονα ξεσπάσματά τους γ) επειδή τα παιδιά δεν θέλουν να βιώνουν τη διαφορετικότητα από τα συνομήλικα παιδιά, όταν υπάρχει ένας θάνατος στην οικογένεια, δυσκολεύονται στην αναγνώρισή του δ) λόγω της ικανότητας των

παιδιών να εκφράζουν τα συναισθήματά τους μέσα από το παιχνίδι (Webb, 2010; Παππά, 2016; Λουμάκου & Μπρουσκέλη, 2010).

Οι διεργασίες του θρήνου στο παιδί είναι τέσσερις. Στην πρώτη, το παιδί προσπαθεί να κατανοήσει τι έχει συμβεί στο αγαπημένο του πρόσωπο και πώς θα ανταπεξέλθει από εδώ και πέρα χωρίς αυτό. Στη δεύτερη διεργασία του θρήνου, το παιδί αφού αντιληφθεί το γεγονός της απώλειας, πρέπει να συνειδητοποιήσει και πρέπει να εκφράσει τα συναισθήματά του και να συνειδητοποιήσει το γεγονός ότι όλα αυτά τα συναισθήματα είναι φυσιολογικό να τα νιώθει. Έπειτα, η τρίτη διεργασία αφορά την προσαρμογή του πλέον στην απώλεια του αγαπημένου του προσώπου και στον ρόλο που είχε το συγκεκριμένο άτομο στην καθημερινότητα του παιδιού. Η τελευταία διεργασία του θρήνου είναι η αναδόμηση της σχέσης που είχε με το εκλιπόν πρόσωπο. Μέσα από αυτή τη σχέση το παιδί έχει την αίσθηση ότι το αγαπημένο του πρόσωπο είναι κοντά του κρατώντας όλες τις αναμνήσεις της σχέσης τους και έτσι το παιδί μπορεί να συνεχίσει τη ζωή του (Μεταλληνού, και συν., 2004).

2.1 Χαρακτηριστικά θρήνου στα παιδιά προσχολικής ηλικίας

Τα παιδιά, όταν χάνουν κάποιο αγαπημένο πρόσωπο, διακατέχονται από θλίψη, άγχος, φόβο, ξεσπάσματα θυμού, κλάματα, ενοχές και αποκτούν συμπεριφορές παλινδρόμησης σε στάδια πιο ανώριμα της χρονολογικής τους ηλικίας. Μπορούν να εμφανίσουν ενούρηση, αϋπνία ή υπνηλία, βουλιμία ή ανορεξία, εγκόπριση. Επιπλέον, στα παιδιά παρουσιάζονται διαταραχές στη συμπεριφορά και τείνουν στην εμφάνιση της αντικοινωνικότητας σε πολλές περιπτώσεις. Παρατηρείται επίσης, το αίσθημα ανακούφισης όταν έχει προηγηθεί παρατεταμένη περίοδος άγχους για τον επικείμενο θάνατο. Επιπροσθέτως, τα παιδιά επιμένουν στην αναζήτηση του ατόμου που πέθανε και τους παρουσιάζονται πολλές φορές σωματικά συμπτώματα, όπως πονοκέφαλοι, αλλεργίες, αναπνευστικά θέματα (Μπλάγκα, 2018; Μέριμα, 2008).

Καθώς, η ψυχική άμυνα των παιδιών είναι μικρότερη από των ενηλίκων, η άρνηση της απώλειας και των συναισθημάτων του θρήνου βρίσκονται σε κυρίαρχη θέση στις μικρές ηλικίες. Στην λανθάνουσα ψυχοσυναισθηματική και ψυχοσεξουαλική περίοδο (5-11 ετών), η άρνηση του θανάτου ενός αγαπημένου προσώπου των παιδιών σημαίνει ασυνείδητα ότι το άτομο δεν πέθανε αλλά στην φαντασία των παιδιών υπάρχει. Όμως, στην προσχολική ηλικία τα παιδιά ψάχνουν εύκολα για υποκατάστατα και διακατέχονται από τον φόβο ότι μπορεί να πεθάνουν και τα ίδια ή να πεθάνει και ο άλλος γονιός και να μείνουν μόνα. Γενικά, σ' αυτή τη διαδικασία σημαντικό ρόλο παίζει ο γονιός και ο τρόπος που αντιμετωπίζει μία τέτοια δύσκολη κατάσταση, ώστε να εξελιχθεί σωστά η ολόπλευρη ανάπτυξη του παιδιού (Μπλάγκα, 2018).

Επιπλέον, η εναλλαγή των συναισθημάτων, όπως από τη χαρά στη λύπη και το ανάποδο, παρουσιάζεται ως ένα γεγονός οδυνηρό και πολλές φορές οι γονείς νομίζουν ότι το παιδί τους αδιαφορεί, ενώ στην πραγματικότητα η εναλλαγή αυτή είναι φυσιολογική για να μπορέσει το παιδί να αποφορτιστεί και να μπορέσει να διαχειριστεί την νέα κατάσταση που εισέβαλε στην ζωή του. Είναι γνωστό ότι τα παιδιά προσεγγίζουν διαφορετικά τον θάνατο, σε αντίθεση με τους ενήλικες (Μελίσοβα, Η «Απώλεια» στην παιδική ηλικία και η αντιμετώπιση της, 2017).

Οι αντιδράσεις του πένθους στα παιδιά σύμφωνα με τον Dyregrov (1990-1993), διαιρούνται στις άμεσες αντιδράσεις, στις συνήθεις και σε άλλες πιθανές αντιδράσεις. Στις άμεσες αντιδράσεις, τα παιδιά, όταν μαθαίνουν ότι ένα οικείο τους πρόσωπο πέθανε, βιώνουν το σοκ της τραυματικής αυτής ανακοίνωσης, νιώθουν φόβο, διαμαρτύρονται, μπορεί να είναι απαθή και να συνεχίζουν τις καθημερινές τους δραστηριότητες. Στις συνήθεις αντιδράσεις συγκαταλέγεται το άγχος, η νοσταλγία, η θλίψη, η οργή ώστε να προσελκύουν το οικείο περιβάλλον τους, διαταραχές ύπνου, δυσκολία στο σχολείο, σωματικές ενοχλήσεις και αίσθημα ντροπής. Τα παιδιά μικρής ηλικίας παρουσιάζουν επιπλέον και προσκόλληση στα άτομα που τους φροντίζουν. Στις άλλες πιθανές αντιδράσεις παρατηρούνται στα παιδιά αλλαγές στην προσωπικότητα των παιδιών και πολλές φορές φαντασιώνονται ότι το αγαπημένο τους πρόσωπο είναι κοντά τους. Επίσης, τα παιδιά διακατέχονται από μία παλινδρομική συμπεριφορά με απαισιοδοξία για το μέλλον και τέλος, διακρίνονται υπαρξιακοί προβληματισμοί (Σαλπιστής, 2009; Μελίσοβα, Η «Απώλεια» στην παιδική ηλικία και η αντιμετώπιση της, 2017).

2.2 Μιλώντας στα παιδιά για τον θάνατο

Η συζήτηση με τα παιδιά για τον θάνατο και την απώλεια δεν είναι κάτι εύκολο και διαχειρίσιμο, όμως είναι κάτι το οποίο οφείλουν να κάνουν άμεσα οι γονείς και γενικά οι ενήλικες (Μέριμνα, 2008).

Όσον αφορά τον θάνατο, που είναι κάτι οριστικό, οι ενήλικες οφείλουμε να μιλάμε με εντιμότητα απέναντι στα παιδιά και να τους λέμε πάντα την αλήθεια με απλή και κατανοητή γλώσσα για την ηλικία τους. Η περιγραφή των γεγονότων πρέπει να είναι λιτή, σαφής και ουσιαστική. Θα πρέπει να ξεκαθαρίσουμε στα παιδιά ότι ο θάνατος είναι μη αναστρέψιμος ώστε να μην τρέφουν συναισθήματα προσδοκιών και ελπίδων ότι το άτομο που πέθανε θα επιστρέψει κάποια στιγμή. Επιπλέον, είναι πολύ σημαντικό να ειπωθεί στα παιδιά ότι δεν φταίνε ούτε για το διαζύγιο, αν πρόκειται για αυτό το είδος απώλειας, ούτε για τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου, γονιού ή συγγενικού προσώπου ή ακόμα και ενός κατοικίδιου. Τα μικρά παιδιά ασυνείδητα τρέφουν αισθήματα ενοχών και ευθυνών για το άτομο ή το κατοικίδιο που πέθανε ή

ακόμα και για το διαζύγιο που παίρνουν οι γονείς τους, πιστεύοντας ότι έχουν κάνει τα ίδια κάτι κακό, γι' αυτό επωμίζονται τώρα τις ευθύνες (Starnes, 2022; Μπλάγκα, 2018; Μέριμνα, 2008).

Η έννοια της αντίληψης του θανάτου από τα παιδιά έχει δυσκολία στην κατανόηση, γι' αυτό οι ενήλικες θα πρέπει να χρησιμοποιούν λέξεις σαφείς, όπως «πέθανε» και «θάνατος» και να αποφεύγουν εκφράσεις που είναι δύσκολες στην κατανόηση και στην αντίληψη των παιδιών, όπως «Πήγε κάπου καλύτερα», «Δεν πονάει πια», «Κοιμήθηκε για πάντα», «Πήγε στον ουρανό», «Έγινε αστεράκι», «Έφυγε». Μπορούμε να εξηγήσουμε στα παιδιά πως ό,τι ζει κάποτε πεθαίνει, το σώμα μας όταν πεθάνουμε δεν λειτουργεί όπως και τα λουλουδάκια όταν δεν έχουν νερό, ξεραίνονται και πεθαίνουν. Τα παιδιά θα χρειαστούν χρόνο για να αφομοιώσουν και να επεξεργαστούν τα νέα δεδομένα και ως ενήλικες και γονείς οφείλουμε να τους παρέχουμε ασφάλεια, ενθάρρυνση και τρόπους για να εκφράσουν τα συναισθήματά τους (Starnes, 2022; Νοιάζομαι για το παιδί μου Prolipsis; Μέριμνα, 2008; Μεταλληνού, και συν., 2004).

Όταν ο θάνατος βρίσκεται μέσα στην οικογένεια και αφορά κάποιο γονέα είναι πολύ επώδυνος για το παιδί και διαταράσσει τη δυναμική της οικογένειας. Η αίσθηση της ασφάλειας, της εμπιστοσύνης και της σταθερότητας στη ζωή του παιδιού καταρρίπτονται (Christ, 2010). Ο γονέας που πενθεί δυσκολεύεται να διαχειριστεί την απώλειά του και συνεπώς αδυνατεί να μιλήσει με τρόπο κατάλληλο στο παιδί του. Ωστόσο, είναι σημαντικό να γίνει με προσοχή. Ο διάλογος με το παιδί για τον θάνατο του γονέα είναι αναπόφευκτος. Πρέπει να καταλάβει ότι πάντα θα είναι ο γονέας του δίπλα του και διαθέσιμος για να συζητήσουν για τον θάνατο του μέλους της οικογένειας. Σκοπός είναι να καταλάβει το παιδί ότι είναι αποδεκτό να μιλάμε για το άτομο που πέθανε και να του εκφράζουμε πώς νιώθουμε, με αποτέλεσμα να αισθάνεται αποδεκτό που νιώθει λύπη, στεναχώρια, θλίψη και έχει την ανάγκη να κλαίει για την απώλειά του (Starnes, 2022; Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015; Diane & Diane, 2000; Corr & Balk, 2010).

Ο Worden (1996) έκανε μια αναφορά στους παράγοντες, που αφορούν την απώλεια γονέα, για παράγοντες που αφορούν την απώλεια γονέα για την προσαρμογή του παιδιού. Σημαντικό ρόλο παίζει το φύλο του θανούτος γονέα. Όταν πεθαίνει η μητέρα, δυσκολεύεται περισσότερο το παιδί να προσαρμοστεί, σε σχέση με την απώλεια του πατέρα. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι γίνονται περισσότερες αλλαγές στην καθημερινότητα του παιδιού. Επιπλέον, όταν το αποθανόν πρόσωπο είναι η μητέρα, το παιδί διακατέχεται από περισσότερα συναισθηματικά προβλήματα και προβλήματα συμπεριφοράς. Το άγχος και η χαμηλή αυτοεκτίμηση είναι μερικά από αυτά τα προβλήματα που διακατέχουν τα παιδιά. Ένας άλλος παράγοντας είναι η εμφάνιση νέου συντρόφου στη ζωή του γονέα. Εάν ο νέος σύντροφος έρθει στο πρώτο έτος της απώλειας και ιδιαίτερα αν το άτομο που πέθανε είναι η μητέρα, το παιδί επηρεάζεται αρνητικά και εμφανίζονται σωματικά συμπτώματα. Ενώ, όταν περάσει ένα σεβαστό διάστημα πένθους και ο

γονέας ξαναφτιάξει τη ζωή του με νέο σύντροφο, τα παιδιά έχουν χαμηλότερα επίπεδα άγχους, ανησυχίας και κατάθλιψης (Worden, 1996; Καρατζάς, 2017).

Καλό είναι να εξηγηθεί στο παιδί από τι πέθανε το οικείο πρόσωπο με απλά λόγια, χωρίς ενδελεχείς λεπτομέρειες. Εάν το άτομο που πέθανε ήταν βαριά άρρωστο, μπορούμε να προετοιμάσουμε το παιδί νωρίτερα, αναφέροντάς του ότι έχει μια σοβαρή ασθένεια, γι' αυτό πηγαίνει στους γιατρούς για να γίνεται όσο το δυνατόν καλύτερα, χωρίς κάποια υπόσχεση ότι θα γίνει καλά. Επίσης, μπορεί να αναφερθεί η ιατρική ορολογία της ασθένειας, με απλούς ορισμούς και εξηγώντας την κατάσταση με βασικές λέξεις, φιλικές προς το παιδί. Θα πρέπει, όταν απευθυνόμαστε στο παιδί, να διατηρούμε μια συναισθηματική ηρεμία, με αποτέλεσμα να το καθησυχάζουμε. Το επόμενο βήμα μετά τις τόσες πληροφορίες είναι να κάνουμε μια παύση και να ρωτήσουμε το παιδί εάν είναι καλά και αν θα ήθελε να ρωτήσει κάτι ακόμα. Συνεπώς, αν το παιδί το επιθυμεί, θα συνεχίσει τη συζήτηση. Εάν το άτομο που είναι βαριά άρρωστο ή πέθανε είναι ο παππούς ή η γιαγιά, μπορούμε να αναφέρουμε ότι το σώμα της γιαγιάς ή του παππού ήταν πολύ ηλικιωμένο και γερασμένο, σταμάτησε να λειτουργεί και έτσι πέθανε. Σκοπός είναι να εξηγηθεί με απλά λόγια η βιολογική διαδικασία του θανάτου, με αποτέλεσμα τα μικρά παιδιά να καταλάβουν. Είναι λογικό τα παιδιά να βιώσουν θλίψη αν είχαν ιδιαίτερες σχέσεις με τη γιαγιά και τον παππού στην καθημερινότητά τους (Starnes, 2022).

Σε έναν αιφνίδιο θάνατο, όπως ένα τροχαίο δυστύχημα, μια δολοφονία ή ακόμα και μια αυτοκτονία, το παιδί χρειάζεται ειδική στήριξη, ώστε να μην αποκτήσει τραυματικές αντιδράσεις και δεν καταφέρει να εισέλθει στη φυσιολογική διαδικασία του θρήνου. Οφείλει ο εναπομείναντας γονέας να ανακοινώσει τον θάνατο του γονέα από ατύχημα ή από οποιαδήποτε άλλη βίαιη μορφή θανάτου. Σε αυτήν την περίπτωση, το παιδί υποφέρει από εφιάλτες και παρουσιάζει μετατραυματικές διαταραχές από τις τρομακτικές εικόνες που είτε του τις περιέγραψαν είτε ήταν παρών και τις βίωσε. Η ψυχολογική υποστήριξη του παιδιού από κάποιον ειδικό είναι απαραίτητη, ώστε να υπάρξει η πρώτη παρέμβαση στο παιδί και να βοηθηθεί (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015; Corr & Balk, 2010).

Εκτός από τα ενήλικα άτομα του οικείου περιβάλλοντος του παιδιού που μπορεί να πεθάνουν, υπάρχει η περίπτωση να πεθάνει ο αδερφός ή η αδερφή του, είτε από ασθένεια είτε από ατύχημα είτε από αυτοκτονία, κυρίως όταν είναι έφηβοι. Τα αδέρφια πολλές φορές έχουν αντικρουόμενα συναισθήματα, καθώς από την μία μπορεί να στεναχωριούνται για την απώλεια αυτή και άλλοτε μπορεί να θυμώνουν νιώθοντας εγκατάλειψη για έναν άλλον κόσμο, τον κόσμο των νεκρών. Όταν πρόκειται για ατύχημα ή βίαιο θάνατο, το παιδί συχνά θέτει το ερώτημα ποιος είναι υπεύθυνος για τον θάνατο του αδερφού του ή της αδερφής του και νιώθει ενοχές που ίσως άθελα του έκανε κάτι που επηρέασε τη ζωή του. Επίσης, φοβούνται ότι οι γονείς τους θα τους

κατηγορήσουν. Γι' αυτό καλό είναι οι γονείς να διαβεβαιώσουν το παιδί ότι δεν είναι υπεύθυνο ακόμα κι αν ήταν παρών στο δυσάρεστο γεγονός.

Μετά την απώλεια το παιδί που παραμένει εν ζωή νιώθει φόβο, μοναξιά, θυμό, θλίψη, ντροπή, σύγχυση ταυτότητας, νιώθοντας ότι πρέπει να αναλάβει τον ρόλο του αδερφού ή της αδερφής του που απεβίωσε. Τέλος, μπορεί να νιώσει ανακούφιση στην περίπτωση που ζήλευε τον αδερφό ή την αδερφή που πέθανε ή στην περίπτωση που είχε βιώσει τον πόνο και την ταλαιπωρία από την ασθένειά του/της. Είναι σημαντικό η οικογένεια να επικοινωνήσει με το παιδί και να επιτρέψει στο παιδί να εκφράσει τα συναισθήματά του, ώστε να ξεπεράσει τις ενοχές, τη ντροπή και την ανακούφιση που αισθάνεται (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015; Corr & Balk, 2010).

Η απώλεια ενός αγαπημένου κατοικίδιου μπορεί να προκαλέσει μεγάλη οδύνη στους ενήλικες και ακόμα περισσότερο στα μικρά παιδιά, γιατί το ζώο που φροντίζουμε για πολλά χρόνια αποτελεί μέλος της οικογένειας. Αυτή η απώλεια για τα παιδιά μπορεί να αποτελέσει την πρώτη εμπειρία τους με το θάνατο. Βέβαια, τα παιδιά ανάλογα με την ηλικία τους δυσκολεύονται να αντιληφθούν τον θάνατο του κατοικίδιου τους ως μία μόνιμη κατάσταση. Χρειάζονται χρόνο να επεξεργαστούν την κατάσταση και συχνά κάνουν ερωτήσεις. Οι γονείς καλό είναι να μιλάνε με ήπιο τόνο και με σαφείς λέξεις στα παιδιά, αναφερόμενοι στον θάνατο με τρόπο που τα παιδιά να τον αντιλαμβάνονται ως μόνιμη κατάσταση. Είναι σημαντικό να αναφέρουν οι γονείς ότι το ζώο ήταν άρρωστο, δεν λειτουργούσαν καλά τα όργανά του και γι' αυτό πέθανε ή ότι ήταν πολύ γερασμένο (Starnes, 2022; Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015; Λουμάκου & Μπρουσκέλη, 2010; Corr & Balk, 2010).

2.3 Πώς κατανοούν και αντιλαμβάνονται τα παιδιά τον θάνατο;

Σύμφωνα με τον Piaget (1896-1960), τα στάδια της γνωστικής ανάπτυξης των παιδιών που αφορούν την κατανόηση του θανάτου χωρίζονται ως εξής :

- Στο αισθησιοκινητικό στάδιο, που επικρατεί στην ηλικία των 0 έως 2 ετών, όπου το παιδί δεν μπορεί να κατανοήσει γνωστικά κάτι που δεν βλέπει. Όμως, σύμφωνα με τον Bowlby (ο οποίος μελέτησε τις αντιδράσεις των βρεφών, όταν απομακρύνονταν από την μητέρα τους και παρατήρησε ομοιότητες με τον τρόπο που θρηνούν οι ενήλικες), τα παιδιά αντιλαμβάνονται την απώλεια ως άγχος αποχωρισμού.
- Στο προλογικό στάδιο, που επικρατεί στην ηλικία των 2 έως 7 ετών, όπου το παιδί πιστεύει ότι ο θάνατος είναι μία κατάσταση προσωρινή και μπορεί να αλλάξει και να ξαναζωντανέψει το άτομο που πέθανε αν το ταΐσουμε και το ζεστάνουμε.

- Στο στάδιο της συγκεκριμένης λογικής σκέψης, που επικρατεί στην ηλικία των 7 έως 11 ετών, όπου το παιδί αντιλαμβάνεται ότι όλοι πεθαίνουμε, άνθρωποι, ζώα, λουλούδια. Το παιδί αυτής της ηλικίας κατανοεί ότι ένας νεκρός δεν αναπνέει, δεν κινείται και δεν μπορεί να δει. Ωστόσο, δεν μπορούν να κατανοήσουν τον θάνατο ως μέρος του κύκλου της ζωής και θέλουν να πιστεύουν ότι ο θάνατος μπορεί να επέλθει μόνο στους άλλους και δεν μπορεί να πλήξει τα πρόσωπα που αγαπούν.
- Στο στάδιο της αφηρημένης σκέψης, που επικρατεί στην ηλικία μετά τα 11 έτη, το παιδί αντιλαμβάνεται τον θάνατο ως στάδιο του κύκλου της ζωής και ως ένα γεγονός μόνιμο και αναπόφευκτο (Piaget, 1954).

Σύμφωνα με την Nagy (1948), τα στάδια της αντίληψης του θανάτου διακρίνονται ως εξής:

α) Στο στάδιο 1, που αφορά παιδιά 3 έως 5 ετών, όπου ο θάνατος αντιλαμβάνεται από τα παιδιά ως μια προσωρινή κατάσταση και δεν είναι προσωπικός ούτε καθολικός.

β) Στο στάδιο 2, που απευθύνεται στις ηλικίες 5 έως 9 ετών, όπου ο θάνατος αντιλαμβάνεται ως οριστικός και μπορεί να παρουσιάζεται ως μια μορφή όπως του «Χάρου», όμως δεν είναι καθολικός ούτε προσωπικός.

γ) Στο στάδιο 3, που αφορά παιδιά 9 ετών και μεγαλύτερα, όπου ο θάνατος πλέον παρουσιάζεται ως προσωπικός, καθολικός και φυσικά οριστικός (Nagy, 1948).

Σύμφωνα με τους Spence & Brent (1996), στον θάνατο πρέπει να λάβουμε υπόψη και άλλους παράγοντες πέρα από την ηλικία στην κατανόηση του θανάτου. Η συναισθηματική ωριμότητα του παιδιού, το μορφωτικό επίπεδο της οικογένειας, η ευφυΐα, οι πολιτισμικές και θρησκευτικές δοξασίες του περιγύρου, καθώς έχει βιώσει προηγουμένως κάποια απώλεια ή σοβαρό πρόβλημα υγείας, συντελούν στην κατανόηση του θανάτου (Spence & Brent, 1984; Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Η έννοια του θανάτου για τους Spence & Brent (1984) εμφανίζεται με:

α) «καθολικότητα», όπου όλα τα έμβια όντα πεθαίνουν. Ωστόσο, τα μικρά παιδιά που δεν μπορούν να διαχειριστούν την έννοια του θανάτου, πιστεύουν ότι μπορούν να τον αποφύγουν.

β) «μη αναστρεψιμότητα», ο θάνατος είναι οριστικός και το σώμα δεν μπορεί να επανέλθει στη ζωή. Τα πιο μικρά παιδιά, μη έχοντας αποκτήσει τη δυνατότητα κατανόησης της έννοιας του θανάτου, πιστεύουν ότι ο θάνατος είναι όπως ο ύπνος και ότι κάποια στιγμή το άτομο θα ξυπνήσει ή όπως το ταξίδι και ότι κάποια στιγμή το αγαπημένο τους πρόσωπο θα επιστρέψει.

γ) «μη λειτουργικότητα», όπου, εφόσον έχει πεθάνει το αγαπημένο μας πρόσωπο, οι λειτουργίες του σώματός του παύουν να υφίστανται. Σ' αυτό το στάδιο, τα μικρά παιδιά νομίζουν ότι οι νεκροί μπορούν να εκτελούν κάποιες λειτουργίες εξωτερικές ή εσωτερικές.

δ) «αιτία του θανάτου», όπου το παιδί κατανοεί ρεαλιστικά τις εσωτερικές και εξωτερικές αιτίες του θανάτου. Τα μικρότερα παιδιά έχουν μη ρεαλιστικές απόψεις για την αιτία του θανάτου και διακατέχονται από μαγικές σκέψεις. Επιπλέον, τα παιδιά πιστεύουν ότι ο θάνατος επήλθε από την κακή συμπεριφορά τους ή από άλλες πράξεις όπως το ατύχημα, ή ασθένεια, αλλά δεν καταλαβαίνουν ότι ο θάνατος επήλθε επειδή τα ζωτικά όργανα του ανθρώπου που πέθανε σταμάτησαν να λειτουργούν.

ε) «ασώματη συνέχεια», στην οποία πιστεύουν στη μεταθανάτια ζωή. Αυτές οι αντιλήψεις υπάρχουν τόσο στα παιδιά όσο και στους ενήλικες (Spreece & Brent, 1984; Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

2.4 Ενημέρωση και στήριξη των παιδιών σε επικείμενο θάνατο

Η ενημέρωση και η στήριξη των παιδιών σε έναν επικείμενο θάνατο είναι πολύ σημαντικό, να γίνει πολύ προσεκτικά χρησιμοποιώντας απλές και κατανοητές λέξεις. Δεν είναι θεμιτή η απόκρυψη της αλήθειας ή η παροχή ψεύτικων πληροφοριών. Εάν το άτομο που πεθαίνει, και ιδιαίτερα αν είναι ο γονέας, είναι βαριά άρρωστος και βρίσκεται στο νοσοκομείο, θα πρέπει να διατηρεί επαφή με το παιδί του είτε πηγαίνοντας αυτό κάποιες φορές στο νοσοκομείο είτε όταν αυτό δεν είναι εφικτό γιατί και ο γονιός ίσως να μην θέλει να τον βλέπει στην κατάστασή του, θα πρέπει να βρεθούν διαφορετικοί τρόποι επικοινωνίας, όπως να του τηλεφωνεί και να του στέλνει δώρα, ώστε να συνεχιστεί η επικοινωνία τους. Θα πρέπει να προετοιμάσουν το παιδί, οι οικείοι ή ο άλλος γονέας καλύτερα εάν είναι εν ζωή για τον επερχόμενο θάνατο. Εξηγούμε στο παιδί ότι μπορεί να κλάψει και ότι είναι κάτι φυσιολογικό. Αναφέρουμε στο παιδί ότι μπορεί να ρωτήσει ό,τι θέλει και ότι θα είμαστε πάντα διαθέσιμοι. Φυσικά, του λέμε ότι το αγαπάμε και ότι δεν είναι αυτό υπεύθυνο για τον θάνατο (Wolfelt, 2007; Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015; Μέριμνα, 2008).

Το παιδί σ' αυτήν τη φάση της ζωής του χρειάζεται στήριξη και διατήρηση ενός σταθερού περιβάλλοντος με τις συνηθισμένες ρουτίνες του παιδιού στο φαγητό, στον ύπνο και αποφεύγοντας να το αφήνουμε απροστάτευτο σε καινούργιες και δύσκολες εμπειρίες. Οφείλουμε να διατηρούμε επικοινωνία με το παιδί για να μπορέσει να διαχειριστεί τα συναισθήματά του. Επιπλέον, είμαστε εκεί για να ακούμε το παιδί και να απαντούμε σε όποιες ερωτήσεις προκύψουν, χωρίς να δυσανασχετούμε. Είναι σημαντικό να επικοινωνήσουμε με τους παιδαγωγούς του παιδικού σταθμού για την απώλεια και για τη συμπεριφορά του παιδιού στο σπίτι, καθώς και να ενημερωθούμε για τη συμπεριφορά του στην τάξη. Επιπρόσθετα, ανακουφίζουμε το παιδί και το προστατεύουμε από τους φόβους που του θυμίζουν το τραύμα του. Στην περίπτωση που το παιδί βλέπει εφιάλτες μπορούμε να το ανακουφίσουμε, βάζοντας ένα φωτάκι στο δωμάτιο του το βράδυ, δίνοντας του ένα αρκουδάκι και αγκαλιάζοντάς το και καλό είναι να του λέμε συνέχεια ότι

θα είμαστε εκεί πάντα για να το φροντίζουμε και να το αγαπάμε (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Επιπρόσθετα, μπορούμε να συζητάμε με το παιδί και να το προσεγγίζουμε καλύτερα όταν παίζει ή ζωγραφίζει ή δημιουργεί χειροτεχνίες μαζί με εμάς. Μπορούμε να διαβάσουμε βιβλία, να ακούσουμε μουσική και γενικά να αφιερώσουμε χρόνο μαζί του, ώστε να το ακούσουμε προσεκτικά και να απαντήσουμε στις ερωτήσεις του, όσο άβολα κι αν νιώθουμε εμείς. Καλό είναι να του εξασφαλίζουμε τη δυνατότητα να έχει ένα χώρο να απομονωθεί όταν το επιθυμεί και να έχει την ησυχία του για να σκεφτεί και να εκφράσει τα συναισθήματά του (Herbert, *Supporting Bereaved and Dying Children and Their Parents*, 1996).

Είναι σημαντικό να διατηρούμε τους κανόνες πειθαρχίας και συμπεριφοράς μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον, ώστε να επικρατεί σταθερότητα. Το περιβάλλον του παιδιού μετά την απώλεια καλό είναι να παραμένει σταθερό και να μην υπάρχει μετακόμιση σε άλλο σπίτι ή να αλλάξει το παιδί σχολείο. Τέλος, ενθαρρύνεται το παιδί να συνεχίσει τη ζωή του και να συμμετέχει στο σχολείο, στις εκδρομές, στις γιορτές και σε όλες τις κοινωνικές εκδηλώσεις, χωρίς να αισθάνεται ότι προδίδει το αγαπημένο του πρόσωπο που πέθανε (Μέριμνα, 2008).

Μια άλλη πλευρά ενός επικείμενου θανάτου είναι όταν είναι βαριά άρρωστο το ίδιο το παιδί και ο επικείμενος θάνατος είναι δεδομένος. Οι γονείς είναι τα πρότυπα των παιδιών και παίζουν καθοριστικό ρόλο όταν ανακοινώνουν στο παιδί την κατάσταση της υγείας του. Αν οι γονείς μπορέσουν να διαχειριστούν αυτήν την συζήτηση με το παιδί, δώσουν κουράγιο και επικρατήσει ηρεμία, είναι πιθανόν να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν την κατάσταση με καλύτερο τρόπο. Επιπλέον, παρατηρείται ότι το ετοιμοθάνατο παιδί είναι πιο ψύχραιμο στην αναγγελία του επικείμενου θανάτου σε σχέση με τους γονείς. Μερικά παιδιά ανησυχούν για τους γονείς τους και πώς θα τους επηρεάσει ο θάνατός τους (Herbert, *Supporting Bereaved and Dying Children and Their Parents*, 1996; Starnes, 2022; Corr & Balk, 2010).

Τα παιδιά που είναι βαριά άρρωστα και οδεύουν σε έναν επικείμενο θάνατο αντιλαμβάνονται την ένταση που νιώθουν οι γονείς με το πρόβλημα υγείας του. Ακόμη, το παιδί αν δεν του αναφέρουν κάτι οι γονείς σχετικά με την αρρώστια του, μπορεί να κρυφακούσει κάποιες συζητήσεις και να αισθανθεί ότι του κρύβουν την αλήθεια, καθιστώντας το με αυτό τον τρόπο απομονωμένο και ψυχικά εγκαταλελειμμένο σε αυτήν την δύσκολη περίοδο της ζωής του. Επιπρόσθετα, το παιδί αντιλαμβάνεται τα λεκτικά μηνύματα, τις ασυνήθιστες εκφράσεις και τη χροιά της φωνής των γονέων του, αλλά και του νοσηλευτικού προσωπικού στην περίπτωση που το παιδί νοσηλεύεται. Επίσης, το παιδί αντιλαμβάνεται την ανησυχία και τη στεναχώρια που επικρατεί από τα οικεία του πρόσωπα. Είναι καλό οι γονείς να μιλήσουν στο παιδί για την αρρώστια του με απλά και κατανοητά λόγια χωρίς δυσνόητες ορολογίες και να καθησυχάσουν το

παιδί ότι όλο το ιατρικό προσωπικό είναι δίπλα του για να του παρέχει φροντίδα και να βοηθήσει με την ασθένεια του. Όμως, οι γονείς δεν πρέπει να υποσχεθούν στο παιδί ότι θα γίνει καλά αλλά ότι οι γιατροί, οι νοσηλευτές και το οικογενειακό περιβάλλον θα του προσφέρουν υποστήριξη για να νιώσει το παιδί ασφαλές (Herbert, Supporting Bereaved and Dying Children and Their Parents, 1996; Starnes, 2022; Corr & Balk, 2010).

Πολλές φορές το στρες των γονιών, η κατάθλιψη που μπορεί να έχουν υποστεί από μία χρόνια ασθένεια του παιδιού τους και η κακή ποιότητα ζωής τους, επιβαρύνουν την κατάσταση και επηρεάζουν τη θεραπεία του παιδιού τους με αρνητικό τρόπο, ενώ όταν υπάρχει συνοχή και οικογενειακή ενότητα για την αντιμετώπιση του προβλήματος υγείας του παιδιού τους, το παιδί προσαρμόζεται καλύτερα (Λουμάκου & Μπρουσκέλη, 2010).

2.5 Τελετουργίες μετά τον θάνατο

Οι τελετουργίες μετά τον θάνατο είναι ένα επιπλέον δύσκολο κομμάτι που πρέπει να διαχειριστούν ενήλικες και παιδιά. Αυτές οι τελετουργίες προσφέρουν διέξοδο στην έκφραση του θρήνου με τα μοιρολόγια και την κοινωνική συμπαράσταση με τα μνημόσυνα. Μέσω αυτών των τελετουργιών, το πένθος γίνεται ορατό. Όταν δεν υπάρχει κοινωνική επικύρωση του πένθους, τα άτομα που πενθούν δυσκολεύονται να διαχειριστούν την απώλειά τους και να μεταβούν ομαλά από το πένθος στην καθημερινότητα. Τα παιδιά μπορούν να συμμετάσχουν στις τελετουργίες μετά το θάνατο, εφόσον τους εξηγήσουμε τι θα δουν σύμφωνα με τις πολιτιστικές και θρησκευτικές πεποιθήσεις και έθιμα, τι πρόκειται να συμβεί, και εφόσον το επιθυμούν τα ίδια (Μπλάγκα, 2018; Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015; Λεσάν, 1990).

Καλό είναι να εξηγήσουμε στα παιδιά τι είναι η κηδεία ή το μνημόσυνο που ακολουθεί. Μπορούμε να πούμε στα παιδιά ότι στην κηδεία θα δουν πολλούς ανθρώπους λυπημένους, να φορούν μαύρα ρούχα και να κλαίνε. Επίσης, αναφέρουμε ότι μέσα στο ξύλινο κουτί θα βρίσκεται το αγαπημένο μας πρόσωπο που πέθανε. Έπειτα, θα πάμε το αγαπημένο μας πρόσωπο στην τελευταία του κατοικία, που ονομάζεται τάφος. Αφήνουμε τα παιδιά να εκφράσουν τις απορίες τους για τις τελετές και τους ενημερώνουμε με ποιον θα είναι αυτήν τη δύσκολη στιγμή, τονίζοντας ότι αν δεν αισθάνονται καλά, μπορούν να ζητήσουν να αποχωρήσουν από την όλη διαδικασία. Τα μικρότερα παιδιά προσχολικής ηλικίας καλό είναι για λόγους ψυχικής προφύλαξης να μην παραστούν στο νεκροταφείο ή, αν παρευρεθούν, να μην παρακολουθήσουν την ταφή (Νοιάζομαι για το παιδί μου Prolipsis; Μπλάγκα, 2018; Σύλλογος Καρκινοπαθών Μακεδονίας - Θράκης, 2001).

2.6 Ψυχικά βήματα διαχείρισης του πένθους στα παιδιά

Στη διαχείριση του πένθους παίζουν σημαντικό ρόλο κάποιοι παράγοντες. Πρώτα απ' όλα, η διαχείριση του πένθους έχει άμεση σχέση με το άτομο που απεβίωσε και τι είδους σχέση είχε το παιδί με αυτό το άτομο, αν ήταν γονιός, αδερφός, μωρό, αγέννητο μωρό, παππούς, θείος, ένας φίλος ή ένας συμμαθητής. Παρατηρείται ότι στην περίπτωση της απώλειας του γονέα, τα παιδιά νιώθουν φόβο, μήπως χάσουν τις αναμνήσεις του γονέα που πέθανε ή τον ξεχάσουν και προσπαθούν συνεχώς να ανασύρουν αναμνήσεις και συχνά χρησιμοποιούν τη μαγική σκέψη τους για να επαναφέρουν τον νεκρό γονέα. Ενώ, όταν πεθαίνει ένας αδερφός ή μία αδερφή, τα παιδιά αισθάνονται θυμό προς τους γονείς, που δεν μπόρεσαν να αποφύγουν τον θάνατο του αδερφού ή της αδερφής τους. Ακόμη, μπορεί να νιώθουν ενοχές για την απώλειά τους ή να θέλουν να πάρουν τη θέση του χαμένου αδερφού ή της χαμένης αδερφής ή να προσπαθήσουν να παρηγορήσουν τους γονείς τους. Είναι σίγουρο ότι το αίσθημα της μοναξιάς, της παραμέλησης, του φόβου και της απομόνωσης υπερισχύουν αυτή την περίοδο της ζωής τους (Παππά, 2016).

Δεύτερος παράγοντας για τη διαχείριση του πένθους έχει σχέση με τον τρόπο που πέθανε το αγαπημένο άτομο και ποια είναι η αιτία θανάτου. Ένας αναμενόμενος θάνατος κάποιου γονέα ή αδερφού, που γνωρίζουμε ότι είναι πολύ άρρωστος, είναι διαφορετικός ως προς την πρώτη διεργασία του πένθους από έναν θάνατο που δεν ήταν αναμενόμενος και προκλήθηκε από κάποιο τυχαίο γεγονός, όπως ένα τροχαίο ή ένα αεροπορικό δυστύχημα, μια δολοφονία, μια αυτοκτονία, μια φυσική καταστροφή, μια πυρκαγιά, ή ένα σεισμό. Στην περίπτωση του απρόσμενου θανάτου, τα παιδιά νιώθουν λύπη, οργή, πόνο, αναστάτωση, τραύμα και αναρωτιούνται τι είναι αυτό που προκάλεσε την απώλειά τους (Παππά, 2016).

Στον τρίτο παράγοντα εμφανίζονται οι δεξιότητες επικοινωνίας της οικογένειας. Τα παιδιά χρειάζονται πραγματικές εξηγήσεις και αληθινά συναισθήματα. Είναι συνετό να δείξουμε στα παιδιά ότι και εμείς κλαίμε και στεναχωριόμαστε για την απώλεια του αγαπημένου μας ανθρώπου, με αποτέλεσμα τα παιδιά να νιώσουν και αυτά λύπη, να εκφράσουν τον φόβο, και τον θυμό τους και να κατανοήσουν ότι είμαστε εκεί για να τα στηρίζουμε (Παππά, 2016).

Στον τέταρτο παράγοντα συγκαταλέγεται το ιστορικό της απώλειας και του θανάτου. Υπάρχει ορατή διαφορά αν ο θάνατος που επήλθε ήταν ήσυχος ή επώδυνος, αν οι ενήλικες προσπάθησαν να αποτρέψουν τον θάνατο και έλαβαν τα ανάλογα μέτρα ή αν δεν πήραν τα κατάλληλα μέτρα για την πιθανή αποφυγή του (Παππά, 2016).

Τέλος, ως πέμπτος παράγοντας υφίσταται το αναπτυξιακό στάδιο των παιδιών. Έχουμε αναφερθεί στο γεγονός ότι τα μικρά παιδιά δυσκολεύονται να κατανοήσουν τα χαρακτηριστικά της έννοιας του θανάτου και αντιλαμβάνονται τον θάνατο ως κάτι αναστρέψιμο και που διαρκεί για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα (Παππά, 2016).

Σύμφωνα με την Christ (2006), οι παράγοντες για το πένθος των παιδιών διαχωρίζονται σε επιβαρυντικούς και ευνοϊκούς. Οι επιβαρυντικοί παράγοντες είναι τα γεγονότα που δημιουργούν στρες στα παιδιά και συνυπάρχουν με άλλα γεγονότα στη ζωή του παιδιού. Επιπλέον, η κακή σχέση που μπορεί να είχαν τα παιδιά με τον γονιό που απεβίωσε, καθώς και το μη υποστηρικτικό περιβάλλον που δημιουργεί ο επιζών γονέας, δημιουργούν παράγοντες που δυσκολεύουν τη διαχείριση του πένθους από τα παιδιά. Επιπρόσθετα, η χαμηλή αυτοεκτίμηση και ο μη έλεγχος της κατάστασης επιδεινώνουν αυτήν τη δυσμενή κατάσταση, καθώς και τα ψυχολογικά προβλήματα, που μπορεί να προϋπήρχαν, ιδίως στην εφηβεία. Τέλος, όταν τα παιδιά παρευρίσκονται στο ατύχημα ή στη δολοφονία ή στον πνιγμό ή στην πυρκαγιά ή στον σεισμό και γενικά προσπαθούν να διαχειριστούν τον βίαιο χαρακτήρα του πένθους (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Αντίθετα, ευνοϊκοί παράγοντες για το πένθος των παιδιών αναπτύσσονται όταν η σχέση που έχουν τα παιδιά με τον επιζώντα γονέα διακρίνεται από ζεστασιά, επικοινωνία και θετικές εμπειρίες. Όταν ο γονιός που βρίσκεται εν ζωή μπορεί να ανταποκριθεί σωστά στον ρόλο του και όταν το περιβάλλον των παιδιών τους επιτρέπει να εκφράζονται και να γίνονται αποδεκτά, τα βοηθά στη διαχείριση του πένθους τους. Επίσης, τα παιδιά θα πρέπει να νιώθουν το αίσθημα αποδοχής και από τους εκπαιδευτικούς, τους συγγενείς και φυσικά από τους συνομηλίκους τους. Επιπρόσθετα, το υψηλό οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, η πίστη στον Θεό, η αίσθηση ασφάλειας και σταθερότητας και οι νοητικές και κοινωνικές δεξιότητες των παιδιών είναι κάποιοι επιπλέον παράγοντες που βοηθούν στο πένθος των παιδιών (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Σύμφωνα με τον Wolfelt (1983), οι γονείς και γενικά τα ενήλικα άτομα που περιβάλλουν τα παιδιά που πενθούν οφείλουν να επιδείξουν ευαισθησία και ζεστασιά με τον τόνο της φωνής τους, την κατανόηση των αναγκών των παιδιών, την εν συναίσθηση, την αγάπη και την υπομονή τους, για να επιτύχουν μια αποτελεσματική επικοινωνία και μια καλή διαχείριση του πένθους. Οι γονείς θα πρέπει να επικοινωνούν με τα παιδιά, να σέβονται την προσωπικότητα των παιδιών και να παίρνουν αποφάσεις σχετικά με την συμμετοχή τους στην κηδεία ή αργότερα στον τάφο. Η επιθυμία για κατανόηση και η χρήση των μη λεκτικών μηνυμάτων των ενήλικων ατόμων, πολλές φορές συγχέονται με τα λεκτικά μηνύματα, με αποτέλεσμα να μπερδεύουν τα παιδιά, γι' αυτό καλό θα είναι να είναι ξεκάθαρα τα μηνύματα που απευθύνονται στα παιδιά (Wolfelt, 1983).

Τα ψυχικά βήματα για τη διαχείριση του πένθους των παιδιών είναι πολύ σημαντικά για να μπορέσουν τα παιδιά να εξέλθουν από το πένθος. Ως ενήλικες, οφείλουμε να εξηγήσουμε με απλό και κατανοητό τρόπο το ιστορικό και τα αίτια του θανάτου, ώστε να τα βοηθήσουμε να εκφράσουν τα συναισθήματά τους και να μπορέσουν να θρηνήσουν. Επιπλέον, η σταθερότητα του

περιβάλλοντος και των ατόμων που αντικαθιστούν τους γονείς λόγω της απώλειας είναι υψίστης σημασίας. Είναι ευνοϊκό τα υποκατάστατα του γονέα που απεβίωσε να είναι του ίδιου φύλου. Ο θρήνος στα παιδιά παρουσιάζεται διαφορετικός από αυτόν των ενηλίκων. Αυτό συμβαίνει και λόγω της φυσιολογικής για την ηλικία ανωριμότητας, με αποτέλεσμα να έχουν πολλές παθολογικές εκδηλώσεις, που πρέπει να διαχειριστούν οι ενήλικες για την ομαλή έκβαση των παιδιών από το πένθος. Σημαντικό είναι οι ενήλικες να εξαλείψουν τις ενοχές που έχουν τα παιδιά, ακόμα κι αν δεν τις έχουν εκφράσει ευθέως, ότι δεν είναι υπαίτια αυτά για τον θάνατο του γονέα τους, ώστε να διασφαλιστεί η ψυχική τους υγεία (Μπλάγκα, 2018).

Είναι συνετό να αναφέρουμε τα ψυχικά βήματα, ώστε να πραγματοποιηθεί η διαδικασία του πένθους σωστά και έπειτα να μπορέσει το άτομο που πενθεί να εξέλθει από αυτό το πένθος. Υπάρχουν τέσσερις άξονες, όπου ο Άξονας Α' και ο Άξονας Β' στο φυσιολογικό πένθος, αφορά τον πρώτο χρόνο του πένθους όπου ξεκινά από την ημέρα θανάτου του αγαπημένου προσώπου έως το ετήσιο μνημόσυνό του. Στον Άξονα Γ' και στον Άξονα Δ' ανήκει το δεύτερο έτος του πένθους, μετά το ετήσιο μνημόσυνο του αποθανόντος (Μπλάγκα, 2018).

Πιο αναλυτικά, στον Άξονα Α' παρατηρείται η σταδιακή συνειδητοποίηση της απώλειας. Αρχικά, έρχεται η είδηση του θανάτου, ακολουθεί το σοκ από τη δυσάρεστη είδηση, η άρνηση του συμβάντος, η τέλεση των τελετουργικών διαδικασιών και εθίμων του κάθε πολιτισμού και θρησκευόμενου, όπως η κηδεία, ο τελευταίος ασπασμός, η ταφή και ο αποχαιρετισμός. Έπειτα, γίνεται η συνειδητοποίηση του τοπικού και χρονικού διαχωρισμού μεταξύ των ζωντανών ατόμων και των εκλιπόντων (Μπλάγκα, 2018).

Στον Άξονα Β', όπου έχει επέλθει ο πρώτος χρόνος του πένθους, συμβαίνει η βαθμιαία επεξεργασία των συναισθημάτων, όσον αφορά τη φυσική και δυστυχώς μόνιμη απουσία του αποθανόντα. Το άτομο που πενθεί βιώνει τον πόνο και την απώλεια του αγαπημένου προσώπου, θρηνεί και αναζητά τον αποθανόντα. Στη συνέχεια, ως κεντρικός κορμός του πένθους παρουσιάζεται η κατάθλιψη ως αντίδραση, ο θυμός και οι ενοχές. Έπειτα, παρουσιάζεται ο ψυχικός πόνος, η σωματική, κοινωνική και ψυχολογική αποδιοργάνωση του ατόμου που πενθεί. Τέλος, αναδύεται η «διαδικασία της από- επένδυσης» από την ψυχική σύνδεση που είχε το ζώντα άτομο με τον νεκρό (Μπλάγκα, 2018).

Όσον αφορά τον Γ' Άξονα, η συνειδητοποίηση της απώλειας είναι πλέον οριστική. Το άτομο που πενθεί έχει αποδεχτεί τον θάνατο του αγαπημένου του προσώπου και έχει προχωρήσει στην εσωτερική ψυχική αναδιοργάνωση. Επιπλέον, παρατηρείται ότι έχει επέλθει η ψυχολογική, κοινωνική και σωματική αναδιοργάνωση και πλέον το άτομο μπορεί να ρυθμίσει από την αρχή τη ζωή του, να δομήσει ξανά την νέα πραγματικότητα και να ορίσει νέες συντεταγμένες για την μελλοντική του πορεία, ώστε να συνεχίσει την ζωή του σε νέες βάσεις (Μπλάγκα, 2018).

Τέλος στον Δ' Άξονα, η έξοδος του ατόμου που έχασε ένα αγαπημένο του πρόσωπο από το πένθος είναι το επιθυμητό στάδιο που επιδιώκουμε να φτάσουμε. Η επιστροφή του ατόμου στην καθημερινότητα μετά την απώλεια, ο ψυχοκοινωνικός συντονισμός που πρέπει να αποκατασταθεί, καθώς και να επέλθει ξανά, η κατάρριψη του θυμού, των ενοχών και της κατάθλιψης, οδηγούν και πάλι στη χαμένη ευχαρίστηση, και πάλι στην απόλαυση της καθημερινότητας. Η δημιουργικότητα και η θέσπιση νέων στόχων για την επίτευξη ψυχικής ωριμότητας εξασφαλίζουν την προσωπική ανάπτυξη κάθε ατόμου και τη βελτίωση της ποιότητας ζωής του (Μπλάγκα, 2018).

2.7 Πώς ξεπερνούν τη θλίψη τα παιδιά

Είναι γεγονός ότι τα παιδιά θρηνούν τα αγαπημένα τους πρόσωπα που έφυγαν από τη ζωή με διαφορετικούς τρόπους και δεν υπάρχει μία σταθερή μέθοδος που να είναι αποτελεσματική για όλα τα παιδιά. Όμως, είναι γνωστό ότι ο θρήνος αντιμετωπίζεται καλύτερα και αποτελεσματικότερα όταν τα παιδιά βρίσκονται σε ένα ασφαλές περιβάλλον και περιβάλλονται από στοργή, κι όταν τους δίνεται το περιθώριο για ελεύθερη έκφραση ώστε να μιλήσουν για τα συναισθήματά τους και το οικογενειακό περιβάλλον στο οποίο ζουν διακατέχεται από συναισθήματα αγάπης (Kroen, 2007).

Η περίοδος που συμβαίνει ένας θάνατος είναι ταραχώδης και τα παιδιά ζουν σε ένα χάος, χάνοντας την αίσθηση του χρόνου. Συνεπώς, πολύ σημαντικό είναι τα παιδιά να παραμείνουν το πρωταρχικό μέλημα των ενηλίκων που τα περιβάλλουν. Ο πόνος που νιώθουν είναι έντονος και τα παιδιά αναζητούν παρηγοριά, στήριξη και απαντήσεις στα ερωτήματά τους. Καλό είναι οι ενήλικες που ασχολούνται με αυτά τα παιδιά να αφιερώνουν χρόνο για αυτά κάνοντας κάτι δημιουργικό και όταν τα παιδιά κλαίνε ή θυμώνουν ή νιώθουν τύψεις και ενοχές για τον θάνατο του αγαπημένου τους ανθρώπου ή κατοικίδιου, οι ενήλικες μπορούν να τα αγκαλιάσουν, να τα κρατήσουν από το χέρι και να σταθούν στο πλευρό τους. Είναι θετικό οι ενήλικες να εκφράζουν τον πόνο τους και τα δάκρυά τους, χωρίς να προσπαθούν να τα κρύψουν. Με αυτόν τον τρόπο τα παιδιά αισθάνονται ανακουφισμένα και ασφαλή. Παρατηρείται ότι όταν παρουσιάζεται ένας θάνατος, πολλοί φίλοι και συγγενείς προσπαθούν να βοηθήσουν τα άτομα της οικογένειας που πενθούν και να αναλάβουν μερικές υποχρεώσεις. Αυτή η κίνηση βοηθά τους ενήλικες που πενθούν να ανακτήσουν τις δυνάμεις τους και να μπορέσουν και να διαχειριστούν τη θλίψη τους. Γι' αυτό το λόγο, καλό είναι να τους επιτραπεί να βοηθήσουν. Συνεπώς, ανακτώντας οι ενήλικες που πενθούν τις δυνάμεις τους θα μπορέσουν να αφιερώσουν χρόνο στα παιδιά τους για να τους εξηγήσουν πως θα είναι η ζωή τους από δω και πέρα με την απώλεια που έχουν (Kroen, 2007).

Είναι γνωστό ότι κάθε παιδί θρηνεί με τον δικό του μοναδικό τρόπο. Οι ενήλικες που συναναστρέφονται με παιδιά που πενθούν πρέπει να τους επιτρέψουν να εκφράσουν τα συναισθήματά τους με όποιον τρόπο επιθυμούν. Μηνύματα που προτρέπουν τα παιδιά να μην κλαίνε μπροστά στους άλλους ή που τους υποδεικνύουν να είναι γενναίοι και να μην εκδηλώνουν τον πόνο τους, δεν είναι αποδεκτά για την ομαλή διαδικασία του πένθους. Είναι φανερό ότι τα συναισθήματα θυμού, θλίψης, ενοχής και πόνου θα εκδηλωθούν σε κάποιο στάδιο του πένθους, γι' αυτό όσο το δυνατόν νωρίτερα εμφανιστούν, τόσο το καλύτερο θα είναι για τα παιδιά (Kroen, 2007).

Τα παιδιά, λόγω της μικρής τους ηλικίας, δυσκολεύονται να διαχειριστούν το πένθος. Γι' αυτό μπορούμε να τα ενθαρρύνουμε να τραγουδήσουν, να ζωγραφίσουν, να βγάλουν φωτογραφίες και γενικά να τα εμπνεύσουν οι οικείοι τους να εκφράσουν τα συναισθήματά τους με όποιον τρόπο αυτά επιθυμούν. Καθώς οι ενήλικες νιώθουν εξαντλημένοι και λαβωμένοι από τη θλίψη και τον πόνο της απώλειας, δυσκολεύονται να βοηθήσουν τα παιδιά τους. Όμως καλό είναι οι ενήλικες να φροντίζουν ώστε τα παιδιά να είναι απασχολημένα και να τα ενθαρρύνουν να ασχολούνται με κάποια σωματική άσκηση ή να παίζουν παιχνίδια, όπως ποδόσφαιρο ή μπάσκετ με άλλα παιδιά της ηλικίας τους, ώστε να περάσουν από την απραξία στην ενεργή δράση. Επιπλέον, οι ενήλικες που ασχολούνται με τα παιδιά τους μπορούν να διαβάσουν μαζί κάποιο βιβλίο με θέμα την αγάπη στην οικογένεια, την αφοσίωση ή και ακόμα παραμύθια που αναφέρονται στον θάνατο είτε κάποιου προσώπου είτε κάποιου κατοικίδιου. Επιπρόσθετα, ως είδος απώλειας θεωρείται και το διαζύγιο των γονέων και το νέο περιβάλλον. Και για αυτό το θέμα υπάρχουν πολλά παραμύθια που βοηθούν τα παιδιά να προσαρμοστούν στη νέα τους πραγματικότητα της οικογένειάς τους. Οι ενήλικες μπορούν να αδράξουν την ευκαιρία να αγκαλιάσουν τα παιδιά τους και να καθίσουν δίπλα τους για να διαβάσουν ένα ωραίο βιβλίο και στη συνέχεια να συζητήσουν το θέμα που διαδραματίζεται (Kroen, 2007).

Τα περισσότερα παιδιά ξεπερνούν τη θλίψη τους με φυσιολογικές συμπεριφορές, αν και μερικές φορές τα παιδιά παρουσιάζουν μεγαλύτερη δυσκολία στη διαχείριση της θλίψης τους. Σημάδια που δείχνουν ότι τα παιδιά χρειάζονται ψυχολογική υποστήριξη είναι όταν υπάρχουν έντονες και παρατεταμένες περίοδοι κλάματος και ξεσπάσματος νεύρων, υπερβολικές αλλαγές στη συμπεριφορά τους, μεγάλες περίοδοι απομόνωσης και αποκοπή από τις συνηθισμένες δραστηριότητες με τους φίλους τους, διακυμάνσεις στην απόδοσή τους στο σχολείο, διαταραχές στον ύπνο με εφιάλτες, αδικαιολόγητοι πονοκέφαλοι, απώλεια βάρους, απραξία και αρνητικές σκέψεις. Οι συμπεριφορές αυτές υποδηλώνουν κάποια αθεράπευτη θλίψη και κατάθλιψη, με αποτέλεσμα οι ειδικοί να είναι η μόνη διέξοδος για τη βοήθεια των παιδιών (Kroen, 2007; Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Συνοψίζοντας, όταν οι ενήλικες είναι στοργικοί, σταθεροί, στέκονται δίπλα στα παιδιά, τα ενθαρρύνουν στην αυτοεκτίμηση, τους δίνουν κουράγιο και προσανατολισμό, τους δίνουν επιλογές να επιλέξουν ελεύθερα κάποια πράγματα που τα αφορούν, τους δίνουν τη δυνατότητα να επιλύουν προβλήματα, επιτρέποντας τους να νιώσουν και πάλι ευτυχισμένα παρά την απώλεια τους, βοηθούν στην ομαλή διαχείριση της θλίψης των παιδιών και στη μετάβαση τους ξανά σε μια ευτυχισμένη ζωή παρά την απώλεια τους (Kroen, 2007).

Σύμφωνα με τον Fitzgerald (2003), υπάρχουν κάποια σημάδια που αποδεικνύουν ότι το πένθος των παιδιών έχει αρχίσει να μαλακώνει και τα παιδιά αρχίζουν να το ξεπερνούν. Αυτά τα σημάδια παρουσιάζονται όταν τα παιδιά πλέον δεν αναρωτιούνται αν το αγαπημένο τους πρόσωπο έχει πεθάνει σ' αλήθεια, τρέφοντας μια μικρή ελπίδα ότι έφυγε για λίγο και θα επιστρέψει. Επιπλέον, σημάδια που δείχνουν ότι τα παιδιά ξεπερνούν τη θλίψη τους είναι όταν τα παιδιά μπορούν να σκέφτονται ευχάριστες και δυσάρεστες στιγμές που είχαν με το πρόσωπο που πέθανε, αντί να θέλουν να θυμούνται μόνο τις ευχάριστες στιγμές που είχαν. Άλλα σημάδια περιλαμβάνουν τη χαρά των παιδιών στα πάρτι και τις γιορτές, το γέλιο και την απόλαυση των όμορφων στιγμών, τη δυνατότητα να ακούνε ένα αγαπημένο τραγούδι του ατόμου που πέθανε χωρίς να κλαίνει ή να στεναχωριούνται, καθώς και την ικανότητά τους να τρώνε και να κοιμούνται όπως πριν από την απώλεια, χωρίς να νιώθουν κούραση και να είναι συγκεντρωμένα στο σχολείο ή στο βιβλίο που διαβάζουν. Συνεπώς, όλα αυτά τα σημάδια δείχνουν ότι τα παιδιά επεξεργάζονται το πένθος τους (Fitzgerald, 2003).

2.8 Στήριξη του παιδιού από το οικογενειακό περιβάλλον

Η στήριξη του παιδιού σε αυτήν την δύσκολη περίοδο της ζωής του από την οικογένειά του είναι πολύ σημαντική, ώστε να μπορέσει να ξεπεράσει το ανάλογο είδος του πένθους που βιώνει. Το οικογενειακό περιβάλλον πρέπει να είναι υπομονετικό απέναντι στο παιδί που βιώνει το πένθος. Το παιδί ενδέχεται να θυμώνει, να κλαίει, να θέτει πολλές ερωτήσεις εκφράζοντας την οδύνη και την ανασφάλεια του σχετικά με το μέλλον τους μετά την απώλεια. Χρειάζονται χρόνο και χώρο για να διαχειριστούν τα συναισθήματά τους και να μπορέσουν να συμβιώσουν παράλληλα με την παιδικότητά τους. Όμως, η υπομονετικότητα δεν πρέπει να συγχέεται με την έλλειψη ορίων. Αντιθέτως τα όρια λειτουργούν προστατευτικά για το παιδί και το βοηθούν να ανασυγκροτήσει τη ζωή του. Οι γονείς δεν χρειάζεται να είναι υπερβολικά ανεκτικοί και επιεικείς με το παιδί τους μετά από κάποιο πένθος, οι καθημερινές ρουτίνες θα πρέπει να μένουν σταθερές και οι υποχρεώσεις που έχει το παιδί να εξακολουθούν να ισχύουν (Kroen, 2007; Καρατζάς, 2017).

Πολλές φορές η απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου προκαλεί απόγνωση στο παιδί και μία αίσθηση αβεβαιότητας για το μέλλον, με αποτέλεσμα το παιδί να κλείνεται στον εαυτό του. Σ' αυτήν την κατάσταση, το οικογενειακό περιβάλλον μπορεί να ενθαρρύνει το παιδί να παίζει και να συμμετέχει σε διάφορες δραστηριότητες με τους φίλους του, με στόχο να μην χαθεί η παιδικότητά του. Οι γονείς ή ο εναπομείναντας γονέας, αν το πένθος οφείλεται στην απώλεια του γονέα, πρέπει να επιδιώξουν συζήτηση για τις αλλαγές που θα προκύψουν από την απώλεια του θανόντος, αλλά είναι καλό να τις παρουσιάσουν με θετικό τρόπο. Είναι συνετό οι γονείς να θέσουν στόχους μαζί με το παιδί, που θα μπορέσει να επιτύχει. Εάν το παιδί είναι μικρής ηλικίας, καλό είναι να δημιουργήσουν μαζί με το γονέα ένα καθημερινό πρόγραμμα για τις δραστηριότητες της ημέρας, με τι δραστηριότητες θα ασχοληθεί, τις καθημερινές ρουτίνες όπως το φαγητό και ο ύπνος, ώστε να μπορούν να προσμένουν κάτι και να νιώθουν ασφαλή και σύντομα να επανέλθουν στους ρυθμούς που είχαν πριν την απώλεια του αγαπημένου τους προσώπου (Kroen, 2007; Καρατζάς, 2017).

Μία επιπλέον στήριξη του παιδιού από την οικογένεια εκδηλώνεται όταν οι γονείς δίνουν επιλογές στο παιδί για να αποφασίσει ελεύθερα σε διάφορα θέματα που το αφορούν. Με αυτόν τον τρόπο το παιδί αποκτά την αίσθηση την ενδυνάμωσης και του ελέγχου της ζωής του. Επίσης, οι γονείς μπορούν να διδάξουν στο παιδί πώς να επιλύει προβλήματα, με αποτέλεσμα να ενισχυθεί η αυτοεκτίμησή του και να καταλαγιάσει η ανησυχία που μπορεί να νιώθει αυτήν την περίοδο της ζωής του. Οι γονείς μπορούν να ενθαρρύνουν το παιδί να σκεφτεί και να αξιολογήσει κάθε πρόβλημα που προκύπτει και ίσως στο τέλος το παιδί να καταφέρει να βρει τη λύση του (Kroen, 2007; Καρατζάς, 2017).

Επιπρόσθετα, μια ενωμένη οικογένεια στις δύσκολες καταστάσεις της ζωής βοηθάει το παιδί να ξεπεράσει τον πόνο του και να προχωρήσει στη ζωή του. Αντίθετα, είναι πιο δύσκολο όταν προσπαθεί να διαχειριστεί μόνο του την κατάσταση. Οι γονείς μπορούν να εξηγήσουν στο παιδί ότι η συμπαράσταση της οικογένειας και το μοίρασμα της θλίψης στους σημαντικούς «άλλους» ανθρώπους κάνουν τις αναμνήσεις πολύτιμες και ευχάριστες. Όταν η οικογένεια είναι ενωμένη, η αίσθηση της μοναξιάς καταρρίπτεται (Kroen, 2007; Καρατζάς, 2017).

Τέλος, για να νιώσει ευτυχισμένο το παιδί μετά από κάποια απώλεια στη ζωή του, χρειάζεται όχι μόνο την αγάπη της οικογένειας αλλά και την έγκριση της ότι είναι συνετό να εκφράζει χαρά, να παίζει, να γελά και να συμμετέχει σε παιδικές δραστηριότητες χωρίς να νιώσει ενοχές. Το θετικό παράδειγμα του γονέα που χαλαρώνει, χαμογελάει και περνάει ευχάριστο χρόνο με φίλους, βοηθά στη δημιουργία μια ευτυχισμένης ζωής, τόσο για τους ίδιους όσο και για το παιδί (Kroen, 2007; Καρατζάς, 2017).

Κεφάλαιο 3: Παιδί και διαζύγιο

Στη σημερινή εποχή πολλοί γάμοι αποτυγχάνουν με αποτέλεσμα τη λύση τους. Όμως, το διαζύγιο είναι μια απόφαση που επηρεάζει όλα τα μέλη της οικογένειας, ιδιαίτερα τα παιδιά. Το διαζύγιο είναι και αυτό μια μορφή απώλειας για τα παιδιά, καθώς καλούνται με τη βοήθεια των γονέων και πολλές φορές και κάποιου ειδικού παιδοψυχολόγου να διαχειριστούν συναισθήματα όπως η απόγνωση, η λύπη, ο θυμός, η ντροπή και η σύγχυση. Τα παιδιά συχνά νιώθουν συνεχή ανάγκη για επανασύνδεση των γονιών τους, που όμως δεν είναι δυνατό να επιτευχθεί. Συχνά κατηγορούν έναν ή και τους δύο γονείς για τη ρήξη της οικογενειακής ειρήνης, ενώ ο φόβος της εγκατάλειψης από έναν ή και από τους δύο γονείς είναι κυρίαρχος και τους απασχολεί περισσότερο από το πένθος του θανάτου, που αποτελεί μόνιμη απώλεια. Συχνά τα παιδιά παραμελούνται κατά τη διάρκεια του διαζυγίου των γονιών τους, με αποτέλεσμα να αναπτύσσουν ένα συναισθηματικό κενό. Τα παιδιά, όταν διχάζονται λόγω σύγκρουσης που οφείλεται στην αφοσίωση στον έναν ή στον άλλο γονέα οδηγούνται στην καταστροφή. Είναι πολύ σημαντικό οι γονείς και οι παιδαγωγοί να αντιληφθούν τη σοβαρότητα της αναστάτωσης και των συναισθηματικών προσκολλήσεων των παιδιών για να επιβιώσουν (Herbert, Αντιμετώπιση προβλημάτων παιδιού και εφήβου Χωρισμός και Διαζύγιο, 1998; Παππά, 2016).

Σύμφωνα με τον Erik Erikson (1965), στη νηπιακή ηλικία, κύριο μέλημα είναι η ανάπτυξη της εμπιστοσύνης προς τους άλλους. Παρατηρείται ότι οι δεσμοί αγάπης και εμπιστοσύνης που αναπτύσσονται είναι πηγή χαράς για τη μητέρα και τον πατέρα και το συναισθηματικό δέσιμο είναι το θεμέλιο για τη φυσιολογική ανάπτυξη του παιδιού. Συνεπώς, αυτό το συναισθηματικό δέσιμο διαταράσσεται κατά τη διάρκεια του διαζυγίου (Erikson, 1965; Herbert, Αντιμετώπιση προβλημάτων παιδιού και εφήβου Χωρισμός και Διαζύγιο, 1998).

Σημαντικό είναι όταν οι γονείς ανακοινώνουν το διαζύγιο τους στα παιδιά, να εκφράζουν ασφάλεια και σιγουριά με τον τόνο της φωνής, την οπτική επαφή και τη στάση του σώματος. Επιπλέον, οι γονείς οφείλουν να είναι ήρεμοι και καθησυχαστικοί και να διαβεβαιώσουν τα παιδιά ότι δεν φέρουν ευθύνη για το διαζύγιό τους και ότι δεν μπορούν να το ανατρέψουν. Είναι σημαντικό οι γονείς να έχουν συμφωνήσει εκ των προτέρων για το περιεχόμενο της ανακοίνωσης και ποιος γονέας θα ξεκινήσει τη συζήτηση, αποφεύγοντας να αποδίδουν ευθύνες ο ένας στον άλλο μπροστά στα παιδιά, καθώς αυτό προκαλεί σύγχυση. Μετά την ανακοίνωση του χωρισμού, είναι λογικό τα παιδιά να θέτουν πολλά ερωτήματα, τα οποία πρέπει να αντιμετωπίζονται επαρκώς για να κατανοήσουν την κατάσταση και τη μονιμότητα της απόφασης των γονέων τους (Παππά, 2016; Καπλάτου, 2011).

Σύμφωνα με την Cologoso (2001), οι γονείς οφείλουν να επαναλαμβάνουν στα παιδιά ότι ενώ οι γονείς μπορεί να χωρίζουν, τα παιδιά συνεχίζουν να έχουν μια οικογένεια, απλά θα έχουν δύο σπίτια, του μπαμπά και της μαμάς. Επίσης, οι γονείς πρέπει να διαβεβαιώνουν τα παιδιά ότι τα συναισθήματα του ενός γονέα για τον άλλον μπορεί να έχουν αλλάξει, αλλά η αγάπη και η φροντίδα τους για τα παιδιά παραμένουν αμετάβλητες, καθώς θα τα φροντίζουν όπως και πριν. Οι γονείς εκφράζουν στα παιδιά τη λύπη τους γι' αυτήν την τροπή και εξηγούν ότι δεν ευθύνονται αυτά. Επιπρόσθετα, οι γονείς τονίζουν στα παιδιά ότι δεν θα τους ζητηθεί να επιλέξουν τον ένα γονέα έναντι του άλλου και ούτε θα χρειαστεί να μεταφέρουν μηνύματα του ενός γονέα στον άλλο. Τέλος, διαβεβαιώνουν τα παιδιά ότι θα έχουν την υποστήριξη και των δύο γονέων, είτε σε συναισθηματικό επίπεδο, είτε σε υλικό (Cologoso, 2001; Παππά, 2016).

Είναι καλό τα παιδιά να μην ακούν φράσεις από τους γονείς που θα δυσκολέψουν τη διαχείριση του πένθους εξαιτίας του διαζυγίου, όπως: «Το ξέρω ότι είσαι πολύ θυμωμένος/η μέσα σου, όσο και αν δεν το δείχνεις.», «Χαμογέλασε. Μην είσαι μωτρωμένος/η.», «Ότι έχει συμβεί στην οικογένειά μας θα μείνει μεταξύ μας. Δεν χρειάζεται να ξέρουν οι άλλοι τα οικογενειακά μας.», «Το ότι πετάς τα πράγματα σου εδώ και κει είναι απαράδεκτο. Είσαι ολόιδιος/ ολόγεια ο πατέρας σου/ η μητέρα σου. Είναι απίστευτο πόσο πολύ του / της μοιάζεις.». Αντίθετα, τα παιδιά έχουν ανάγκη να λαμβάνουν μηνύματα ενθαρρυντικά όπως: «Πιστεύω σε σένα», «Σε εμπιστεύομαι», «Σε ακούω», «Σε νοιάζομαι», «Είσαι σημαντικός/-ή για μένα» (Παππά, 2016; Starnes, 2022).

Το διαζύγιο, ενώ για τους γονείς σημαίνει το τέλος του γάμου τους και τη λύση του συζυγικού τους ρόλου, για τα παιδιά σημαίνει τη διαίρεση της οικογένειάς τους και είναι ένα γεγονός που τους προξενεί μεγάλο άγχος, καθώς δεν είναι κάτι το οποίο ήταν δική τους επιλογή. Οι συναισθηματικές αντιδράσεις των παιδιών απέναντι στο διαζύγιο των γονιών τους διαφέρουν, συνεπώς μπορούμε σύμφωνα με την Cologoso (2001), να αντιληφθούμε τα στάδια της διαδικασίας του πένθους του διαζυγίου στα παιδιά. Τα στάδια αυτά είναι:

- 1) Η φάση της άρνησης της πραγματικότητας και η αντίδραση του αποχωρισμού με αποτέλεσμα να διαχειριστούν τη θλίψη που έχουν. Σε αυτό το στάδιο, τα παιδιά αποφεύγουν να συζητούν το διαζύγιο των γονέων τους.
- 2) Η φάση του θυμού, όπου είναι ένα φυσιολογικό συναίσθημα στη διαδικασία του διαζυγίου. Τα παιδιά συμπεριφέρονται άσχημα με επιθετική λεκτικά συμπεριφορά δοκιμάζοντας τα όρια των γονέων τους. Εκδηλώνουν επίσης το αίσθημα αδικίας προς τους γονείς, τους παιδαγωγούς και τον περίγυρό τους. Επιπλέον, τα παιδιά σ' αυτό το στάδιο παρουσιάζονται αφηρημένα, με έλλειψη συγκέντρωσης και δυσκολεύονται στο σχολείο. Ο βαθμός του θυμού και της επιθετικότητας εξαρτάται από το πόσο ισχυρή είναι η

διαμάχη των γονέων και από τη μη υποστήριξη που λαμβάνουν από αυτούς. Οι γονείς μπορεί να φαίνονται λιγότερο συναισθηματικά διαθέσιμοι, με αποτέλεσμα τα παιδιά να εμφανίζουν εκρήξεις θυμού, επιθετικότητας, και να κλείνονται στον εαυτό τους.

- 3) Η φάση της θλίψης εμφανίζεται καθώς η οικογένεια ιεραρχεί τις προτεραιότητές της και προσαρμόζεται πλέον στη νέα ζωή. Τα παιδιά σε αυτό το στάδιο πολλές φορές δεν βρίσκουν νόημα σε ό,τι και αν κάνουν και δεν τα ενδιαφέρει να είναι συνεπείς στο σχολείο και στις υποχρεώσεις τους. Απομακρύνονται από τους φίλους και την οικογένειά τους και παρουσιάζονται θλιμμένα και οξύθυμα. Δυσκολεύονται να κοιμηθούν, κλαίνε συχνά και νιώθουν συνεχώς κούραση και άρνηση να ασχοληθούν με δραστηριότητες που παλαιότερα τους ευχαριστούσαν.
- 4) Η φάση της αποδοχής της νέας πραγματικότητας βοηθά τη θλίψη να υποχωρήσει και να επέλθει η ηρεμία, η ειρήνη, η χαρά και η ευχαρίστηση. Φυσικά, οι γιορτές και οι αναμνήσεις γεγονότων του παρελθόντος προκαλούν αναμενόμενη θλίψη, που όμως σε αυτό το στάδιο είναι ορατά διαχειρίσιμη. Αυτό που προτείνεται σε αντίστοιχες καταστάσεις είναι οι γονείς να κρατήσουν μια κοινή γραμμή αντιμετώπισης και να επιλύουν τα θέματα χωρίς έντονες συγκρούσεις μπροστά στα παιδιά, ώστε να αντιληφθούν ότι είναι αγαπητά (Παππά, 2016; Χατζηχρήστου Χ. Γ., 1999; Cologoso, 2001; Καππάτου, 2011).

Όσο αφορά την επίδραση του διαζυγίου στα παιδιά και την προσαρμογή τους στην νέα κατάσταση, οι παράγοντες που τη διαμορφώνουν είναι ψυχοκοινωνικοί, οικογενειακοί, ατομικοί και οικονομικοί. Οι τρεις θεωρητικές προσεγγίσεις των Amato και Keith (1991) που ερμηνεύουν τις επιδράσεις του διαζυγίου στην προσαρμογή των παιδιών είναι: η προσέγγιση με βάση την απουσία και την στέρση του ενός γονέα, η προσέγγιση που σχετίζεται με τον οικονομικό παράγοντα μετά το διαζύγιο, όπου υπάρχουν οικονομικές δυσκολίες τις περισσότερες φορές σε σχέση με την ποιότητα της εκπαίδευσης, τη σχολική επίδοση, τις εξωσχολικές δραστηριότητες και τέλος η προσέγγιση που ασχολείται με τη σύγκρουση που επικρατεί στην οικογένεια και ιδιαίτερα στις συγκρούσεις που υφίστανται ανάμεσα στους γονείς.

Επιπλέον, σύμφωνα με τους Hetherington, Bridges και Insabella (1998), υπάρχουν πέντε θεωρητικές προσεγγίσεις, οι οποίες ερμηνεύουν τη σχέση του διαζυγίου και του δεύτερου γάμου των γονέων σε σχέση με την προσαρμογή των παιδιών. Αυτές σχετίζονται με: α) τα ατομικά χαρακτηριστικά των ενηλίκων και των παιδιών σε σχέση με τον κίνδυνο και την προσαρμοστικότητα τους σε δυσμενείς συνθήκες, β) τη σύνθεση της νέας οικογένειας, καθώς η απουσία ενός γονέα επηρεάζει τη διαπαιδαγώγηση, την επίβλεψη, τη φροντίδα και την πειθαρχία των παιδιών, τα οποία πριν τον χωρισμό των γονέων αλληλοβοηθιόντουσαν, γ) το στρες και η

δυσκολία στην κοινωνικοοικονομική κατάσταση, δ) η ψυχολογική κατάσταση των γονέων, που δυσχεραίνει την προσαρμογή των παιδιών, καθώς οι γονείς έχουν μειωμένη ικανότητα στο γονικό τους ρόλο (Χατζηχρήστου Χ. Γ., 1999; Χατζηχρήστου Χ. , 2015).

Συνοπτικά, οι καλές σχέσεις, η ουσιαστική επικοινωνία των παιδιών με τους γονείς μετά τον χωρισμό, η κοινή στάση και η συνεργασία των γονέων στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών, βοηθούν θετικά στην προσαρμογή των παιδιών στη νέα σύσταση της οικογένειας. Αντίθετα, οι καυγάδες, οι γκρίνιες και η ρίψη ευθυνών από τον έναν γονέα στον άλλον δρουν αρνητικά στην ανάπτυξη και την κοινωνικοποίηση των παιδιών.

Σύμφωνα με την ψυχαναλυτική άποψη, η επίλυση του οιδιπόδειου συμπλέγματος, η ταύτιση του παιδιού που μεγαλώνει με τον ένα από τους δύο γονείς και ιδιαίτερα με το γονέα του ίδιου φύλου στην προσχολική ηλικία, επιδρούν αρνητικά στα μικρά παιδιά. Επιπλέον, σύμφωνα με τη θεωρία της προσκόλλησης είναι πολύ σημαντική η συναισθηματική σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στο άτομο που φροντίζει παιδί -κυρίως τη μητέρα- και το παιδί νηπιακής ηλικίας. Η σταθερότητα σε αυτή την ηλικία είναι πολύ σημαντική για την ψυχοκοινωνική εξέλιξη του παιδιού. Το διαζύγιο συχνά οδηγεί στην απουσία και τη στέρηση του ενός γονέα, κυρίως του πατέρα, με αποτέλεσμα να διαταράσσονται οι συναισθηματικοί δεσμοί του παιδιού και του γονέα και συνεπώς δυσχεραίνεται η ανάπτυξη του παιδιού (Χατζηχρήστου Χ. Γ., 1999; Χατζηχρήστου Χ. , 2015).

Όσον αφορά τις αντιδράσεις των παιδιών προσχολικής ηλικίας στο χωρισμό των γονέων, αυτές ποικίλουν. Υπάρχουν πολλές συναισθηματικές αντιδράσεις και αντιδράσεις στη συμπεριφορά των παιδιών όπως άγχος, φόβος, θυμός, θλίψη που εκδηλώνεται κυρίως με διαταραχές στον ύπνο, επιθετικότητα, ενοχές, συναισθηματική εξάρτηση, διαταραχές στο φαγητό, παλινδρόμηση στον έλεγχο των σφιγκτήρων, αυτοκατηγορίες για το διαζύγιο των γονιών τους, δυσθυμία και κρίσεις νεύρων. Επιπλέον, τα παιδιά αναζητούν τη στοργή και την αγκαλιά από τους γονείς και εμφανίζονται μετά από κάποιο διάστημα να εκδηλώνουν χαμηλή αυτοεκτίμηση, περιορισμένη δραστηριότητα στο παιχνίδι και μειωμένη φαντασία. Επίσης και δείχνουν να αποδοκιμάζουν τους ενήλικες. Τα παιδιά ωστόσο εκφράζουν έντονα την επιθυμία τους να επανασυνδεθούν οι γονείς τους. Ωστόσο, οι συνεχιζόμενες συγκρούσεις μεταξύ των γονέων μπορεί να οδηγήσουν σε μείωση των επισκέψεων του γονέα που δεν μένει πια στο ίδιο σπίτι με το παιδί (Χατζηχρήστου Χ. Γ., 1999; Χατζηχρήστου Χ. , 2015; Καππάτου, 2011).

Ωστόσο, σύμφωνα με μελέτες, τα παιδιά ανταπεξέρχονται καλύτερα στο διαζύγιο των γονέων τους όταν έχουν επαφή και με τους δύο γονείς συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο στην κοινωνική ανάπτυξη των παιδιών. Όταν τα παιδιά περνούν τη νύχτα με τον γονέα που δεν μένει μόνιμα στο σπίτι και έχουν περισσότερο χρόνο να μάθει ο ένας τον άλλον και να ασχοληθεί

δημιουργικά ο γονέας με το παιδί, τα αποτελέσματα έχουν θετικό πρόσημο, καθώς αναπτύσσεται μια υγιής σχέση και προάγεται η ψυχοσυναισθηματική υγεία του παιδιού, ιδιαίτερα στα μεγαλύτερα παιδιά που βρίσκονται στην εφηβεία (Κουνενού, 2010).

Εκτός από τους γονείς σημαντικό ρόλο στην υποστήριξη παίζει και το σχολείο. Ο παιδαγωγός οφείλει να δρα με προληπτικό τρόπο στις ανάγκες που προκύπτουν όταν ένα παιδί βιώνει ένα δύσκολο γεγονός όπως το διαζύγιο των γονέων του. Τα παιδιά έχουν ανάγκη από μία εναρμονισμένη προσέγγιση από τους παιδαγωγούς και τους εκπαιδευτικούς. Η απόρριψη του παιδιού λόγω προβληματικής συμπεριφοράς ή μειωμένης απόδοσης στο σχολείο δρα αρνητικά στην ψυχολογική διάθεση του παιδιού (Χατζηχρήστου Χ. Γ., 1999; Χατζηχρήστου Χ. , 2015).

Η επιμόρφωση των παιδαγωγών είναι σημαντική, ώστε να διαφυλαχτεί η ψυχική υγεία των παιδιών και να ικανοποιηθεί το αίσθημα της ασφάλειας, της στοργής, της αγάπης και της αναγνώρισης. Επιπρόσθετα, οι παιδαγωγοί οφείλουν να ευαισθητοποιηθούν σε τέτοια θέματα, να γνωρίζουν τις αντιδράσεις των παιδιών ανάλογα με το αναπτυξιακό στάδιο της ηλικίας τους, να επιμορφωθούν για τους παράγοντες που συντελούν στην προσαρμογή των παιδιών στην νέα κατάσταση και να μπορούν να βοηθήσουν τα παιδιά στην ομαλή αποδοχή του διαζυγίου. Επίσης, μέλημα των παιδαγωγών είναι να βοηθήσει στην ουσιαστική επικοινωνία του γονέα με το παιδί. Επιπλέον, οι παιδαγωγοί μπορούν να βοηθήσουν τα παιδιά διαζευγμένων γονέων, παρουσιάζοντας στην τάξη διαφορετικές μορφές οικογένειας, με αποτέλεσμα να τονιστεί το φυσιολογικό της διαφορετικότητας και μέσω του παιχνιδιού, της ζωγραφικής και άλλων δραστηριοτήτων να ανακαλύψουν τις αντιλήψεις και τα συναισθήματα των παιδιών. Τέλος, οι παιδαγωγοί καλό είναι να αναγνωρίζουν τα πρώιμα σημάδια κακής προσαρμογής των παιδιών όπως η επιθετικότητα, το άγχος, η κατάθλιψη, η ανορεξία και η παλινδρόμηση σε προηγούμενα στάδια ανάπτυξης όπως η νυχτερινή ενούρηση (Χατζηχρήστου Χ. Γ., 1999; Χατζηχρήστου Χ. , 2015).

Συνοψίζοντας, οι παιδαγωγοί καλό είναι να διατηρούν τους κανόνες πειθαρχίας και συνέπειας για όλα τα παιδιά ανεξαιρέτως, ώστε να νιώσουν ασφάλεια και σταθερότητα. Είναι σημαντικό τα παιδιά να νιώθουν ικανά, σημαντικά και απαραίτητα και να αισθάνονται ότι είναι αποδεκτά παρά τη διάλυση του γάμου των γονιών τους . Οι παιδαγωγοί οφείλουν να ακούν την άποψη των παιδιών, χωρίς να τα επικρίνουν και να τα ενθαρρύνουν να εκφράζουν τα συναισθήματά τους. Στόχος των παιδαγωγών είναι το συμφέρον των παιδιών, γι' αυτό, αν οι γονείς δυσκολεύονται να συνεργαστούν για το παιδί τους, οι παιδαγωγοί οφείλουν να ενημερώνουν τους γονείς για την κατάσταση που επικρατεί και να διατηρούν επικοινωνία και με τους δύο γονείς (Χατζηχρήστου Χ. Γ., 1999; Χατζηχρήστου Χ. , 2015).

Κεφάλαιο 4 : Το πένθος στον Βρεφονηπιακό και Παιδικό σταθμό

Ο βρεφονηπιακός και παιδικός σταθμός παίζει σημαντικό ρόλο στη ζωή του παιδιού και στη διαχείριση του πένθους του, σε συνεργασία με την οικογένεια. Καθώς τα παιδιά περνούν μεγάλο μέρος της καθημερινότητάς τους στον παιδικό σταθμό, και το παιδαγωγικό προσωπικό αποτελεί για αυτά άτομα εμπιστοσύνης και αναφοράς, ο σταθμός, είναι ο κατάλληλος φορέας που μπορεί να ενημερώσει τα παιδιά, να τα στηρίξει και να διαχειριστεί θέματα πένθους και απώλειας. Επίσης, πολλές φορές η οικογένεια είτε δεν γνωρίζει πώς να αντιμετωπίσει μια απώλεια, είτε φοβάται μήπως πληγώσει το παιδί και αποφεύγει τη συζήτηση πάνω σε αυτά τα θέματα. Επιπλέον, το οικογενειακό περιβάλλον την περίοδο του πένθους προσπαθεί να διαχειριστεί το δικό του πένθος, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για απώλεια οικογενειακού προσώπου και αντιμετωπίζει πρακτικά προβλήματα όπως εργασιακά, κληρονομικά, οικονομικά, με αποτέλεσμα να δυσκολεύεται να ανταποκριθεί στις συναισθηματικές ανάγκες του παιδιού (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015; Holland, 2008).

Συνεπώς, η οικογένεια είναι σημαντικό να ενημερώνει τους παιδαγωγούς που συναναστρέφονται με το παιδί τους για οποιοδήποτε πένθος βιώνουν τα παιδιά, είτε αυτό προκαλείται από διαζύγιο, απώλεια ενός οικείου προσώπου, είτε άλλη σοβαρή απώλεια. Αυτό επιτρέπει στους παιδαγωγούς να αντιδρούν κατάλληλα και να υποστηρίξουν το παιδί με τον κατάλληλο τρόπο κατά τη διάρκεια της καθημερινότητας στον σταθμό. Επιπλέον, έρευνες έχουν δείξει ότι η απώλεια που νιώθουν τα παιδιά από τον χωρισμό των γονιών τους εμφανίζεται σε μεγαλύτερο ποσοστό στις μικρές ηλικίες των παιδιών σε σχέση με την απώλεια ενός οικείου προσώπου, ίσως λόγω της μεγαλύτερης συχνότητας χωρισμού των γονέων. Σε περιπτώσεις πολύ δύσκολες και τραυματικές, όπως μπορεί να είναι ένα τροχαίο ατύχημα που ήταν παρών και το παιδί, μια αυτοκτονία ή ανθρωποκτονία, μία θανατηφόρα ασθένεια ενός οικείου προσώπου, μία απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου σε κάποιον πόλεμο ή από μία φυσική καταστροφή, είναι απαραίτητη και η συμβολή ενός εξειδικευμένου ειδικού ψυχικής υγείας για την αποτελεσματικότερη διαχείριση της κάθε περίπτωσης (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015; Holland, 2008).

4.1 Ενημέρωση παιδαγωγών προσχολικής ηλικίας για τον θάνατο και τη διαχείριση του πένθους στον παιδικό σταθμό.

Οι περισσότεροι παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας αναγνωρίζουν την ανάγκη να συζητούνται μέσα στην προσχολική τάξη θέματα που αφορούν την απώλεια και το πένθος. Ωστόσο, μερικές φορές οι παιδαγωγοί αισθάνονται ανασφαλείς να θίξουν τέτοιου είδους θέματα, ίσως λόγω της

ιδιαιτερότητας του συγκεκριμένου θέματος, της μη κατάλληλης ενημέρωσης, των προκαταλήψεων, των πολιτισμικών στερεοτύπων και της προσωπικής δυσκολίας των παιδαγωγών. Έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα και το εξωτερικό (Papadatou, Metallinou, Xatzichristou, & Pavlidi, 2002; Lowton&Higginson, 2003; Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015), αναφέρουν ότι οι εκπαιδευτικοί δεν ξέρουν πώς να συζητήσουν και να διαχειριστούν το πένθος και την απώλεια στην τάξη, αφού δεν τους είχε παρασχεθεί κάποιο πρόγραμμα εκμάθησης στο πανεπιστήμιο κατά την περίοδο φοίτησής τους ή κάποια σχετική επιμόρφωση από κάποιον άλλον φορέα και φοβούνται ότι μπορεί να φέρουν αναστάτωση στην τάξη.

Επιπλέον, η έρευνα της Χατζηνικολάου (2014), παρουσιάζει την επίδραση των πολιτισμικών παραγόντων σε σχέση με τον τρόπο που αντιμετωπίζουμε το πένθος. Σύμφωνα με αυτή, μέσα από τις απόψεις των εκπαιδευτικών φάνηκε η τάση των παιδαγωγών να προσπαθούν να προστατεύσουν τα παιδιά γύρω τους, αποφεύγοντας να τους αναφέρουν δυσάρεστα γεγονότα. Επίσης, υπήρχαν προκαταλήψεις που παρουσίαζαν τα παιδιά ότι δεν μπορούν να καταλάβουν λόγω της μικρής ηλικίας τους τις έννοιες της απώλειας και του πένθους, γι' αυτό δεν χρειάζεται να γίνει κάποια διαχείριση πάνω στο θέμα του πένθους (Χατζηνικολάου, 2014).

Επιπρόσθετα, υπάρχει και η άποψη των εκπαιδευτικών εκείνων, που ισχυρίζονται ότι βρίσκονται στο σχολείο μόνο για να «μάθουν γράμματα» στα παιδιά και όχι για να διαχειριστούν το πένθος τους. Πιστεύουν ότι η διαχείριση του πένθους των παιδιών θα πρέπει να αναλαμβάνεται μόνο από παιδοψυχολόγους. Αντίθετα, υπάρχει και μια μερίδα εκπαιδευτικών που είναι διαθέσιμοι να βοηθήσουν τα παιδιά που βιώνουν την απώλειά τους και ασπάζονται την παιδαγωγική διάσταση του ρόλου τους (Cullinan, 1990; Χατζηνικολάου, 2014).

Γενικά, υπάρχει ένα μεγάλο μέρος των παιδαγωγών και εκπαιδευτικών που δυσκολεύονται να προσεγγίσουν ζητήματα πένθους, ίσως γιατί νιώθουν ανεπαρκείς και χρειάζονται να παρακολουθήσουν προγράμματα επιμόρφωσης σχετικά με το πένθος και τον τρόπο διαχείρισής του. Αυτό τους επιτρέπει να μην αγχώνονται και να μπορούν να στηρίξουν ένα παιδί, όταν θα υπάρξει ένα τέτοιο γεγονός στον παιδαγωγικό χώρο. Πολλές φορές, ανεπίλυτα ζητήματα πένθους των ίδιων των παιδαγωγών και η έλλειψη συνεργασίας με τους συναδέλφους δυσχεραίνουν στην αποτελεσματικότητα της διαχείρισης του πένθους των παιδιών (Cullinan, 1990; Spall & Jordan, 1999).

Ειδικότερα, οι παιδαγωγοί χρειάζονται γνώσεις σχετικές με τον τρόπο που μπορούν να κατανοήσουν τα παιδιά τον θάνατο, τις αντιδράσεις που προκύπτουν από την απώλεια και το πένθος, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο μπορούν να μιλήσουν για τα δυσάρεστα νέα και πώς μπορούν να διαχειριστούν τις αντιδράσεις των παιδιών. Σύμφωνα με την Papadatou et., all. (2002),

οι εκπαιδευτικοί θα ήθελαν να έχουν ενημέρωση από ειδικούς στην εκπαίδευση σχετικά με την ψυχολογία του παιδιού, την περιθανάτια αγωγή και τη συνεργασία ενός σχολικού ψυχολόγου, ώστε να μπορέσουν να διαχειριστούν μαζί το πένθος του παιδιού. Σημαντικό είναι η επιμόρφωση να περιλαμβάνει εκτός από το πληροφοριακό κομμάτι και το βιωματικό με εξειδικευμένες δραστηριότητες, ώστε να είναι αποτελεσματική (Papadatou, Metallinou, Xatzichristou, & Pavlidi, 2002; Spall & Jordan, 1999; Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Ωστόσο, έχουν ξεκινήσει και επίσημα προγράμματα αγωγής για την απώλεια και τον θάνατο. Τα προγράμματα αυτά περιλαμβάνουν πρώτα απ' όλα την ενημέρωση των παιδιών μέσα από τον κύκλο της ζωής, το αναπόφευκτο του θανάτου και τους τρόπους του θανάτου που υπάρχουν, πληροφορίες σχετικές με την κηδεία, την ταφή, τις διεργασίες και τα στάδια του πένθους. Η ενημέρωση αυτή γίνεται και μέσω κοινωνικών αναπαραστάσεων που έχουν τα παιδιά για την βία και τον θάνατο μέσα από τα κινούμενα σχέδια που προβάλλονται στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης. Επίσης, υπάρχουν ειδικοί για την περιθανάτια αγωγή, όπου πιστεύουν ότι πρέπει να μιλάμε για τις μαζικές καταστροφές, τους πολέμους, την τρομοκρατία και την πυρηνική απειλή στην τάξη (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Όσον αφορά την πληροφόρηση σχετικά με τον θάνατο, σύμφωνα με τον Talwar (2011), αυτή χωρίζεται σε δύο σκέλη. Στο πρώτο σκέλος αναφέρεται η βιολογική διάσταση του θανάτου, όπου οι παιδαγωγοί μπορούν να βοηθήσουν το παιδί να κατανοήσει ότι ο θάνατος είναι κάτι μόνιμο και μέρος του κύκλου της ζωής για όλα τα έμβια όντα. Το δεύτερο σκέλος αναφέρεται στη μεταφυσική νοηματοδότηση του θανάτου, η οποία δεν συζητιέται στα σχολεία λόγω των διαφορετικών θρησκειών και δοξασιών που αφορούν την μεταθανάτια ζωή. Βέβαια, είναι συνετό να βοηθήσουμε τα παιδιά να αντιληφθούν την έννοια του θανάτου σε σχέση με το άτομο που πέθανε (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Στο επόμενο μέρος του προγράμματος αγωγής για την απώλεια και το πένθος γίνεται η επεξεργασία προσωπικών θεμάτων. Σ' αυτό το μέρος, τα παιδιά μιλούν για τις απώλειες και τους θανάτους μέσα στην οικογένειά τους και με αυτόν τον τρόπο, τους δίνεται η ευκαιρία να αποχαιρετίσουν το αγαπημένο τους πρόσωπο που πέθανε. Είναι πολύ βοηθητικό να αντιληφθούν και να κατανοήσουν τη διαδικασία του πένθους και τρόπους, που μπορεί να αντιδράσει το σώμα και η ψυχή στη βίωση της απώλειας (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Το τελευταίο μέρος του προγράμματος αφορά στις κοινωνικές δεξιότητες σε θέματα πένθους. Είναι πολύ σημαντικό να μάθουν τα παιδιά να μπορούν να επικοινωνούν τα συναισθήματά τους και να στηρίζουν τους συμμαθητές τους που βίωσαν μια απώλεια, με σκοπό να μην κοροϊδεύουν το παιδί που πενθεί (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Για την ευαισθητοποίηση και ενημέρωση των παιδιών στο σχολείο σχετικά με τον θάνατο και το πένθος υπάρχουν δύο κατευθύνσεις. Στη πρώτη αναφέρεται η ανάγκη που προκύπτει όταν υπάρχει ένα περιστατικό πένθους σε κάποιο παιδί της τάξης. Όμως, είναι δύσκολο τη συγκεκριμένη στιγμή οι παιδαγωγοί αλλά και τα παιδιά να είναι έτοιμοι, εξοπλισμένοι με ψυχραιμία και αντικειμενικότητα να ανταποκριθούν σε μία τέτοια συζήτηση. Στη δεύτερη κατεύθυνση που είναι και η πιο γνωστή, προτείνεται να μιλάμε για τον θάνατο και την απώλεια προτού υπάρξει κάποιο περιστατικό. Με αυτόν τον τρόπο έχουν την ευκαιρία τα παιδιά να συζητήσουν και να λύσουν τις απορίες τους (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Ο στόχος της αγωγής που σχετίζεται με την απώλεια και τον θάνατο συγκαταλέγεται στην πρόληψη, ώστε να πληροφορηθούν τα παιδιά για ζητήματα θανάτου και να τους δοθεί η ευκαιρία να ρωτήσουν και να μάθουν για ό,τι τους απασχολεί. Αυτή η διάσταση αναφέρεται ως γνωστική. Επιπλέον, η πρόληψη βοηθά τα παιδιά να μπορέσουν να έρθουν σε επαφή με το συναίσθημά τους, τις σκέψεις τους σχετικά με την απώλεια και ο στόχος είναι τα παιδιά να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν την απώλεια και τα συναισθήματά τους. Αυτή η διάσταση αναφέρεται ως συναισθηματική. Επιπρόσθετα, τα παιδιά μέσα από αυτή τη διαδικασία μαθαίνουν να δέχονται και να προσφέρουν βοήθεια σε άλλα παιδιά που πενθούν. Τα παιδιά λοιπόν, κατανοούν και αντιλαμβάνονται πως είναι σημαντική η παρουσία και η διαχείριση του πένθους από τους παιδαγωγούς και καλό είναι να μην παραλείπεται. Αυτή η διάσταση αναφέρεται ως συμπεριφορική. Τέλος, τα παιδιά όταν μαθαίνουν να κατανοούν τη θνητότητα και μπορούν να εξετάζουν ξανά τις αξίες που καθοδηγούν τη ζωή μας, μπορούν να ζήσουν μια καλύτερη ζωή. Αυτή η διάσταση ονομάζεται αξιακή (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Οι παιδαγωγοί για να πετύχουν να εφαρμόσουν ένα πρόγραμμα σχετικό με την απώλεια και το πένθος, θα πρέπει να προετοιμαστούν, ώστε να ξεπεράσουν τους ενδεχόμενους φόβους τους και να αναπτύξουν δεξιότητες μέσα από πρακτικές εφαρμογές. Καλό είναι οι παιδαγωγοί να σκεφτούν τις προσωπικές τους εμπειρίες σε απώλειες και θανάτους και να θυμηθούν πώς αντέδρασαν στην εκάστοτε περίπτωση, ποιος τους στήριξε, αν είχαν την ευκαιρία να εκφράσουν τα συναισθήματά τους ή ήταν απαγορευτικό. Έπειτα, οι παιδαγωγοί μπορούν να σκεφτούν τις συνθήκες, οι οποίες βοήθησαν να δημιουργηθεί ένα τέτοιο πρόγραμμα στην τάξη, ποιες ήταν οι αντιδράσεις των γονέων και των συναδέλφων. Μέσα από αυτές τις απαντήσεις, οι παιδαγωγοί θα μπορούν να κατανοήσουν ποια στοιχεία δυσκολεύουν το πένθος και ποια το βοηθούν (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Θετικό είναι οι παιδαγωγοί να δημιουργήσουν συνθήκες που να βοηθούν στην επικοινωνία και στην έκφραση των συναισθημάτων μέσα στην τάξη. Μπορούν να κάνουν έναν κύκλο με τα παιδιά και να τους ρωτήσουν πώς είναι, τι θέλουν να μοιραστούν με την παρέα της

τάξης, πώς αντιλαμβάνονται το συμβάν που προέκυψε, ή ακόμα μπορούν να αξιοποιήσουν ένα παραμύθι, ένα βιβλίο ή μια θεατρική παράσταση για να ενθαρρύνουν τη συζήτηση. Μέσα από αυτές τις άτυπες δράσεις τα παιδιά μπορούν να εξερευνήσουν το θέμα που τους απασχολεί και να λειτουργήσουν δημιουργικά στο παιδαγωγικό έργο.

Εκτός αυτής της εφαρμογής, οι παιδαγωγοί μπορούν να δημιουργήσουν ένα πιο δομημένο πρόγραμμα, αρχίζοντας από τη συναισθηματική αγωγή των παιδιών αναγνωρίζοντας και εκφράζοντας τα συναισθήματά τους, αναπτύσσοντας την ενσυναίσθηση και χρησιμοποιώντας την ενεργητική ακρόαση. Τέλος, επίσης βοηθητικό είναι όταν οι παιδαγωγοί είναι εξοικειωμένοι με τη βιωματική προσέγγιση και έχουν ασχοληθεί ξανά με τέτοιου είδους προγράμματα (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Όσον αφορά τις διδακτικές προσεγγίσεις της διαχείρισης του πένθους του παιδιού στο σχολείο, μπορούν να ταξινομηθούν σύμφωνα με τους στόχους που επιδιώκουν σε τρεις κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία είναι οι γνωστικοί στόχοι, δηλαδή αυτοί που στοχεύουν στη γνωστική κατανόηση του θανάτου και της απώλειας. Η δεύτερη κατηγορία αναφέρεται στους βιωματικούς στόχους, δηλαδή στους στόχους που είναι υπεύθυνοι για την έκφραση και τη διαχείριση της απώλειας. Η τρίτη κατηγορία είναι η ολική, δηλαδή αυτή που απευθύνεται στη γνωστική, στη βιωματική και στη συναισθηματική έκφραση του παιδιού (Καρατζάς, 2017).

Μερικές διδακτικές προσεγγίσεις για την διαχείριση του πένθους στο σχολείο είναι: «η Διαθεματική προσέγγιση της έννοιας του θανάτου», «η Τεχνική της Καθοδηγούμενης Ανάγνωσης Λογοτεχνικών Κειμένων» και «η Βιβλιοθεραπευτική Προσέγγιση της Joan Fassler (1978)» (Καρατζάς, 2017).

Η «Διαθεματική Προσέγγιση της Έννοιας του θανάτου» παρουσιάζεται μέσα από τα γνωστικά αντικείμενα του αναλυτικού προγράμματος και συντελεί μια γνωστική διδακτική προσέγγιση. Η προσέγγιση αυτή βοηθά το παιδί να κατανοήσει τις έννοιες του θανάτου και να αποδεχτεί την απώλεια ενός αγαπημένου ανθρώπου. Επιπρόσθετα, χρήσιμα προγράμματα είναι αυτά που ασχολούνται με την περιθανάτια αγωγή και ο εκπαιδευτικός μπορεί να ενσωματώσει στο καθορισμένο πρόγραμμα μαθημάτων και μαθήματα που αφορούν το θάνατο, το θρήνο και την απώλεια (Καρατζάς, 2017).

Σύμφωνα με τον Stevenson (1999) υπάρχουν κάποιοι βασικοί στόχοι των προγραμμάτων αυτών όπως:

α) Η παροχή βοήθειας στα παιδιά, έτσι ώστε να μπορέσουν να αναπτύξουν αντικειμενικές στρατηγικές αντιμετώπισης του θανάτου με ρεαλιστικό τρόπο και με μια κοινή εμπειρία για τα όντα που βρίσκονται εν ζωή,

- β) Η πολλαπλασιασμένη γνώση των παιδιών σχετικά με τη συμπεριφορά, τη συμβολή της επιστήμης και της τέχνης, ώστε να κατανοήσουν τη ζωή και το θάνατο,
- γ) Η δυνατότητα να προσφέρουν εμπειρίες και πληροφορίες σχετικά με τις ψυχολογικές, οικονομικές, κοινωνικές και βιολογικές συνέπειες του θανάτου,
- δ) Η αναγνώριση και διαφοροποίηση του «φυσιολογικού» από τον «παθολογικό» θρήνο από τα παιδιά,
- ε) Η αίσθηση των παιδιών ότι έχουν τον έλεγχο της ζωής τους, την ικανότητα και την αποτελεσματικότητα της στρατηγικής αντιμετώπισης της κάθε απώλειας,
- ζ) Η ενίσχυση των παιδιών, με αποτέλεσμα να αναπτύξουν γνωστικές, σχολικές και δεξιότητες αποτελεσματικής επικοινωνίας των σκέψεων και των συναισθημάτων τους (Καρατζάς, 2017).

Η «Τεχνική της Καθοδηγούμενης Ανάγνωσης Λογοτεχνικών Κειμένων» παρουσιάζεται μέσα από τις μικρές ιστορίες. Η τεχνική αυτή αποτελεί ένα πολύ αποτελεσματικό διδακτικό εργαλείο, που βοηθά στην συζήτηση μεταξύ των παιδιών και των παιδαγωγών σχετικά με τα συναισθήματα και τις περιπέτειες των ηρώων του παραμυθιού σχετικά με την απώλεια. Μέσα από την λογοτεχνία τα παιδιά έρχονται σε επαφή με τον θάνατο και την απώλεια εντός του πλαισίου της σχολικής τάξης και προσφέρονται ευκαιρίες στα παιδιά να εξερευνήσουν και να αντιληφθούν την έννοια του θανάτου και τι ακριβώς σημαίνει για εκείνα. Μέσα από αυτή την τεχνική δίνεται η ευκαιρία στους παιδαγωγούς να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις των παιδιών σε ένα πλαίσιο που λειτουργεί με τρόπο προληπτικό ώστε τα παιδιά να μπορούν να διαχειριστούν μια περίπτωση απώλειας ή θανάτου μελλοντικά. Τα μικρά παιδιά μέσα από τις ιστορίες μπορούν να εξερευνήσουν την έννοια του θανάτου με έμμεσο και μη απειλητικό τρόπο. Η λογοτεχνία επηρεάζει τα παιδιά με τρόπο διαισθητικό και άμεσο, τα παιδιά μπαίνουν μέσα στον ρόλο, στα χαρακτηριστικά, στις συμπεριφορές και στα συναισθήματα των ηρώων του λογοτεχνικού βιβλίου οι οποίοι αντιμετωπίζουν παρόμοιες δυσκολίες και απώλειες με τις δικές τους. Συνεπώς, τα παιδιά ταυτίζονται με τους ήρωες του βιβλίου, με αποτέλεσμα να βιώνουν ξανά μέσω των ηρώων τις εμπειρίες τους, να μπορούν να αποφορτίζουν τα συναισθήματά τους και στο τέλος να έρχεται η κάθαρση (Καρατζάς, 2017).

Η «Βιβλιοθεραπευτική Προσέγγιση της Joan Fassler (1978)» προσφέρεται κυρίως για παιδιά ηλικίας 4-8 ετών. Τα παιδιά, μέσα από αυτήν την προσέγγιση, έρχονται σε επαφή με την έννοια του θανάτου, ακούν ή διαβάζουν με την ηλικία τους βιβλία που αναφέρονται σε μεταβολές που παρουσιάζονται στη φύση. Προσφερόμενα βιβλία γι' αυτή την περίπτωση είναι αυτά που σχετίζονται με τον κύκλο της ζωής σε μια φυσιολογική πορεία, το αναπόφευκτο του θανάτου, ιστορίες σχετικές με την απώλεια ή τη καταστροφή ενός αντικειμένου, το θάνατο κατοικίδιου, οι αντιδράσεις των ηρώων, που μπορεί να είναι συναισθηματικές, όπως το να κλαίνει, να εκφράζουν

παράπονο, πόνο, νοσταλγία, θυμό, κάτι που παρατηρείται ότι ανακουφίζει τα παιδιά, γιατί τους επιτρέπει να νιώσουν παρόμοια συναισθήματα. Τα παιδιά αντιλαμβάνονται και έρχονται βαθμιαία σε επαφή με την νέα πραγματικότητα μετά την απώλεια του αγαπημένου τους προσώπου, που σταματά να είναι πλέον ζωντανό, σταματούν ταυτόχρονα και οι ζωτικές του λειτουργίες και μαθαίνει για τα έθιμα ταφής. Τα βιβλία που ασχολούνται με το θέμα του θανάτου, κυρίως εστιάζουν σε ανθρώπους γεροντικής ηλικίας, του παππού ή της γιαγιάς του παιδιού, καθώς και με το θάνατο ή την απώλεια ενός κατοικίδιου. Μέσα από τα βιβλία μεταδίδεται στα παιδιά η αλήθεια ότι οι άνθρωποι ζουν πάρα πολλά χρόνια, αλλά κάποια στιγμή, όταν γίνονται γέροι πεθαίνουν. Καλό είναι οι παιδαγωγοί να αναφέρουν στα παιδιά ότι πάντα θα υπάρχει κάποιο άτομο που θα τα φροντίζει και θα τα αγαπά (Καρατζάς, 2017).

Τα «Συμμετοχικά Τελετουργικά» είναι διδακτικές προσεγγίσεις του πένθους, που μπορούν να προσφέρουν στα παιδιά ευκαιρίες για να συζητήσουν και να μπορέσουν να επεξεργαστούν μια τελετή κηδείας, τα συναισθήματά τους απέναντι στο άτομο που πέθανε ή στο αντικείμενο που χάθηκε, ή σε μια μεταγραφή ενός παιδιού που αλλάζει σχολείο και να το αποχαιρετήσουν με το δικό τους τρόπο. Κάποια «Συμμετοχικά Τελετουργικά» είναι «Το Αντίο» και «Ο Κύκλος της Αλληλεγγύης» (Καρατζάς, 2017).

Το συμμετοχικό τελετουργικό «Αντίο» μπορεί να χρησιμοποιηθεί όταν ένα παιδί παίρνει μεταγραφή από το σχολείο και η απώλεια του στην τάξη είναι προφανώς μεγάλη. Αυτή η απώλεια έχει σκοπό να φέρει τα παιδιά κοντά στην τελετή της κηδείας, με αποτέλεσμα τα παιδιά να κατανοήσουν την συλλογική αλληλεγγύη που να προκύψει μετά από μια απώλεια. Ο παιδαγωγός παροτρύνει τα παιδιά να κάνουν μια τελετή αποχωρισμού την τελευταία ώρα του μαθήματος, ζωγραφίζοντας κάτι ή γράφοντας αν είναι πιο μεγάλα τα παιδιά κάτι που θα ήθελαν να έχει μαζί του για να του θυμίζει τους φίλους και την τάξη του. Τα δημιουργήματα που έφτιαξε το παιδί που θα αλλάξει σχολείο, θα τα τοποθετήσουν στον πίνακα ανακοινώσεων για να τους θυμίζει πάντα την παρουσία του στο συγκεκριμένο σχολείο. Έπειτα, με προτροπή του παιδαγωγού ή του εκπαιδευτικού τοποθετούν τα θρανία στην άκρη, ώστε να έχουν χώρο να έρθουν κοντά τα παιδιά στον μαθητή που θα φύγει και ένας - ένας μπορεί να του δίνει το δημιούργημα, που έφτιαξε για αυτόν και με αυτόν τον τρόπο θα μπορέσουν να αποχαιρετιστούν, όπως το επιθυμούν. Στο τέλος, ο μαθητής που θα πάρει μεταγραφή αφήνει το δικό του δημιούργημα στον πίνακα ανακοινώσεων για να το κρατήσουν όλα τα παιδιά της τάξης και να τους θυμίζει τις όμορφες στιγμές που πέρασαν μαζί στην τάξη με τον συμμαθητή τους (Καρατζάς, 2017).

Ο «Κύκλος της Αλληλεγγύης» είναι ένα συμμετοχικό τελετουργικό, όπου ο εκπαιδευτικός βρίσκεται στη δυσάρεστη θέση να ανακοινώσει τον θάνατο ενός συμμαθητή της τάξης και οφείλει να ενημερώσει τα παιδιά για την διαδικασία και την τελετή της κηδείας. Ο εκπαιδευτικός σε αυτό

το τελετουργικό μπορεί να διαμορφώσει την τάξη περιορίζοντας στην άκρη τα θρανία και στη μέση να κρατήσει ένα θρανίο με την φωτογραφία του εκλιπόντα μαθητή, να ανάψει ένα κερί δίπλα στη φωτογραφία και να κρατήσουν όλοι μαζί γύρω από το θρανίο με την φωτογραφία του εκλιπόντα ενός λεπτού σιγή. Έπειτα, ο εκπαιδευτικός παροτρύνει τα παιδιά να καθίσουν στα θρανία τους και να γράψουν ή να ζωγραφίσουν τα συναισθήματα τους για το παιδί που πέθανε. Στη συνέχεια, ο εκπαιδευτικός παροτρύνει να σχηματίσουν πάλι κύκλο γύρω από το θρανίο με την φωτογραφία του εκλιπόντα και να διαβάσουν ή να μοιραστούν τα συναισθήματά τους ή να δείξουν τί ζωγράρισαν για τον εκλιπόντα μαθητή και, τέλος, να τοποθετήσουν ό,τι έγραψαν ή ζωγράρισαν δίπλα στην φωτογραφία του εκλιπόντα. Μετά το μοίρασμα των συναισθημάτων του κάθε παιδιού μπορεί να γίνει συζήτηση. Είναι πολύ σημαντικό ο κάθε μαθητής να εκφράσει τα συναισθήματά του αβίαστα. Η φωτογραφία και τα γράμματα μπορούν να παραμείνουν σε αυτήν την θέση για όσο διάστημα το επιθυμούν τα παιδιά (Καρατζάς, 2017).

Καθώς το σχολείο και όλη η παιδαγωγική και εκπαιδευτική διαδικασία είναι συνυφασμένη με την καθημερινότητα των παιδιών, όλο το εκπαιδευτικό σύστημα οφείλει να είναι έτοιμο να βοηθήσει και να στηρίξει τα παιδιά στο πένθος και σε όλα τα συναισθήματα που βιώνουν όταν αντιμετωπίζουν την απώλεια. Όταν παρέχεται στα παιδιά ένα σταθερό πλαίσιο εμπιστοσύνης και αποδοχής, και όταν συμβάλει καθοριστικά ο παιδαγωγός ή ο εκπαιδευτικός στην καθημερινότητα των παιδιών, τα βοηθά να διαχειριστούν τη νέα πραγματικότητα με την ορατή απώλεια κάποιου αγαπημένου προσώπου (Δρ Αθανασέκου & Λεβέντη, 2022).

Γενικά, το σχολείο και οι παιδικοί σταθμοί μέσω των διδασκόμενων προγραμμάτων σπουδών μπορούν να βοηθήσουν τα παιδιά να αναγνωρίζουν και να θρηνούν τις απώλειες αξιοποιώντας τη λογοτεχνία, τα ποιήματα, τα θεατρικά έργα, τη μυθοπλασία, τα παραμύθια, το δράμα, το παιχνίδι ρόλων, τα ποικίλα θέματα, τις σχετικές δραστηριότητες που αφορούν τις απώλειες, τα έθιμα, τις τελετουργίες του πένθους ώστε να συνεισφέρουν στην αντιμετώπιση του θανάτου. Επιπλέον, ο κύκλος της ζωής των ζώων, των φυτών και οι επιστήμες συμβάλλουν στην εκμάθηση της ζωής και του θανάτου ως φυσικής συνέπειας των πραγμάτων. Επιπρόσθετα, οι επαφές των παιδιών με ηλικιωμένα μέλη της οικογένειάς τους, και οι επισκέψεις σε γηροκομεία, νοσοκομεία ή ξενώνες, μπορούν να φέρουν σε επαφή με το γήρας και, κατά συνέπεια, να τα ετοιμάσουν για την αντιμετώπιση του θανάτου ενός παππού ή γιαγιάς στο μέλλον (Δρ Αθανασέκου & Λεβέντη, 2022).

Μία πολύ καλή θεραπεία για το πένθος και την απώλεια είναι η θεραπεία της τέχνης στην εκπαίδευση, μέσω της οποίας τα παιδιά μπορούν να εκφράσουν τη θλίψη τους, να αποφύγουν την καταπίεση των συναισθημάτων τους και να λυτρωθούν από τη θλίψη. Όταν το παιδί ασχολείται με τη ζωγραφική, τη γλυπτική και το σχέδιο καταφέρνει να αποδράσει από τη

θλιβερή πραγματικότητα της απώλειας και προσπαθεί να δώσει νόημα στη ζωή του. Η Νευροαισθητική βοηθά στην εύρεση επιστημονικών στοιχείων, που απεικονίζονται στον εγκέφαλο του κάθε ατόμου και μέσω της βιοανάδρασης παρατηρείται ότι οι τέχνες καταφέρνουν με μεγάλη επιτυχία να ενεργοποιήσουν το μυαλό του ανθρώπου με νέους τρόπους, βοηθώντας τον να αξιοποιήσει τα συναισθήματά του με υγιείς τρόπους. Όταν τα παιδιά ζωγραφίζουν, τραγουδούν, χορεύουν, γελούν, οι παιδαγωγοί και οι γονείς δίνουν χώρο στην ελπίδα τη χαρά και μειώνεται ο πόνος της απώλειας, προσωρινά. Επιπλέον, η αφήγηση μιας ιστορίας ή ενός παραμυθιού ενεργοποιεί το γλωσσικό τμήμα του αριστερού εγκεφάλου, η τέχνη παρατηρείται να ενεργοποιεί τα κέντρα του δεξιού τμήματος του εγκεφάλου, δίνοντας την ευκαιρία στον εγκέφαλο να επεξεργαστεί την όλη διαδικασία και να απελευθερώσει συναισθήματα που δεν μπορούν να απελευθερωθούν λεκτικά. Υπάρχουν μελέτες που αποδεικνύουν ότι όταν τα παιδιά αφιερώνουν 45 λεπτά δημιουργώντας καλλιτεχνικά, μπορούν να ανακουφίζονται από το άγχος, να βελτιώνεται η κριτική σκέψη και διατηρείται η μνήμη τους. Συνεπώς, όταν τα παιδιά ασχολούνται με δημιουργικές δραστηριότητες μπορούν να βελτιώσουν την προσοχή τους και να διαχειριστούν καλύτερα το πένθος τους (Δρ Αθανασέκου & Λεβέντη, 2022).

4.2 Εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στον παιδικό σταθμό

Είναι γεγονός ότι οι παιδαγωγοί πρώιμης παιδικής ηλικίας συμβάλλουν δραστικά στην ανάπτυξη της διαχείρισης του πένθους των παιδιών, καθώς οι απώλειες είναι αναπόσπαστο κομμάτι της ανθρώπινης ζωής. Γι' αυτό είναι καλό να εισάγουμε στον παιδικό σταθμό την έννοια της απώλειας και του θανάτου, πριν συμβεί κάποιο δύσκολο περιστατικό πένθους στη ζωή των παιδιών, καθώς ο παιδικός σταθμός παίζει καταλυτικό ρόλο στην επικοινωνία και στην επεξεργασία του πένθους στα παιδιά μικρής ηλικίας (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Το περιβάλλον του παιδικού σταθμού, που είναι οικείο στο παιδί που πενθεί, είναι το κατάλληλο για να εκφράσει το παιδί τη θλίψη, το θυμό, τις ενοχές γι' αυτό που συνέβη, να του δοθούν απαντήσεις στις απορίες του και να μπορέσει να τις μοιραστεί με τον παιδαγωγό του ή την παιδαγωγό του. Οι συζητήσεις που γίνονται με τον/την παιδαγωγό βοηθά το παιδί να μην αισθάνεται μόνο του και να νιώθει ασφάλεια, εμπιστοσύνη και αγάπη. Συνεπώς, ο/η παιδαγωγός οφείλουν να θέσουν τα θεμέλια, με αποτέλεσμα τα παιδιά να έχουν τα εφόδια που χρειάζονται για τη διαχείριση της συναισθηματικής διεργασίας του πένθους. Φυσικά, οι παιδαγωγοί θα πρέπει να είναι ανοιχτοί να συζητήσουν τέτοια θέματα μέσα στην τάξη. Καλό είναι σε αυτή τη φάση οι παιδαγωγοί να φέρουν στο μυαλό τους δικές τους προσωπικές απώλειες και να σκεφτούν πώς

πένθησαν και διαχειρίστηκαν το πένθος τους, αν κατάφεραν τελικά να το διαχειριστούν επαρκώς. Ωστόσο, υπάρχουν βιωματικά σεμινάρια που διεξάγονται από εξειδικευμένα άτομα και βοηθούν στην εκμάθηση εκπαιδευτικών παρεμβάσεων που μπορούν να εκτελεστούν μέσα στην προσχολική τάξη, με στόχο να βοηθήσουν τα παιδιά που πενθούν ή που προσπαθούν να διαχειριστούν μια απώλεια (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

4.2.1 Δραστηριότητες για την αναγνώριση συναισθημάτων

Οι παιδαγωγοί διαθέτουν ένα ευρύ εκπαιδευτικό υλικό για την διεξαγωγή προγραμμάτων σχετικών με την αναγνώριση των συναισθημάτων, με αποτέλεσμα τα παιδιά να αναπτύξουν κοινωνικές δεξιότητες και αυτοεκτίμηση. Επιπρόσθετα, μέσα από ασκήσεις αναγνώρισης και έκφρασης των συναισθημάτων τα παιδιά αποκτούν τη δυνατότητα να αναπτύξουν κριτική σκέψη σχετικά με τα συναισθήματα και προσφέρουν στα παιδιά κατευθύνσεις, ώστε να μάθουν να αυτορυθμίζουν τα συναισθήματά τους (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

4.2.1.1. «Μάντεψε πώς αισθάνομαι!»

Η δραστηριότητα «Μάντεψε πώς αισθάνομαι!» απευθύνεται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας και μπορεί να παιχτεί ατομικά αλλά και ομαδικά. Τα υλικά που θα χρησιμοποιηθούν είναι λευκά χαρτιά και μαρκαδόροι. Ο χρόνος που απαιτείται για την δραστηριότητα αυτή είναι περίπου 60 λεπτά (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Στόχος αυτής της δραστηριότητας είναι η ανάπτυξη της αντίληψης των παιδιών για τα συναισθήματά τους και η δυνατότητα να τα εκφράζουν. Επίσης, μέσω αυτής της δραστηριότητας, τα παιδιά μπορούν να μάθουν να ονομάζουν το συναίσθημά τους και να το ερμηνεύουν μέσα από παιχνίδια με χειρονομίες, γκριμάτσες, κινήσεις, ζωγραφική και λέξεις. Επιπρόσθετα, τα παιδιά μπορούν να συνειδητοποιήσουν πως όλοι έχουμε συναισθήματα θετικά και αρνητικά και είναι σημαντικό να μπορέσουν να τα αποδεχτούν και να τα επεξεργαστούν (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Η διαδικασία αυτής της δραστηριότητας είναι να ζητήσουμε από τα παιδιά να παίξουν το συγκεκριμένο παιχνίδι σχηματίζοντας ένα νοητό κύκλο με το σώμα τους. Ένα παιδί μπαίνει στην μέση του κύκλου των παιδιών και εκφράζει ένα συναίσθημα με το πρόσωπο και το σώμα του. Τα υπόλοιπα παιδιά πρέπει να μαντέψουν το συναίσθημα. Τα βασικά συναισθήματα είναι χαρά, λύπη, θυμός, φόβος. Έπειτα, αναφερόμαστε σε περισσότερα συναισθήματα όπως η ζήλεια, η μοναξιά, η ανησυχία, η αγάπη, η ντροπή. Στο τέλος της δραματοποίησης των συναισθημάτων, μπορεί ο παιδαγωγός να προτρέψει τα παιδιά να ζωγραφίσουν και να ονοματίσουν το

συναίσθημα, επιλέγοντας το χρώμα και τη μορφή που ταιριάζει σε κάθε συναίσθημα (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Στο τέλος, γίνεται συζήτηση ανάμεσα στα παιδιά και τον/την παιδαγωγό. Τα παιδιά παρουσιάζουν στον κύκλο τις προσωπικές τους εμπειρίες. Κάποιες ερωτήσεις που βοηθούν τη συζήτηση είναι:

- ✓ Ποιο είναι το συναίσθημα που σας άρεσε πιο πολύ;
- ✓ Ποιο είναι το συναίσθημα που δεν σας άρεσε και γιατί;
- ✓ Μπόρεσαν να μαντέψουν όλα τα παιδιά τα συναισθήματά του παιδιού που ήταν στο εσωτερικό του κύκλου;
- ✓ Πώς καταλαβαίνουμε πώς νιώθει το άλλο παιδί; Τι φαίνεται στο σώμα του, στις χειρονομίες, στο πρόσωπό του, στην ομιλία του, στην χροιά της φωνής του (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015);

4.2.1.2 «Το μαξιλάρι των συναισθημάτων»

Η δραστηριότητα «Το μαξιλάρι των συναισθημάτων» απευθύνεται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας και το παιχνίδι παίζεται είτε ατομικά είτε ομαδικά. Τα υλικά που θα χρειαστούν γι' αυτήν τη δραστηριότητα είναι ένα μαξιλάρι για κάθε παιδί και ένα μουσικό όργανο όπως τύμπανο, ντέφι, τριγωνάκι, για να δίνει ρυθμό. Εάν δεν υπάρχουν μουσικά όργανα, ο παιδαγωγός μπορεί να χρησιμοποιήσει τα απλά παλαμάκια με τα χέρια. Ο χρόνος που θα χρειαστεί για τη δράση είναι περίπου 45 λεπτά (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Ο στόχος αυτής της δραστηριότητας είναι να επιτρέψει στα παιδιά να εκφράσουν περισσότερα συναισθήματα με τη βοήθεια ενός μαξιλαριού. Τα παιδιά θα αρχίσουν να αντιλαμβάνονται τα συναισθήματά τους ως μέρος του εαυτού τους. Η συγκεκριμένη δράση είναι μια παραλλαγή της προηγούμενης δραστηριότητας (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Όσον αφορά τη διαδικασία αυτής της δραστηριότητας, ο παιδαγωγός μπορεί να ζητήσει από τα παιδιά να φέρουν ένα μαξιλάρι από το σπίτι τους για να παίξουν σε αυτή τη δραστηριότητα. Τα μαξιλάρια είναι τοποθετημένα σε κυκλική διάταξη στον χώρο. Ο παιδαγωγός χρησιμοποιεί ένα μουσικό όργανο για να δίνει το ρυθμό και προτρέπει τα παιδιά να κινηθούν όπως θέλουν μέσα στην τάξη, σύμφωνα με τον ρυθμό του οργάνου. Τα παιδιά μπορούν να σέρνονται, να περπατούν, να πηδούν, να τρέχουν, να κάνουν ζιγκ ζαγκ, όμως απαγορεύεται να ακουμπά το ένα παιδί το άλλο ή να ακουμπούν τα μαξιλάρια μεταξύ τους. Όταν δοθεί το σύνθημα είτε με ένα παλαμάκι είτε με κάποιο μουσικό όργανο που έχει προαποφασιστεί, κάθε παιδί πρέπει να σταματήσει να κινείται και να σταθεί δίπλα σε ένα μαξιλάρι. Στη συνέχεια, ο παιδαγωγός προτρέπει τα παιδιά να εκφράσουν με κινήσεις τι τα κάνει χαρούμενα χρησιμοποιώντας το μαξιλάρι για να μπορέσουν να

το εκφράσουν καλύτερα. Τα παιδιά για να εκφράσουν τη χαρά τους μπορούν να γελούν, να πηδούν, να αγκαλιάζουν το μαξιλάρι ή ακόμα και να το πετούν στον αέρα από τη χαρά τους. Έπειτα, ο παιδαγωγός ζητά από τα παιδιά να εκφράσουν και άλλα συναισθήματα όπως τη λύπη, σφίγγοντας το μαξιλάρι πάνω τους ή κρύβοντας το πρόσωπό τους μέσα στο μαξιλάρι και κάνοντας ότι κλαίει. Άλλο συναισθημα που μπορούν να εκφράσουν τα παιδιά με το μαξιλάρι είναι η οργή, χτυπώντας το μαξιλάρι ή πατώντας με δύναμη πάνω στο μαξιλάρι ή μπορεί να τσιρίζουν στο μαξιλάρι. Ο φόβος μπορεί να εκδηλωθεί κρατώντας το μαξιλάρι με τρόπο που να προστατεύει τα παιδιά που το κρατούν, μπροστά στο πρόσωπό τους ή στο σώμα τους και το πρόσωπο των παιδιών έχει πάρει έκφραση φόβου. Ακόμα ένα συναισθημα είναι η ντροπή, όπου τα παιδιά μπορούν κρύψουν το πρόσωπό τους με το μαξιλάρι και να χαμηλώσουν τα μάτια τους. Στο τέλος, όταν η δραστηριότητα τελειώσει, τα παιδιά μπορούν να περιφερθούν στον χώρο και να πετάξουν το μαξιλάρι στη μέση του κύκλου (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Στο τελικό στάδιο της δράσης, τα παιδιά μπορούν να καθίσουν στα μαξιλάρια και να παρουσιάσουν στην ομάδα τις προσωπικές τους εμπειρίες. Υπάρχουν κάποιες ερωτήσεις που βοηθάνε αυτήν την διαδικασία όπως:

- ✓ Ποια συναισθήματα νιώθετε πιο συχνά να εμφανίζονται στη ζωή σας;
- ✓ Ποια συναισθήματα δεν γνωρίζετε;
- ✓ Πώς νιώσατε που ήρθατε σε επαφή με τα συναισθήματά σας παίζοντας σε αυτήν την δραστηριότητα;
- ✓ Πόσο σας βοήθησε το μαξιλάρι;
- ✓ Εξαφανίζονται τα συναισθήματά σας όταν πετάτε το μαξιλάρι στη μέση του κύκλου (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015);

4.2.1.3 «Να το δείξω ή να μην το δείξω;»

Η δραστηριότητα «Να το δείξω ή να μην το δείξω;» απευθύνεται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας και μπορεί γίνει είτε ατομικά είτε ομαδικά. Τα υλικά που θα χρειαστούν είναι ένα λευκό χαρτί και μαρκαδόροι. Ο χρόνος που θα χρειαστεί για την δράση είναι περίπου 45 λεπτά (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Ο στόχος αυτής της δραστηριότητας είναι ο παιδαγωγός να δώσει την ευκαιρία στα παιδιά να διαφοροποιήσουν το συναισθημα που νιώθουν και να βρουν τον τρόπο για να το εκφράσουν. Τα παιδιά μπορούν ανάλογα με την περίπτωση να αναγνωρίσουν πότε είναι εύκολο να εκφράζουν τα συναισθήματά τους και πότε δυσκολεύονται (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Η διαδικασία της δραστηριότητας ξεκινά με την προτροπή του παιδαγωγού να σχεδιάσουν τα παιδιά στο λευκό χαρτί που τους δόθηκε προσωπάκια που να δείχνουν

διαφορετικά συναισθήματα και να τα χρωματίσουν με μαρκαδόρους. Αυτά τα προσωπάκια που θα ζωγραφίσουν θα είναι οι «Κάρτες Συναισθημάτων», που θα βοηθήσουν τα παιδιά να αναγνωρίσουν και να εκφράσουν τα διαφορετικά συναισθήματα. Ο παιδαγωγός μπορεί να δώσει στα παιδιά πολλά σενάρια από την καθημερινή ζωή των παιδιών, όπου κάποιο παιδάκι μπορεί να νιώσει έντονα συναισθήματα (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Παράδειγμα τέτοιου σεναρίου που παρουσιάζεται στο βιβλίο της Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου (2015) είναι το εξής: «Η Μαρία έκανε μια πολύ όμορφη ζωγραφιά στην τάξη. Η δασκάλα της είπε «Μπράβο!» και κρέμασε τη ζωγραφιά της στον τοίχο. Ρωτήστε τα παιδιά: Τι ένιωσε πραγματικά η Μαρία; Τι έδειξε στα άλλα παιδιά της τάξης από τα συναισθήματά της; Πώς κατάλαβαν τα άλλα παιδιά τι νιώθει η Μαρία;». Τα παιδιά μέσα από αυτό το σενάριο μπορούν να μιλήσουν ή να δείξουν τις κάρτες των συναισθημάτων που ζωγράφισαν προηγουμένως (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Ένα άλλο παράδειγμα σεναρίου, που όμως τα παιδιά νιώθουν αρνητικά συναισθήματα και παρουσιάζεται στο βιβλίο της Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου (2015) είναι το εξής: «Ο Γιάννης πήγε να παίξει με τα άλλα παιδιά ποδόσφαιρο, αλλά ένα αγόρι τον έσπρωξε, τον είπε «χοντρό» και δεν τον άφησε να παίξει. Ρωτήστε τα παιδιά: Τι ένιωσε πραγματικά ο Γιάννης; Τι έδειξε στους φίλους του όταν τον ρώτησαν τι έχει; Υπάρχει περίπτωση να μην έδειξε όλα όσα ένιωσε; Για ποιο λόγο;». Ο παιδαγωγός μπορεί να συζητήσει με τα παιδιά τις δύο περιπτώσεις και κατά πόσο δύσκολο ήταν να εκφράσουν τα παιδιά τα συναισθήματα του φόβου ή της ντροπής. Ο κάθε παιδαγωγός μπορεί να αυτοσχεδιάσει δημιουργώντας δικά του σενάρια ανάλογα με τις ανάγκες της δικής του προσχολικής τάξης (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Στο τέλος, τα παιδιά μπορούν να συζητήσουν στην τάξη τις προσωπικές τους εμπειρίες και υπάρχουν κάποιες ερωτήσεις που θα μπορούσαν να τους βοηθήσουν όπως:

- ✓ Πώς μπορεί να νιώθουμε όταν εκφράζουμε τα συναισθήματά μας στον περίγυρό μας;
- ✓ Ποια συναισθήματα μπορούμε να τα εκφράζουμε ποιο εύκολα και μας αρέσει να τα εκφράζουμε;
- ✓ Ποια συναισθήματα μας δυσκολεύουν και δεν θέλουμε να τα δείχνουμε στους άλλους;
- ✓ Γιατί κρύβουμε τα συναισθήματα μας από άλλους;
- ✓ Υπάρχουν κάποια συναισθήματα που δεν θέλουν να τα εκφράσουν τα κορίτσια και άλλα που δεν θέλουν να τα εκφράσουν τα αγόρια; Γιατί συμβαίνει αυτό;
- ✓ Τι φοβόμαστε ότι θα συμβεί αν δείξουμε τα συναισθήματά μας (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015);

4.2.2 Δραστηριότητες για την κατανόηση του κύκλου της ζωής και της μεταμόρφωσης

Σ' αυτήν την ενότητα παρουσιάζονται δραστηριότητες που σχετίζονται με τον κύκλο της ζωής και της φύσης. Αυτές οι αλλαγές συνάδουν με τις εποχές, την ανάπτυξη και το θάνατο ενός φυτού, τον μετασχηματισμό της σταγόνας σε ένα σύννεφο και έπειτα σε βροχή. Τα παιδιά μέσα από αυτές τις δραστηριότητες έχουν την ευκαιρία να γνωρίσουν αυτά τα φαινόμενα και παράλληλα να εισάγουν την έννοια της ζωής και του θανάτου στην ανθρώπινη ζωή και στις σχέσεις. Επιπρόσθετα, τα παιδιά έρχονται σε επαφή με την έννοια της μη αναστρέψιμης αλλαγής στην περίπτωση του θανάτου ανθρώπων, ζώων και φυτών (βλ. Εικ. 1) (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Εικόνα 1. Από την εικονογράφηση της ιστορίας «Ο πιο μικρός- μικρός πεταλούδος» στο 4^ο Δημοτικό Σχολείο Θεσσαλονίκης. Πηγή: Το βιβλίο της Αναγνωστοπούλου, Τ., & Χατζηνικολάου, Σ. (2015). *Το πένθος στα παιδιά. Ένας οδηγός για γονείς και εκπαιδευτικούς*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Ψυχολογίας και Υγείας.

4.2.2.1 «Οι σταγονίτσες»

Η δραστηριότητα «Οι σταγονίτσες» απευθύνεται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας και μπορούν να πραγματοποιηθεί ατομικά και ομαδικά. Τα υλικά που θα χρειαστούν οι παιδαγωγοί είναι η μουσική. Ο χρόνος εκτέλεσης αυτής της δραστηριότητας είναι περίπου 45 λεπτά (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Ο στόχος αυτής της δραστηριότητας είναι να επιστρέψει στα παιδιά μέσω των κινήσεων και της ζωγραφικής να αντιληφθούν καλύτερα τον κύκλο της ζωής, με ερεθίσματα από τις αισθήσεις. Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά μπορούν να κατανοήσουν την αλλαγή που συμβαίνει ως εξέλιξη, ακόμα και όταν η νέα μορφή που προκύπτει είναι τελείως διαφορετική από την αρχική (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Η διαδικασία της συγκεκριμένης δραστηριότητας ξεκινά με την επεξήγηση που δίνει ο παιδαγωγός στα παιδιά για τον κύκλο του νερού. Ο παιδαγωγός αναφέρεται στο πώς οι σταγονίτσες μεταμορφώνονται σε σύννεφα και έπειτα σε βροχή, πέφτουν στο χώμα και στη συνέχεια στη θάλασσα, επαναλαμβάνοντας τον κύκλο από την αρχή. Ο παιδαγωγός μαζί με τα παιδιά δραματοποιούν την ιστορία της σταγονίτσας, χρησιμοποιώντας ένα μουσικό κομμάτι που να αντιπροσωπεύει τον κύκλο της ζωής της σταγονίτσας.

Έπειτα, τα παιδιά αναλαμβάνουν τον ρόλο της σταγονίτσας που μεταμορφώνεται, ξεκινούν το ταξίδι της ζωής, μεταμορφώνονται σε σύννεφα, μπορούν να χορέψουν στον ουρανό, στροβιλίζονται στον αέρα, μπορούν να ακουμπήσουν το χώμα, να κυλήσουν σε οποιαδήποτε κατεύθυνση και στο τέλος φτάνουν στη θάλασσα για να ξεκινήσουν πάλι από την αρχή ως σταγόνες. Τα παιδιά στη συνέχεια μπορούν ακούγοντας την ίδια μουσική να ζωγραφίσουν σε ομάδες τις εικόνες από την ιστορία της σταγόνας και παράλληλα να περιγράψουν στον παιδαγωγό πώς ένιωσαν σε κάθε στάδιο της ζωής της σταγόνας (βλ. Εικ.2) (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Στο τέλος, ο παιδαγωγός μπορεί να προτρέψει τα παιδιά να εκφράσουν τις προσωπικές τους εμπειρίες με τη βοήθεια κάποιων ερωτήσεων όπως:

- ✓ Πώς σας φάνηκε η δραστηριότητα; Σας άρεσε;
- ✓ Ποια φάση της ζωής της σταγόνας σας άρεσε και ποια δεν σας άρεσε;
- ✓ Πώς σας φάνηκε που αλλάζατε μορφή και γινόσασταν από νερό σύννεφο και από σύννεφο βροχή;
- ✓ Πιστεύετε ότι αλλάζουν μορφή οι άνθρωποι όταν μεγαλώνουν; Πώς μοιάζουν τα μωρά και πώς οι μεγάλοι άνθρωποι ή πώς μοιάζουν οι ηλικιωμένοι; Τι πιστεύετε ότι αλλάζει σε κάθε φάση της ζωής του ανθρώπου (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015);

Εικόνα 2. «Σταγονένιες» ζωές στο 31^ο Δημοτικό Σχολείο Θεσσαλονίκης: Ο χορός στο σύννεφο (αριστερά) και το κύλισμα των «σταγόνων» προς τη θάλασσα» (δεξιά). Πηγή: Το βιβλίο της Αναγνωστοπούλου, Τ., & Χατζηνικολάου, Σ. (2015). *Το πένθος στα παιδιά. Ένας οδηγός για γονείς και εκπαιδευτικούς*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Ψυχολογίας και Υγείας.

4.2.2.2 «Ο κύκλος της φύσης»

Η δραστηριότητα «Ο κύκλος της φύσης» μπορεί να πραγματοποιηθεί με παιδιά προσχολικής ηλικίας και μπορεί να εκτελεστεί είτε ομαδικά είτε ατομικά. Τα υλικά που θα χρειαστούν γι' αυτήν την δραστηριότητα είναι λευκά χαρτιά και μαρκαδόροι. Ο χρόνος που θα χρειαστεί για την πραγματοποίηση της δραστηριότητας είναι περίπου τα 45 λεπτά (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Ο στόχος αυτής της δραστηριότητας είναι τα παιδιά να μάθουν και να κατανοήσουν τις αλλαγές που συμβαίνουν στη φύση κάθε χρόνο και να αντιληφθούν ότι όλα γύρω μας μεταβάλλονται συνεχώς (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Η διαδικασία εκτέλεσης αυτής της άσκησης ξεκινά με τον παιδαγωγό να συνομιλεί με τα παιδιά μέσα στην τάξη για την εναλλαγή της μέρας με της νύχτας, εναλλαγή των εποχών και διαδοχή των καιρικών φαινομένων όπως της λιακάδας με την συννεφιά και τη βροχή, την καταιγίδα και στο τέλος την εμφάνιση του ουράνιου τόξου. Έπειτα, ο παιδαγωγός μπορεί να διαβάσει ένα βιβλίο σχετικό με τον κύκλο του χρόνου, όπου θα παρουσιάζεται και εικονικά η αναπαράσταση αυτής της αλλαγής. Στη συνέχεια, ο παιδαγωγός και ενθαρρύνει τα μέλη κάθε ομάδας να συζητήσουν μεταξύ τους για το πώς η φύση μπορεί να ολοκληρώσει και να ξεκινήσει ξανά από την αρχή. Τα παιδιά μπορούν να ζωγραφίσουν αυτά που θέλουν να εκφράσουν, καθώς είναι μικρά για να τα καταγράψουν με τη γραφή. Όταν τελειώσουν τα παιδιά, ο παιδαγωγός συμπληρώνει και απαντά στα ερωτήματα των παιδιών (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Στο τέλος, ο παιδαγωγός συζητά με τα παιδιά και τους βοηθά να μάθουν μέσα από κάποιες ερωτήσεις που τους κάνει όπως:

- ✓ Πώς αισθάνεστε τώρα που θα έρθει ο χειμώνας ή όταν έρχεται η άνοιξη ή το καλοκαίρι;
- ✓ Μπορούμε άραγε να παραμείνουμε μόνο στην αγαπημένη μας εποχή και να μην αλλάξει η εποχή;
- ✓ Τι μπορείτε να κάνετε όταν βρίσκεστε σε μια εποχή που δεν σας αρέσει; Πώς μπορείτε να παρηγορήσετε τον εαυτό σας;
- ✓ Όταν έρχεται η άνοιξη υπάρχουν δέντρα ή φυτά που δεν θα βλαστήσουν ξανά; Γιατί συμβαίνει αυτό (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015);

4.2.2.3 «Ο κύκλος της ζωής»

Η δραστηριότητα «Ο κύκλος της ζωής» απευθύνεται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας και μπορεί να εκτελεστεί είτε ομαδικά είτε ατομικά. Θα χρειαστούν ως υλικά λευκά χαρτιά και μαρκαδόροι. Ο

χρόνος που θα χρειαστεί για την δραστηριότητα είναι περίπου 45 λεπτά (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

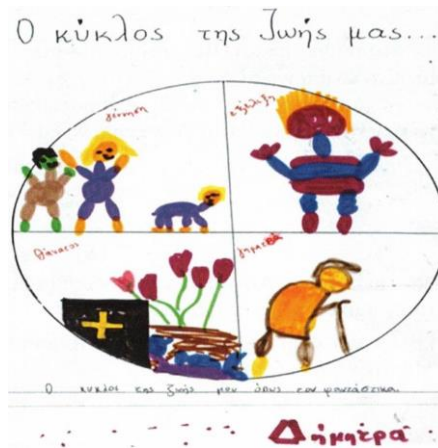
Στόχος αυτής της δραστηριότητας είναι να βοηθήσει τα παιδιά να κατανοήσουν τον κύκλο της ζωής των φυτών, των ζώων και των ανθρώπων, ο οποίος δεν μεταβάλλεται. Καλό είναι να αναφερθεί ότι τα φυτά διαιωνίζονται μέσω των σπόρων, ενώ οι άνθρωποι και τα ζώα μέσω των απογόνων τους (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Η διαδικασία για την εκτέλεση της δραστηριότητας ξεκινά με τον παιδαγωγό να μιλάει στα παιδιά για τον κύκλο της ζωής των ζώων, των φυτών, των εντόμων. Επιπλέον, ο παιδαγωγός προτρέπει τα παιδιά να φυτέψουν ένα φυτό με μικρή διάρκεια ζωής, ώστε να το παρατηρούν και να συζητούν μέσα στην τάξη για τις αλλαγές που γίνονται στον κύκλο της ζωής του. Στη συνέχεια, ο παιδαγωγός συζητάει με τα παιδιά για τον κύκλο της ζωής των ανθρώπων, εξηγώντας πώς είμαστε αρχικά μωρά και μεγαλώνουμε σε παιδιά, έφηβους, ενηλίκους και στο τέλος γινόμαστε ηλικιωμένοι και τελικά πεθαίνουμε. Επιπρόσθετα, ο παιδαγωγός σχεδιάζει σε χαρτί ή σε ένα χαρτόνι μεγάλους κύκλους και το κάθε παιδί παίρνει τον δικό του κύκλο. Ο παιδαγωγός χωρίζει κάθε κύκλο σε τέσσερα ίσα μέρη και κάθε παιδί ζωγραφίζει μέσα σε αυτά τα στάδια της ζωής: τη γέννηση, την εξέλιξη, τα γηρατειά και τον θάνατο (βλ. Εικ.3) (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Στο τέλος, ο παιδαγωγός συζητά με τα παιδιά τις ομοιότητες και τις διαφορές που υπάρχουν μεταξύ του κύκλου της φύσης και του κύκλου της ζωής. Ο παιδαγωγός βοηθά τα παιδιά να κατανοήσουν τη διαφορά μεταξύ της αναστρέψιμης μεταβολής στον κύκλο της φύσης και της μη αναστρέψιμης μεταβολής στον κύκλο της ζωής, όπου επέρχεται ο θάνατος.

Ερωτήσεις που μπορεί να κάνει ο παιδαγωγός για να βοηθήσει τα παιδιά στην κατανόηση του θέματος είναι:

- ✓ Σε τι διαφέρει το δέντρο που του πέφτουν τα φύλλα τον χειμώνα ενώ πρασινίζει την άνοιξη, από ένα ζώο που κάνει τον κύκλο ζωής του και στο τέλος πεθαίνει;
- ✓ Το δέντρο παρουσιάζεται σαν να ξαναγεννιέται, ενώ στα ζώα τι συμβαίνει;
- ✓ Τι συμβαίνει όταν ξεριζώνουν ένα δέντρο; Θα μπορέσει να ξαναβγάλει φύλλα όταν έρθει η εποχή της άνοιξης; Γιατί δεν μπορεί να ξαναβγάλει φύλλα (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015);

Εικόνα 3. Ο «κύκλος της ζωής» σχεδιασμένος από μαθήτρια του 31ου Δημοτικού Σχολείου Θεσσαλονίκης. Πηγή: Το βιβλίο της Αναγνωστοπούλου, Τ., & Χατζηνικολάου, Σ. (2015). *Το πένθος στα παιδιά. Ένας οδηγός για γονείς και εκπαιδευτικούς*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Ψυχολογίας και Υγείας.

4.2.2.4 «Παίζω με την πλαστελίνη»

Η δραστηριότητα «Παίζω με την πλαστελίνη» μπορεί να εκτελεστεί σε παιδιά προσχολικής ηλικίας και παίζεται ατομικά. Τα υλικά που θα χρειαστούν είναι πλαστελίνη σε τρία χρώματα και η διάρκεια της δραστηριότητας υπολογίζεται περίπου στα 30 λεπτά (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Στόχος αυτής της δραστηριότητας είναι τα παιδιά, με την εξάσκηση της πλαστελίνης, να κατανοήσουν τις αλλαγές που συμβαίνει μετά τον θάνατο, οι οποίες δεν είναι μεταβαλλόμενες και ο θάνατος παρουσιάζεται ως μία κατάσταση μόνιμη (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Η διαδικασία ξεκινά όταν ο παιδαγωγός μοιράζει στα παιδιά πλαστελίνη σε ίσες ποσότητες και στα χρώματα λευκό, γαλάζιο και κίτρινο. Ο παιδαγωγός ζητά από τα παιδιά να ανακατέψουν καλά όλα τα χρώματα με τις πλαστελίνες και έπειτα να παρατηρήσουν την σταδιακή αλλαγή που υπάρχει στα χρώματα και το γεγονός ότι στο τέλος τα τρία χρώματα γίνονται ένα που εμφανίζεται ως πράσινο, σύμφωνα με τους χρωματισμούς που διάλεξε ο παιδαγωγός (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Στο τέλος, τα παιδιά μπορούν να εκφράσουν τις δικές τους εμπειρίες με τη βοήθεια του παιδαγωγού και των ερωτήσεων που μπορεί να θέσει. Κάποιες ερωτήσεις που μπορούν οι παιδαγωγοί να ρωτήσουν είναι:

- ✓ Τι αλλαγή παρατηρείτε στην πλαστελίνη; Είναι η ίδια που ήταν και πριν την ανάμειξη των χρωμάτων; Μπορεί να ξαναγίνει όπως ήταν πριν την ανάμειξη των χρωμάτων;

- ✓ Μπορούμε να παίξουμε με την νέα πλαστελίνη; Μπορούμε να δημιουργήσουμε τα ίδια πράγματα, όπως είχαμε φτιάξει και παλιότερα;
- ✓ Πώς νιώθετε όταν κάτι αλλάζει μόνιμα; Γνωρίζετε ανθρώπους που η ζωή τους άλλαξε για πάντα (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015);

4.2.3 Δραστηριότητες για την κατανόηση της έννοιας της απώλειας και του θανάτου

Σε αυτήν την ενότητα παρουσιάζονται δραστηριότητες για την κατανόηση από τα παιδιά των εννοιών του θανάτου, της απώλειας και του πένθους. Ο παιδαγωγός μπορεί να συζητήσει με τα παιδιά για τα ταφικά έθιμα και να ζητήσει από τα παιδιά να καταγράψουν τις απώλειες στην οικογένεια τους, ρωτώντας τον παππού και την γιαγιά. Επίσης, ο παιδαγωγός βοηθάει τα παιδιά να διαχωρίσουν τις σοβαρές απώλειες της ζωής από τον μη ρεαλιστικό τρόπο που παρουσιάζεται ο θάνατος στα κινούμενα σχέδια. Επιπρόσθετα, ο παιδαγωγός μπορεί να βοηθήσει τα παιδιά να αναπτύξουν την κριτική τους σκέψη σχετικά με τον τρόπο που παρουσιάζονται οι απώλειες και ο θάνατος μέσα από τις ειδήσεις στην τηλεόραση (βλ. Εικ. 4) (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Εικόνα 4. Ζωγραφιά της Κέλης από το 81^ο Δημοτικό Σχολείο Θεσσαλονίκης με θέμα «Το νεκρό χρυσόψαρο». Πηγή: Το βιβλίο της Αναγνωστοπούλου, Τ., & Χατζηνικολάου, Σ. (2015). *Το πένθος στα παιδιά. Ένας οδηγός για γονείς και εκπαιδευτικούς*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Ψυχολογίας και Υγείας.

4.2.3.1 «Η αναπαράσταση του θανάτου στα κινούμενα σχέδια»

Η δραστηριότητα «Η αναπαράσταση του θανάτου στα κινούμενα σχέδια» μπορεί να εφαρμοστεί σε παιδιά προσχολικής ηλικίας και γίνεται ομαδικά για περίπου 30 λεπτά (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Στόχος αυτής της δραστηριότητας είναι ο παιδαγωγός να βοηθήσει τα παιδιά να κατανοήσουν ότι ο θάνατος και η απώλεια στην πραγματικότητα έχουν δραματικές επιπτώσεις στον άνθρωπο. Όμως, ο θάνατος και η απώλεια στις παιδικές σειρές κινουμένων σχεδίων εμφανίζονται τις περισσότερες φορές με έναν τρόπο που δεν συνάδει με την πραγματικότητα (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Η διαδικασία που εκτελείται σ' αυτήν την δραστηριότητα είναι η εξής: αρχικά ο παιδαγωγός ζητά από τα παιδιά να αναφέρουν τα αγαπημένα τους κινούμενα σχέδια. Κάποιες ερωτήσεις που βοηθούν τους παιδαγωγούς στη δράση αυτήν και απευθύνονται στα παιδιά είναι οι παρακάτω:

- ✓ Ποια είναι τα αγαπημένα σας κινούμενα σχέδια που παρακολουθείτε στην τηλεόραση; Τι παρατηρείται ότι συμβαίνει όταν ένας ήρωας πεθαίνει;
- ✓ Έχετε παρατηρήσει ένα ήρωα να τρέχει για να σωθεί και τον πατάει τρένο και μετά ξανασηκώνεται και συνεχίζει την ζωή του σαν να μην συμβαίνει τίποτα;
- ✓ Έχετε παρατηρήσει να πέφτει βόμβα πάνω στον ήρωα και το μόνο που παθαίνει είναι να του έχουν σηκωθεί οι τρίχες όρθιες και να είναι μαύρος από τους καπνούς;

Έπειτα, ο παιδαγωγός συζητάει με τα παιδιά εκτενέστερα. Κάποιες ερωτήσεις μπορεί να χρησιμοποιήσει ο παιδαγωγός και που θα βοηθήσουν τα παιδιά στην περαιτέρω συζήτηση του θέματος είναι:

- ✓ Αυτό που συμβαίνει στα κινούμενα σχέδια συμβαίνει και στην πραγματική ζωή; Μπορούν οι άνθρωποι ή τα ζώα να ξαναζωντανέψουν ενώ έχουν πεθάνει;
- ✓ Μήπως ο ήρωας του καρτούν θα σκοτωνόταν ή θα τραυματιζόταν αν συνέβαινε αυτό στην πραγματική ζωή;
- ✓ Πιστεύετε ότι θα κινδύνευε η ζωή του ήρωα στα καρτούν; Γιατί είναι αστείο όταν αυτό γίνεται στα καρτούν;

Οι παιδαγωγοί μπορούν να δείξουν ένα βίντεο με κινούμενα σχέδια, ώστε να παρατηρήσουν τα παιδιά τις διαφορές με την πραγματική ζωή (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

4.2.4 Δραστηριότητες σχετικές με τις απώλειες και τα συναισθήματα που βιώσαμε

Σε αυτήν την ενότητα, ο παιδαγωγός προσφέρει τη δυνατότητα στα παιδιά να εκφράσουν τις απώλειες της ζωής τους, είτε είναι μικρές είτε είναι μεγάλες. Επιπρόσθετα, ο παιδαγωγός βοηθά τα παιδιά να κατανοήσουν τα διάφορα αντιφατικά συναισθήματα που νιώθουν όταν υπάρχει μια απώλεια στη ζωή τους. Επιπλέον, ο παιδαγωγός συζητά με τα παιδιά τα συναισθήματα που νιώθουν. Επιπλέον, συζητάνε και το γεγονός ότι κάποιοι άνθρωποι δεν θέλουν να δείξουν τα συναισθήματά τους και προτιμούν να μείνουν μόνοι σε αυτήν τη φάση της ζωής τους. Αργότερα, μπορεί να αποζητήσουν την επαφή με τους οικείους τους μόνοι τους (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

4.2.4.1 «Τα συναισθήματα της απώλειας»

Η δραστηριότητα «Τα συναισθήματα της απώλειας» μπορεί να εκτελεστεί από παιδιά προσχολικής ηλικίας, με ομαδικό και ατομικό τρόπο. Τα υλικά που θα χρειαστούν γι' αυτήν την δραστηριότητα είναι λευκό χαρτί και μαρκαδόροι. Ο χρόνος εκτέλεσης της δραστηριότητας είναι περίπου 45 λεπτά (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Ο στόχος αυτής της δραστηριότητας είναι ο παιδαγωγός να βοηθήσει τα παιδιά να καταλάβουν ότι η απώλεια και το πένθος επιφέρουν έντονα και αντιφατικά συναισθήματα στον καθένα μας. Πολλές φορές μικροί και μεγάλοι δυσκολευόμαστε να εκφράσουμε τα συναισθήματά μας με λέξεις, γι' αυτό μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τις εικόνες και τις παρομοιώσεις (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Η διαδικασία της συγκεκριμένης δραστηριότητας ξεκινά με την προτροπή του παιδαγωγού προς τα παιδιά να σκεφτούν κάποια συναισθήματα που βιώνουμε όταν χάνουμε κάτι ή κάποιον που αγαπάμε πολύ. Στα μικρά παιδιά χρησιμοποιούμε τα βασικά συναισθήματα, ενώ στα πιο μεγάλα παιδιά μπορούμε να εντάξουμε στη δραστηριότητα και επιπλέον συναισθήματα, όπως τις ενοχές, το αδιέξοδο και όποιο άλλο συναίσθημα προτείνουν τα παιδιά. Τα συναισθήματα που θα μελετήσουν τα παιδιά με την βοήθεια του παιδαγωγού είναι:

- ✓ Η θλίψη γιατί δεν θα ξαναδούν τον αγαπημένο τους άνθρωπο ή κατοικίδιο.
- ✓ Η μοναξιά που θα νιώθουν, γιατί δεν θα έχουν για συντροφιά το άτομο που αγαπάνε ή το κατοικίδιό τους.
- ✓ Τον θυμό που νιώθουν, επειδή συνέβη σε αυτά κάτι τέτοιο.
- ✓ Οι ενοχές που νιώθουν, γιατί μπορεί να μην έκαναν κάτι καλά ή δεν συμπεριφέρονταν καλά στο οικείο άτομο ή στο ζώακι τους και έχουν την εντύπωση ότι εξαιτίας τους πέθανε.
- ✓ Ο φόβος που νιώθουν για το άγνωστο μέλλον.

- ✓ Το αδιέξοδο που νιώθουν, γιατί τίποτα δεν είναι ενδιαφέρον, νιώθουν χαμένοι και απλά κυλά ο χρόνος.
- ✓ Η λαχτάρα που αισθάνονται για να βρουν το άτομο ή το ζώο ή το αντικείμενο που χάσανε (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Από τα πιο μεγάλα παιδιά, ο παιδαγωγός ζητά να χωριστούν σε ομάδες και να περιγράψουν το κάθε συναίσθημα με κάποια παρομοίωση. Έπειτα, ο παιδαγωγός ζητά από την κάθε ομάδα να ζωγραφίσει στο λευκό χαρτί με τους μαρκαδόρους κάποιες εικόνες που να περιγράφουν τα συναισθήματά τους (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Στο τέλος, ο παιδαγωγός συζητά με τα παιδιά τα συναισθήματα, τις παρομοιώσεις και τις εικόνες που ζωγράρισαν και βρίσκουν τα όμοια. Ο παιδαγωγός βοηθά τα παιδιά απευθύνοντάς τους κάποιες ερωτήσεις που θα διευκολύνουν την διαδικασία. Αυτές είναι:

- ✓ Ποια εικόνα θλίψης πιστεύετε ότι ταιριάζει πιο πολύ από τις παρομοιώσεις που είπατε;
- ✓ Η ίδια ερώτηση μπορεί να ειπωθεί και στο συναίσθημα της μοναξιάς, του φόβου, του θυμού, του αδιέξοδου και των ενοχών.
- ✓ Ποιες είναι οι ομοιότητες και ποιες οι διαφορές;
- ✓ Πως νιώθετε όταν εκφράζετε τα συναισθήματά σας με τις εικόνες (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015);

4.2.4.2 «Η πίτα των συναισθημάτων»

Η δραστηριότητα «η πίτα των συναισθημάτων» απευθύνεται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας και Δημοτικού σχολείου και μπορεί να εκτελεστεί είτε ατομικά είτε ομαδικά. Τα υλικά που θα χρησιμοποιηθούν είναι μια φωτοτυπία με σχεδιασμένους κύκλους, ένα λευκό χαρτί και μαρκαδόρους. Ο χρόνος που θα χρειαστεί είναι περίπου 45 λεπτά (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Ο στόχος αυτής της δραστηριότητας είναι να αντιληφθούν τα παιδιά που βιώνουν μια απώλεια πόσο χώρο καταλαμβάνει το συναίσθημα μέσα τους και ποια συναισθήματά τους είναι δύσκολο να τα μοιραστούν με τους άλλους (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Η διαδικασία της συγκεκριμένης δραστηριότητας αρχίζει με τη διανομή μιας φωτοτυπίας που περιέχει σχεδιασμένους όμοιους κύκλους. Στη συνέχεια, ο παιδαγωγός ζητά από τα παιδιά να ζωγραφίσουν με μαρκαδόρους τους κύκλους και προτρέπει να χρωματίσουν τους κύκλους ανάλογα το συναίσθημά τους και να αναφέρουν με ποιο χρώμα έβαψαν το κάθε συναίσθημα. Στο τέλος, ο παιδαγωγός ενθαρρύνει τα παιδιά να κρύψουν με το χέρι τους το συναίσθημα που δεν θέλουν να το βλέπουν οι υπόλοιποι (βλ. Εικ. 5) (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Με τη βοήθεια του παιδαγωγού, τα παιδιά συζητούν για τις ζωγραφιές τους και απαντάνε στις ερωτήσεις που θέτει ο παιδαγωγός, όπως:

- ✓ Ποια είναι τα συναισθήματα που νιώσατε στην απώλεια; Είναι ίδια με τα συναισθήματα που βίωσαν τα άλλα παιδιά ή είναι διαφορετικά;
- ✓ Ποια συναισθήματα θέλετε να γνωρίζεται μόνο εσείς και γιατί; Ποια συναισθήματα δεν έχετε πρόβλημα να αποκαλύπτετε στους άλλους;
- ✓ Τι παρατηρείτε στην ομάδα μας; Μήπως βλέπετε ότι τα περισσότερα παιδιά δεν επιθυμούν να εκφράζουν τα δυσάρεστα συναισθήματα της απώλειας; Γιατί νομίζεται ότι συμβαίνει αυτό (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015);

Εικόνα 5. Ζωγραφιά παιδιών του 81ου Δημοτικού Σχολείου, που εκφράζουν τα συναισθήματά τους και επέλεξαν να διαγράψουν τη μοναξιά και τον φόβο. (Πάνω)

Τα παιδιά του 81ου Δημοτικού Σχολείου ζωγράρισαν την «πίτα των συναισθημάτων». (Κάτω)

Πηγή: Το βιβλίο της Αναγνωστοπούλου, Τ., & Χατζηνικολάου, Σ. (2015). *Το πένθος στα παιδιά. Ένας οδηγός για γονείς και εκπαιδευτικούς*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Ψυχολογίας και Υγείας

4.2.4.3 «Ανοίγουμε την καρδιά μας»

Η δραστηριότητα «Ανοίγουμε την καρδιά μας» απευθύνεται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας και παίζεται με τρόπο ομαδικό. Ο χρόνος που χρειάζεται αυτή η δραστηριότητα είναι περίπου 45 έως 60 λεπτά (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Στόχος είναι τα παιδιά να μπορούν να μιλήσουν για τις απώλειες τους και να ανακουφιστούν μέσα από αυτήν την διαδικασία. Η εξομολόγηση αυτή γίνεται ως συνήθως σε άτομα που τα παιδιά εμπιστεύονται, τα νιώθουν οικεία και ξέρουν ότι δεν θα κριθούν. Ο παιδαγωγός οφείλει να ακούσει προσεκτικά κάθε παιδί και στο τέλος να τα ευχαριστήσει για την εμπιστοσύνη που έδειξαν και για το μίρασμα των συναισθημάτων τους.

Σε αυτή την δραστηριότητα απαραίτητη προϋπόθεση είναι να έχει αναπτυχθεί το αίσθημα εμπιστοσύνης και ασφάλειας μεταξύ παιδιών και παιδαγωγού, διαφορετικά δεν θα έχετε

τα επιθυμητά αποτελέσματα. Η συγκεκριμένη άσκηση μπορεί να προκαλέσει συναισθήματα έντονα σε κάποια παιδιά, ιδιαίτερα όταν έχουν βιώσει σημαντικές απώλειες στο παρελθόν. Γι' αυτόν το λόγο, ο παιδαγωγός θα πρέπει να είναι ιδιαίτερα προσεκτικός αν στην τάξη του υπάρχουν παιδιά από άλλες χώρες και δεν γνωρίζουν το παρελθόν τους ή παιδιά που έχουν χάσει κάποιο γονιό ή αδερφό. Σε αυτές τις περιπτώσεις καλό είναι ο παιδαγωγός πρώτα να μιλήσει με τα παιδιά αυτά ιδιαιτέρως, δίνοντάς τους τη δυνατότητα να μη συμμετέχουν σε αυτήν την διαδικασία. Αν παρατηρήσει ο παιδαγωγός ότι τα συγκεκριμένα παιδιά διστάζουν, τους δίνεται η δυνατότητα να μιλήσουν για πιο ήπιες απώλειες στη ζωή τους. Καλό είναι να αφήσουμε τα συγκεκριμένα παιδιά να μιλήσουν τελευταία. Παρατηρείται ότι η συναισθηματική φόρτιση και η αποφόρτιση είναι πολύτιμες για το παιδί που βιώνει κάποια μεγάλη απώλεια γι' αυτό θα πρέπει να την αξιοποιούν με τον κατάλληλο τρόπο, ώστε να μην πληγωθούν τα παιδιά (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Η διαδικασία που ακολουθεί αυτή η δραστηριότητα είναι τα παιδιά να καθίσουν σε κυκλική διάταξη και ο παιδαγωγός να αναφέρει ότι θα μιλήσουν για τις απώλειες της δικής τους ζωής. Οι απώλειες που μπορεί να τους στεναχωρούν μπορεί να είναι κάποιο παιχνίδι που έχασαν, ένα ζώακι ή ένας φίλος που έφυγε μακριά, το παλιό τους σπίτι, το διαζύγιο των γονιών τους, ο θάνατος ενός αγαπημένου προσώπου της οικογένειας. Στην αρχή, ο παιδαγωγός ξεκινά τη συζήτηση αναφέροντας ένα πραγματικό περιστατικό απώλειας της δικής του ζωής και με αυτόν τον τρόπο δίνει χρόνο στα παιδιά να κάνουν ερωτήσεις και να εκφράσουν την συμπαράστασή τους. Έπειτα, ο παιδαγωγός στρέφεται στο παιδί που κάθεται δεξιά του και το ρωτά «Εσύ τι έχασες;». Στη συνέχεια, αφού μιλήσει το παιδί για την δική του απώλεια, ο παιδαγωγός αφήνει πάλι χρόνο για σχόλια και αντιδράσεις στην ομάδα των παιδιών και στο τέλος το παιδί που μίλησε ρωτά το παιδί που βρίσκεται στα δεξιά του «Εσύ τι έχασες;». Συνεπώς, έτσι συνεχίζεται η όλη διαδικασία προσφέροντας πάντα χρόνο σε όλα τα παιδιά για να μιλήσουν και να εκφράσουν τα συναισθήματά τους. Στο τέλος, ο παιδαγωγός ευχαριστεί όλα τα παιδιά που άνοιξαν την καρδιά τους και μοιράστηκαν κάτι ή κάποιον που έχασαν. Ο παιδαγωγός προτρέπει να σηκωθούν όλα τα παιδιά και να πιαστούν χέρι - χέρι και κοιτάζοντας το ένα παιδί το άλλο λέγοντας «Χαίρομαι που είμαστε φίλοι!» (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Ο παιδαγωγός μπορεί κλείνοντας την δραστηριότητα να θέσει κάποιες ερωτήσεις στα παιδιά όπως:

- ✓ Πώς νιώθετε τώρα παιδιά;
- ✓ Πόσο εύκολο ήταν να μοιραστείτε την απώλεια που είχατε βιώσετε με τους άλλους; Σας βοήθησαν τα άλλα παιδιά με τα σχόλια τους;

- ✓ Πώς νιώθετε όταν μοιράζεστε κάποια δύσκολα βιώματα με τους φίλους σας (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015);

4.2.5 Δραστηριότητες στήριξης των παιδιών στην απώλεια

Σε αυτήν την ενότητα, τα παιδιά μιλούν για την απώλεια τους και μαθαίνουν τη σημασία του να μοιράζονται τα συναισθήματά τους όταν βιώνουν μια απώλεια και τα υπόλοιπα παιδιά μαθαίνουν να μπαίνουν στη θέση του άλλου παιδιού που θρηνεί (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

4.2.5.1 «Τα μπαλόνια»

Η δραστηριότητα «Τα μπαλόνια» απευθύνεται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας και παίζεται ατομικά και ομαδικά. Τα υλικά που θα χρειαστούν είναι 3 μπαλόνια. Ο χρόνος που θα χρειαστεί γι' αυτήν την δραστηριότητα είναι περίπου 20 λεπτά (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015; Νοιάζομαι για το παιδί μου Prolipsis).

Στόχος της δραστηριότητας είναι τα παιδιά να μπορέσουν να κατανοήσουν ότι όταν μοιραζόμαστε τα δυσάρεστα συναισθήματα με άλλους είναι πιο εύκολο να διαχειριστούμε (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015; Νοιάζομαι για το παιδί μου Prolipsis).

Η διαδικασία αυτής της δραστηριότητας ξεκινά όταν ο παιδαγωγός ζητάει από ένα παιδί να κρατήσει αρχικά ένα μπαλόνι, μετά δύο και στο τέλος τρία μπαλόνια στον αέρα χωρίς να έχουν κορδόνι. Το παιδί θα διαπιστώσει σύντομα ότι δεν μπορεί να κρατήσει τρία μπαλόνια μαζί γιατί γλιστρούν και πέφτουν. Υπάρχει ένας τρόπος για να πετύχει το παιδί να κρατήσει 3 μπαλόνια μαζί και αυτό επιτυγχάνεται ζητώντας την βοήθεια ενός άλλου παιδιού. Έπειτα, ο παιδαγωγός επαναλαμβάνει την διαδικασία με όλα τα παιδιά που επιθυμούν να δοκιμάσουν αυτήν τη δραστηριότητα (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Μια παραλλαγή αυτής της δραστηριότητας είναι να ζητηθεί από τα παιδιά να ζωγραφίσουν τον εαυτό του σε ένα λευκό χαρτί και να φανταστούν ότι κρατούν μπαλόνια. Αφού σχεδιάσουν τα παιδιά τα μπαλόνια μπορούν μέσα να ζωγραφίσουν την απώλεια που τους απασχολεί και τα συναισθήματα που νιώθουν. Τα μπαλόνια μπορούν να είναι όσες και οι σκέψεις των παιδιών (Νοιάζομαι για το παιδί μου Prolipsis).

Στο τέλος, ο παιδαγωγός συζητάει με τα παιδιά και θέτει κάποιες βοηθητικές ερωτήσεις στα παιδιά όπως:

- ✓ Πώς σας φάνηκε η δραστηριότητα αυτή;
- ✓ Πόσο εύκολα ζητήσατε βοήθεια για την εκτέλεση της δραστηριότητας;
- ✓ Πώς νιώσατε όταν ένα παιδί σας βοήθησε στην δραστηριότητα αυτή (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015);

4.2.5.2 «Το θρανίο»

Η δραστηριότητα «Το θρανίο» απευθύνεται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας. Τα υλικά που θα χρειαστούν είναι βιβλία και θρανία και ο χρόνος που απαιτείται είναι περίπου 20 λεπτά (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Στόχος αυτής της δραστηριότητας είναι να ευαισθητοποιήσει τα παιδιά σχετικά με τα συναισθήματα που προκαλεί μια μεγάλη απώλεια, όταν την αντιμετωπίζουν μόνο τους και δεν την μοιράζονται. Ωστόσο αν τα παιδιά ζητήσουν βοήθεια, τα συναισθήματα που σχετίζονται με την απώλεια γίνονται λιγότερο βαριά (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Η διαδικασία της δραστηριότητας είναι απλή. Αρχικά, ο παιδαγωγός τοποθετεί σε ένα θρανίο βαριά βιβλία και ζητά από ένα παιδί να σηκώσει το θρανίο με τα βιβλία με το δάχτυλο. Έπειτα, ο παιδαγωγός επιτρέπει σε όλα τα παιδιά να προσπαθήσουν να το σηκώσουν. Όμως, συνειδητοποιούν πώς κανένας δεν μπορεί να το σηκώσει. Ο παιδαγωγός συζητά με τα παιδιά ότι όταν κάποιος που αγαπάμε έχει πεθάνει, τα συναισθήματά μας είναι το ίδιο βαριά με το θρανίο και τα βιβλία. Στη συνέχεια, ζητά από τα παιδιά να δώσουν ένα συναίσθημα που βιώνει το παιδί που θρηνεί σε κάθε βιβλίο όπως θλίψη, μοναξιά, φόβο, θυμό, στεναχώρια. Έπειτα, ο παιδαγωγός ζητά από τα παιδιά να χρησιμοποιήσουν όλοι από ένα δάχτυλο για να σηκώσουν το θρανίο. Τότε παρατηρούν τα παιδιά ότι το θρανίο λίγο μετακινήθηκε, άρα είναι πολύ σημαντικό να ζητάνε βοήθεια, καθώς είναι πιο εύκολο όταν μοιράζονται το βάρος (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Στο τέλος, ο παιδαγωγός συζητά με τα παιδιά και μπορεί να τους βοηθήσει με κάποιες ερωτήσεις όπως:

- ✓ Πώς ήταν η άσκηση;
- ✓ Έχετε νιώσει κάποια στιγμή στη ζωή σας «βαριά και ασήκωτα» τα συναισθήματά σας όπως το θρανίο με τα βιβλία;
- ✓ Πώς σας φάνηκε που καταφέρατε όλοι μαζί να σηκώσετε το θρανίο με τα βιβλία (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015);

4.2.5.3 «Το παγάκι»

Η δραστηριότητα «Το παγάκι» απευθύνεται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας και τα υλικά που θα χρειαστούν είναι μια παγοθήκη με πολλά παγάκια. Ο χρόνος που απαιτείται γι' αυτήν την δραστηριότητα είναι περίπου 20 λεπτά (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Στόχος αυτής της δραστηριότητας είναι να βοηθήσει τα παιδιά να αντιληφθούν ότι τα συναισθήματα που δεν εκφράζονται και παραμένουν μέσα μας μπορούν να μας δυσκολεύουν.

Αντίθετα εάν καταφέρουμε να εκφράσουμε τα συναισθήματά μας σε κάποιον που πιστεύουμε ότι θα μας ακούσει με προσοχή, τα συναισθήματά μας θα μαλακώσουν και θα νιώσουμε ανακούφιση (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Η διαδικασία για την εκτέλεση της δραστηριότητας ξεκινά όταν με την προτροπή του παιδαγωγού, τα παιδιά κάθονται σε κύκλο και απλώνουν τα χέρια τους. Ο παιδαγωγός βάζει ένα παγάκι σε κάθε ζεστό χεράκι και ο παιδαγωγός προτρέπει τα παιδιά να παρατηρήσουν πώς σιγά-σιγά το παγάκι αρχίζει να λιώνει (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Στο τέλος ακολουθεί συζήτηση μεταξύ παιδαγωγού και παιδιών. Ο παιδαγωγός εξηγεί στα παιδιά ότι το παγάκι αντιπροσωπεύει τα συναισθήματα που προκαλούνται από το πένθος και την απώλεια. Όταν κρατάμε μέσα μας τα συναισθήματα δεν μαλακώνουν και δεν λιώνουν. Αν όμως μοιραστούμε τα συναισθήματά μας και βγάλουμε τις σκέψεις μας από την κατάψυξη, τότε μπορούμε να αφήσουμε να μπει μέσα μας η ζεστασιά των άλλων ανθρώπων και έτσι ο πάγος να λιώσει. Έπειτα, ο παιδαγωγός μπορεί να κάνει κάποιες ερωτήσεις στα παιδιά όπως:

- ✓ Γιατί πιστεύετε ότι βάζουμε «παγάκια στην καρδιά μας»; Ποια συναισθήματα προσπαθούμε να τα παγώσουμε, με αποτέλεσμα να μην τα νιώθουμε;
- ✓ Με ποιον τρόπο πιστεύετε ότι μπορούμε να «ξεπαγώσουμε την καρδιά» κάποιου;

4.2.5.4 «Η πληγωμένη καρδιά»

Η δραστηριότητα «Η πληγωμένη καρδιά» απευθύνεται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας και σε παιδιά Δημοτικού. Η δραστηριότητα παίζεται ατομικά και ομαδικά. Τα υλικά που θα χρειαστούν είναι λευκό χαρτί, μαρκαδόροι, κόλλα, χρυσόσκονη, αυτοκόλλητα και τσιρότα. Ο χρόνος που απαιτείται για τη δραστηριότητα αυτή είναι περίπου 20 λεπτά (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Στόχος της δραστηριότητας αυτής είναι τα παιδιά να μάθουν να στηρίζουν τον εαυτό τους σε δύσκολες καταστάσεις (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Η διαδικασία της δραστηριότητας ξεκινά με συζήτηση μεταξύ παιδαγωγού και παιδιών για τα συναισθήματα που βιώνουμε όταν χάνουμε κάποιον ή κάποιο αντικείμενο που αγαπάμε. Έπειτα, ο παιδαγωγός ζητά από τα παιδιά να ζωγραφίσουν μια καρδιά και να τη διακοσμήσουν. Επιπλέον, τα παιδιά μπορούν να ζωγραφίσουν στην καρδιά αυτά που τους πλήγωσαν. Επιπρόσθετα, ο παιδαγωγός ζητά από τα παιδιά να ζωγραφίσουν πάνω στα τσιρότα αυτά που τους κάνουν να νιώθουν καλύτερα. Στο τέλος, κολλούν τα τσιρότα στην καρδιά που ζωγράρισαν (βλ. Εικ. 6) (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Όταν τελειώσουν όλες οι καρδιές των παιδιών, ο παιδαγωγός ζητά από τα παιδιά να πουν τι έβαλαν στη δική τους καρδιά. Έπειτα, ο παιδαγωγός μπορεί να ρωτήσει τα παιδιά κάποιες ερωτήσεις όπως:

- ✓ Τι είναι αυτό που μπορεί να σας βοηθήσει όταν πονάτε;
- ✓ Είναι κάτι που μπορείτε να κάνετε μόνοι σας ή κάτι που σας δίνουν οι άλλοι;
- ✓ Μπορείτε να σκεφτείτε τι μας βοηθάει στις δύσκολες ώρες και μπορείτε να πάρετε ιδέες από τους γύρω μας (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015);

Εικόνα 6. Ζωγραφιά Ελεάνας στον 13^ο Δημοτικό Σχολείο Καβάλας. Πηγή: Το βιβλίο της Αναγνωστοπούλου, Τ., & Χατζηνικολάου, Σ. (2015). *Το πένθος στα παιδιά. Ένας οδηγός για γονείς και εκπαιδευτικούς*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Ψυχολογίας και Υγείας.

4.2.6 Δραστηριότητες αποχαιρετισμών και αναμνήσεων

Η ενότητα αυτή αναφέρεται στο ρόλο που διαδραματίζουν οι αποχαιρετισμοί, οι τελετουργίες και η μνημόνευση των αγαπημένων προσώπων που πέθαναν. Τα παιδιά φτιάχνουν κάρτες, ζωγραφίζουν καρβάνια, κάνουν κολλάζ από φωτογραφίες, δημιουργούν ιστορίες και γενικά αυτοσχεδιάζουν τελετές στην μνήμη των ανθρώπων που πέθαναν. Επιπρόσθετα, τα παιδιά μαθαίνουν τρόπους για να διατηρήσουν τον δεσμό που είχαν με το πρόσωπο που έχασαν, ακόμα και μετά την απώλειά του (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

4.2.6.1 «Η βαλίτσα των δύσκολων καταστάσεων»

Η δραστηριότητα «Η βαλίτσα των δύσκολων καταστάσεων» απευθύνεται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας και παίζεται ατομικά και ομαδικά. Τα υλικά που θα χρειαστούν είναι λευκό χαρτί και μαρκαδόροι. Ο χρόνος που απαιτείται για την εκτέλεση της δραστηριότητας είναι περίπου 20 λεπτά (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Ο στόχος αυτής της δραστηριότητας είναι τα παιδιά να καταλάβουν πού μπορούν να αντλήσουν δύναμη και στήριξη όταν βιώνουν δύσκολες καταστάσεις και αποχωρισμούς (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Η διαδικασία για την εκτέλεση της δραστηριότητας αυτής ξεκινά όταν ο παιδαγωγός ενθαρρύνει τα παιδιά να θυμηθούν ένα γεγονός όπου έπρεπε να αποχωριστούν ένα αγαπημένο τους πρόσωπο ή παιχνίδι και που στο τέλος το έχασαν οριστικά και στεναχωρήθηκαν πολύ. Ο παιδαγωγός ζητάει από τα παιδιά να μοιραστούν την εμπειρία τους με τα υπόλοιπα παιδιά της τάξης και τα ενθαρρύνει να σκεφτούν τι ήταν αυτό που τα βοήθησε και κατάφεραν να το ξεπεράσουν. Έπειτα, ο παιδαγωγός παροτρύνει τα παιδιά να σχεδιάσουν μια μεγάλη βαλίτσα και μέσα να ζωγραφίσουν ό,τι θα ήθελαν να βάλουν μέσα όσες δραστηριότητες θα ήθελαν να κάνουν, ώστε να τα βοηθήσει σε μια δύσκολη κατάσταση, με αποτέλεσμα για να αντιμετωπίσουν τη θλίψη τους. Κάποια παραδείγματα που θα μπορούσαν να πουν τα παιδιά είναι ότι θα ήθελαν να ζωγραφίσουν, να ακούσουν μουσική, να παίξουν με φίλους, να γυμναστούν και να διαβάσουν ένα παραμύθι με τη βοήθεια κάποιου μεγάλου (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

4.2.6.2 «Η ιστορία του αποχαιρετισμού»

Η δραστηριότητα «Η ιστορία του αποχαιρετισμού» απευθύνεται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας και παίζεται ατομικά και ομαδικά. Τα υλικά που χρειάζονται είναι λευκό χαρτί και μαρκαδόροι. Ο χρόνος που απαιτείται είναι 20 λεπτά (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Ο στόχος της δραστηριότητας αυτής είναι τα παιδιά να κατανοήσουν την αναγκαιότητα των αποχαιρετισμών όταν έχουν χάσει κάποιο πρόσωπο ή αντικείμενο (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Η διαδικασία της δραστηριότητας ξεκινά όταν ο παιδαγωγός χωρίζει τα παιδιά σε ομάδες και τους ζητά να σκεφτούν μια φανταστική ιστορία σχετική με τον «κύκλο της ζωής» ενός ήρωα που μπορεί να είτε είναι ζώο, φυτό ή άνθρωπος. Ο παιδαγωγός επισημαίνει στα παιδιά ότι η ιστορία τους στο τέλος θα πρέπει να περιέχει τη λέξη «Αντίο». Στη συνέχεια, τα παιδιά βρίσκουν έναν τίτλο για την ιστορία και ξεκινούν να εικονογραφούν το εσωτερικό και το εξώφυλλο του βιβλίου τους (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Στο τέλος, ο παιδαγωγός συζητά με τα παιδιά τις ιστορίες τους και τις εμπειρίες τους. Οι παιδαγωγοί μπορούν να κάνουν κάποιες ερωτήσεις στα παιδιά όπως:

- ✓ Πώς πιστεύετε ότι ένωσε ο ήρωας της ιστορίας σας; Του ήταν εύκολο να πει αντίο;
- ✓ Πώς νιώθετε εσείς όταν λέτε «αντίο» σε κάποιον που αγαπάτε πολύ; Σας είναι εύκολο ή όχι;

- ✓ Έχει χρειαστεί να φύγετε από έναν τόπο ή ένα σπίτι για να πάτε κάπου αλλού (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015);

4.2.6.3 «Συναντήσεις και αποχαιρετισμοί»

Η δραστηριότητα «Συναντήσεις και αποχαιρετισμοί» απευθύνεται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας και οι συμμετέχοντες πρέπει να είναι σε ζεύγη. Τα υλικά που θα χρειαστούν είναι διάφορα είδη μουσικής. Ο χρόνος που θα χρειαστεί για την πραγματοποίηση της δραστηριότητας είναι περίπου 45 λεπτά (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Στόχος αυτής της δραστηριότητας είναι να εξοικειώσει τα παιδιά με την ιδέα ότι μπορούν να αποχωριστούν πράγματα, ανθρώπους και επιθυμίες καθώς και να μάθουν να διαχειρίζονται αποχωρισμούς στη ζωή τους (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Η διαδικασία αυτής της δραστηριότητας ξεκινά όταν ο παιδαγωγός χωρίζει τα παιδιά σε ζευγάρια και τους ζητά να κινηθούν στο χώρο ελεύθερα ακούγοντας μουσική. Όταν ο παιδαγωγός τους δώσει ένα σύνθημα που το έχουν προαποφασίσει, τα παιδιά ψάχνουν τα ζευγάρια τους κι έπειτα ακολουθούν μια σειρά από οδηγίες που τους δίνει ο παιδαγωγός όπως:

- να πλησιάσουν και να χαιρετίσουν τον/την φίλη τους, που θα τον/την ξαναβρείτε αύριο στο σχολείο ή θα τον/την ξαναβρείτε το επόμενο καλοκαίρι ή θα κάνει ένα μεγάλο ταξίδι και θα τον δείτε μετά από κάποια χρόνια ή θα φύγει σε άλλη χώρα και δεν ξέρετε πότε και αν θα τον ξαναδείτε,
- να ξαναβρεθούν με τον φίλο σας που είχε μετακομίσει για πολλά χρόνια σε άλλη πόλη,
- να συναντήσουν στο σταθμό του τρένου τον πατέρα σας ή την μητέρα σας που έλειπε για πολύ καιρό σε ένα ταξίδι (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Έπειτα ακολουθεί συζήτηση μεταξύ παιδαγωγού και παιδιών και με τη βοήθεια κάποιων ερωτήσεων του παιδαγωγού γίνεται το μοίρασμα των εμπειριών τους όπως:

- ✓ Πώς ήταν αυτή η δραστηριότητα; Σας άρεσε;
- ✓ Ποια εκδοχή σας άρεσε και ποια σας δυσκόλεψε;
- ✓ Μπορείτε να αναφέρετε παραδείγματα που χαιρετάτε τους άλλους;
- ✓ Γιατί πιστεύετε ότι αποχαιρετιζόμαστε όταν χωρίζουμε με κάποιον;
- ✓ Τι σας δυσκολεύει όταν πρέπει να πούμε «αντίο» σε κάποιον;
- ✓ Πιστεύετε υπάρχουν και άλλοι τρόποι να αποχαιρετίσουμε τους άλλους εκτός από τις λέξεις (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015);

4.2.6.4 «Αποχαιρετώ ένα αγαπημένο πρόσωπο/ζώο»

Η δραστηριότητα «Αποχαιρετώ ένα αγαπημένο πρόσωπο/ζώο» απευθύνεται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας και παίζεται ατομικά. Τα υλικά που θα χρειαστούν είναι ένα λευκό χαρτί για κάθε παιδί και μαρκαδόροι. Ο χρόνος που θα χρειαστεί είναι περίπου 30 λεπτά (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Στόχος της συγκεκριμένης δραστηριότητας είναι ο παιδαγωγός να βοηθήσει τα παιδιά να αποχαιρετίσουν ένα αγαπημένο τους πρόσωπο είτε γιατί πήγε σε κάποια άλλη χώρα ή πόλη είτε γιατί έχουν χάσει την επικοινωνία μαζί του. Ένα τέτοιο άτομο θα μπορούσε να είναι ένας φίλος ή συγγενής που μένει πλέον σε άλλη χώρα ή πόλη, ένας γονιός που πλέον δεν ζει με την υπόλοιπη οικογένεια και σαφώς λείπει από το παιδί ή ένα ζώο ή ένα άτομο που έχει πεθάνει (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Η διαδικασία ξεκινά με τις οδηγίες του παιδαγωγού που προτρέπει τα παιδιά να βάλουν το χέρι τους πάνω σε μια λευκή κόλλα χαρτιού και με έναν μαρκαδόρο να κάνουν το περίγραμμά του. Σε κάθε δάχτυλο ζωγραφίζουν τι ή ποιος τους λείπει (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Στο τέλος, ο παιδαγωγός συζητά με τα παιδιά και τους προτρέπει να απαντήσουν σε κάποιες ερωτήσεις όπως:

- ✓ Ποιον αποχαιρέτισατε στη ζωγραφιά σας;
- ✓ Τι ξεχωριστό είχε το άτομο ή το ζώο αυτό;
- ✓ Τι θα θέλατε να θυμάστε από αυτό το ζώο ή το άτομο (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

4.2.6.5 «Το μπαλόνι του αποχαιρετισμού»

Η δραστηριότητα «Το μπαλόνι του αποχαιρετισμού» απευθύνεται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας και παίζεται ατομικά. Τα υλικά που θα χρειαστούν είναι χαρτί με χρώματα όλων των ειδών, ένα μπαλόνι για κάθε παιδί, μια κορδέλα και μαρκαδόρους. Ο χρόνος που χρειάζεται για αυτήν την δραστηριότητα είναι περίπου 30 λεπτά (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Ο στόχος αυτής της δραστηριότητας είναι τα παιδιά να κατανοήσουν πως όταν κάποιος φύγει από τη ζωή, αυτό είναι κάτι μόνιμο και να αντιληφθούν ότι παρόλο που είναι πολύ δύσκολο να αποχαιρέτισουμε κάποιο αγαπημένο πρόσωπο, είναι πολύ σημαντικό να του πούμε αντίο. Επίσης, πολλές φορές χρειαζόμαστε χρόνο για να πούμε αντίο και να επεξεργαστούμε τα συναισθήματά μας. Κάποιες φορές μπορούμε να πούμε αντίο κάνοντας μια ζωγραφιά ή μια κάρτα για το άτομο που πέθανε (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

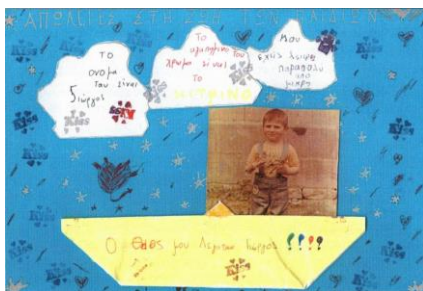
Η διαδικασία αυτής της δραστηριότητας ξεκινά με την προτροπή του παιδαγωγού να ζητήσει από τα παιδιά να ζωγραφίσουν τις σκέψεις, τα συναισθήματα, κάρτες, ευχές, επιθυμίες, αφιερώσεις, γράμματα και ό,τι άλλο επιθυμούν σε ένα λευκό χαρτί για ένα κατοικίδιο ή ένα αγαπημένο πρόσωπο που έχουν χάσει. Έπειτα, τα παιδιά δένουν τις ζωγραφιές τους το καθένα σε ένα διαφορετικό μπαλόνι. Στη συνέχεια, τα παιδιά μπορούν να βγουν στην αυλή του σχολείου και να αφήσουν τα μπαλόνια να πετάξουν στον ουρανό (βλ. Εικ.7) (βλ. Εικ.8) (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Στο τέλος, ο παιδαγωγός μαζί με τα παιδιά συζητάνε και απαντάνε σε κάποιες ερωτήσεις που θέτει ο παιδαγωγός στα παιδιά όπως:

- ✓ Τι συναισθήματα νιώσατε όταν ζωγραφίζατε ή όταν αφήσατε το μπαλόνι να φύγει στον ουρανό;
- ✓ Τα συναισθήματα ήταν ευχάριστα ή δυσάρεστα;
- ✓ Πώς νιώσατε στο τέλος της δραστηριότητας (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015);

Εικόνα 7. Ζωγραφιά με αποχαιρετιστήριο μπαλόνι από έναν μαθητή του 61^{ου} Δημοτικού Σχολείου Θεσσαλονίκης. Πηγή: Το βιβλίο της Αναγνωστοπούλου, Τ., & Χατζηνικολάου, Σ. (2015). *Το πένθος στα παιδιά. Ένας οδηγός για γονείς και εκπαιδευτικούς*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Ψυχολογίας και Υγείας.

Εικόνα 8. Αναμνήσεις από αγαπημένα πρόσωπα από μαθήτρια της Δ' τάξης του 61^{ου} Δημοτικού Σχολείου Θεσσαλονίκης που ζωγράφισε το καράβι των αναμνήσεων. Πηγή: Το βιβλίο της Αναγνωστοπούλου, Τ., & Χατζηνικολάου, Σ. (2015). *Το πένθος στα παιδιά. Ένας οδηγός για γονείς και εκπαιδευτικούς*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Ψυχολογίας και Υγείας.

4.2.6.6 «Το κουτί των αναμνήσεων»

Η δραστηριότητα «Το κουτί των αναμνήσεων» απευθύνεται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας και παίζεται ατομικά. Τα υλικά που χρειάζονται είναι ένα κουτί παπουτσιών για κάθε παιδί,

μαρκαδόροι, χαρτί, ψαλίδι, κόλλα και διάφορα υλικά διακόσμησης. Ο χρόνος που απαιτείται για τη δραστηριότητα είναι περίπου 45 λεπτά (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Στόχος είναι τα παιδιά να μπορέσουν να αντιληφθούν ότι έχουν ανάγκη να δημιουργούν αναμνηστικά για το άτομο που έχασαν, ώστε να το θυμούνται και να μπορούν να διαχειριστούν την απώλεια τους (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Η διαδικασία αυτής της δραστηριότητας ξεκινά με τη βοήθεια του παιδαγωγού ο οποίος ζητά από κάθε παιδί να φέρει ένα κουτί και να το διακοσμήσει όπως του αρέσει. Έτσι, κάθε παιδί αποκτά το δικό του δημιούργημα, το οποίο μπορεί να το τοποθετήσει όπου θέλει και να βάλει μέσα οποιοδήποτε αντικείμενο ταιριάζει στο συναίσθημα του τη συγκεκριμένη στιγμή που νιώθει την ανάγκη. Μπορεί να πρόκειται για κάποια επιτυχία ή κάποιο λυπηρό συμβάν, οπότε μπορεί να ψάξει ένα αντικείμενο που να αντιπροσωπεύει το συναίσθημά του και να το βάλει μέσα στο κουτί. Στην περίπτωση που ένα αγαπημένο του πρόσωπο έχει πεθάνει, το παιδί μπορεί να βάλει μέσα ενθύμια ή αντικείμενα ή φωτογραφίες ή ζωγραφιές που του θυμίζουν το άτομο που πέθανε ή έφυγε μακριά. Είναι πολύ σημαντικό κανείς να μην πειράζει το κουτί του παιδιού χωρίς την άδειά του (βλ. Εικ. 9) (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Στο τέλος, ο παιδαγωγός μαζί με τα παιδιά συζητούν τις εμπειρίες τους και ο παιδαγωγός μπορεί να τα βοηθήσει να εκφραστούν με κάποιες ερωτήσεις όπως:

- ✓ Πώς νιώθετε που έχετε το δικό σας κουτί;
- ✓ Πώς θα θέλατε να το χρησιμοποιήσετε και τι θα θέλατε να βάλετε μέσα στο κουτί;
- ✓ Πώς νιώθετε όταν έχετε την επιθυμία να ανοίξετε το κουτί;
- ✓ Πώς αισθάνεστε όταν σας έρχεται στο μυαλό κάποιο αγαπημένο πρόσωπο ή ζωάκι ή αντικείμενο που χάσατε (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015);

Εικόνα 9. Τα παιδιά του 61^{ου} Δημοτικού Σχολείου Θεσσαλονίκης κατασκευάζουν το κουτί των αναμνήσεων. Πηγή: Το βιβλίο της Αναγνωστοπούλου, Τ., & Χατζηνικολάου, Σ. (2015). *Το πένθος στα παιδιά. Ένας οδηγός για γονείς και εκπαιδευτικούς*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Ψυχολογίας και Υγείας.

4.2.7 Προτεινόμενα βιβλία για παιδιά προσχολικής ηλικίας που αφορούν το πένθος

Οι παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, εκτός από τις δραστηριότητες που μπορούν να πραγματοποιήσουν στον παιδικό σταθμό σχετικά με το πένθος, μπορούν επιπλέον να διαβάσουν κατάλληλα παιδικά βιβλία, που είναι ειδικά διαμορφωμένα και ασχολούνται με το δύσκολο θέμα του πένθους και της απώλειας ενός αγαπημένου προσώπου ή ζώου και στη συνέχεια μαζί με και τα παιδιά μπορούν να συζητήσουν μέσα στην τάξη εκτενέστερα το θέμα αυτό.

Στην παρούσα διπλωματική εργασία θα αναφέρουμε ενδεικτικά κάποια βιβλία που κυκλοφορούν στην ελληνική αγορά και που πληρούν όλα τα κριτήρια καταλληλότητας ενός βιβλίου με θέμα το πένθος. Τα βιβλία αυτά είναι:

- ✓ Harris Robie (2003). *Αντίο Ποντικούλη*. Αθήνα: Νίκας / Ελληνική Παιδεία. Το βιβλίο μιλάει για την απώλεια κατοικίδιου και περιγράφει την άρνηση του θανάτου, τη θλίψη και τον θυμό του παιδιού. Οι γονείς βοηθούν στην διαχείριση του πένθους του παιδιού.
- ✓ Moore–Mallinos Jennifer (2006). *Θα σε θυμάμαι πάντα*. Αθήνα: Σαββάλας. Το βιβλίο μιλάει για την αρρώστια και την απώλεια του σκύλου. Εστιάζει στην κατανόηση του κύκλου της ζωής και παρουσιάζει τις αναμνήσεις του ήρωα με τον σκύλο του.
- ✓ Χατζηνικολάου Σοφία (2008). *Αντίο Φρέντι*. Θεσσαλονίκη: Cory City. Το βιβλίο απευθύνεται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας και αναφέρεται στην απώλεια αγαπημένου προσώπου. Στο παραμύθι παρουσιάζονται όλα τα στάδια του πένθους καθώς και η υποστήριξη του παιδιού από το οικείο περιβάλλον.
- ✓ Δασκαλάκη Ελένη (2012). *Όταν ο Καστανούλης έγινε αστεράκι*. Αθήνα: Ψυχογιός. Το βιβλίο απευθύνεται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας και μιλάει για την αρρώστια και το θάνατο του σκύλου και πως η Λουκία κατάφερε να διαχειριστεί την απώλεια.
- ✓ Μανδηλαράς Φίλιππος (2009). *Ο παππούς μας άφησε*. Αθήνα: Πατάκης. Το βιβλίο αναφέρεται στην απώλεια του παππού και περιγράφει την αντίδραση του παιδιού απέναντι στην ανακοίνωση του θανάτου του παππού και τις αναμνήσεις.
- ✓ Pittar Gill (2004). *Η Μίλι, η Μόλι και οι σπόροι του Τζίμι*. Αθήνα: Σαββάλας. Απευθύνεται σε εκπαιδευτικούς, αναφέρεται στον θάνατο ενός μαθητή, και πώς αντέδρασαν οι εκπαιδευτικοί και οι συμμαθητές στην απώλεια του μαθητή στην τάξη.
- ✓ Τρέβορ Ρομείν (2004). *Τι στην ευχή να κάνεις όταν χάσεις κάποιον που αγαπάς*. Αθήνα: Κέδρος. Το βιβλίο αναφέρεται στην απώλεια αγαπημένου προσώπου και στα συναισθήματα του πένθους.
- ✓ LeShan Eda (2002). *Μαθαίνοντας να λέμε αντίο... στον γονιό που χάνεται* (4^η έκδοση). Αθήνα: Θυμάρι. Το βιβλίο αναφέρεται την απώλεια του γονέα.

- ✓ Χουρσίδου Βασιλική (2020). *Όταν η καρδούλα σταματά*. Ιδιωτική Έκδοση e-book. <https://www.ebooks4greeks.gr/otan-h-kardoula-stamata> .
Το e-book αυτό μιλάει για την απώλεια του πατέρα και απευθύνεται στην προσχολική και πρώτη σχολική ηλικία.
- ✓ Judith Korrens, Eline van Lindenhman (2018). *Αντίο, ψαράκι*. Αθήνα: Διόπτρα. Το βιβλίο μιλάει για την απώλεια κατοικίδιου.
- ✓ Κουτσοδημητροπούλου Τζένη (2022). *Ο Νόλαν μετράει τα αστέρια*. Εκδόσεις Διόπτρα. Το βιβλίο αυτό μιλάει για την απώλεια του παππού.
- ✓ Ροντρίγκες Αντρέ, Ριμπέτρο Λαρίσσα, Ντεσγκουάλντο Πάουλα & Μαρκούν Πέντρο (2023). *Ο θάνατος της κάμπιας*. Εκδόσεις Πατάκης. Το βιβλίο αναφέρεται σε μια κάμπια που πεθαίνει.
- ✓ Daynes Kortie (2023). *Γιατί πεθαίνουν όλα;* Εκδόσεις Πατάκης. Το βιβλίο αναφέρεται στον θάνατο και γιατί πεθαίνουν όλα γύρω του.
- ✓ Zucker Bonnie (2019). *Που πήγε η γιαγιά;* Εκδόσεις Κλειδάριθμος. Το βιβλίο μιλάει για την απώλεια της γιαγιάς.
- ✓ Lies Brian (2019). *Ο κήπος του Έβαν*. Εκδόσεις Άγκυρα. Το βιβλίο αναφέρεται στην απώλεια του σκύλου και την αντίδραση του παιδιού, που καταστρέφει τον κήπο που παίζανε μαζί, ώσπου φυτρώνει μια κολοκυθιά από μόνη της και αρχίζει να βλέπει με αισιοδοξία την ζωή.
- ✓ Γκοντπάρ Σία (2022). *Ο παππούς Θοδωρής και η Ντορέτα*. Εκδόσεις Λιβάνη. Το βιβλίο μιλάει για την απώλεια του παππού.
- ✓ Mc Donald Anril (2017). *Ο παππούς Λύκος*. Εκδόσεις Παρισιανού. Το βιβλίο μιλάει για την απώλεια.
- ✓ Σέρβη Κατερίνα (2020). *Ο παππούς που δε γνώρισα*. Εκδόσεις Πατάκη. Το βιβλίο μιλάει για την απώλεια του παππού.
- ✓ Τσορώνη – Γεωργιάδη Γιολάντα (2019). *Ο Πάρης*. Εκδόσεις Σαββάλας. Το βιβλίο αναφέρεται στην απώλεια του σκύλου.
- ✓ Κηρυττοπούλου Κυριακή (2020). *Ο παππούς του Κυριάκου*. Εκδόσεις Write. Το παραμύθι αναφέρεται στην απώλεια του παππού.
- ✓ Τσιάμη Σοφία (2017). *Παιχνίδια με τον παππού*. Εκδόσεις Ελληνοεκδοτική. Το βιβλίο αναφέρεται στις αναμνήσεις του παιδιού με τον παππού του πριν φύγει από τη ζωή και τι έπαιζαν.
- ✓ Βλάχου Ελένη (2023). *Που πάνε οι γιαγιάδες όταν φεύγουν;* Το βιβλίο αναφέρεται στην απώλεια των γιαγιάδων.

- ✓ Μιχαηλίδου Στέλλα (2017). *Που πήγε ο παππούς;* Εκδόσεις Παπαδόπουλος. Το βιβλίο αναφέρεται στην απώλεια του παππού.
- ✓ Marie Le Cuziat & Beneteau Nina (2019). *Χιούστον, Με ακούς;* Εκδόσεις Κλειδάριθμος. Το βιβλίο αναφέρεται στην απώλεια ενός ψαριού.
- ✓ Δρ. Κατρίν Ντόλτο & Κόλιν Φορ – Πουαρέ (2024). *Μιλάμε για την απώλεια.* Μετάφραση Γεροκώστα Εύη. Εκδόσεις Μίνωας. Το παραμύθι αναφέρεται στην απώλεια.
- ✓ Moore – Malliu Jennifer (2018). *Η μαμά έχει καρκίνο.* Επιμέλεια Γαλανάκη Ευαγγελία. Εκδόσεις Παρισσιανού. Το παραμύθι μιλάει για την αρρώστια του γονέα με καρκίνο.
- ✓ Surugue Karine & Saillard Remi (2022). *Η μαμά μου είναι πειρατίνα.* Εκδόσεις Κλειδάριθμος. Το βιβλίο μιλάει για την αρρώστια του γονέα με καρκίνο.
- ✓ Ρουγγέρη Κάρμεν (2019). *Η Ρένα και ο διαβήτης που δεν έκανε κύκλους.* Εκδόσεις Κλειδάριθμος. Το βιβλίο αναφέρεται στην ασθένεια του διαβήτη.
- ✓ Φραντζεσκάκη Κωνσταντίνα (2017). *Ο φίλος μου ο διαβητούλης.* Εκδόσεις Ελληνοεκδοτική. Το βιβλίο αναφέρεται στην ασθένεια του διαβήτη.
- ✓ Roberts Jillian (2018). *Γιατί άλλαξε η οικογένεια μου;* Εκδόσεις Διόπτρα. Το βιβλίο αναφέρεται στο διαζύγιο γονέων.
- ✓ Chandkler Richy (2019). *Είσαι η χαρά της μαμάς και του μπαμπά. Μια ιστορία για το διαζύγιο.* Εκδόσεις Κλειδάριθμος. Το βιβλίο αναφέρεται στο διαζύγιο των γονέων.
- ✓ Φωτεινάκη Φρόσω (2021). *Και η αγάπη... σε ποιο σπίτι μένει;.* Εκδόσεις Διόπτρα. Το βιβλίο αναφέρεται στο διαζύγιο των γονέων.
- ✓ Moore – Mallinos Jennifer (2018). *Ο μπαμπάς παντρεύεται.* Εκδόσεις Παρισσιανού. Το βιβλίο αναφέρεται στην δημιουργία νέας οικογένειας από την πλευρά του ενός γονιού.
- ✓ Camille Laurens (2020). *Τα πρώτα μου γιατί; Το διαζύγιο.* Εκδόσεις Ψυχογιός. Το βιβλίο μιλάει για το διαζύγιο και τα ερωτήματα που θέτουν όλα τα παιδιά.
- ✓ Levins Sandra (2019). *Φεγγαράκι μου λαμπρό.* Μια ιστορία για τον δεύτερο γάμο και τη νέα οικογένεια. Εκδόσεις Κλειδάριθμος.
- ✓ Τσάνταλη Κατρίνα (2020). *Οικογένεια είναι....* Εκδόσεις Διόπτρα. (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Επιπρόσθετα, υπάρχουν βιβλία που κυκλοφορούν από τις εκδόσεις της Μέριμνας και οι παιδαγωγοί ή οι γονείς μπορούν να τα προμηθευτούν από τη Μέριμνα. Αυτά είναι τα ακόλουθα:

- ✓ *Νούλης ο Χημειο- Ανθρωπούλης* (2000). Μετάφραση: Μυρτώ Νίλσεν. Είναι ένα παραμύθι που απευθύνεται σε μικρά παιδιά με καρκίνο.
- ✓ *Τα Δώρα του Κυρ-Μενέλαου* (2004). Μετάφραση: Μυρτώ Νίλσεν. Είναι ένα παραμύθι που μιλάει στα παιδιά για τον θρήνο και τον θάνατο.

- ✓ *Αφού δεν Υπάρχουν Δράκοι!* (2006). Μετάφραση, Επιμέλεια: Δανάη Παπαδάτου. Είναι ένα παραμύθι με θέμα τους φόβους μας.
- ✓ *Μα που πήγε η Χρυσούλα;* (2011). Μετάφραση: Μυρτώ Νίλσεν. Είναι μία ιστορία για τη φιλία και το θάνατο (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Τέλος, θα αναφέρουμε μερικές προτεινόμενες ταινίες για παιδιά προσχολικής ηλικίας. Αυτές είναι:

- Lion King (συστήνεται για την ηλικία των 6 ετών και πάνω),
- Bambi (συστήνεται για την ηλικία των 5 ετών και πάνω),
- Coco (συστήνεται για την ηλικία των 6 ετών και πάνω),
- Up (συστήνεται για την ηλικία των 6 ετών και πάνω) (Νοιάζομαι για το παιδί μου Prolipsis).

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, υπάρχουν πολλές δραστηριότητες και πλούσιο εκπαιδευτικό υλικό που μπορούν οι παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας να αξιοποιήσουν για τη διαχείριση του πένθους. Η επιμόρφωση των παιδαγωγών σε τέτοια θέματα είναι πολύ βασική, ώστε τα παιδιά να μπορέσουν να ξεπεράσουν με επιτυχία το δύσκολο μονοπάτι οποιασδήποτε μορφής απώλειας και πένθους.

Στη σημερινή εποχή, μια πάρα πολύ συνηθισμένη μορφή απώλειας, εκτός από τον θάνατο κάποιου μέλους της οικογένειας ή θανατηφόρα αρρώστια ή ο θάνατος ενός κατοικίδιου είναι το διαζύγιο των γονέων. Παρόλο που δεν αποτελεί θάνατο, το παιδί βιώνει την απώλεια της συνύπαρξης των δύο γονέων, που ήταν ενωμένοι και αγαπημένοι μέσα στο ίδιο σπίτι. Ξαφνικά το παιδί καλείται να διαχειριστεί την αλλαγή που προκύπτει με τα δύο σπίτια και τα συναισθήματα που αλλάζουν, τις διχογνωμίες των γονέων και τα ωράρια που πρέπει να τηρεί ο ένας γονέας από τους δύο για να βλέπει το παιδί του και να περνάει δημιουργικό χρόνο μαζί του.

Όλα αυτά τα θέματα που προκύπτουν, καλό είναι ο παιδαγωγός να τα εισάγει ως μέρος της διδασκαλίας του, ώστε τα παιδιά να έρθουν σε επαφή με αυτά τα δύσκολα θέματα και να έχουν χρόνο να τα επεξεργαστούν και να τα διαχειριστούν, προτού προκύψει κάποια σημαντική απώλεια σε κάποιο μέλος της τάξης.

Ερευνητικό μέρος

Κεφάλαιο 5: Μεθοδολογία έρευνας

5.1 Η μέθοδος της έρευνας

Μέχρι στιγμής, πραγματοποιήθηκε βιβλιογραφικά η παιδαγωγική προσέγγιση της διαχείρισης του πένθους από τους παιδαγωγούς πρώιμης παιδικής ηλικίας, αλλά μια μελέτη για να ολοκληρωθεί,

οφείλει να περιλαμβάνει και το ερευνητικό της μέρος. Με το ερευνητικό μέρος οδηγούμαστε σε συμπεράσματα, με αποτέλεσμα η μελέτη να αποκτά εκτός από το θεωρητικό υπόβαθρο και τη γνώση των αποτελεσμάτων της ποιοτικής έρευνας.

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, με τον όρο έρευνα καλείται η «κάθε προσπάθεια που αποσκοπεί να ευρεθεί κάτι, να επιβεβαιωθεί, να γίνει συσχέτιση μεταξύ πραγμάτων, φαινομένων ή καταστάσεων» (Δημητρόπουλος, 1994). Η μεθοδολογία έρευνας αναφέρεται στις διαδικασίες, τις τεχνικές και τα εργαλεία για τη συλλογή, ανάλυση και ερμηνεία των δεδομένων (Mason, 2008).

Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι οι ερευνητικοί μέθοδοι διακρίνονται σε ποιοτικές και ποσοτικές. Στη συγκεκριμένη ερευνητική εργασία θα χρησιμοποιήσουμε την ποιοτική μέθοδο με σκοπό να υπάρξει εκτενέστερη διερεύνηση των αντιλήψεων, των πρακτικών και των απόψεων των συμμετεχόντων. Η συγκεκριμένη μέθοδος είναι η ιδανική για το είδος και το συγκεκριμένο χαρακτήρα του θέματος που ερευνάται στην παρούσα εργασία. Επίσης, χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης μεθόδου είναι το μικρό δείγμα συμμετεχόντων.

Στην ποιοτική έρευνα, ο ερευνητής παίρνει συνεντεύξεις, κρατά σημειώσεις, περιγράφει και ερμηνεύει τα φαινόμενα με τρόπο αντικειμενικό (Παρασκευοπούλου-Κόλλια, 2008). Η ποιοτική έρευνα επιδιώκει να ανακαλύψει τις απόψεις των συμμετεχόντων δίνοντας έμφαση στις οπτικές γωνίες με τις οποίες τα άτομα βιώνουν και αισθάνονται τα γεγονότα. Η συγκεκριμένη μέθοδος θα βοηθήσει στον βασικό σκοπό και στους επιμέρους στόχους της έρευνας, με αποτέλεσμα να απαντηθούν τα ερευνητικά ερωτήματα. Στη συνέχεια, τα εμπειρικά δεδομένα θα μετατραπούν σε νοήματα και έννοιες, επιτρέποντας στον ερευνητή να συλλέξει θεωρητικά τεκμηριωμένα συμπεράσματα (Mason, 2008).

5.2 Σκοπός και ερευνητικά ερωτήματα

Σκοπός της παρούσας ποιοτικής έρευνας είναι να συλλέξουμε πληροφορίες σχετικά με το πόσο εκπαιδευμένοι είναι οι παιδαγωγοί πρώιμης παιδικής ηλικίας σε θέματα διαχείρισης πένθους στα παιδιά προσχολικής ηλικίας και ποια εκπαιδευτικά προγράμματα μπορούν να εφαρμόσουν στον χώρο του παιδικού σταθμού, ώστε τα παιδιά να βιώνουν καλύτερα την απώλεια, είτε πρόκειται για οικείους ανθρώπους, είτε για κατοικίδια, είτε για την απώλεια λόγω διαζυγίου των γονέων τους.

Πιο συγκεκριμένα, οι στόχοι της παρούσας έρευνας είναι:

- Να διερευνήσουμε αν γίνεται σωστή διαχείριση του πένθους από τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας με τη βοήθεια των καταρτισμένων παιδαγωγών πρώιμης παιδικής ηλικίας, μέσα στον χώρο του βρεφονηπιακού και παιδικού σταθμού.

- Να συλλέξουμε και να καταγράψουμε εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη.
- Να συλλέξουμε πληροφορίες από τους παιδαγωγούς πρώιμης παιδικής ηλικίας σχετικά με το κατά πόσο η τεχνολογία μπορεί να συμβάλλει στην κατανόηση της απώλειας στα παιδιά.
- Να διερευνηθούν οι συνθήκες που βοηθούν ή δυσκολεύουν τα παιδιά προσχολικής ηλικίας να διαχειριστούν το πένθος τους.
- Να διερευνήσουμε το κατά πόσο είναι καταρτισμένοι οι παιδαγωγοί πρώιμης παιδικής ηλικίας, ώστε να διαχειριστούν θέματα πένθους.

Τα κύρια ερευνητικά ερωτήματα της μεταπτυχιακής εργασίας είναι τα εξής:

- Τι γνωρίζουν οι παιδαγωγοί σχετικά με τα στάδια του πένθους στα παιδιά.
- Κατά πόσο καταρτισμένοι είναι οι παιδαγωγοί πρώιμης παιδικής ηλικίας στα θέματα της διαχείρισης του πένθους.
- Εάν γνωρίζουν εκπαιδευτικά προγράμματα που θα βοηθήσουν τα παιδιά.
- Εάν συμβάλλουν οι Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ- ICT) στην κατανόηση της απώλειας στα παιδιά.
- Εάν υπάρχουν συγκεκριμένες λέξεις που θα χρησιμοποιηθούν όταν μιλούν στα παιδιά για την απώλεια αγαπημένου προσώπου.
- Ποιος είναι ο κατάλληλος τρόπος διαχείρισης μιας τέτοιας κατάστασης από τους παιδαγωγούς και τους γονείς.

Η ερευνητική υπόθεση στηρίζεται στο γεγονός ότι οι παιδαγωγοί της προσχολικής ηλικίας αντιλαμβάνονται τη σπουδαιότητα της σωστής διαχείρισης του πένθους από παιδιά προσχολικής ηλικίας και την πολύτιμη εκπαιδευτική βοήθεια που μπορούν να προσφέρουν, ώστε να συνεισφέρουν στην καλύτερη διαχείριση του πένθους των παιδιών.

5.3 Ερευνητικό εργαλείο

Σύμφωνα με το ερευνητικό εργαλείο, για την παρούσα έρευνα επιλέχθηκε η ημιδομημένη συνέντευξη, με ερωτήσεις ανοιχτού τύπου. Οι συνεντεύξεις επιτρέπουν να φανεί πώς αντιλαμβάνονται οι άλλοι τα πράγματα, να φανερώσουν τις σκέψεις τους, ενδεχομένως τις στάσεις και τις απόψεις που κρύβονται πίσω από τη συμπεριφορά τους (Mason, 2008). Η συνέντευξη στηρίχθηκε σε κανόνες ηθικής και δεοντολογίας και συντάχθηκε από την ερευνήτρια ένας οδηγός συνεντεύξεων που περιλαμβάνει δεκαπέντε ερωτήσεις προς τις/τους παιδαγωγούς:

Ερευνητικό Ερώτημα 1ο: Ως παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, χρειάστηκε να διαχειριστείτε κάποιο περιστατικό πένθους στην προσχολική τάξη; Αν ναι, τι αφορούσε το συγκεκριμένο πένθος;

Ερευνητικό Ερώτημα 2ο: Γνωρίζετε τα στάδια του πένθους; Αν ναι, αναφέρετε όσα γνωρίζετε.

Ερευνητικό Ερώτημα 3ο: Ποιες συνθήκες πιστεύετε ότι βοηθούν ένα παιδί, ώστε να έχει τη δυνατότητα να πενήσει με τον ενδεδειγμένο τρόπο, είτε μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον είτε στο σχολικό;

Ερευνητικό Ερώτημα 4ο: Πιστεύετε ότι πρέπει οι γονείς του παιδιού να εξηγήσουν και να πούν την αλήθεια σε ένα παιδί για τον θάνατο κάποιου αγαπημένου προσώπου; Αν ναι, γιατί το θεωρείτε σωστό;

Ερευνητικό Ερώτημα 5ο: Με ποιους τρόπους θεωρείτε ότι επιτυγχάνεται η στήριξη του παιδιού προσχολικής ηλικίας που πενθεί; Πώς μπορεί να βοηθήσει ο παιδαγωγός;

Ερευνητικό Ερώτημα 6ο: Από την εμπειρία σας, για ποιο λόγο πιστεύετε ότι συνάδελφοί σας, παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας δυσκολεύονται να θίξουν ζητήματα πένθους στην προσχολική τάξη;

Ερευνητικό Ερώτημα 7ο: Θεωρείτε σωστό οι παιδαγωγοί να εξηγούν στα παιδιά, εφόσον ερωτηθούν, για διαδικασίες όπως αυτή της κηδείας και της ταφής; Πιστεύετε ότι πρέπει να πηγαίνουν τα παιδιά στις κηδείες ή είναι κάτι απαγορευτικό;

Ερευνητικό Ερώτημα 8ο: Πιστεύετε ότι οι εκφράσεις «πέθανε» ή «Θάνατος» είναι απαγορευτικές για να εκφράσουν οι παιδαγωγοί την απώλεια σε ένα παιδί; Θα προτιμούσατε εκφράσεις όπως «έφυγε», «κοιμήθηκε/έκλεισε τα μάτια», «πήγε ταξίδι», «πήγε στον ουρανό. Τον/την πήρε ο Θεούλης κοντά του»;

Ερευνητικό Ερώτημα 9ο: Γνωρίζετε εάν το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού, σε περιστατικά απώλειας, ενημερώνει τους παιδαγωγούς και συνεργάζεται για την καλύτερη αντιμετώπιση της απώλειας του παιδιού ή προσπαθεί να κρύψει παρόμοια περιστατικά από φόβο, ντροπή ή επειδή δεν μπορούν να τα διαχειριστούν ούτε οι ίδιοι ως γονείς;

Ερευνητικό Ερώτημα 10ο: Ως παιδαγωγοί γνωρίζετε κάποιο εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη;

Ερευνητικό Ερώτημα 11ο: Τι γνώμη έχετε για τις Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ - ICT); Μπορούν να συμβάλουν στην κατανόηση της απώλειας από τα παιδιά;

Ερευνητικό Ερώτημα 12ο: Ενδιαφέρονται οι γονείς να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς για τον τρόπο που μπορούν να αντιμετωπίσουν μια απώλεια του παιδιού τους;

Ερευνητικό Ερώτημα 13ο: Θεωρείτε ότι οι γνώσεις και η εμπειρία σας σχετικά με τη διαχείριση του πένθους / της απώλειας μικρών παιδιών είναι αρκετές για να σχεδιάσετε παιδαγωγικές

δραστηριότητες, ώστε να μπορέσετε να διαχειριστείτε περιστατικά πένθους στην προσχολική τάξη;

Ερευνητικό Ερώτημα 14^ο: Θα παρακολουθούσατε κάποια σχετική επιμόρφωση επί του θέματος και αν ναι, πιστεύετε ότι θα σας βοηθούσε;

Ερευνητικό Ερώτημα 15^ο: Θεωρείτε ότι υπάρχει κάτι να προσθέσετε για το συγκεκριμένο θέμα;

5.4 Δείγμα – Συμμετέχοντες

Το δείγμα αποτελείται από 20 παιδαγωγούς που εργάζονται σε Δημοτικούς Βρεφονηπιακούς και Παιδικούς σταθμούς στον Ν. Αττικής στον Δήμο Παλλήνης. Η ηλικία τους είναι από 33 έως 54 ετών. Όσον αφορά το προφίλ των υποκειμένων, υπήρξε καταγραφή των δημογραφικών τους στοιχείων κατά την έναρξη κάθε συνέντευξης. Είναι αξιοσημείωτο ότι το δείγμα περιλαμβάνει παιδαγωγούς διαφορετικών ηλικιών αλλά με κοινό στοιχείο ότι εργάζονται σε δημοτικούς βρεφονηπιακούς και παιδικούς σταθμούς του Δήμου Παλλήνης στον Ν. Αττικής. Το δείγμα αποτελείται από Παιδαγωγούς Πρώιμης Παιδικής Ηλικίας. Υπάρχουν στο δείγμα μας 7 παιδαγωγοί που έχουν μεταπτυχιακή εκπαίδευση, ένας παιδαγωγός έχει πανεπιστημιακή εκπαίδευση, 6 παιδαγωγοί έχουν εκπαίδευση από τα Α.Τ.Ε.Ι., και 6 παιδαγωγοί έχουν εκπαίδευση με ειδικότητα Δ.Ε. Η εμπειρία των παιδαγωγών κυμαίνεται από 8 χρόνια έως 26 χρόνια. Όλο το δείγμα αποτελείται από γυναίκες που εργάζονται στον Δήμο Παλλήνης. Οι 17 παιδαγωγοί εργάζονται σε Δημοτικούς Βρεφονηπιακούς σταθμούς του Δήμου Παλλήνης και οι 3 παιδαγωγοί σε Δημοτικούς Παιδικούς σταθμούς του Δήμου Παλλήνης.

Ο Δήμος Παλλήνης απαρτίζεται από 8 Βρεφονηπιακούς και Παιδικούς σταθμούς. Αυτοί είναι οι εξής:

1. ο Α΄ Βρεφονηπιακός σταθμός Παλλήνης,
2. ο Β΄ Βρεφονηπιακός σταθμός Παλλήνης,
3. ο Γ΄ Βρεφονηπιακός σταθμός Κάντζας,
4. ο Βρεφονηπιακός σταθμός Αγίου Νικολάου Κάντζας,
5. ο Α΄ Παιδικός σταθμός Γέρακα,
6. ο Β΄ Βρεφονηπιακός σταθμός Γέρακα,
7. ο Γ΄ Βρεφονηπιακός σταθμός Γέρακα,
8. ο Βρεφονηπιακός σταθμός Ανθούσας.

Από τους παραπάνω Βρεφονηπιακούς και Παιδικούς σταθμούς του Δήμου Παλλήνης, συμμετείχαν όλοι στην παρούσα έρευνα, εκτός από τον Β΄ Βρεφονηπιακό σταθμό Παλλήνης, δηλαδή, συνολικά 7 Βρεφονηπιακοί και Παιδικοί σταθμοί συμμετείχαν από τους 8 που έχει ο Δήμος Παλλήνης.

5.5. Σχεδιασμός της έρευνας και διεξαγωγή συνεντεύξεων

Η ερευνητική διαδικασία συλλογής δεδομένων είναι εξίσου σημαντική και προϋποθέτει πολύ καλή οργάνωση, επικοινωνιακές ικανότητες, σχεδίαση και ευελιξία του ερευνητή. Επισημαίνεται ότι θα αναλυθούν μόνο τα στοιχεία που είναι απαραίτητα για την έρευνα, χωρίς αναφορά σε ονόματα ή άλλα ευαίσθητα προσωπικά στοιχεία που δεν θα ήθελαν να μοιραστούν οι συμμετέχοντες.

Στην παρούσα έρευνα η συλλογή δεδομένων της διαδικασίας της συνέντευξης πραγματοποιήθηκε δια ζώσης αλλά και μέσω της εφαρμογής Viber για όποιον το επιθυμούσε. Όλοι οι συμμετέχοντες που πήραν μέρος στην έρευνα προτίμησαν τη δια ζώσης συνέντευξη, εκτός από μία συμμετέχουσα, τη Σ17, που αποφάσισε ότι επιθυμούσε να γίνει η συνέντευξη απογευματινή ώρα μέσω της εφαρμογής Viber. Αξίζει να αναφέρουμε πως δόθηκε η δυνατότητα επιλογής στις συμμετέχουσες, ως προς τη δια ζώσης συνέντευξης ή την απλή τηλεφωνική επικοινωνία, ή την επικοινωνία μέσω Viber. Ο χρόνος διάρκειας της κάθε συνέντευξης δεν ξεπέρασε τα 25 λεπτά, και οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν σε διάστημα: από 21/6/2024 έως 8/7/2024.

Η τηλεφωνική κλήση και η κλήση μέσω Viber στις συμμετέχουσες πραγματοποιήθηκαν με τη διαδικασία της ανοιχτής ακρόασης, ώστε ταυτόχρονα μπορούσε να ηχογραφηθεί η ηχητική κλήση στη συσκευή μαγνητοφώνησης και παράλληλα πραγματοποιήθηκε η διαδικασία της απομαγνητοφώνησης με τη χρήση συγκεκριμένου εργαλείου ηχητικής καταγραφής, μέσω της εφαρμογής του Word της Microsoft 325 στον υπολογιστή της ερευνήτριας. Μετά το πέρας κάθε συνέντευξης, επανεξετάστηκε λεπτομερώς, η κάθε ηχητική καταγραφή, προκειμένου να μην διαφύγει οποιαδήποτε σημαντική λεπτομέρεια.

Οι δια ζώσης συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στον βρεφονηπιακό ή παιδικό σταθμό όπου εργαζόταν ο κάθε συμμετέχων, σε αίθουσα ειδική για το προσωπικό στον δήμο Παλλήνης του νομού Αττικής, ενώ μία συνέντευξη έγινε εξ' αποστάσεως μέσω της εφαρμογής Viber, σύμφωνα με την προτίμηση του συμμετέχοντα παιδαγωγού πρώιμης παιδικής ηλικίας. Η ερευνήτρια ήρθε πρώτα σε επικοινωνία με τον Δήμο της κάθε προσχολικής μονάδας και έλαβε τη συγκατάθεσή τους, καθώς και τη γραπτή συγκατάθεση κάθε συμμετέχοντα για τη διαδικασία της συνέντευξης. Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε μεταξύ της ερευνήτριας και του συμμετέχοντα σε προγραμματισμένη ώρα, μέρα και τόπο ή μέσω Viber, κατόπιν συνεννόησης της ερευνήτριας με τον κάθε συμμετέχοντα μέσω email ή τηλεφωνική επικοινωνία για την ώρα, τη μέρα και τον τόπο που επιθυμούσε ο συμμετέχων να διεξαχθεί η συνέντευξη.

Το εισαγωγικό σημείωμα που υπάρχει πριν από το κυρίως μέρος της συνέντευξης, περιγράφει με ακρίβεια τις οδηγίες συμμετοχής, καθώς και τον σκοπό και τη σημασία της έρευνας. Με τον τρόπο αυτό, είχαν την δυνατότητα οι συμμετέχοντες να ενημερωθούν για την έρευνα και,

αν το επιθυμούσαν, να λάβουν μέρος σε αυτήν με την πλήρη συγκατάθεσή τους. Πριν από τα ερευνητικά ερωτήματα, η ερευνήτρια ρώτησε το συνοπτικό προφίλ του κάθε συμμετέχοντα (δημογραφικά στοιχεία: φύλο, ηλικία, εμπειρία σε έτη, μορφωτικό επίπεδο, τόπος εργασίας) και έλαβε απαντήσεις για τους σκοπούς της έρευνας.

Σύμφωνα με τον οδηγό συνέντευξης η ερευνήτρια δημιούργησε 15 ερωτήσεις ανοιχτού τύπου, με ιδιαίτερη προσοχή ως προς το σχεδιασμό και τη διατύπωσή τους. Οι συμμετέχουσες που πήραν μέρος στην ποιοτική μας έρευνα, είχαν ερωτηθεί σχετικά με την συμμετοχή τους μέσω email που είχε προηγηθεί, κι αφού έδωσαν τη συγκατάθεση τους συμπληρώνοντας το έντυπο ενημέρωσης – συγκατάθεσης, ακολουθήσαμε πιστά τους τυπικούς κανόνες περί ανωνυμίας, εχεμύθειας και ερευνητικής ανάγκης (Παρασκευοπούλου-Κόλλια, 2008). Τα έντυπα ενημέρωσης – συγκατάθεσης που συμπληρώθηκαν από τους συμμετέχοντες στάλθηκαν είτε ηλεκτρονικά με email είτε εκτυπώθηκαν από την ερευνήτρια και υπογράφηκαν χειρόγραφα από τους συμμετέχοντες, πριν από την συνέντευξη.

Όσα έντυπα ενημέρωσης- συγκατάθεσης στάλθηκαν με email στην ερευνήτρια είναι αποθηκευμένα στον υπολογιστή της ερευνήτριας με κωδικό ασφαλείας και ενημερωμένο αντικό πρόγραμμα και μετά το πέρας της έρευνας, τον Οκτώβριο του 2025, θα καταστραφούν. Επίσης, όσα έντυπα ενημέρωσης – συγκατάθεσης υπογράφηκαν χειρόγραφα αποθηκεύτηκαν σε κλειδωμένο συρτάρι στην οικεία της ερευνήτριας, στα οποία έχει πρόσβαση μόνο η ερευνήτρια. Μετά το πέρας της έρευνας τα έντυπα αυτά θα καταστραφούν με καταστροφέα εγγράφων. Επιπλέον, όλα τα δεδομένα των συνεντεύξεων διατηρούνται σε υπολογιστή με κωδικό πρόσβασης με ενημερωμένο αντικό πρόγραμμα και διατηρούνται στην οικεία της ερευνήτριας και μετά το πέρας της έρευνας (Οκτώβριο του 2025), θα καταστραφούν.

Η ψευδωνυμοποίηση και κωδικοποίηση των προσωπικών δεδομένων των συμμετεχόντων διασφαλίζονται καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας και κατά τη δημοσιοποίηση των αποτελεσμάτων σε συνέδρια, επιστημονικά περιοδικά, κτλ. Η χρήση των προσωπικών δεδομένων έγινε αποκλειστικά για τους σκοπούς της έρευνας αυτής. Η προβλεπόμενη διαβίβαση των δεδομένων γίνεται μόνο στα υπόλοιπα μέλη της ερευνητικής ομάδας.

Η βάση των δεδομένων της έρευνας φυλάσσεται σε ασφαλές μέρος στον υπολογιστή της ερευνήτριας, ο οποίος είναι προστατευμένος με κωδικό ασφαλείας και ισχυρό αντικό πρόγραμμα, με πρόσβαση μόνο από την ερευνητική ομάδα. Ο υπολογιστής της ερευνήτριας είναι κλειδωμένος σε ντουλάπι με λουκετάκι και κωδικό ασφαλείας και πρόσβαση στο κλειδί έχει μόνο η ερευνήτρια. Το συμπληρωμένο έντυπο ενημέρωσης - συναίνεσης, τα δεδομένα της ανάλυσης και οι μαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις θα διατηρηθούν με όλα τα ενδεδειγμένα μέτρα ασφαλείας. Μετά τον Οκτώβριο του 2025, όλα τα προσωπικά δεδομένα, τα email, τα τηλέφωνα σε περίπτωση

διεξαγωγής της έρευνας μέσω τηλεφώνου ή Viber, τα δεδομένα συνέντευξης και τα έντυπα ενημέρωσης- συναίνεσης θα καταστραφούν τηρώντας τα κατάλληλα μέτρα ασφαλείας για την προστασία των προσωπικών δεδομένων των συμμετεχόντων. Επιπλέον, όλα τα έντυπα σε έντυπη μορφή μετά το πέρας της έρευνας τον Οκτώβριο του 2025 θα καταστραφούν με μηχανήμα καταστροφής εγγράφων για τη διασφάλιση των προσωπικών δεδομένων.

Τα διοικητικά-οργανωτικά μέτρα προστασίας των προσωπικών δεδομένων των συμμετεχόντων περιλαμβάνουν τη δέσμευση για την προστασία της ιδιωτικότητας όλων όσοι συμμετέχουν στην έρευνα, καθώς και για την προστασία των προσωπικών δεδομένων των συμμετεχόντων σύμφωνα με όσα ορίζονται στον Γενικό Κανονισμό Προστασίας Δεδομένων - ΓΚΠΔ (General Data Protection Regulation / GDPR) και στον νόμο 4624/2019. Επιπλέον, γίνεται σαφής αναφορά στο μέλος της ερευνητικής ομάδας που συνέλεξε και επεξεργάστηκε τα προσωπικά δεδομένα.

Ως τεχνικά μέτρα προστασίας της παρούσας έρευνας συγκαταλέγονται η ψευδονυμοποίηση και κωδικοποίηση των δεδομένων που χρησιμοποιούνται για όλα τα μέλη της ερευνητικής ομάδας. Τα μέτρα φυσικής προστασίας περιλαμβάνουν την αποθήκευση των δεδομένων από την ερευνητική ομάδα, όπου διατηρούνται σε υπολογιστή με κωδικό πρόσβασης με ενημερωμένο αντικό πρόγραμμα και διατηρούνται στην οικεία της κύριας ερευνήτριας σε κλειδωμένο ντουλάπι με λουκετάκι, όπου πρόσβαση έχει μόνο η ερευνήτρια. Επίσης, διατηρείται αρχείο σε εξωτερικό σκληρό δίσκο χωρίς πρόσβαση στο διαδίκτυο και με κωδικό ασφαλείας. Ο εξωτερικός σκληρός δίσκος φυλάσσεται σε κλειδωμένο συρτάρι με λουκετάκι εντός της οικείας της ερευνήτριας, όπου πρόσβαση έχει μόνο η ίδια καθώς φυλάσσει και το κλειδί. Όσον αφορά τα έντυπα με τις συναινέσεις των συμμετεχόντων στην έρευνα όσα συλλέχθηκαν σε έντυπη μορφή, βρίσκονται σε φάκελο και σε κλειδωμένο συρτάρι με λουκετάκι εντός της οικείας της κύριας ερευνήτριας, όπου πρόσβαση στους φυσικούς αυτούς χώρους έχει μόνο η κύρια ερευνήτρια, ενώ όσα δεδομένα συλλέχθηκαν με ηλεκτρονικό τρόπο με email διατηρούνται ασφαλή στον υπολογιστή της ερευνήτριας στην οικεία της και ο υπολογιστής έχει κωδικό πρόσβασης με ενημερωμένο αντικό πρόγραμμα και φυλάσσεται σε κλειδωμένο ντουλάπι με λουκετάκι, όπου πρόσβαση έχει μόνο η ερευνήτρια, η οποία κατέχει και το κλειδί.

Στην αρχή, η ερευνήτρια καθώς εργάζεται στον Γ' Βρεφονηπιακό σταθμό του Γέρακα του Δήμου Παλλήνης, απευθύνθηκε τηλεφωνικά στις υπεύθυνες των βρεφονηπιακών και παιδικών σταθμών του Δήμου Παλλήνης, καθώς γνωρίζει τα σταθερά τηλέφωνα των σταθμών. Τις ενημέρωσε για την έρευνα που επιθυμούσε να διεξάγει και τις συνεντεύξεις που επιθυμούσε να πάρει από τους παιδαγωγούς πρώιμης παιδικής ηλικίας, φυσικά σε όποιον δεχόταν να συμμετάσχει. Έπειτα, η ερευνήτρια ενημέρωσε την υπεύθυνη κάθε σταθμού ότι θα ήθελε να

παραστεί δια ζώσης την ώρα και την ημέρα που επιθυμούν στον κάθε βρεφονηπιακό ή παιδικό σταθμό, ώστε να παραδώσει στην υπεύθυνη κάθε σταθμού γραπτά έντυπα που θα περιέγραφαν συνοπτικά την έρευνα και θα αναγράφουν το email και το τηλέφωνο της ερευνήτριας. Αυτά τα έντυπα θα μοιράζονταν από τον / την υπεύθυνο/η του κάθε σταθμού σε όλους τους παιδαγωγούς πρώιμης παιδικής ηλικίας που εργάζονταν στον εκάστοτε βρεφονηπιακό ή παιδικό σταθμό του Δήμου Παλλήνης. Με αυτόν τον τρόπο, όποιος επιθυμούσε να μάθει περισσότερες πληροφορίες για την έρευνα και κατ' επέκταση, εάν το επιθυμούσε να λάβει μέρος στην έρευνα, είχε τη δυνατότητα να στείλει email στην ερευνήτρια. Η ερευνήτρια, με τη σειρά, της έστειλε στους συμμετέχοντες που της απέστειλαν email το έντυπο ενημέρωσης- συγκατάθεσης, ώστε να το επεξεργαστούν και να αποφασίσουν εάν επιθυμούσαν να συμμετάσχουν στην έρευνα.

Για τη διεξαγωγή της συνέντευξης χρησιμοποιήθηκε συσκευή μαγνητοφώνησης. Έπειτα, έγινε απομαγνητοφώνηση μέσω του υπολογιστή της ερευνήτριας. Τα δεδομένα αποθηκεύτηκαν, αναλύθηκαν, δημοσιεύτηκαν και τέλος, θα διαγραφούν και καταστραφούν μετά τον Οκτώβριο του 2025.

Οι συμμετέχουσες είχαν τη δυνατότητα να υποβάλλουν παράπονα ή καταγγελίες. Για οποιαδήποτε καταγγελία σχετικά με τη διεξαγωγή της έρευνας μπορούσαν να απευθυνθούν στην Επιτροπή Ηθικής και Δεοντολογίας της Έρευνας του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής (ethics@uniwa.gr). Για οποιαδήποτε καταγγελία σχετικά με τη διαχείριση των προσωπικών τους δεδομένων μπορούσαν να απευθυνθούν επίσης στον Υπεύθυνο Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής, κ. Δημήτριο Μπλέτσα (d.mpletsas@uniwa.gr). Σε περίπτωση μη επίλυσης του προβλήματός τους, μπορούσαν να απευθυνθούν στην Αρχή Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων, συμπληρώνοντας το σχετικό έντυπο που βρίσκεται στην ιστοσελίδα αυτής (complaints@dpa.gr). Στο έντυπο της συνέντευξης παρατίθενται τόσο τα στοιχεία της ερευνητικής ομάδας, όσο και οι τρόποι επικοινωνίας με την Επιτροπή Ηθικής και Δεοντολογίας της Έρευνας του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής, της Αρχής Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων και του Υπεύθυνου Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής. Ωστόσο, δεν χρειάστηκε να προβεί κάποια συμμετέχουσα σε κάποια καταγγελία, καθώς η όλη διαδικασία εξελίχθηκε ομαλά και σύμφωνα με τον ενδεδειγμένο τρόπο.

Έχοντας την ανάγκη δημιουργίας ενός καλού κλίματος πριν τη διεξαγωγή της συνέντευξης, προηγήθηκε μια εισαγωγή, ευχαριστήρια και ενημερωτική ταυτόχρονα, ως προς το χρόνο της διαδικασίας, διευκρινίστηκε η ανάγκη της έρευνας και η επιλογή αποχώρησης από τη διαδικασία της συνέντευξης σε περίπτωση που το επιθυμούσαν οι συμμετέχοντες, καθώς επίσης γνωστοποιήθηκε και η ηχογράφηση της συνομιλίας. Τα βασικά στοιχεία των συμμετεχόντων

συλλέχθηκαν πριν την ηχογράφιση, προκειμένου να μην καθυστερεί η διαδικασία της συνέντευξης και να μην παρεκκλίνει. Η διαδικασία εξελίχθηκε με πολύ ικανοποιητικές αντιδράσεις, με ποικιλία συναισθημάτων και εμπειριών. Υπήρξε μεγάλη συμμετοχή καθώς αναμέναμε τουλάχιστον 12 συνεντεύξεις από παιδαγωγούς, αλλά τελικά πήραν μέρος 20 συμμετέχοντες. Επίσης, υπήρξε μεγάλο ενδιαφέρον, διότι κάθε συμμετέχουσα μας παρέθεσε την προσωπική της προσέγγιση και παραδείγματα, κάνοντας κάθε συνέντευξη μοναδική. Υπήρξαν στιγμές αμηχανίας για τις οποίες δόθηκε ο κατάλληλος χρόνος για σκέψη από τον ερευνητή και σε κάποιες περιπτώσεις ακόμα και κάποια μικρή διευκρίνιση σχετικά με την ερώτηση. Κάποιες συμμετέχουσες ήταν λιγότερο ομιλητικές και κάποιες περισσότερο. Οι περισσότερες επίσης, στο τέλος της συνέντευξης, με μεγάλη προθυμία παρέθεταν και την προσωπική τους άποψη και συμβουλή επί του θέματος. Με την ολοκλήρωση των συνεντεύξεων, προχωρήσαμε στο επόμενο στάδιο της απομαγνητοφώνησης, τον εντοπισμό σημαντικών αποσπασμάτων, την κωδικοποίηση, τη μετάβασή τους στα θέματα και την παρουσίαση των ευρημάτων, όπως ακολουθεί αναλυτικά παρακάτω. Τα αρχεία των ηχογραφήσεων και των απομαγνητοσκοπήσεων βρίσκονται αποθηκευμένα σε προσωπικό αρχείο του υπολογιστή της ερευνήτριας με κωδικό ασφαλείας και αντίγραφο σε εξωτερικό δίσκο χωρίς πρόσβαση στο διαδίκτυο.

Κεφάλαιο 6: Αποτελέσματα

6.1. Ανάλυση συνεντεύξεων

Σύμφωνα με τις συνεντεύξεις των παιδαγωγών που πήραν μέρος στη συγκεκριμένη έρευνα, θα προχωρήσουμε παρακάτω στην ανάλυση των συνεντεύξεων με απώτερο στόχο τη διεξαγωγή των συμπερασμάτων.

Η πρώτη ερώτηση που τέθηκε στους συμμετέχοντες, αφορούσε το αν οι παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας χρειάστηκε να διαχειριστούν κάποιο περιστατικό πένθους στην προσχολική τάξη και τι αφορούσε το συγκεκριμένο πένθος, στην περίπτωση που υπήρχε περιστατικό πένθους. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, 8 παιδαγωγοί (Σ1, Σ2, Σ3, Σ7, Σ10, Σ15, Σ16, Σ18) ανέφεραν ότι, παρά την πολυετή εμπειρία τους στον χώρο της προσχολικής αγωγής, δεν χρειάστηκε να διαχειριστούν κάποιο περιστατικό πένθους, είτε πρόκειται για απώλεια οικείου προσώπου, είτε ζώου, είτε για διαζύγιο γονέων.

Οι παιδαγωγοί που πήραν μέρος στην έρευνα και αντιμετώπισαν πένθος που αφορούσε την απώλεια γονέα ήταν 4 παιδαγωγοί (Σ5, Σ6, Σ13, Σ20). Και οι τέσσερις αναφέρουν ότι διαχειρίστηκαν την απώλεια γονέα επαρκώς και ανέφερε χαρακτηριστικά ο συμμετέχων Σ6, ότι «η μητέρα του παιδιού έκανε πολύ καλή δουλειά με το παιδί της», με αποτέλεσμα να εξηγήσει

πλήρως και να διαχειριστεί πρώτη εκείνη το πένθος του παιδιού της. Επίσης, ο συμμετέχων Σ13 αναφέρει ότι διαχειρίστηκαν ένα περιστατικό με δύο παιδάκια δίδυμα που έχασαν τον μπαμπά τους και τα παιδιά ήταν ενημερωμένα από την μητέρα τους για τον θάνατο του μπαμπά, με αποτέλεσμα να μην χρειαστεί να αντιμετωπίσει η παιδαγωγός δυσκολία στη διαχείριση του πένθους των παιδιών. Η συνεργασία της μητέρας με τον παιδοψυχολόγο βοήθησε σημαντικά στη διαχείριση του πένθους των παιδιών, κάνοντας το έργο του παιδαγωγού να είναι πιο εύκολο, καθώς τα παιδιά δεν εκδήλωσαν έντονες συμπεριφορές που να χρειάζονταν να αντιμετωπιστούν.

Οι παιδαγωγοί που πήραν μέρος στην έρευνα και αντιμετώπισαν πένθος που αφορούσε την απώλεια παππού - γιαγιάς ήταν 7 παιδαγωγοί (Σ5, Σ6, Σ8, Σ9, Σ11, Σ17, Σ19). Σε όλα τα περιστατικά απώλειας παππού ή γιαγιάς, οι παιδαγωγοί (Σ5, Σ6, Σ8, Σ9, Σ11, Σ17, Σ19) κατάφεραν να διαχειριστούν τη συγκεκριμένη απώλεια. Σε κάποιες περιπτώσεις υπήρξε συνδρομή και παιδοψυχολόγου, όπως αναφέρθηκε στις συνεντεύξεις των συμμετεχόντων Σ8 και Σ11. Ο συμμετέχοντας Σ12 ανέφερε ότι υπήρχε περιστατικό απώλειας αγαπημένου προσώπου του παιδιού, αλλά το παιδί έλειπε από το σχολείο τόσο πριν όσο και μετά το συμβάν, με αποτέλεσμα να μην χρειαστεί ο παιδαγωγός να διαχειριστεί το συγκεκριμένο πένθος. Σύμφωνα με τον συμμετέχοντα Σ8, υπήρχε η περίπτωση ενός κοριτσιού που αυνανιζόταν κατά την παραμονή της στον παιδικό σταθμό και σύμφωνα με τη συνεργασία μητέρας και παιδοψυχολόγου, οι παιδαγωγοί δεν έπρεπε να διακόπτουν αυτή τη διαδικασία, αλλά να καταγράφουν πόσες φορές γινόταν αυτό κατά τη διάρκεια της ημέρας και της παραμονής του παιδιού στο σχολείο. Η απώλεια της γιαγιάς του παιδιού ήταν τόσο ισχυρό γεγονός που ο αυνανισμός του παιδιού ήταν η μόνη ευχαρίστησή του. Ο συμμετέχοντας Σ9 ανέφερε ότι διαχειρίστηκε την απώλεια του παππού ενός παιδιού όσο το παιδί του επέτρεπε. Ο συμμετέχοντας Σ11, παρουσίασε ένα περιστατικό απώλειας του παππού, όπου ο παππούς ήταν το στήριγμα της οικογένειας, καθώς ο πατέρας του παιδιού ταξίδευε πολύ και η μητέρα του παιδιού, μεγάλωνε το παιδί σαν μονογονεϊκή οικογένεια. Το παιδί είχε αναπτύξει φοβίες, ιδιαίτερα όσον αφορά τον ύπνο. Στην περίπτωση αυτή βοήθησε και ο παιδοψυχολόγος, γιατί το παιδί είχε έρθει νωρίς αντιμέτωπο με τις ανησυχίες για την ύπαρξη του. Ο συμμετέχοντας Σ19, που διαχειρίστηκε απώλεια ηλικιωμένου προσώπου της οικογένειας, ανέφερε ότι διαχειρίστηκε καλύτερα το περιστατικό αυτό απ' ό,τι την περίπτωση διαζυγίου των γονέων. Υπήρχε θλίψη στο περιστατικό απώλειας του ηλικιωμένου προσώπου, αλλά δεν υπήρχαν εξάρσεις συμπεριφοράς από το παιδί.

Ανάμεσα στους συμμετέχοντες υπήρχε μόνο ένας παιδαγωγός Σ14 που κατάφερε να διαχειριστεί στον βρεφονηπιακό σταθμό που εργαζόταν, περιστατικό πένθους που αφορούσε την απώλεια κατοικίδιου. Ο συμμετέχων Σ14 κατάφερε να διαχειριστεί το περιστατικό κατανοώντας πώς νιώθει το παιδί, ώστε να μπορέσει να το βοηθήσει. Η επικοινωνία και η επαφή του παιδιού

με τον παιδαγωγό συνέβαλαν στη διαχείριση του συγκεκριμένου πένθους που αφορούσε το κατοικίδιο.

Οι παιδαγωγοί που πήραν μέρος στην έρευνα και αντιμετώπισαν πένθος που αφορούσε το διαζύγιο των γονέων ήταν τέσσερις παιδαγωγοί (Σ4, Σ5, Σ17, Σ19). Ο συμμετέχων Σ4 ανέφερε ότι στο περιστατικό του διαζυγίου των γονέων, ενημέρωσαν οι γονείς τον παιδαγωγό και την μικρή τους κόρη, η οποία είχε πολύ καλή αντίδραση στην συγκεκριμένη κατάσταση και ήταν χαρούμενη. Ο συμμετέχων Σ19 ανέφερε ότι το διαζύγιο των γονιών που καλέστηκε να διαχειριστεί σε ένα παιδί ήταν ένα δύσκολο περιστατικό, καθώς παρουσιάστηκαν προβλήματα συμπεριφοράς στο παιδί και ήταν το πρώτο περιστατικό που χρειάστηκε να διαχειριστεί. Γενικά, και οι τέσσερις παιδαγωγοί κατάφεραν να διαχειριστούν το περιστατικό του διαζυγίου των γονέων.

Η δεύτερη ερώτηση της συνέντευξης έχει σχέση με το αν γνωρίζουν οι παιδαγωγοί τα στάδια του πένθους και καλούνται να αναφέρουν όσα γνωρίζουν. Δύο παιδαγωγοί που συμμετείχαν στην συνέντευξη, ο Σ1 και ο Σ9, δεν γνώριζαν τα στάδια του πένθους. Η συμμετέχουσα Σ5 ανέφερε σωστά ότι τα στάδια του πένθους είναι πέντε: η άρνηση, ο θυμός, η διαπραγμάτευση, η κατάθλιψη και η αποδοχή και επεξήγησε με σαφήνεια τι συμβαίνει σε κάθε στάδιο. Στο στάδιο της άρνησης, που είναι το πρώτο στάδιο, υπάρχει άρνηση της πραγματικότητας, το άτομο απομονώνεται και αποστασιοποιείται από το πένθος. Στο δεύτερο στάδιο, χαρακτηριστικός είναι ο θυμός και το άτομο θεωρεί ότι αυτό που συμβαίνει είναι άδικο για το ίδιο και για το άτομο που πενθεί. Στο τρίτο στάδιο προεξέχουσα θέση έχει η διαπραγμάτευση, κατά τη διάρκεια του οποίου το άτομο αρχίζει να αναρωτιέται τι θα μπορούσε να είχε κάνει για να αποτρέψει την απώλεια. Στο τέταρτο στάδιο είναι το συναίσθημα της κατάθλιψης που κυριαρχεί, όπου το άτομο αρχίζει να συνειδητοποιεί τη σοβαρότητα της κατάστασης, και ότι είναι αλήθεια ότι πέθανε το οικείο του πρόσωπο. Στο πέμπτο και τελευταίο στάδιο έρχεται η αποδοχή του γεγονότος και το γεγονός ότι δεν μπορεί να αναιρεθεί η κατάσταση αυτή.

Οι συμμετέχοντες Σ2, Σ6, Σ7 και Σ14 γνώριζαν ότι τα στάδια του πένθους είναι 5, αλλά δεν τα θυμόντουσαν όλα ονομαστικά. Το Σ2 και Σ7 ανέφεραν τα τρία στάδια: την άρνηση, τον θυμό και την αποδοχή. Το Σ6 ανέφερε τα τρία στάδια του πένθους, την άρνηση, τον θυμό, την αποδοχή, αλλά πρόσθεσε ως στάδιο και τη θλίψη. Ο συμμετέχων Σ14 ανέφερε τέσσερα στάδια: την άρνηση, τον θυμό, την κατάθλιψη, την αποδοχή και δεν θυμόταν ένα στάδιο, αυτό της διαπραγμάτευσης. Ο συμμετέχων Σ17, ανέφερε σωστά τα τέσσερα από τα πέντε στάδια. Χαρακτηριστικά ανέφερε σωστά ως στάδια του πένθους την άρνηση, τον θυμό, την διαπραγμάτευση και την αποδοχή, ωστόσο ανέφερε ως στάδιο και τον θρήνο. Επιπλέον, ο συμμετέχων Σ20, ανέφερε τα τέσσερα από τα πέντε στάδια. Τα στάδια που αναφέρθηκαν από την παιδαγωγό Σ20 ήταν η άρνηση, ο θυμός, η

κατάθλιψη και η αποδοχή. Η παιδαγωγός Σ10 ανέφερε τέσσερα στάδια του πένθους: την άρνηση, τον θυμό, την διαπραγμάτευση και την αποδοχή. Έπειτα, οι συμμετέχοντες Σ4, Σ8, Σ13, Σ16, Σ18 και Σ19, ανέφεραν στην ερευνήτρια τρία σωστά στάδια, τον θυμό, την άρνηση και την αποδοχή. Η συμμετέχουσα Σ13 ανέφερε, εκτός των παραπάνω σταδίων και την στεναχώρια και η συμμετέχουσα Σ19 μίλησε και για το σοκ της απώλειας και τον αποχωρισμό, καθώς και για την άρνηση και την διαπραγμάτευση. Επιπρόσθετα, οι συμμετέχοντες Σ3, Σ11 και Σ15 ανέφεραν δύο σωστά στάδια του πένθους. Ο συμμετέχων Σ3 παρουσίασε ως στάδια την άρνηση, την θλίψη και την αποδοχή. Ο συμμετέχων Σ11 μίλησε για την άρνηση και την αποδοχή. Επίσης, η παιδαγωγός Σ15 ανέφερε την θλίψη, τον θυμό και την αποδοχή ως στάδια της απώλειας και του πένθους. Τέλος, ο συμμετέχοντας Σ12 παρουσίασε ως στάδια του πένθους τον θρήνο, την λύπη και την αποδοχή.

Στην τρίτη ερώτηση της συνέντευξης, οι συμμετέχοντες ερωτήθηκαν ποιες πιστεύουν ότι είναι οι συνθήκες που βοηθούν ένα παιδί, ώστε να έχει τη δυνατότητα να πενήσει με τον ενδεδειγμένο τρόπο, είτε μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον είτε στο σχολικό. Οι απαντήσεις που δόθηκαν από τους συμμετέχοντες, άλλες ήταν εκτενείς και άλλες ήταν πιο συνοπτικές, όλες όμως οι απαντήσεις εξέφραζαν τις συνθήκες που χρειάζονται τα παιδιά, ώστε να πενήσουν με τον ενδεδειγμένο τρόπο είτε στο σχολικό είτε στο οικογενειακό περιβάλλον τους. Οι απόψεις που εκφράστηκαν από τους συμμετέχοντες (Σ2, Σ6, Σ14, Σ16, Σ20) ήταν ότι το παιδί χρειάζεται ένα περιβάλλον υγιές και στο σχολείο και στο σπίτι για να πενήσει με τον ενδεδειγμένο τρόπο, με αποτέλεσμα να αποδεχτεί και να αναγνωρίσει τι συμβαίνει, να μπορεί να επικοινωνεί μέσα στο οικογενειακό και σχολικό περιβάλλον, να υπάρχει αλληλεγγύη, και να μην αφήνεται το παιδί στην άγνοια. Η άποψή τους, συνολικά, ήταν ότι οι γονείς θα πρέπει να ενημερώνουν το παιδί για το τι συμβαίνει. Επιπλέον, η παιδαγωγός Σ15 αναφέρει ότι εκτός από την επικοινωνία του παιδιού με τους γονείς και κατ' επέκταση με τους παιδαγωγούς, μπορεί οι γονείς να χρειάζονται βοήθεια και να απευθυνθούν σε κάποιον ειδικό παιδοψυχολόγο, ώστε να βοηθήσει πρώτα τον γονιό για την απώλεια και κατ' επέκταση το παιδί στη διαχείριση του πένθους. Μέσα από την επικοινωνία του γονιού με τον παιδαγωγό, θα μπορούν να παρατηρήσουν επιπλέον, το πώς αντιδρά το παιδί σε διάφορες καταστάσεις μέσα στο σχολικό περιβάλλον, ώστε να ξεπεράσει βαθμιαία το πένθος του. Επίσης, οι συμμετέχοντες Σ9 και Σ7, αναφέρουν ότι θα πρέπει το οικείο περιβάλλον του παιδιού είτε το οικογενειακό είτε το σχολικό να εξηγούν στο παιδί, ανάλογα με την ηλικία του, για την απώλεια του αγαπημένου προσώπου του και να δίνουν απαντήσεις στο παιδί που θα μπορεί να τις αντέξει συναισθηματικά και να τις κατανοήσει, γιατί το παιδί αντιλαμβάνεται ότι κάτι συμβαίνει γύρω του, καθώς επικρατεί το κλάμα, η στεναχώρια, και ίσως οι οικείοι άνθρωποι του θανούντα να φοράνε μαύρα ρούχα.

Σύμφωνα με τους συμμετέχοντες (Σ4, Σ5, Σ8, Σ10, Σ17, Σ19), για να πενήσει το παιδί θα πρέπει να αισθάνεται ασφάλεια για να εκφράσει τα συναισθήματά του, τον θυμό του και τη θλίψη του, η οποία θα πρέπει να παρέχεται από το οικογενειακό και το σχολικό περιβάλλον. Το παιδί χρειάζεται να νιώθει ότι είναι αποδεκτό από τους ανθρώπους που το περιβάλλουν. Στο οικογενειακό περιβάλλον, οι γονείς θα πρέπει να έχουν μια αντίστοιχη διαχείριση του δικού τους πένθους για να μπορέσουν να βοηθήσουν το παιδί. Ο ρόλος των παιδαγωγών είναι να στηρίζουν το παιδί, να παρέχουν ενσυναίσθηση, ασφάλεια, να κατανοούν τη θλίψη και τον προβληματισμό του παιδιού σχετικά με το δυσάρεστο γεγονός. Οι παιδαγωγοί θα πρέπει να είναι παρόντες για τα παιδιά με ένα χέδι, μια αγκαλιά, με μια ενθάρρυνση για να εκφράσουν τα συναισθήματά τους και να δείχνουν σεβασμό όταν το παιδί επιλέξει να σιωπήσει και να πάρει το χρόνο του. Επίσης, οι παιδαγωγοί οφείλουν να επιβεβαιώνουν καθημερινά την αγάπη και τη στοργή τους προς το παιδί, να δηλώνουν ότι θα είναι πάντα δίπλα στο παιδί σε ό,τι και αν χρειαστεί και ότι θα ξεπεράσουν το δυσάρεστο γεγονός μαζί. Επιπλέον, ο συμμετέχων Σ5 πρόσθεσε ότι τα παιδιά εκφράζουν τον θρήνο τους έμμεσα μέσω του παιχνιδιού, της ζωγραφικής, αλλά και μέσα από τις αλλαγές στη συμπεριφορά τους, στον ύπνο, στο φαγητό και γενικότερα στην καθημερινότητά τους. Μέσα από το παιχνίδι και από το παραμύθι, το παιδί θα βοηθηθεί και θα ανταπεξέλθει σε όλο αυτό που βιώνει. Ανάλογα με την ηλικία του, το παιδί μπορεί να καθοδηγήσει το οικείο περιβάλλον (είτε οικογενειακό είτε σχολικό) σχετικά με τα συναισθήματά του, προκειμένου το ενήλικο περιβάλλον να μπορέσει να το βοηθήσει αποτελεσματικά.

Επιπρόσθετα, ο συμμετέχων Σ19 παρέθεσε την άποψη ότι οι παιδαγωγοί αλλά και η οικογένεια δεν πρέπει να αλλάζουν την καθημερινή ρουτίνα του παιδιού που πενθεί. Θα πρέπει να του υπενθυμίζεται ότι, παρόλο που μπορεί να έχει συμβεί το δυσάρεστο γεγονός της απώλειας ενός αγαπημένου προσώπου, κατοικίδιου, ή το διαζύγιο των γονέων, η ζωή του δεν έχει αλλάξει σε όλους τους τομείς. Με αυτόν τον τρόπο, τα παιδιά εμπιστεύονται τους ανθρώπους που τα περιβάλλουν και μπορούν να αποδεχτούν την απώλεια ως μέρος της ζωής. Είναι λογικό το παιδί να αναστατωθεί από την απώλεια, αλλά μέσα από τα στάδια του πένθους θα το διαχειριστεί όσο καλύτερα γίνεται με απώτερο στόχο την αποδοχή του γεγονότος. Όσο το οικείο περιβάλλον του παιδιού διατηρεί μια ισορροπία στην καθημερινότητά του, τόσο περισσότερο θα δημιουργείται περισσότερη ασφάλεια προς το παιδί που πενθεί.

Επιπλέον, ο συμμετέχων Σ3 παρέθεσε την άποψη ότι το παιδί θα πρέπει να έχει το δικαίωμα του χρόνου και του χώρου για να εκφράσει αυτό που νιώθει. Οι γονείς και οι παιδαγωγοί οφείλουν να παρέχουν στο παιδί όσο χρόνο θέλει για να εκφράσει τα συναισθήματά του και να έχει τη δυνατότητα, όποτε το επιθυμεί, να απομονωθεί στο χώρο του και αυτό να γίνεται σεβαστό από το οικείο περιβάλλον του. Ο συμμετέχων Σ13, εξέφρασε την άποψη ότι θα πρέπει το

οικογενειακό και σχολικό περιβάλλον να αφήνει ελεύθερο το παιδί να εκφραστεί και να αντιμετωπίσει με τον δικό του τρόπο την απώλεια. Οι ενήλικες που απαρτίζουν το περιβάλλον του παιδιού πρέπει να επεμβαίνουν μόνο όταν θεωρούν ότι είναι απαραίτητο.

Στη συνέχεια, οι συμμετέχοντες Σ12 και Σ18, ανέφεραν ότι η συζήτηση μεταξύ των γονέων και του παιδιού είναι ένα σημαντικό γεγονός στη ζωή του, όπως η γέννηση έτσι και ο θάνατος και ότι το παιδί θα πρέπει να συνεχίσει τη ζωή του, χωρίς να μένει στάσιμο αποκλειστικά στην απώλεια, αλλά να το βοηθούν ώστε να αλλάζει παραστάσεις και να κάνει τις δραστηριότητες που έκανε και πριν από το γεγονός της απώλειας. Επίσης, ο συμμετέχων Σ1 ανέφερε ότι μέσα από διάφορες δραστηριότητες στο σχολικό περιβάλλον το παιδί έχει την δυνατότητα να διαχειριστεί το πένθος του, ωστόσο αναφέρει ότι δεν γνωρίζει πώς το οικογενειακό περιβάλλον μπορεί να βοηθήσει ένα παιδί που πενθεί.

Τέλος, σύμφωνα με τον συμμετέχοντα Σ11, χρειάζεται να υπάρχει ειλικρίνεια μεταξύ παιδιού, γονέων και παιδαγωγού, ώστε όλοι μαζί να συμβάλλουν και να προετοιμάσουν το παιδί για την απώλεια κάποιου αγαπημένου προσώπου, είτε αυτό είναι άρρωστο και πρόκειται να φύγει από τη ζωή είτε αν η απώλεια του αγαπημένου προσώπου συμβεί ξαφνικά. Θα πρέπει όλοι να δώσουν χρόνο στο παιδί να επεξεργαστεί το γεγονός. Η απώλεια είναι πολύ βίαιη για ένα παιδί, ιδιαίτερα προσχολικής ηλικίας, για να αντιληφθεί ότι το αγαπημένο του πρόσωπο πέθανε. Τα μεγαλύτερα παιδιά έχουν τις ανησυχίες τους, τους φόβους τους και ίσως είναι πιο ενημερωμένα για τον θάνατο, ενώ τα παιδιά προσχολικής ηλικίας μπορεί να ακούν για την απώλεια για πρώτη φορά στη ζωή τους και να καλούνται να τη διαχειριστούν.

Στην τέταρτη ερώτηση της συνέντευξης, οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να εκφράσουν την γνώμη τους σχετικά με το αν οι γονείς πρέπει να εξηγούν και να λένε την αλήθεια σε ένα παιδί για τον θάνατο κάποιου αγαπημένου προσώπου και αν ισχύει αυτό γιατί το θεωρούν σωστό. Σε αυτήν την ερώτηση, όλοι οι συμμετέχοντες απάντησαν ότι πρέπει οι γονείς να εξηγούν και να λένε την αλήθεια για τον θάνατο κάποιου αγαπημένου προσώπου. Σύμφωνα με την άποψη των συμμετεχόντων (Σ4, Σ7, Σ9, Σ12, Σ13, Σ18), θα πρέπει οι γονείς να εξηγούν με απλές λέξεις και με λεξιλόγιο κατανοητό για την ηλικία του παιδιού. Θα πρέπει οι γονείς να διακατέχονται από ψυχραιμία για να μεταδώσουν ένα τέτοιο γεγονός, παρέχοντας την απαραίτητη σταθερότητα στο παιδί, να μεταδίδουν και το δικό τους συναίσθημα με ηρεμία, απλότητα και ειλικρίνεια. Επίσης, σύμφωνα με την άποψη του συμμετέχοντα Σ7, εκτός από τη σημασία της ηλικίας του παιδιού για τον τρόπο με τον οποίο οι γονείς θα εκφράσουν στα παιδιά την αλήθεια για την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου, οι γονείς μπορούν να εξηγήσουν ότι σταμάτησε να λειτουργεί το σώμα του προσώπου που έφυγε, κι ότι η καρδιά του ήταν σε τόσο κακή κατάσταση που ο γιατρός πλέον δεν μπορούσε να βοηθήσει. Ο συμμετέχων Σ9, προσθέτει ότι το οικείο περιβάλλον του παιδιού θα

πρέπει να δίνει σημασία όχι μόνο στις λεκτικές απορίες των παιδιών αλλά και στις σωματικές, γιατί ένα παιδί μπορεί να δυσκολεύεται να εκφραστεί λεκτικά, αλλά να δείχνει τον προβληματισμό του μέσω της γλώσσας του σώματος. Επιπρόσθετα, ο συμμετέχων Σ13, αναφέρει ότι οι γονείς πρέπει να εκφράζονται διαφορετικά ανάλογα με την ηλικία του παιδιού, ώστε να μην δημιουργηθούν στο παιδί προσδοκίες και σκέψεις που θα το μπερδέψουν και θα δυσχεράνουν την ομαλή εξέλιξη της κατάστασης.

Σύμφωνα με τους συμμετέχοντες (Σ3, Σ5, Σ6, Σ10, Σ15, Σ19, Σ20) δεν είναι σωστό να δεικνύεται μια κατάσταση λέγοντας ψέματα και τρέφοντας ψεύτικες ελπίδες σε ένα παιδί, γιατί αυτό θα το εισπράξει ως άρνηση. Επίσης, το παιδί μπορεί να φαντάζεται πράγματα που δεν ισχύουν αν του αποκρύψουμε την αλήθεια και μπορεί να νιώσει απομονωμένο και στο περιθώριο. Η αλήθεια είναι μονόδρομος, αφού θα υπάρξει αναστάτωση στο σπίτι του παιδιού και το παιδί, αν δεν γνωρίζει την αλήθεια, θα προβληματιστεί περισσότερο, θα νιώσει ανασφάλεια, άγχος και ενοχές ότι ευθύνεται το ίδιο γι' αυτό και έχει δημιουργηθεί αυτή η αναστάτωση στο σπίτι.

Επιπλέον, σύμφωνα με την άποψη των συμμετεχόντων (Σ1, Σ14, Σ16, Σ17) τα παιδιά θα πρέπει να γνωρίζουν την αλήθεια και να νιώσουν την απώλεια, ώστε να μην προσμένουν την επιστροφή του ανθρώπου που πέθανε και να μην μένουν με απορίες, με απώτερο στόχο να αποδεχτούν τις νέες συνθήκες. Οι συμμετέχοντες Σ2 και Σ8 ανέφεραν ότι, όπως τα παιδιά μαθαίνουν για τη γέννηση του ανθρώπου και την εξελικτική του πορεία καθώς μεγαλώνει, έτσι πρέπει να μάθουν ότι στο τέλος της ζωής επέρχεται ο θάνατος. Απλά, η αλήθεια θα πρέπει να λέγεται σταδιακά βήμα-βήμα, όσο αντέχει το παιδί και αν διαπιστωθεί κάποια έντονη αντίδραση ή κάποιος φόβος πρέπει να επιλύεται με τη βοήθεια των παραμυθιών και με συγκεκριμένο τρόπο, τελικά η κατάσταση αυτή να διευθετείται.

Τέλος, ο συμμετέχων Σ11 παρουσίασε μια προσωπική εμπειρία με την απώλεια του παππού των βιολογικών παιδιών της, όπου κατάφερε να προετοιμάσει τα παιδιά της με αλήθειες για το δυσάρεστο γεγονός της απώλειας. Χαρακτηριστικά ανέφερε ότι το σώμα του ανθρώπου δεν αντέχει, είναι μία φυσική εξέλιξη, δεν μπορούμε να κρατάμε στη ζωή έναν άνθρωπο που πονάει το σώμα του και να ταλαιπωρείται με ασθένειες. Συνεπώς, όταν εξασθενεί το σώμα, παύει να λειτουργεί και πεθαίνει.

Η πέμπτη ερώτηση της συνέντευξης απευθύνεται στους τρόπους που θεωρούν οι παιδαγωγοί κατάλληλους για τη στήριξη του παιδιού προσχολικής ηλικίας που πενθεί και πώς θα μπορούσε να βοηθήσει ο παιδαγωγός. Όλοι οι συμμετέχοντες ανέφεραν επαρκώς τον θετικό ρόλο των παιδαγωγών για την στήριξη των παιδιών που πενθούν. Συγκεκριμένα, ανέφεραν ότι μέσα από την συζήτηση, από μια αγκαλιά, με την αγάπη που θα προσφέρει ο παιδαγωγός στο παιδί, συμβάλλει θετικά στην στήριξη του παιδιού (Σ1, Σ2, Σ3, Σ12, Σ19). Επίσης, σύμφωνα με τον

συμμετέχοντα Σ4, ο παιδαγωγός οφείλει να δώσει το δικαίωμα στο παιδί να εκφράσει αυτά που νιώθει, που αισθάνεται, να του δώσει τον χώρο και τον χρόνο που χρειάζεται το παιδί για να επεξεργαστεί αυτή τη δύσκολη κατάσταση που προέκυψε στη ζωή του. Ο παιδαγωγός οφείλει να είναι υποστηρικτικός, με αλληλεγγύη προς το παιδί και να κατανοεί οποιαδήποτε αλλαγή στην συμπεριφορά του. Να είναι παρών και διαθέσιμος, ώστε να αφουγκράζεται την κάθε συμπεριφορά του παιδιού. Επιπλέον, ο παιδαγωγός οφείλει να απαντά στις ερωτήσεις του παιδιού, χωρίς να τις αποφεύγει. Σύμφωνα με τον συμμετέχοντα Σ5, τα παιδιά έως 5 ετών διαχειρίζονται τα συναισθήματά τους μέσα από το παιχνίδι, με αποτέλεσμα και το πένθος να επεξεργάζεται μέσα από το παιχνίδι. Οι παιδαγωγοί οφείλουν να παρατηρούν τα παιδιά όταν παίζουν, να παίζουν μαζί τους και να εντάσσονται μέσα στο παιχνίδι τους, θα πρέπει να αφήνουν τα παιδιά να εκφραστούν, να επεξεργαστούν τα συναισθήματά τους μέσα από το διαδραστικό παιχνίδι και φυσικά ο παιδαγωγός να βοηθά το παιδί ανάλογα με το δικό του αναπτυξιακό επίπεδο, είτε είναι κοινωνικό, είτε είναι συναισθηματικό, είτε νοητικό, γιατί κάθε παιδί ωριμάζει με διαφορετικό τρόπο. Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τον συμμετέχοντα Σ6, όταν το παιδί τονώνεται κοινωνικοσυναισθηματικά και ψυχικά με τη συμβουλευτική των γονέων και με ενσυναίσθηση, του δίνεται το περιθώριο να πενήθει. Η στήριξη επιτυγχάνεται μέσα από την παιδική λογοτεχνία, μέσα από συζήτηση, μέσα από παιδαγωγικές δραστηριότητες και project που θα δημιουργήσει ο παιδαγωγός για το συγκεκριμένο θέμα. Επιπλέον, με τη βοήθεια του κουκλοθέατρου, του κύκλου της ζωής, τη γέννηση, της πορείας και του θανάτου (Σ7, Σ8, Σ9, Σ11, Σ14, Σ15, Σ16, Σ17), το παιδί αντιλαμβάνεται καλύτερα την εξελικτική πορεία του έμβιων όντων. Σε όλα αυτά που ειπώθηκαν, σύμφωνα και με τους συμμετέχοντες Σ18 και Σ10, δεν πρέπει να ξεχνάμε και την ψυχολογική υποστήριξη που χρειάζεται το παιδί, ο γονέας και ο παιδαγωγός, ώστε όλοι μαζί να συμβάλλουν επιτυχώς στη στήριξη του παιδιού που πενθεί.

Η έκτη ερώτηση της συνέντευξης αναφέρεται στους λόγους για τους οποίους πιστεύουν οι παιδαγωγοί από την εμπειρία τους ότι οι συνάδελφοί τους παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας δυσκολεύονται να θίξουν ζητήματα πένθους στην προσχολική τάξη. Σύμφωνα με τους συμμετέχοντες Σ2, Σ4, Σ7, Σ10, Σ12, Σ20, συνάδελφοι παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας δυσκολεύονται να θίξουν θέματα πένθους, γιατί υπάρχει προκατάληψη και είναι ένα θέμα ταμπού που δεν ξέρουν πώς να το μεταφέρουν στα παιδιά και πώς να εκφραστούν, ώστε τα παιδιά να μην πονέσουν ψυχολογικά και συναισθηματικά. Οι παιδαγωγοί σκέφτονται ότι, μιλώντας γι' αυτό το θέμα, τα παιδιά μπορεί να χάσουν τον ύπνο τους, να μην μπορούν να συνυπάρξουν σε μια κοινότητα ή πολλές φορές οι γονείς μεταφέρουν το πως θα ήθελαν να χειριστούν αυτό το θέμα ή μπορεί να επιλέξουν να κάνουν πως δεν συμβαίνει τίποτα. Οι συμμετέχοντες Σ3, Σ4 και Σ5, αναφέρουν επίσης ότι μπορεί και οι ίδιοι οι παιδαγωγοί να είχαν κάποια κακή εμπειρία ή

προσωπικά τραύματα, είτε ως παιδιά είτε ως ενήλικες, και να μην μπορούν και οι ίδιοι να διαχειριστούν το πένθος και κατ' επέκταση να μην μπορούν να το μεταφέρουν στα παιδιά με ήρεμο τρόπο. Άλλες απόψεις που ειπώθηκαν από τους συμμετέχοντες Σ6, Σ7, Σ9, Σ13, Σ15 και Σ16 ήταν ότι το πένθος είναι ένα δύσκολο θέμα, οι παιδαγωγοί δεν ξέρουν τον τρόπο να προσεγγίσουν το συγκεκριμένο θέμα στην τάξη και ίσως να μην θέλουν ή να μην μπορούν και οι ίδιοι οι παιδαγωγοί να έρθουν αντιμέτωποι με τα δικά τους βιώματα. Γενικά, πιστεύουν ότι πρέπει οι παιδαγωγοί να εξηγούν στα παιδιά τέτοιου είδους θέματα, αλλά πιστεύουν ότι είναι ένα δύσκολο θέμα, όσον αφορά την κατανόησή του από τα παιδιά και δεν μπορούν να το διαχειριστούν οι ίδιοι ως ενήλικοι, πόσο μάλλον να το μεταφέρουν στην τάξη και στα παιδιά.

Επίσης, υπήρχε μια σημαντική μερίδα συμμετεχόντων Σ5, Σ9, Σ11, Σ19, Σ20, στην συνέντευξη που εξέθεσαν την άποψη ότι δεν υπάρχει καθοδήγηση και γνώσεις από τις σπουδές των παιδαγωγών. Η έλλειψη κατάρτισης ή επιμόρφωσης μέσω σεμιναρίων είναι ένα μεγάλο ζήτημα που συμβάλλει στη δυσκολία των παιδαγωγών να θίξουν ζητήματα πένθους στην προσχολική τάξη. Συγκεκριμένα, ο συμμετέχων Σ5 ανέφερε χαρακτηριστικά ότι στην Ελλάδα δεν υπάρχει από την υπηρεσία ή το υπουργείο επιμόρφωση για το συγκεκριμένο θέμα, αλλά και γενικά για όλα τα θέματα που μπορούν να προκύψουν στον προσχολικό χώρο. Ο κάθε παιδαγωγός θα πρέπει από μόνος του να αποφασίσει να επιμορφωθεί με κάποιο σεμινάριο, ώστε να μπορέσει να διαχειριστεί αυτές τις καταστάσεις. Επιπλέον, ο συμμετέχων Σ19 αναφέρει ότι πρέπει να παρέχεται συμβουλευτική είτε από ψυχολόγους είτε μέσω σεμιναρίων. Δυστυχώς, δεν υπάρχει ανάλογη εκπαίδευση ούτε από τις σχολές, από τις οποίες αποφοιτούν οι παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας. Με μεγάλη λύπη γίνεται αντιληπτό μετά τον Covid-19, με τις άλλες ασθένειες και τα αυξημένα διαζύγια, θα έπρεπε να υπάρχει συγκεκριμένη εκπαίδευση για να μπορούν οι παιδαγωγοί να σταθούν στα παιδιά και να διαχειριστούν αποτελεσματικά θέματα απώλειας και πένθους. Επιπλέον, πολλές φορές οι παιδαγωγοί δεν έχουν λύσει δικά τους προσωπικά πένθη, με αποτέλεσμα να δυσκολεύονται να σταθούν δίπλα στα παιδιά. Επίσης, ο συμμετέχων Σ11 αναφέρει ότι πολλές φορές οι παιδαγωγοί αφήνουν αυτά τα θέματα να τα διαχειριστούν αποκλειστικά οι ψυχολόγοι και αναμένουν καθοδήγηση από αυτούς. Οι παιδαγωγοί περιορίζονται συνήθως στο διάβασμα μιας ιστορίας για κάποιο σκυλάκι ή γατάκι που πρόκειται να φύγει από τη ζωή και το πώς αντιμετωπίζουν μια τέτοια κατάσταση.

Ο συμμετέχων Σ8 εξέφρασε την άποψη ότι το θέμα του πένθους είναι ένα οικογενειακό θέμα και ότι οι παιδαγωγοί ενδέχεται να διστάζουν να το θίξουν ή καθώς υπάρχει περίπτωση κάποιοι γονείς να μην είναι δεκτικοί, ώστε να υπάρχει συνεργασία μεταξύ παιδαγωγού και γονέα. Ο συμμετέχων Σ17, ανέφερε ότι οι παιδαγωγοί ίσως να μην ξέρουν πώς να το διαχειριστούν και πολλές φορές εμπλέκουν και τα δικά τους συναισθήματα, γεγονός που δυσχεραίνει τη συνολική

διαχείριση. Επιπλέον, ο Σ17 σημειώνει ότι οι παιδαγωγοί δεν έχουν εξοικειωθεί με αυτό το θέμα. Ο συμμετέχων Σ1 αναφέρει την άποψη ότι δε γνωρίζει τον ακριβή λόγο για τον οποίο δυσκολεύονται οι παιδαγωγοί να θίξουν ζητήματα πένθους, αλλά πιθανώς να σχετίζεται με την προσωπική εμπειρία του κάθε παιδαγωγού.

Αξιοσημείωτο είναι ότι ο συμμετέχων Σ18 ανέφερε ότι, κατά τη διάρκεια της πολυάριθμης εμπειρίας του, δεν έχει παρατηρήσει ποτέ κάποιον παιδαγωγό να δυσκολεύεται στον παιδαγωγικό χώρο στη διαχείριση ζητημάτων πένθους.

Η έβδομη ερώτηση της συνέντευξης αναφέρεται στο αν θεωρούν σωστό οι παιδαγωγοί να εξηγούν στα παιδιά, εφόσον ερωτηθούν, διαδικασίες, όπως αυτές της κηδείας και ταφής. Επιπλέον, οι συμμετέχοντες ερωτήθηκαν αν πιστεύουν ότι πρέπει να πηγαίνουν τα παιδιά στις κηδείες ή αν αυτό είναι κάτι απαγορευτικό.

Σύμφωνα με όλους τους συμμετέχοντες, τα παιδιά πρέπει να ξέρουν την αλήθεια και οι παιδαγωγοί να τους εξηγούν, εφόσον ερωτηθούν, για τη διαδικασία της κηδείας και της ταφής. Δεν είναι απαγορευτικό οι παιδαγωγοί να εξηγούν την αλήθεια, αλλά είναι προτιμότερο να απαντούν με απλές λέξεις ώστε να κατανοήσουν τα παιδιά, χωρίς υπερβολές και χωρίς να αναλύουν την διαδικασία αν δεν ερωτηθούν. Όταν τα παιδιά ζητούν περισσότερες πληροφορίες, τότε σημαίνει ότι τα παιδιά είναι και έτοιμα να λάβουν την απάντηση. Σημαντικό ρόλο παίζει και το επίπεδο ανάπτυξης του παιδιού σύμφωνα με την ηλικία του. Θα πρέπει, φυσικά, να υπάρχει μια κοινή γραμμή οικογένειας και παιδαγωγού και να λαμβάνεται υπόψη η συναισθηματική και νοητική ωρίμανση του παιδιού.

Όσον αφορά το δεύτερο υποερώτημα, αν τα παιδιά πρέπει να πηγαίνουν στις κηδείες ή αν είναι κάτι απαγορευτικό, οι προαναφερόμενοι συμμετέχοντες (Σ1, Σ2, Σ3, Σ4, Σ6, Σ8, Σ10, Σ11, Σ14, Σ16, Σ18, Σ19 και Σ20), δήλωσαν ότι το παιδί θα πρέπει να ερωτηθεί εάν θέλει να παρευρεθεί στην κηδεία και την ταφή και, εάν το επιθυμεί, να συμμετέχει στη διαδικασία. Όμως, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι προϋπόθεση για τη συμμετοχή του παιδιού στη διαδικασία της κηδείας και ταφής είναι πρώτα η ενημέρωση και η εξήγηση στο παιδί ότι στον χώρο της κηδείας θα υπάρχει πολύς κόσμος που μπορεί να κλαίει, να είναι στεναχωρημένος, να διακατέχεται από θλίψη και άλλα έντονα, δυσάρεστα συναισθήματα, ώστε το παιδί να μην τρομάξει. Θα πρέπει να αναφέρουμε ότι ο αγαπημένος μας άνθρωπος που πέθανε θα βρίσκεται στο φέρετρο, σε ένα ξύλινο κουτί και θα φαίνεται σαν να κοιμάται, θα είναι όμορφα στολισμένος με λουλούδια. Το παιδί θα πρέπει να γνωρίζει τι θα δει στην κηδεία, γιατί διαφορετικά μπορεί να αγχωθεί, να στεναχωρηθεί και να του δημιουργηθούν φόβοι και ανασφάλειες. Επιπλέον, ειπώθηκε από τους συμμετέχοντες ότι θα πρέπει να υπάρχει ένα άτομο κοντά του και αν το παιδί ζητήσει να φύγει

από τον χώρο της κηδείας οποιαδήποτε στιγμή νιώσει ότι δεν θέλει να παραμείνει στην τελετή, θα πρέπει να αποχωρήσει αμέσως.

Ο συμμετέχων Σ8 ανέφερε ότι το παιδί, εάν θέλει να πάει στην κηδεία μπορεί, αλλά δεν χρειάζεται να παραμείνει παρών σε όλη την διάρκεια της διαδικασίας αυτής. Επίσης, σύμφωνα με τον συμμετέχοντα Σ10, εάν ένα παιδί δεν μπορεί να το δεχτεί εύκολα το γεγονός του θανάτου και ο κηδεμόνας του παρατηρεί ότι το επιβαρύνει, καλό είναι να μην παραστεί στην κηδεία, γιατί το παιδί θα επιβαρυνθεί και θα αγχωθεί περισσότερο. Όμως, άλλα παιδιά νιώθουν την ανάγκη και θέλουν να παραστούν στη διαδικασία της κηδείας και αυτό τους βοηθάει στην καλύτερη αποδοχή του πένθους τους. Ο συμμετέχοντας Σ14 παραθέτει την άποψη ότι τα παιδιά θα πρέπει να γνωρίζουν ότι στην αρχή είναι η γέννηση του ανθρώπου και στο τέλος της ζωής έρχεται ο θάνατος. Επιπλέον, οι συμμετέχοντες Σ2 και Σ16 παραθέτουν την άποψη ότι σημαντικό ρόλο παίζει το είδος της κηδείας. Αν ο άνθρωπος που πέθανε ήταν νέος και το συμβάν έγινε ξαφνικά, καλό είναι τα παιδιά να μην παρευρίσκονται στην κηδεία, γιατί το κλίμα της κηδείας θα είναι ακόμα πιο επίπονο για το παιδί. Εάν ο άνθρωπος που πέθανε είναι ένας ηλικιωμένος άνθρωπος, μια γιαγιά ή ένας παππούς που έζησε ευτυχισμένα πολλά χρόνια, έχει δει εγγόνια και έφυγε από τη ζωή πλήρης, δεν δυσχεραίνει το παιδί να παραστεί στη διαδικασία της κηδείας, δεν είναι τρομακτικό ούτε απαγορευτικό. Συνεπώς, κάτω από ελεγχόμενες συνθήκες, διατηρώντας στο οικείο περιβάλλον μια σχετική ψυχραιμία και με λιγότερο κόσμο να παρίσταται στην κηδεία, δημιουργούνται συνθήκες που ευνοούν τα παιδιά που επιθυμούν να παραστούν στην κηδεία, ώστε να αποδεχτούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την απώλεια του αγαπημένου ανθρώπου τους. Ο συμμετέχων Σ16 έχει καταλήξει στο συμπέρασμα ότι όταν επικρατούν αυτές οι συνθήκες τα παιδιά μπορούν να πηγαίνουν στις κηδείες, γιατί η ίδια πήγε ως ενήλικη πρώτη φορά σε κηδεία και ήταν τρομακτική εμπειρία γι' αυτήν.

Ο συμμετέχοντας Σ6, εξέφρασε την άποψη ότι, αν τον ρωτούσαν παλαιότερα, θα θεωρούσε ότι ήταν απαγορευτικό για τα παιδιά να παρίστανται σε κηδείες, καθώς είχε προσωπική εμπειρία απώλειας πατέρα σε ηλικία 9 ετών και, ενώ ερωτήθηκε αν ήθελε να παραστεί στην κηδεία, αρνήθηκε. Ωστόσο, έπειτα από ενασχόληση με το συγκεκριμένο θέμα κατά τη διάρκεια των σπουδών του και αφού συμβουλευτήκε ψυχολόγο, έμαθε ότι τα παιδιά πρέπει να ερωτηθούν εάν θέλουν να παραστούν στην κηδεία και, αν το επιθυμούν, μπορούν να συμμετάσχουν στη διαδικασία.

Επιπρόσθετα, ο συμμετέχων Σ6, μοιράστηκε μια προσωπική εμπειρία του με δύο παιδάκια, το ένα προσχολικής ηλικίας και το άλλο σχολικής, που έχασαν τον παππού τους και εξέφραζαν σε ένα βίντεο που έστειλαν στη νονά τους τις απορίες τους σχετικά με το αν ο παππούς τους τρώει, πίνει, κοιμάται, είναι ευχαριστημένος ή αν κρυσταλώνει εκεί που βρίσκεται. Η μητέρα τους,

τους απαντούσε ότι ναι και τρώει και πίνει και είναι ευτυχισμένος. Ωστόσο ο συμμετέχων σημείωσε ότι δεν είναι βέβαιος κατά πόσο η απάντηση που πήραν τα παιδιά από την μητέρα είναι σωστή, γιατί ανήκει στην σφαίρα της φαντασίας, αλλά τουλάχιστον τα παιδιά πήραν μια απάντηση. Επιπλέον, η μητέρα είχε πει στα παιδιά ότι δεν θα ήθελε να μπουκ στην εκκλησία την ώρα της κηδείας, για να μην δουν τον παππού που θα ήταν ξαπλωμένος, αλλά τα παιδιά κρυφοκοίταζαν κάποιες στιγμές, καθώς έπαιζαν στο προαύλιο της εκκλησίας. Από τότε, τα παιδιά μνημονεύουν τον παππού και του στέλνουν χαιρετίσματα και η μητέρα τους, ενώ έχει εξηγήσει ότι ο παππούς πέθανε, τους λέει ότι δεν πειράζει να του στέλνουν χαιρετίσματα.

Ο συμμετέχων Σ18 πιστεύει ότι είναι θέμα ιδιοσυγκρασίας του παιδιού εάν επιθυμεί να πάει στην κηδεία και πόσο μπορεί να αντέξει την κατάσταση. Οι ενήλικες πρέπει να εξηγήσουν με απλά λόγια και με κατανοητό τρόπο την όλη διαδικασία.

Ο συμμετέχων Σ19 παρόλο που συμφωνεί να παραστούν τα παιδιά σε κηδείες, εάν το επιθυμούν, διαφωνεί με το εθιμοτυπικό της κηδείας στην Ελλάδα, όπου παραμένει το φέρετρο ανοιχτό και επικρατεί οδυρμός στον χώρο της κηδείας. Θεωρεί ότι αυτή η εμπειρία είναι βαριά και επίπονη για τα παιδιά.

Σύμφωνα με τους συμμετέχοντες Σ5, Σ7, Σ9, Σ12, Σ13, Σ15, και Σ17, η συμμετοχή των παιδιών στις κηδείες είναι απαγορευτική ή πιστεύουν ότι τα παιδιά πρέπει να παρευρίσκονται μόνο όταν είναι σε μεγαλύτερη ηλικία και όχι στην προσχολική. Ο συμμετέχων Σ5, αναφέρει ότι ένας παιδαγωγός αν ερωτηθεί, θα πρέπει με απλό και κατανοητό τρόπο να απαντήσει στο παιδί για τη διαδικασία της κηδείας και ταφής, γιατί πιθανόν το παιδί να μην λαμβάνει απαντήσεις από το οικείο περιβάλλον, όμως πιστεύει ότι πρέπει τα παιδιά να πηγαίνουν σε κηδείες μετά την ηλικία των 10 ετών, γιατί η τελετή του αποχαιρετισμού του αγαπημένου προσώπου, με κυρίαρχα συναισθήματα τη λύπη και τη θλίψη, είναι δύσκολη για παιδιά μικρότερης ηλικίας. Ο συμμετέχων Σ7 παραθέτει την άποψη ότι για ένα παιδί προσχολικής ηλικίας θα έπαιρνε ο ίδιος ως γονιός την απόφαση αν ήθελε να παρευρεθεί το παιδί στην κηδεία χωρίς να ρωτήσει το παιδί αν το επιθυμεί. Επιπλέον, παραθέτει την άποψη αν αυτό συνέβαινε σε δικό του παιδί, δεν θα το άφηνε να παραστεί στην κηδεία, γιατί τα παιδιά αυτής της ηλικίας δεν μπορούν να κατανοήσουν το αμετάκλητο του θανάτου. Θα εξηγούσε στα παιδιά την έννοια του θανάτου με βάση την ιδέα ότι το σώμα του ανθρώπου, όταν γερνά, αρχίζει να μη λειτουργεί σωστά και μπορεί να πεθάνει. Επίσης, αναφέρει ότι τα παιδιά προσχολικής ηλικίας κινούνται μεταξύ φαντασίας και πραγματικότητας και θα φοβόταν μην δημιουργηθούν στα παιδιά φοβίες από την εμπειρία της κηδείας.

Ο συμμετέχων Σ9, αναφέροντας μια προσωπική εμπειρία, εξήγησε ότι όταν πέθανε ο πατέρας της δεν πήρε στην κηδεία την δίχρονη κόρη της και επέλεξε η ίδια να την αφήσει με την

γιαγιά στο σπίτι. Συνεπώς, ο συγκεκριμένος συμμετέχων θεωρεί ότι δεν πρέπει να πηγαίνουν τα παιδιά στις κηδείες.

Ο συμμετέχων Σ12 αναφέρει ότι οι παιδαγωγοί θα πρέπει να εξηγούν τις διαδικασίες της κηδείας και της ταφής, ωστόσο πιστεύει ότι η συμμετοχή των παιδιών σε κηδείες εξαρτάται από την ηλικία του. Επιπλέον, παρέθεσε μια προσωπική εμπειρία από την παιδική του ηλικία, όταν συμμετείχε σε μια κηδεία, στην οποία, αφού ερωτήθηκε, δήλωσε ότι θέλει να παρευρεθεί. Ωστόσο, δεν είχε ενημερωθεί για το τι θα δει στην κηδεία. Συνεπώς, η εμπειρία ήταν τρομακτική, έκλαιγε, η συγκέντρωση του κόσμου στην εκκλησία και το όλο κλίμα που αντίκρισε ήταν τραυματικό, γι' αυτό και πρότεινε να μην πηγαίνουν τα παιδιά σε μικρές ηλικίες στις κηδείες.

Ο συμμετέχων Σ13 υποστήριξε ότι οι παιδαγωγοί μπορούν να μιλούν στα παιδιά για την διαδικασία της κηδείας και της ταφής, αλλά χωρίς λεπτομέρειες. Ωστόσο, σύμφωνα με τη δική του άποψη, δεν θα επέτρεπε στο δικό του παιδί να παραστεί σε κηδεία, αλλά θα προτιμούσε να το επισκεφτεί αργότερα στο νεκροταφείο.

Ο συμμετέχων Σ15 αναφέρει ότι οι παιδαγωγοί μπορούν να εξηγούν στα παιδιά χωρίς λεπτομέρειες για την κηδεία και την ταφή, αλλά προτείνει να μην πηγαίνουν τα παιδιά στις κηδείες, γιατί θα αγριευτούν, θα στεναχωρηθούν. Αντίθετα, θεωρεί ότι είναι καλύτερο τα παιδιά να πλάσουν μια εικόνα στο μυαλό τους, βασισμένη στις εξιστορήσεις των παιδαγωγών.

Ο συμμετέχων Σ17 παραθέτει την άποψη ότι πρέπει να εξηγήει ο παιδαγωγός για την διαδικασία της κηδείας και της ταφής, αλλά δεν πιστεύει πως πρέπει να πηγαίνουν τα παιδιά στις κηδείες, βέβαια τονίζει πως παίζουν ρόλο και οι συνθήκες της κηδείας και ποιο είναι το άτομο που απεβίωσε.

Η πλειοψηφία των συμμετεχόντων εξέφρασε την άποψη ότι τα παιδιά πρέπει να πηγαίνουν στις κηδείες, ενώ η μειονότητα ανέφερε ότι πρέπει να πηγαίνουν αργότερα σε μεγαλύτερη ηλικία.

Η όγδοη ερώτηση της συνέντευξης αναφέρεται στο γεγονός αν οι συμμετέχοντες πιστεύουν ότι οι εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος» είναι απαγορευτικές για να εκφράσουν οι παιδαγωγοί την απώλεια σε ένα παιδί ή αν θα προτιμούσαν εκφράσεις όπως «έφυγε», «κοιμήθηκε/έκλεισε τα μάτια», «πήγε ταξίδι», «πήγε στον ουρανό. Τον/την πήρε ο Θεούλης κοντά του».

Σύμφωνα με τους συμμετέχοντες Σ4, Σ5, Σ9, Σ10, Σ13, Σ18, Σ19 και Σ20 οι λέξεις «πέθανε» ή «θάνατος» δεν είναι απαγορευτικές και θα πρέπει να χρησιμοποιούνται για να εκφράζουν την μονιμότητα της κατάστασης, ώστε να μην δημιουργούνται άλλου είδους προσδοκίες στα παιδιά προσχολικής ηλικίας. Καλό είναι να χρησιμοποιούν οι παιδαγωγοί τις σωστές λέξεις «πέθανε ή θάνατος» για να εκφράσουν την απώλεια ενός αγαπημένου ανθρώπου, ώστε το παιδί να

κατανοήσει καλύτερα το συμβάν. Ο συμμετέχων Σ19 ανέφερε ότι πρώτα ο παιδαγωγός μπορεί να αναφέρει ότι κάποιος ήταν γέρος, ήρθε η ώρα του και πέθανε, για να μην τρομάξει το παιδί και νομίζει ότι θα πεθάνει η μαμά ή το ίδιο, να εξηγήσει την εξελικτική διαδικασία του θανάτου ή ότι προήλθε από κάποιο ξαφνικό γεγονός, όπως ατύχημα.

Μια άλλη μερίδα συμμετεχόντων (Σ3, Σ6, Σ7, Σ14, Σ15, Σ16) πιστεύει ότι είναι σωστό να λένε οι παιδαγωγοί τις λέξεις «πέθανε» ή «θάνατος», αλλά μετά να απαλύνουν την ένταση αυτών των εκφράσεων και να αναφέρουν και τις άλλες λέξεις όπως το «έφυγε», «πήγε στον ουρανό», «τον πήρε ο Θεούλης κοντά του», «κοιμήθηκε», «έκλεισε τα μάτια». Πιστεύουν ότι θα πρέπει οι λέξεις να συνδυάζονται για την καλύτερη κατανόηση και αντίληψη του παιδιού. Ο συμμετέχων Σ15 παρέθεσε την άποψη ότι οι εκφράσεις «πέθανε ή θάνατος» δεν είναι απαγορευτικές, ωστόσο πιστεύει ότι πρώτα πρέπει οι παιδαγωγοί να εξηγήσουν στα παιδιά τι σημαίνει «πέθανε» με τις άλλες εκφράσεις, όπως «έκλεισε τα μάτια», «τον /την πήρε ο Θεούλης», ώστε να ωραιοποιούν λίγο την κατάσταση.

Επίσης, υπάρχει μια μικρή μερίδα παιδαγωγών (Σ1, Σ8, Σ11, Σ12), η οποία δεν θα προτιμούσε να χρησιμοποιήσει τις λέξεις «πέθανε» ή «θάνατος» για παιδιά προσχολικής ηλικίας. Μπορεί να μην είναι απαγορευτικές αυτές οι εκφράσεις για κάποιους συμμετέχοντες, αλλά αυτοί όμως θα προτιμούσαν πιο ομαλές εκφράσεις για τα μικρά παιδιά.

Ο συμμετέχων Σ17 αναφέρει ότι θα χρησιμοποιούσε τη λέξη «πέθανε» ή «θάνατος» αν την ανέφερε πρώτα το παιδί, διαφορετικά δεν θα τις χρησιμοποιούσε. Επιπλέον, ο συμμετέχων Σ2 δεν θεωρεί ότι οι εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος» είναι απαγορευτικές ή οι μόνες κατάλληλες για τέτοιες καταστάσεις, ωστόσο ούτε οι άλλες εκφράσεις που αναφέρει η ερευνήτρια είναι απαγορευτικές. Όλες οι εκφράσεις πρέπει να χρησιμοποιούνται, όπως οι παιδαγωγοί αναφέρουν την λέξη «γεννιέμαι», έτσι πρέπει να αναφέρεται και η λέξη «πέθανε». Όλα είναι ρήματα και δηλώνουν μια κατάσταση.

Σχετικά με το αν οι παιδαγωγοί θα χρησιμοποιούσαν εκφράσεις όπως «έφυγε», «κοιμήθηκε», «έκλεισε τα μάτια», «πήγε στον ουρανό», «τον/την πήρε ο Θεούλης κοντά του» οι απόψεις των παιδαγωγών ποικίλουν. Πιο συγκεκριμένα, οι συμμετέχοντες Σ1, Σ3, Σ6, Σ11, Σ15, Σ16 προτιμούν να χρησιμοποιούν τις εκφράσεις «τον πήρε ο Θεούλης κοντά του», «ταξίδεψε η ψυχή του στον ουρανό», «πήγε στον ουρανό κοντά στο Θεό», εφόσον πιστεύουν στον Χριστιανισμό, καθώς με αυτές τις εκφράσεις μεταδίδεται και ένα αισιόδοξο μήνυμα.

Όσον αφορά την έκφραση «έφυγε», οι συμμετέχοντες Σ3, Σ7, Σ8, Σ11, Σ12, Σ14 και Σ16 θα προτιμούσαν να χρησιμοποιήσουν αυτή την έκφραση σε κάποια απώλεια.

Οι εκφράσεις «κοιμήθηκε», «έκλεισε τα μάτια» προτιμώνται από τους συμμετέχοντες Σ6, Σ8, Σ12, Σ14, Σ15 και Σ16 για συνδυαστική χρήση και ώστε να κατανοήσουν τα παιδιά την έννοια

του θανάτου, αλλά και να αποφευχθεί η παρανόηση με το κοιμάμαι το βράδυ και ξυπνάω, η χρήση της λέξης «πέθανε», βοηθάει ώστε να καταλάβει το παιδί τη διαφορά μεταξύ ύπνου και θανάτου. Οι συμμετέχοντες Σ4 και Σ5 αναφέρουν ότι στο παρελθόν χρησιμοποιούνταν αυτές οι εκφράσεις, αλλά δεν είναι πλέον διαδεδομένες. Υποστηρίζουν ότι πρέπει να μιλάμε στα παιδιά σαν να είναι μικροί ενήλικες. Επίσης, εκφράζει την αντίθεσή του στην χρήση των εκφράσεων «κοιμήθηκε» και «έκλεισε τα μάτια». Το παιδί δεν μπορεί να καταλάβει τη διαφορά. Αν οι παιδαγωγοί αναφέρουν την έκφραση «κοιμήθηκε», το παιδί μπορεί να περιμένει ότι θα ξυπνήσει, ενώ αν χρησιμοποιήσουν την έκφραση «έφυγε», μπορεί να περιμένει την επιστροφή του θανάτου. Επιπλέον, η έκφραση «πήγε στον ουρανό» μπορεί να προκαλέσει σύγχυση αν το παιδί δει το αγαπημένο του πρόσωπο στο νεκροταφείο, κάτι που δεν συμφωνεί με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις της οικογένειας. Ο συμμετέχων Σ5 πιστεύει ότι το καλύτερο είναι να μιλάμε στα παιδιά για το γεγονός όπως είναι, για να αποφεύγονται τα κενά και οι παρανοήσεις. Ο συμμετέχων Σ4 αναφέρει ότι γενικά αυτές οι εκφράσεις που ανέφερε η ερευνήτρια είναι απαγορευτικές και δεν πρέπει να τις χρησιμοποιεί κανένας παιδαγωγός. Με αυτές τις εκφράσεις το παιδί θα περιμένει να ανοίξει τα μάτια, να γυρίσει από το ταξίδι, να ξυπνήσει αν του πούμε την έκφραση «κοιμήθηκε». Ωστόσο, προτρέπει να πούμε με απλά και κατανοητά λόγια ότι το κατοικίδιο ή ο άνθρωπος που πέθανε τώρα θα ξεκουραστεί, δεν θα τον ξαναδούμε ξύπνιο, η καρδιά του δεν άντεξε και σταμάτησε να λειτουργεί, δεν μπορεί να φάει, δεν μπορεί να κάνει μπάνιο, δεν μπορεί να πιει, δεν μπορεί να σηκωθεί, γιατί πέθανε.

Όσον αφορά την έκφραση «πήγε ταξίδι» η πλειοψηφία των συμμετεχόντων συμφωνεί ότι δεν πρέπει να χρησιμοποιείται, γιατί το παιδί θα προσμένει την επιστροφή του θανάτου από το ταξίδι. Τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας δεν μπορούν να αντιληφθούν την μεταφορική έννοια που χρησιμοποιούν οι ενήλικες. Η έκφραση αυτή συνδέεται και με θρησκευτικές πεποιθήσεις, καθώς οι Χριστιανοί Ορθόδοξοι θεωρούσαν ότι ο θάνατος είναι μια μετάβαση σε έναν άλλο τόπο, κάτι που μπορεί να οδηγήσει το παιδί να περιμένει την επιστροφή από το ταξίδι. Η πραγματικότητα θα πρέπει να αποτυπώνεται ακριβώς με τις σωστές λέξεις. Ο συμμετέχων Σ3 αναφέρει χαρακτηριστικά ότι όταν ήταν μικρή της είχαν πει την έκφραση «πήγε ταξίδι» και περίμενε να γυρίσει ο άνθρωπος που πέθανε από το ταξίδι του, και καθώς μεγάλωνε αντιλήφθηκε ότι η έκφραση «πήγε ταξίδι» σήμαινε ότι «πέθανε». Στην αρχή ως παιδάκι ο συμμετέχων Σ3 ανέφερε ότι πίστευε ότι είχε κάνει κάτι άσχημο και γι' αυτό δεν γυρνούσε από το ταξίδι ο αγαπημένος του άνθρωπος. Συνεπώς, θεωρείται μια απαγορευτική έκφραση για τα παιδιά. Ο συμμετέχων Σ18 ανέφερε ότι θα χρησιμοποιούσε τις εκφράσεις «κοιμήθηκε», «έκλεισε τα μάτια», «πήγε ταξίδι» μαζί με τις εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος». Τέλος, ο συμμετέχων Σ19 αναφέρει ότι είναι απαγορευτική η έκφραση «πήγε ταξίδι», γιατί το παιδί θα περιμένει το πρόσωπο που

πέθανε να γυρίσει. Εάν οι γονείς του παιδιού πηγαίνουν σε ταξίδι, το παιδί μπορεί να νομίζει ότι δεν θα ξαναέρθουν ποτέ. Με αυτόν τον τρόπο δεν λέμε την αλήθεια σε ένα παιδί, αλλά ένα ψέμα, και ο περίγυρός του παιδιού, του δημιουργεί ψυχολογικά θέματα.

Οι συμμετέχοντες Σ1, Σ2 και Σ16 ανέφεραν ότι δεν γνωρίζουν εάν το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού συνεργάζεται με τους παιδαγωγούς ή αν κρύβει τέτοιου είδους περιστατικά, γιατί στα τόσα χρόνια εμπειρίας τους δεν έχουν αντιμετωπίσει περιστατικά πένθους. Ο συμμετέχων Σ2 προσθέτει ότι αν το οικογενειακό περιβάλλον γενικά κρύβει πράγματα, θα κρύψει και αυτό το γεγονός, ενώ εάν έχει καλή συνεργασία με τους παιδαγωγούς δεν θα κρύψει το περιστατικό και θα ζητήσει τη βοήθεια και τη συνεργασία τους. Είναι θέμα συνεργασίας γονέα και παιδαγωγού. Ο συμμετέχων Σ16 αναφέρει ότι δεν γνωρίζει πώς το διαχειρίζεται το οικογενειακό περιβάλλον σε σχέση με τους παιδαγωγούς, αλλά πιστεύει ότι δεν κρύβουν το γεγονός από φόβο ή ντροπή.

Στη συνέχεια, μια μερίδα συμμετεχόντων Σ3, Σ4, Σ7, Σ14, Σ18 και Σ20 πιστεύει ότι οι γονείς κρύβουν περιστατικά πένθους. Ο συμμετέχων Σ3 αναφέρει επιπλέον ότι δεν έχει τύχει να έρθει γονιός για να τον ενημερώσει σχετικά με το παιδί – μαθητή του, πώς μπορεί να αισθάνεται αλλά και πώς θα μπορέσει ο γονιός να αντιμετωπίσει συμπεριφορές του παιδιού σε σχέση με κάποια απώλεια. Ο συμμετέχων Σ3, πιστεύει ότι οι γονείς δεν θεωρούν ότι οι παιδαγωγοί χρειάζεται να ξέρουν και να είναι ενήμεροι για τέτοια περιστατικά, τα οποία πιστεύουν ότι αφορούν μόνο το οικογενειακό περιβάλλον. Ο συμμετέχων Σ4, αναφέρει ότι οι γονείς μπορεί να γνωστοποιήσουν αυτό που τους τρομάζει, που τους κάνει επιφυλακτικούς σε σχέση με την όλη διαχείριση του πένθους, γιατί και οι ίδιοι δεν μπορούν να το διαχειριστούν και βρίσκονται σε μια στρεσογόνα κατάσταση. Κυρίως, οι γονείς κρύβουν περιστατικά που αφορούν το διαζύγιο, ενώ περιστατικά θανάτου τα μοιράζονται πιο εύκολα, ίσως γιατί θέλουν να απαλύνουν τον πόνο τους. Επιπλέον, ο συμμετέχων Σ7 παραθέτει την άποψη ότι ο θάνατος και το διαζύγιο είναι θέματα ταμπού και οι γονείς δεν επιθυμούν να τα συζητούν, ίσως γιατί νιώθουν ότι έχουν αποτύχει σε προσωπικό επίπεδο και δεν θέλουν να συζητούν το περιστατικό με τους παιδαγωγούς.

Επιπλέον, ο συμμετέχων Σ14 εκδηλώνει την άποψη ότι κάποιοι γονείς, επειδή και οι ίδιοι δεν μπορούν να διαχειριστούν καταστάσεις πένθους, δεν επικοινωνούν με τους παιδαγωγούς. Ωστόσο, όταν οι γονείς βλέπουν ότι το συμβάν του πένθους αγγίζει το παιδί τους έντονα και δεν έχουν κάποιον άλλο τρόπο, ώστε να το βοηθήσουν σε σχέση με αυτήν την κατάσταση, τότε αφήνουν τον παιδαγωγό να βοηθήσει ουσιαστικά, το παιδί. Ο συμμετέχων Σ20 αναφέρει ότι μπορεί κάποιοι να μην θέλουν να μοιραστούν το περιστατικό, επειδή δεν μπορούν να το διαχειριστούν.

Σύμφωνα με τους συμμετέχοντες Σ5, Σ6, Σ9, Σ10, Σ11, Σ12, Σ15, Σ17 και Σ19, που αποτελούν την πλειοψηφία των συμμετεχόντων παιδαγωγών, αναφέρουν ότι ενημερώνονται από τους γονείς για δυσάρεστα γεγονότα που προκύπτουν και αφορούν το πένθος των παιδιών προσχολικής ηλικίας. Παλαιότερα, οι γονείς ήταν πιο επιφυλακτικοί ως προς το πως θα μιλήσουν στο σχολείο και θα αναφέρουν την απώλειά τους ή το πένθος τους. Στην σημερινή εποχή, οι γονείς δεν είναι επιφυλακτικοί ή είναι πολύ λιγότερο, ζητούν τη βοήθεια του παιδαγωγού για την αντιμετώπιση του πένθους. Ο συμμετέχων Σ6, προσθέτει ότι οι γονείς δεν κρύβουν περιστατικά θανάτου ή διαζυγίου ή σοβαρής ασθένειας και πολλές φορές ενημερώνουν από την εγγραφή του παιδιού στον βρεφονηπιακό σταθμό, ώστε οι παιδαγωγοί να είναι ενημερωμένοι και προετοιμασμένοι να αντιμετωπίσουν την κατάσταση.

Ο συμμετέχων Σ10, θεωρεί ότι η πλειοψηφία των γονέων ενημερώνει για την απώλεια, αλλά φυσικά υπάρχει μια μερίδα γονέων που δεν ενημερώνει όχι από φόβο ή ντροπή, αλλά γιατί ίσως μέσα στο πένθος τους δεν σκέφτονται ότι θα ήταν καλύτερο για το παιδί τους, να ενημερώσουν τους παιδαγωγούς. Επίσης, ο συμμετέχων Σ11 παραθέτει την άποψη ότι οι γονείς ζητούν την βοήθεια των παιδαγωγών, γιατί και οι ίδιοι χρειάζονται στήριξη και θέλουν να τους κατανοήσουν. Ο συμμετέχων Σ11, αναφέρει ότι δεν φοβούνται ή δεν ντρέπονται να μιλήσουν για τα προσωπικά πένθη τους, το θεωρούν φυσιολογικό να ζητήσουν τη στήριξη και τη βοήθεια των παιδαγωγών. Επιπρόσθετα, ο συμμετέχων Σ12 αναφέρει ότι, επειδή το παιδί περνά πολλές ώρες στο σχολείο, καλό είναι να υπάρχει επικοινωνία μεταξύ σπιτιού και σχολείου προς όφελος του παιδιού.

Οι συμμετέχοντες Σ15 και Σ17, αναφέρουν ότι οι γονείς αν πρόκειται για περιστατικό θανάτου θα ενημερώσουν τον παιδαγωγό, γιατί ίσως το παιδί να εκδηλώσει κάποια διαφορετική συμπεριφορά και θα επιθυμούσαν να γνωρίζουν την κατάσταση για να αντιμετωπίσουν τέτοιου είδους συμπεριφορές. Όταν πρόκειται όμως για περιστατικό διαζυγίου στην αρχή αποφεύγουν να ενημερώσουν και κρύβουν το περιστατικό. Ωστόσο, όταν το παιδί αρχίζει να εκδηλώνει κάποια περίεργη συμπεριφορά, τότε οι γονείς αντιλαμβάνονται ότι πρέπει να ενημερώσουν τους παιδαγωγούς. Ο συμμετέχων Σ17 παρέθεσε και μια προσωπική εμπειρία η οποία έλαβε μέρος στον χώρο εργασίας, αναφέροντας ότι είχε αλλάξει η συμπεριφορά ενός παιδιού μετά τα Χριστούγεννα και, δεν ήθελε να πηγαίνει σχολείο, αντιδρούσε άσχημα και μετά από καθημερινή επικοινωνία του παιδαγωγού με την μητέρα του παιδιού, η μητέρα έβρισκε προφάσεις ότι κάποιο παιδάκι το ενοχλεί ή ότι τον χτυπάνε τα άλλα παιδιά. Όταν η κατάσταση κορυφώθηκε τότε η μητέρα ανέφερε στον παιδαγωγό ότι η συμπεριφορά του παιδιού άλλαξε από τη στιγμή που χώρισε με τον μπαμπά του παιδιού. Δεν θεωρούσε σημαντικό ο γονιός, σε αυτήν την περίπτωση, να ενημερώσει τον παιδαγωγό. Τέλος, ο συμμετέχων Σ19 πιστεύει ότι σημαντικό ρόλο παίζει το

πως αντιμετωπίζει και διαχειρίζεται ο γονιός το πένθος του. Αν ο γονιός έχει λύσει το πρόβλημα του και θέλει να το λύσει και για τα παιδιά του, θα μεταφέρει την είδηση στους παιδαγωγούς για να συνεργαστούν. Όμως, αν ο γονιός δεν έχει αποδεχτεί το γεγονός του θανάτου, τον χωρισμό και βρίσκεται σε κατάσταση σοκ, δεν θα ενημερώσει τους παιδαγωγούς. Συνήθως, οι νέοι γονείς πλέον ενημερώνουν και ζητάνε τη στήριξη του παιδαγωγού για να αντιμετωπίσει το παιδί τους καλύτερα το πένθος που βιώνει.

Μια μικρή μερίδα συμμετεχόντων Σ8 και Σ13 παραθέτουν την άποψη ότι κάποιοι γονείς προτιμούν να εμπιστευτούν και να πάρουν συμβουλές από ψυχολόγο για το παιδί τους σε περίπτωση πένθους και θεωρούν προτιμότερο να μην εμπλέξουν τους παιδαγωγούς στην όλη διαχείριση του πένθους του παιδιού τους. Ειδικά στην περίπτωση του διαζυγίου, οι παιδαγωγοί μαθαίνουν μετά από πάρα πολύ καιρό από τους γονείς την κατάσταση που επικρατεί στο οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού.

Η δέκατη ερώτηση αφορά τη γνώση των παιδαγωγών σχετικά με εκπαιδευτικό υλικό που είναι κατάλληλο για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη.

Οι συμμετέχοντες Σ2, Σ3, Σ9, Σ15, Σ17, Σ18 και Σ20, δήλωσαν ότι δεν γνωρίζουν κάποιο εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη. Οι συμμετέχοντες Σ2, Σ9 και Σ15, δήλωσαν ότι δεν γνωρίζουν κάποιο σχετικό εκπαιδευτικό υλικό, πέρα από κάποιο παιδικό βιβλίο σχετικό με τη διαχείριση της απώλειας και του πένθους.

Επιπλέον, οι συμμετέχοντες Σ1, Σ4, Σ5, Σ6, Σ7, Σ8, Σ10, Σ11, Σ12, Σ13, Σ14, Σ16 και Σ19 αναφέρουν ότι το εκπαιδευτικό υλικό που γνωρίζουν για την διαχείριση του πένθους περιλαμβάνει τα παραμύθια που μπορούν οι παιδαγωγοί να διαβάσουν στα παιδιά, ώστε μέσα από αυτά τα παιδιά να εκφράσουν τα συναισθήματά τους, με απώτερο στόχο την καλύτερη διαχείριση του πένθους τους. Τα παραμύθια που θα χρησιμοποιήσουν οι παιδαγωγοί πρέπει να είναι κατανοητά για την ηλικία του κάθε παιδιού και με τη χρήση βατών λέξεων που εξηγούν στα παιδιά για την απώλεια και το πένθος, που εξηγούν την έννοια της απώλειας και του πένθους, αντίστοιχα.

Επιπλέον, κάποιοι συμμετέχοντες ανέφεραν τίτλους παραμυθιών γύρω από το πένθος στην προσχολική τάξη. Ο συμμετέχων Σ6, ανέφερε το παραμύθι «Αντίο, παππού», σημειώνοντας ότι υπάρχει και για την απώλεια κατοικίδιου κάποιο παραμύθι, αλλά όχι για γονέα ή για γιαγιά. Δυστυχώς, όμως δεν θυμόταν τίτλους και εκδόσεις των συγκεκριμένων παραμυθιών. Όταν οι γονείς αναφέρουν το περιστατικό ή ζητούν τη βοήθεια των παιδαγωγών, τότε οι παιδαγωγοί αναζητούν κάποιο αντιπροσωπευτικό παραμύθι για να τους προτείνουν. Ο συμμετέχων Σ8

παρέθεσε ένα άλλο βιβλίο με τίτλο «Ο παππούς έφυγε». Ο συμμετέχων Σ11, ανέφερε το παραμύθι με τίτλο «Το ψαράκι έφυγε», που απευθύνεται σε παιδιά που βιώνουν την απώλεια ενός κατοικίδιου. Ο συμμετέχων Σ16, γνωρίζει ότι υπάρχουν παραμύθια για το πένθος που αφορούν την απώλεια αδερφών, παππούδων και για ζώων, αλλά δεν θυμάται συγκεκριμένους τίτλους. Ο συμμετέχων Σ14 προτείνει, εκτός από τα παραμύθια, τη χρήση δραστηριοτήτων όπως το κουκλοθέατρο, το συμβολικό παιχνίδι ή η δημιουργία ιστοριών από την παιδαγωγό που να σχετίζονται με την απώλεια. Με αυτόν τον τρόπο, τα παιδιά μπορούν να εκφράσουν τα συναισθήματά τους. Επιπλέον, ο συμμετέχων Σ12 πιστεύει ότι θα ήταν χρήσιμο κάποιο σχετικό βίντεο εκτός από τα βιβλία. Ωστόσο, δεν γνωρίζει συγκεκριμένους τίτλους. Ο συμμετέχων Σ7 τόνισε ότι, εκτός από την ανάγνωση και συζήτηση παραμυθιών, είναι σημαντικό οι παιδαγωγοί να μην αποφεύγουν να συζητούν το θέμα της απώλειας στο πλαίσιο της τάξης. Αυτό βοηθά στην στήριξη του παιδιού. Η συμμετοχή του παιδαγωγού σ' αυτήν τη διαδικασία είναι σημαντική και οι παιδαγωγοί οφείλουν να διασφαλίζουν ότι το παιδί δεν αποκλείεται από την ομάδα.

Ο συμμετέχων Σ5, ανέλυσε εκτενώς και παρουσίασε πλούσιο εκπαιδευτικό υλικό σε σχέση με τους υπόλοιπους παιδαγωγούς. Ο συγκεκριμένος παιδαγωγός ανέφερε ως εκπαιδευτικό υλικό, εκτός από την ανάγνωση παραμυθιών για την αναγνώριση και επεξεργασία των συναισθημάτων τους σχετικά με την απώλεια και το πένθος, και τη δημιουργία project από τους παιδαγωγούς, ώστε το θέμα της απώλειας και του πένθους να αναλυθεί εκτενέστερα. Επίσης, ανέφερε ότι υπάρχουν διάφορες δραστηριότητες, και ενδεικτικά αναφέρει «τα μαξιλάρια των συναισθημάτων», «την χύτρα των συναισθημάτων», καθώς και παραμύθια και διάφορες άλλες δράσεις που σχετίζονται με τον κύκλο της ζωής. Αυτές οι δραστηριότητες θα βοηθήσουν τα παιδιά να κατανοήσουν την έννοια της απώλειας και του θανάτου. Επιπλέον, πρότεινε τη χρήση βίντεο που παρουσιάζουν τον θάνατο σε διάφορες χώρες του κόσμου και σε διαφορετικές εποχές. Ανέφερε ότι η παρουσίαση του θανάτου και της απώλειας γίνεται και μέσα από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Τόνισε ότι το κλειδί της επιτυχίας εναπόκειται στο να μιλήσουν οι παιδαγωγοί στα παιδιά για τις προσωπικές τους απώλειες, τα συναισθήματα που βίωσαν και οι ίδιοι ως παιδαγωγοί προκειμένου να ενθαρρύνουν τα παιδιά να μιλήσουν και για τις δικές τους απώλειες, τα συναισθήματά τους και τις απορίες τους. Ο παιδαγωγός θα πρέπει να έχει ενσυναίσθηση, να στέκεται δίπλα στο παιδί σε κάθε του βήμα και να το στηρίζει. Γενικά, ο παιδαγωγός θα πρέπει να αναφέρει στο παιδί που πενθεί ότι η απώλεια δεν συμβαίνει μόνο σε αυτό, αλλά μπορεί να συμβεί σε όλους, σε παιδιά και ενήλικες, και ότι μέσα στη ζωή είναι και ο θάνατος.

Στην εντέκατη ερώτηση της συνέντευξης που αφορούσε τις Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας και τη συμβολή τους στην κατανόηση της απώλειας στα παιδιά, οι συμμετέχοντες παιδαγωγοί εξέφρασαν μια ποικιλία απαντήσεων. Ο συμμετέχων Σ1, ανέφερε ότι οι Τεχνολογίες

Πληροφορίας και Επικοινωνίας δεν συμβάλλουν στην κατανόηση του πένθους στα παιδιά. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι στα καρτούν οι ήρωες φαίνεται ότι πεθαίνουν γιατί τους έχει χτυπήσει κάποιος άλλος ήρωας ή κάποιο μεταφορικό μέσο και αντιλαμβάνεται το παιδί ότι δεν θα σηκωθούν ξανά γιατί έχουν πεθάνει. Επίσης, ότι, ξαφνικά παρατηρείται ο ήρωας να επανέρχεται στην αρχική του μορφή, να στέκεται όρθιος και να παρουσιάζεται εν ζωή. Οπότε, ο συμμετέχων θεωρεί ότι δεν συμβάλλει η τεχνολογία στην κατανόηση της μονιμότητας του θανάτου. Αντίθετα, ο συμμετέχων προτείνει τα παραμύθια ως αποτελεσματικότερα για την κατανόηση τέτοιων θεμάτων.

Οι συμμετέχοντες Σ8, Σ12, Σ17 και Σ18, δηλώνουν ότι δεν γνωρίζουν αν η τεχνολογία βοηθάει σε αυτό το θέμα και δεν έχουν συναντήσει σχετικό εκπαιδευτικό υλικό μέσω της τεχνολογίας.

Σύμφωνα με τους συμμετέχοντες Σ2, Σ3, Σ7, Σ9, Σ13, Σ14, Σ15, Σ16 και Σ20, η τεχνολογία έχει μπει δυναμικά στη ζωή μας και σίγουρα θα υπάρχει κάποια δραστηριότητα ή κάποιο βίντεο σχετικό με την απώλεια. Γενικά, η τεχνολογία βοηθάει σε πολλούς τομείς και κάνει το έργο των παιδαγωγών πιο εύκολο, αλλά οι συγκεκριμένοι συμμετέχοντες δεν έχουν εμβαθύνει σε αυτόν τον τομέα, ώστε να ψάξουν κάποιο συγκεκριμένο εκπαιδευτικό υλικό που να εκτελείται μέσω τεχνολογίας. Ο συμμετέχων Σ14, αναφέρει ότι δεν γνωρίζει αν η τεχνολογία θα συμβάλλει στην κατανόηση του πένθους, αλλά σίγουρα θα γίνει μια πρώτη επαφή και προσέγγιση του θέματος μέσω των τεχνολογιών. Υπάρχουν πλατφόρμες που μπορούν να βοηθήσουν στην ενημέρωση και στη διάδραση των παιδιών. Ο συμμετέχων Σ16, αναφέρει ότι η τεχνολογία μπορεί να συνεισφέρει όπως και ένα βιβλίο. Τέλος, ο συμμετέχων Σ20 παραθέτει την άποψη ότι οι τεχνολογίες μπορούν να συμβάλλουν και μέσω κάποιων δραστηριοτήτων, αλλά δεν γνωρίζει κάποια συγκεκριμένη δραστηριότητα μέσω της τεχνολογίας.

Τέλος, όσον αφορά τις Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας, υπάρχει μια σημαντική μερίδα συμμετεχόντων που έχουν περισσότερες γνώσεις να παρέχουν πάνω σε αυτό το θέμα. Ο συμμετέχων Σ4 αναφέρει ότι πλέον είναι αλματώδης η εξέλιξη των τεχνολογιών, ειδικά μετά τον Covid-19, που τα παιδιά ήρθαν σε μεγαλύτερη επαφή με την τεχνολογία και εξοικειώθηκαν, με αποτέλεσμα τα παιδιά να εκφράζουν τα συναισθήματά τους μέσω τεχνολογικών παιχνιδιών, εφαρμογών που αφορούν τα συναισθήματα, μέσω e-book που εξιστορούν κάποια απώλεια και μέσω της εικόνας είναι εφικτό να γίνει πιο κατανοητό το συγκεκριμένο θέμα. Ο συμμετέχοντας Σ5, θεωρεί ότι η τεχνολογία είναι ένα μεγάλο πλεονέκτημα στη ζωή μας, το οποίο έχει δημιουργηθεί για τη βελτίωση της καθημερινότητας των ανθρώπων. Η επικοινωνία, η πρόσβαση στη γνώση μέσω της εικόνας, του ήχου, των οπτικών κειμένων που μπορεί να βλέπει το παιδί, συμβάλλουν θετικά προς αυτή την κατεύθυνση και είναι τα εργαλεία

που επιτρέπουν την επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων γενικά, αλλά και στην κατανόηση των παιδιών, καθώς μέσα από την τεχνολογία τα παιδιά επικεντρώνουν καλύτερα την προσοχή τους, τονώνεται το ενδιαφέρον τους και υπάρχει αύξηση στη συμμετοχή των παιδιών σε τέτοια προγράμματα, καθώς τα παιδιά μπορούν να αυτενεργήσουν μέσω της τεχνολογίας.

Ο συμμετέχων Σ6 παραθέτει την προσωπική του άποψη, ότι δηλαδή, είναι υπέρμαχος των Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνίας και έχει εκπαιδευτεί σε κάποιο αντίστοιχο μεταπτυχιακό πρόγραμμα, ωστόσο, δυστυχώς δεν υπάρχει η υποδομή στους δημόσιους παιδικούς σταθμούς για να εξελίξουν οι παιδαγωγοί τη γνώση που απέκτησαν. Πρέπει μόνο με τα δικά τους μέσα να το υποστηρίξουν για να το πετύχουν και με τις δύσκολες συνθήκες εργασίας δεν είναι εφικτό. Επίσης, ο συγκεκριμένος συμμετέχων αναφέρει ότι δεν μπορεί να σκεφτεί πώς θα συμβάλει η τεχνολογία στην κατανόηση της απώλειας στα παιδιά, αλλά πιστεύει ότι ίσως με κάποιο οπτικοακουστικό υλικό θα ήταν αυτό δυνατό. Δεν γνωρίζει ο συμμετέχων κάποιο συγκεκριμένο εκπαιδευτικό υλικό μέσω της τεχνολογίας, αλλά πιστεύει ότι οι τεχνολογίες είναι κάτι ευέλικτο και γενικά μπορούν οι παιδαγωγοί να τις προσαρμόσουν σε όλα τα project και σε όλες τις εκφάνσεις της προσχολικής αγωγής, με αποτέλεσμα δυνητικά οι τεχνολογίες να μπορούν να συμβάλλουν.

Επιπρόσθετα, ο συμμετέχων Σ11 αναφέρει ότι ως τεχνολογικό εκπαιδευτικό υλικό θα βοηθούσε μια ταινία μικρού μήκους που θα είναι παιδαγωγικά ελεγμένη και συμφωνεί ότι η τεχνολογία συμβάλλει στην κατανόηση της απώλειας στα παιδιά, ωστόσο δεν γνωρίζει κάποιο συγκεκριμένο υλικό. Ο συμμετέχων Σ19 παραθέτει την άποψη ότι θα βοηθούσε κάποιο οπτικοακουστικό βίντεο, ίσως για κάποιον άρρωστο άνθρωπο ή ζώο, αλλά δεν γνωρίζει κάτι συγκεκριμένο. Ωστόσο, δηλώνει το ενδιαφέρον του και θα ήθελε να μάθει, γιατί στην εκπαίδευση καλούμαστε να γνωρίζουμε θέματα και προς αυτήν την κατεύθυνση, παρόλο που δεν είναι καθόλου ευχάριστο, αλλά συμβαίνουν, γιατί είναι μέσα στη ζωή. Πριν δύο χρόνια, αναφέρει, ότι όλος ο κόσμος κλήθηκε να αντιμετωπίσει τον Covid-19, τα παιδιά φοβόντουσαν τις αρρώστιες, πολλοί άνθρωποι πέθαιναν. Οι παιδαγωγοί οφείλουν να εκπαιδευτούν για να βοηθήσουν με τον σωστό τρόπο τα παιδιά.

Μια άλλη εκδοχή από τον συμμετέχοντα Σ10 ήταν ότι η τεχνολογία συμβάλλει θετικά στην κατανόηση της απώλειας των παιδιών, ωστόσο θα πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη μας το πώς θα διαχειριστεί και θα χρησιμοποιήσει ο κάθε παιδαγωγός την τεχνολογία. Επιπλέον, πρέπει να λάβουμε υπόψη, σύμφωνα με τον συμμετέχοντα Σ10, το πόσο είναι ενημερωμένοι και ευαισθητοποιημένοι οι παιδαγωγοί πάνω στο συγκεκριμένο θέμα ώστε να βοηθήσουν τα παιδιά.

Η δωδέκατη ερώτηση της συνέντευξης απευθύνεται στο ενδιαφέρον των γονέων να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς και στον τρόπο που μπορούν να αντιμετωπίσουν μια απώλεια του

παιδιού τους. Υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός συμμετεχόντων Σ1, Σ2, Σ4, Σ10, Σ12, Σ15, Σ17, Σ18, Σ20, που έχουν κάποιους ενδοιασμούς πάνω σε αυτήν την ερώτηση, καθώς υπάρχει μερίδα γονέων που ενδιαφέρονται να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς για την καλύτερη διαχείριση του πένθους των παιδιών τους. Ωστόσο, υπάρχει και μια άλλη μερίδα γονέων που θεωρούν ότι οι παιδαγωγοί δεν χρειάζεται να γνωρίζουν το περιστατικό της απώλειας στην οικογένειά τους και δεν μπορούν να τους βοηθήσουν. Θεωρούν ότι είναι αποκλειστική αρμοδιότητα των γονέων και των παιδοψυχολόγων για τη σωστή έκβαση της κατάστασης.

Ο συμμετέχων Σ1, αναφέρει ότι πολλοί γονείς φοβούνται ή ντρέπονται να μοιραστούν την απώλεια τους. Ο συμμετέχων Σ2 παραθέτει ότι εξαρτάται από το κατά πόσο οι γονείς ενδιαφέρονται και είναι ευαισθητοποιημένοι ώστε να βοηθήσουν μέσω των παιδαγωγών την ομαλή ανάπτυξη του παιδιού. Ο συμμετέχων Σ4 πιστεύει ότι συμβαίνει αυτή η κατάσταση λόγω της έλλειψης ικανότητας των γονέων να διαχειριστούν την κατάσταση ή λόγω της αντίληψης ότι μόνοι τους ως γονείς θα καταφέρουν να διαχειριστούν την απώλεια του παιδιού τους. Βέβαια, αναφέρει ο Σ15, ότι στο τέλος οι γονείς μοιράζονται το περιστατικό πένθους και συζητούν με τους παιδαγωγούς, αλλά αυτό γίνεται όταν η κατάσταση έχει φτάσει στο απροχώρητο για το παιδί και αντιλαμβάνονται ότι χρειάζονται βοήθεια ή απλά αναφέρουν τυχαία το περιστατικό μετά από πολύ καιρό και όταν ο παιδαγωγός αντιληφθεί κάποιες συμπεριφορές που το παιδί δεν είχε πριν από το συγκεκριμένο γεγονός.

Μια μικρή μερίδα συμμετεχόντων Σ3, Σ7, Σ16, αναφέρουν με μεγάλη λύπη ότι οι γονείς δεν ενδιαφέρονται να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς στον τρόπο που μπορούν να αντιμετωπίσουν μια απώλεια του παιδιού τους.

Στη συνέχεια, μια σχετικά μεγαλύτερη μερίδα συμμετεχόντων Σ5, Σ6, Σ8, Σ9, Σ11 και Σ19, εκφράζει την άποψη ότι πλέον οι γονείς ενδιαφέρονται να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς στην αντιμετώπιση του πένθους των παιδιών. Πλέον, οι γονείς δείχνουν μεγαλύτερο ζήλο για τα συναισθήματα που βιώνουν τα παιδιά τους σε περιπτώσεις πένθους, ενώ κάποτε δεν ενδιαφέρονταν να ασχοληθούν με τον συναισθηματικό κόσμο των παιδιών. Στη σημερινή εποχή, οι γονείς επιθυμούν να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς λόγω της έντονης ανησυχίας τους, ώστε να αποφύγουν διάφορα ψυχολογικά τραύματα που μπορεί να επηρεάσουν τα παιδιά τους. Επιπλέον, οι γονείς θέλουν να συνεργαστούν με τους παιδαγωγούς, ώστε να έχουν μια εικόνα της συμπεριφοράς των παιδιών τους στο σχολικό περιβάλλον. Επιπρόσθετα, οι γονείς θα ήθελαν να γνωρίζουν αν οι παιδαγωγοί παρατηρήσουν κάποια αλλαγή στη συμπεριφορά των παιδιών τους ή τα βλέπουν να εκδηλώνουν τάσεις απομόνωσης ή άρνησης των παιδιών να παρευρεθούν στο σχολείο μετά το γεγονός της απώλειας, με απώτερο στόχο την ολιστική αντιμετώπιση του πένθους, με θεμιτό τρόπο.

Σύμφωνα με τον συμμετέχων Σ13, οι γονείς ενδιαφέρονται να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς στην αντιμετώπιση του πένθους, αλλά ο συμμετέχοντας δεν είναι σίγουρος αν οι γονείς θα βρουν την κατάλληλη βοήθεια από τους παιδαγωγούς, λόγω έλλειψης κατάρτισης στο συγκεκριμένο θέμα και εξετάζει αν θα ήταν καλύτερο να απευθυνθούν σε παιδοψυχολόγο για την καθοριστική αντιμετώπιση του πένθους.

Τέλος, σύμφωνα με τον συμμετέχοντα Σ14, οι γονείς θα πρέπει να έχουν αποδεχτεί πρώτα το πένθος που ταλανίζει την οικογένειά τους και να αναγνωρίσουν ότι οι παιδαγωγοί μπορούν να συμβάλλουν θετικά στην αντιμετώπιση του πένθους των παιδιών τους. Στην αρχή, οι γονείς εμπλέκουν τους παιδαγωγούς για να μεταφέρουν το δικό τους άγχος και την ανησυχία. Ωστόσο, θα πρέπει να υπάρχει μια αμφίδρομη επικοινωνία μεταξύ γονέα και παιδαγωγού, για την καλύτερη αντιμετώπιση του πένθους.

Η δέκατη τρίτη ερώτηση της συνέντευξης αναφέρεται στις γνώσεις και την εμπειρία των παιδαγωγών σχετικά με τη διαχείριση του πένθους ή της απώλειας των μικρών παιδιών. Επιπλέον, οι συμμετέχοντες ερωτήθηκαν αν οι παιδαγωγοί διαθέτουν τις γνώσεις για να σχεδιάσουν παιδαγωγικές δραστηριότητες, που θα του επιτρέψουν να διαχειριστούν περιστατικά πένθους στην προσχολική τάξη.

Η πλειοψηφία των συμμετεχόντων Σ2, Σ6, Σ7, Σ9, Σ10, Σ11, Σ12, Σ13, Σ14, Σ15, Σ16, Σ18, Σ19 και Σ20, παραθέτουν την άποψη ότι δεν διαθέτουν ούτε επαρκή εμπειρία, ούτε γνώσεις σχετικές με τη διαχείριση του πένθους. Αναφέρουν ότι ελάχιστες έως ανύπαρκτες ήταν οι φορές που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν ένα τέτοιο περιστατικό στην τάξη και η επιμόρφωση των παιδαγωγών από τον δήμο τους με κάποιο σεμινάριο ή κάποια εκπαίδευση, είναι ελάχιστη και για το συγκεκριμένο θέμα. Μάλιστα, αναφέρουν ότι δεν υπήρξε ποτέ κάποια σχετική επιμόρφωση στα τόσα χρόνια εμπειρίας τους. Γενικά, ότι επιμορφώσεις που πραγματοποιούν οι παιδαγωγοί είναι κυρίως αποτέλεσμα μέσω ατομικής πρωτοβουλίας του κάθε παιδαγωγού και δεν έχουν εντοπίσει κάποιο σχετικό σεμινάριο για το πένθος.

Οι συμμετέχοντες Σ11 και Σ12, αναφέρουν ότι η συνέντευξη και η έρευνα που γίνεται για το συγκεκριμένο θέμα, παρέχουν το κίνητρο, την έμπνευση και τις ιδέες στους παιδαγωγούς να ασχοληθούν με το θέμα του πένθους και να αναζητήσουν υλικό για να δημιουργήσουν ένα project στην τάξη. Τα παιδιά πρέπει να είναι προετοιμασμένα και να έχουν κάποιες γνώσεις για τον θάνατο πριν συμβεί. Τα παιδιά με την βοήθεια των παιδαγωγών, πρέπει να μάθουν να διαχειρίζονται τα συναισθήματά τους. Παρόλο που η κατανόηση του θανάτου δεν είναι πλήρης όπως στους ενήλικες, θα πρέπει να γίνει η πρώτη επαφή με αυτό το θέμα και τα παιδιά να αντιληφθούν ότι, εκτός από τη γέννηση, υπάρχει και ο θάνατος στη ζωή των ανθρώπων και των ζώων.

Ο συμμετέχων Σ18, εξέφρασε την άποψη ότι, αν και δεν έχει εμπειρία ως παιδαγωγός, διαθέτει προσωπική εμπειρία ως γονιός, με απώλεια στην οικογένειά του. Ωστόσο, αναφέρει ότι αν είχε συμβεί κάποιο περιστατικό πένθους στον εργασιακό του χώρο, θα αναζητούσε τρόπους για να διαχειριστεί το πένθος του παιδιού. Ο συμμετέχων Σ19 σημειώνει ότι, δεδομένου ότι το θέμα εμπλέκει την ψυχολογία του παιδιού, του παιδαγωγού και του γονέα, οι παιδαγωγοί χρειάζονται μια σφαιρική εκπαίδευση μέσω σεμιναρίων ή κάποιας ενημέρωσης και εκπαίδευσης στους παιδαγωγούς για να μάθουν πως πρέπει να αντιμετωπίζουν θέματα πένθους. Επιπλέον, ο συμμετέχων Σ20 αναφέρει την άποψη ότι θα έπρεπε κατά τη διάρκεια της εκπαίδευσης των παιδαγωγών στη σχολή να υπάρχει σχετική εκπαίδευση για τέτοιου είδους θέματα.

Μια μικρή μερίδα συμμετεχόντων Σ1, Σ4, Σ8, Σ17, πιστεύουν ότι μέσα από την αγάπη, την τρυφερότητα, την ενσυναίσθηση και δημιουργώντας ένα κλίμα ευνοϊκό προς το παιδί για την έκφραση των συναισθημάτων, θα μπορούν να διαχειριστούν περιστατικά απώλειας και πένθους στα παιδιά προσχολικής ηλικίας. Επιπρόσθετα, οι συμμετέχοντες αναφέρουν ότι μέσα από παραμύθια, από συζήτηση ή κάποιες δραστηριότητες που θα δημιουργήσουν, θα καταφέρουν να το διαχειριστούν, καθώς ο ρόλος του παιδαγωγού είναι να έχει «ανοιχτές κεραίες» και να μπορεί στο σύνολο της ομάδας της τάξης του να ανταπεξέρχεται και να ξεπερνά τα προβλήματα που προκύπτουν. Ο συμμετέχων Σ4 παραθέτει και ένα προσωπικό περιστατικό, όπου χωρίς να το έχει αντιληφθεί έκανε εισαγωγή στο θέμα του πένθους. Ο παιδαγωγός έλειπε για κάποιο διάστημα από τον χώρο εργασίας του λόγω πένθους του πατέρα του, κι όταν επέστρεψε στον παιδικό σταθμό, ασυναίσθητα εξέφρασε τον λόγο απουσίας του, με αποτέλεσμα να γίνει συζήτηση για τον θάνατο και να διαβαστεί κάποιο σχετικό παραμύθι.

Ο συμμετέχων Σ8, πιστεύει ότι θα καταφέρει να διαχειριστεί μια απώλεια στην προσχολική τάξη, ωστόσο θα ζητήσει τη βοήθεια συναδέλφων για την εύρεση σχετικής βιβλιογραφίας.

Τέλος, υπάρχει η άποψη του συμμετέχοντα Σ5, που θεωρεί ότι διαθέτει γνώσεις και εμπειρία για τη διαχείριση του πένθους, αλλά πιστεύει ότι η γνώση δεν σταματάει ποτέ και πάντα θα πρέπει οι παιδαγωγοί να παρακολουθούν σεμινάρια και γενικότερα να είναι προετοιμασμένοι για καταστάσεις πένθους.

Η δέκατη τέταρτη ερώτηση της συνέντευξης αφορούσε την επιμόρφωση επί του θέματος. Οι παιδαγωγοί ερωτήθηκαν αν θα παρακολουθούσαν κάποια σχετική επιμόρφωση και αν πίστευαν ότι αυτή θα τους βοηθούσε. Όλοι οι συμμετέχοντες, εκτός από τον συμμετέχοντα Σ15, δήλωσαν ότι θα ήθελαν να παρακολουθήσουν κάποια σχετική επιμόρφωση για την απώλεια και το πένθος και ότι θα τους βοηθήσει να διαχειριστούν τέτοιες καταστάσεις. Ο συμμετέχων Σ4, εξέφρασε την άποψη ότι θα ήθελε να παρακολουθήσει κάποια επιμόρφωση, γιατί μέσα από το

πένθος αντιλαμβανόμαστε τον κύκλο της ζωής, κάτι που αφορά όλους μας, αλλά είναι και κάτι ανθρώπινο και για εμάς τους ίδιους και για το παιδαγωγικό μας έργο, καθώς θα μας βοηθήσει να ξεπεράσουμε και να διαχειριστούμε μια τέτοια κατάσταση. Ο συμμετέχων Σ5 παρέθεσε το γεγονός ότι έχει ήδη παρακολουθήσει σεμινάρια από το Κέντρο Μέριμνας, αλλά γενικά θα ήθελε να συμμετάσχει σε επιπλέον σεμινάρια, καθώς αυτά μπορούν να τον βοηθήσουν. Επίσης, ο συμμετέχων Σ6 αναφέρει ότι θα ήθελε να παρακολουθήσει κάποια σχετική επιμόρφωση, γιατί κάθε γνώση από τις σύγχρονες παιδαγωγικές μεθόδους απαιτεί επικύρωση και ενημέρωση, καθώς προκύπτουν νέα επιστημονικά δεδομένα που θα είναι χρήσιμα σε κάθε περίπτωση.

Επιπρόσθετα, ο συμμετέχων Σ8 υποστηρίζει την άποψη ότι θα ήταν χρήσιμο ένα σεμινάριο και θα μπορούσε να αποτελέσει την αφετηρία για να ξεκινήσει και ο ίδιος μία προσωπική έρευνα. Ο συμμετέχων Σ11 πιστεύει ότι θα παρακολουθούσε επιμόρφωση και θα τον βοηθούσε στις παιδαγωγικές του δράσεις, γιατί το πένθος δεν περιορίζεται μόνο στο θάνατο, αλλά περιλαμβάνει και το διαζύγιο, το οποίο θεωρεί ο ίδιος, ως ζωντανό θάνατο. Ο συγκεκριμένος συμμετέχων αναφέρει ότι έχει αντιμετωπίσει πολλά περιστατικά διαζυγίων, κι ότι είναι ακόμα πιο δύσκολο να αντιμετωπιστεί το διαζύγιο απ' ότι ο θάνατος. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι γονείς όταν δεν μπορούν να συνεργαστούν αλλοιώνουν την προσωπικότητα του παιδιού όχι μία φορά, αλλά πολλαπλές φορές. Μία άλλη άποψη του συμμετέχοντα Σ16 ήταν ότι η επιμόρφωση βοηθάει, ίσως όχι τη στιγμή που ο παιδαγωγός παρακολουθεί το σεμινάριο, αλλά θα βοηθήσει σε μεταγενέστερο χρόνο, όταν θα χρειαστεί να αντιμετωπίσει ένα περιστατικό πένθους.

Επιπλέον, ο συμμετέχων Σ17 αναφέρει ότι θα παρακολουθούσε κάποια επιμόρφωση, γιατί κάθε επιπλέον γνώση που αποκτά ο παιδαγωγός τον μαθαίνει να βοηθάει τα παιδιά. Επίσης, ο παιδαγωγός μπορεί να μάθει νέες πρακτικές για να μπορεί να διαχειριστεί καλύτερα κάποιες καταστάσεις και να μην κατακλύζεται από την ψυχολογική φόρτιση που προκύπτει όταν έχει να διαχειριστεί ένα τέτοιο περιστατικό.

Στη συνέχεια, ο συμμετέχων Σ19 κατέθεσε την άποψη ότι θα ήθελε σχετική επιμόρφωση, γιατί θα βοηθούσε και στην ψυχολογία των παιδιών, καθώς τα παιδιά καλούνται συχνά να λάβουν στήριξη και βοήθεια είτε λόγω του ερχομού ενός αδελφού, είτε λόγω της εγκυμοσύνης της μητέρας, είτε λόγω του διαζυγίου των γονέων, είτε λόγω της απώλειας ενός αγαπημένου προσώπου. Η γενικότερη μόρφωση θα βοηθούσε στη διαχείριση των συναισθημάτων και στη στήριξη των παιδιών, με στόχο να προσφέρουν στα παιδιά το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα.

Τέλος, ο συμμετέχων Σ15 εξέφρασε την άποψη ότι ίσως να μην παρακολουθούσε κάποιο σεμινάριο, παρόλο που δεν έχει σχετική εμπειρία, γιατί το πένθος είναι ένα θέμα που δεν συμβαίνει συχνά στον προσχολικό χώρο. Ο συμμετέχων Σ15 ανέφερε ότι αν προκύψει κάποιο

περιστατικό πένθους στην εργασία του και χρειαστεί να το διαχειριστεί, τότε ίσως να αποφασίσει να παρακολουθήσει ένα σεμινάριο σχετικό με το πένθος για να βοηθήσει το παιδί.

Η τελευταία ερώτηση της συνέντευξης απευθύνεται στους συμμετέχοντες για να προσθέσουν γενικά, κάτι επιπλέον σχετικά με το συγκεκριμένο θέμα. Οι περισσότεροι συμμετέχοντες Σ1, Σ2, Σ3, Σ4, Σ5, Σ8, Σ9, Σ15, Σ16, Σ17, Σ18 και Σ20 δεν είχαν να προσθέσουν κάτι επιπλέον για το θέμα.

Ωστόσο, υπήρχε και μια μερίδα συμμετεχόντων Σ6, Σ7, Σ10, Σ11, Σ12, Σ13, Σ14 και Σ19 που ήθελαν να μοιραστούν είτε κάποιο προσωπικό τους περιστατικό πένθους (Σ6, Σ10, Σ11), είτε ήθελαν να ευχαριστήσουν την ερευνήτρια για το θέμα της συνέντευξης που πήραν μέρος, καθώς τους έδωσε το κίνητρο για προσωπική ενασχόληση με το πώς θα μπορούσαν να βοηθήσουν τα παιδιά προσχολικής ηλικίας που πενθούν στην τάξη και να εντρυφήσουν στις δραστηριότητες που θα μπορούσαν να κάνουν στην προσχολική τάξη πάνω στο θέμα του πένθους, καθώς είναι ένα θέμα κοινωνικό και ευαίσθητο (Σ7, Σ11, Σ12), είτε ήθελαν να εστιάσουν στο θέμα της επιμόρφωσης (Σ13, Σ14, Σ19).

Ο συμμετέχοντας Σ6, ήθελε να προσθέσει κάτι από τη μεριά της υπεύθυνης του σταθμού που έχει διαχειριστεί και από άλλα τμήματα με περιπτώσεις πένθους. Φέτος, αναφέρει ο συμμετέχων Σ6, έχει στον βρεφονηπιακό σταθμό της ένα παιδάκι που έχει χάσει τον μπαμπά του. Καθώς είναι πολύ μικρή η κοινωνία που ζει, γνώριζε από την εγγραφή του παιδιού, ότι δεν έχει μπαμπά. Το παιδάκι δεν φαινόταν να έχει εκφράσει καμία απορία για τον θάνατο του μπαμπά της και ότι όλα αυτά, τα έχει επιλύσει η μαμά. Ωστόσο, αναφέρει ο συμμετέχων Σ6, ότι η μανούλα του παιδιού, επειδή είναι ένας πολύ κλειστός χαρακτήρας, είχε έντονη αγωνία για το αν στην τάξη μιλάνε για τους μπαμπάδες, αν λένε καλημέρα προς τον μπαμπά, αν θα κάνουν κάποιο δώρο στη γιορτή του πατέρα. Ο συμμετέχων Σ6 συμπλήρωσε ότι η μητέρα αγωνιούσε, για το πώς το παιδί θα το βιώσει ενώ το παιδάκι δεν είχε δείξει τέτοια δείγματα. Προφανώς είχαν απαντηθεί οι απορίες του παιδιού που είχε τη δεδομένη στιγμή.

Ο συμμετέχοντας Σ10, παρουσίασε μια προσωπική εμπειρία που χρειάστηκε να διαχειριστεί στην οικογένειά της, συγκεκριμένα με την μικρή της κόρη, σε ηλικία περίπου 2 ετών και αφορούσε την απώλεια του κατοικίδιού τους. Το σκυλάκι, που δυστυχώς πέθανε, είχε ένα ατύχημα και βρισκόταν στο σπίτι της γιαγιάς του παιδιού, αλλά πήγαινε πολλές φορές η κόρη του συμμετέχοντα και έπαιζε με το σκυλάκι. Το σκυλάκι το έλεγαν Βαγγέλη. Στην αρχή δεν αποκαλύφθηκε στο παιδί η αλήθεια, γιατί ήταν πολύ μικρή, απλά της είπε ο συμμετέχων ότι το σκυλάκι το πήρε ο θεός στο σπίτι του. Κάποια στιγμή όμως πολύ αργότερα επισκέφθηκαν τον θείο και τότε το παιδί ρώτησε αν θα είναι εκεί το σκυλάκι. Τότε του αποκαλύφθηκε η αλήθεια, ότι δεν

θα δουν το σκυλάκι, γιατί πέθανε, άρα δεν μπορούν να το ξαναδούν. Το παιδί δεν ξαναρώτησε κάτι τη δεδομένη στιγμή.

Πέρασε ένας χρόνος από τότε και το παιδί αρκετές φορές έχει ρωτήσει «γιατί ο Βαγγέλης δεν κοιμάται τώρα στο κρεβάτι του;». Κάθε φορά η μητέρα της απαντούσε «γιατί, αγάπη μου, ο Βαγγέλης πέθανε. Και όταν κάποιος πεθαίνει, δεν τον ξαναβλέπουμε. Μπορούμε μόνο να τον θυμόμαστε, να τον βλέπουμε σε φωτογραφίες». Στην προσπάθειά της να το κατανοήσει όλο αυτό, μια άλλη φορά είπε στη μητέρα «και εμείς έχουμε πεθάνει λίγο». Η μητέρα απάντησε «όχι καρδούλα μου, εμείς δεν έχουμε πεθάνει. Αναπνέουμε, τρώμε, μιλάμε». Το παιδί είπε «θα ξανάρθει ο Βαγγέλης! Ήταν πολύ καλό σκυλάκι». Η μητέρα απάντησε «όχι αγάπη μου, όταν κάποιος πεθαίνει, δεν ξανά έρχεται». Φέτος, το παιδί ρώτησε τη μητέρα «γιατί πέθανε;» Η απάντησή της ήταν «γιατί αγάπη μου ήρθε η ώρα του να πεθάνει». Και προχθές έψαχνε το παιδί με τη μητέρα ένα άλλο σκυλάκι για να δούνε στη γιαγιά της, το οποίο δεν είχε εμφανιστεί από το πρωί. Η μητέρα της είπε «που να είναι αυτό το σκυλάκι, πού να γυρνάει;» και το παιδί απάντησε «μήπως πέθανε και αυτή;». Η μητέρα απάντησε «όχι καρδούλα μου, δεν νομίζω να έχει πεθάνει. Δεν είναι ακόμα η ώρα της να πεθάνει».

Ο συμμετέχων Σ10 αναφέρει την άποψη ότι το παιδί της προσπαθεί να το καταλάβει, να κατανοήσει μέσα της ότι όταν κάποιος πεθαίνει δεν τον ξαναβλέπουμε, αλλά και ο συμμετέχων δεν της λέει παραπάνω από αυτά που ρωτάει το παιδί, προσπαθεί να της απαντάει σε αυτά που ρωτάει, λέγοντας αλήθεια μεν, με απλά λόγια δε, και θεωρεί ότι το παιδί της μέχρι στιγμής αντιμετωπίζει την κατάσταση πάρα πολύ καλά, και δεν έχει παρουσιάσει ούτε κλάμα και, δείχνει απλά ότι το κατάλαβε. Μεγαλώνοντας θα υπάρχουν κι άλλες ερωτήσεις. Όσο μεγαλώνει και όσο ρωτάει κάτι παραπάνω, τόσο ο συμμετέχων δηλώνει ότι θα της λέει και κάτι επιπλέον, αλλά αυτό αφορά ένα κατοικίδιο. Συνεχίζοντας, ο συμμετέχων αναφέρει ότι, για έναν άνθρωπο σίγουρα οι ερωτήσεις είναι διαφορετικές και εκεί υπάρχει και ένας φόβος παραπάνω και ότι όσο μεγαλώνει το παιδί θα έχει ανησυχίες, μήπως πεθάνει η γιαγιά, ή μήπως πεθάνει και η μαμά, ή ότι μπορεί να πεθάνει ο μπαμπάς, μπορεί να πεθάνει και το ίδιο. Ο συμμετέχων αναφέρει ότι υπάρχουν οι φόβοι στα παιδιά, εξελίσσονται όσο μεγαλώνουν και αρχίζουν και κατανοούν λίγο περισσότερο την έννοια του θανάτου.

Ο συμμετέχων Σ11 παρέθεσε ένα προσωπικό περιστατικό με απώλεια του μπαμπά της πριν από 6 μήνες, γεγονός που επηρέασε το παιδί της (8 ετών τότε), καθώς ο εκλιπών ήταν ο παππούς του παιδιού, και διέμενε στο ίδιο σπίτι με τον συμμετέχοντα Σ11 και το παιδί. Το παιδί παρατηρούσε ότι ο παππούς άρχισε να μην είναι πολύ καλά, να δυσκολεύεται, και το παιδί άρχισε να έχει από πολύ νωρίς φοβίες έχοντας μία τέτοια εμπειρία, καθώς δεν μπορούσε να αποδεχτεί ότι ο παππούς ήταν άρρωστος και θα πέθαινε. Η υγεία του παππού επιδεινώθηκε τον τελευταίο

μήνα, αλλά προσπαθούσε να διατηρήσει τη δύναμη του, όταν ερχόντουσαν τα παιδιά, δηλαδή στους ενήλικες μίλαγε πολύ χαμηλόφωνα και όταν παρουσιαζόταν το παιδί του φώναζε και του έλεγε : «Τι κάνεις Παναγιώτη; Είσαι καλά;», για να μην καταλάβουν τα παιδιά κάτι.

Όταν ο παππούς πέθανε τα ξημερώματα, ο συμμετέχων Σ11 συνέχισε σαν να μη συμβαίνει κάτι, ειδοποίησε την αδελφή της για τα διαδικαστικά του θανάτου και το πρωί, όταν τα παιδιά ξύπνησαν και ήθελαν να του πουν «καλημέρα, παππού», τους είπε ότι η γιαγιά τον ετοιμάζει και ότι θα τον δούνε μετά το μεσημέρι. Τα παιδιά πήγαν στο σχολείο. Το μεσημέρι βέβαια είχε φύγει ο παππούς, και είχε καθαριστεί το δωμάτιο. Όταν τα παιδιά επέστρεψαν από το σχολείο, έγινε μια συζήτηση ότι ο παππούς αισθάνθηκε μια αδιαθεσία, πήγε στο νοσοκομείο, και είναι κρίσιμη η κατάστασή του. Κατά τη διάρκεια του μεσημεριανού γεύματος, έκαναν μια συζήτηση ότι ο παππούς έχει ταλαιπωρηθεί αυτό το διάστημα, έχει πάει πολλές φορές στο νοσοκομείο, το σώμα του πλέον δεν αντέχει, έχει κουραστεί, και μπορεί να μην τα καταφέρει.

Η αντίδραση του μικρού γιου του συμμετέχοντα ήταν να χτυπήσει το χέρι του στο τραπέζι και να πει «είναι γρουσουζιά να λες ότι θα φύγει ο παππούς, ενώ ακόμα είναι ζωντανός. Οι γιατροί θα τον σώσουν». Ο συμμετέχων Σ11, εξήγησε ότι οι γιατροί κάνουν ότι χρειάζεται, όμως όταν το σώμα είναι πάρα πολύ κουρασμένο, όταν δεν έχει άλλες αντοχές, δεν τα καταφέρνει ο ασθενής. Ο συμμετέχων Σ11 θύμισε στο παιδί ότι ο παππούς έλεγε... «Θεέ μου, σε παρακαλώ, μη με ξεχάσεις, μην αφήνεις να ταλαιπωρηθώ άλλο» και το παιδί ρώτησε «Γιατί το έλεγε; Δεν ήθελε να ζήσει;». Ο συμμετέχων Σ11 του απάντησε «Αγάπη μου, ήθελε να ζήσει, αλλά κουράστηκε πλέον, δε μπορούσε, πήγαινε στο νοσοκομείο» και εξήγησε στο παιδί ότι «σημασία δεν έχει πού πάει το σώμα μας, σημασία έχει ότι η ψυχή μας πάντα ζει. Η ψυχή μας, αυτή τη στιγμή, χαίρεται και είναι ανάλαφρη, γιατί δεν κουβαλάει ένα κουρασμένο σώμα».

Ο συμμετέχων Σ11 ανακοίνωσε στα παιδιά την επόμενη μέρα τον θάνατο του παππού, γιατί η κηδεία θα γινόταν σε τρεις μέρες. Ο συμμετέχων Σ11 είπε στα παιδιά ότι τελικά ο παππούς δεν άντεξε και είπε ότι τους αγαπάει πάρα πολύ. Στην κηδεία, το παιδί ήθελε να είναι εκεί, είχε ξαναζήσει την απώλεια της γιαγιάς. Αυτή τη φορά ήταν πιο έντονο για το παιδί, ήταν πιο συναισθηματικό, γιατί τον ζούσε τον παππού σε καθημερινή βάση, αλλά και από τότε που ήταν μικρός, καλοκαίρια, Πάσχα, διακοπές ήταν μαζί του. Το παιδί έβαλε τα κλάματα στην κηδεία, συγκινήθηκε, έκλαιγε αλλά όχι με αναφιλητά, μόνο με βουβό κλάμα. Από την εμπειρία της απώλειας, το παιδί απέκτησε φοβία ότι θα πεθάνει και αυτός και δεν ήθελε να πεθάνει. Το παιδί παρακολουθείται από ειδικό και κάνει θεραπείες. Αν και το παιδί το αντιμετώπισε, τώρα ο φόβος του είναι μήπως κοιμηθεί και δεν ξυπνήσει. Κάποια στιγμή, το παιδί ανέφερε στον συμμετέχοντα Σ11 θυμωμένα «Καλά τι μαμά είσαι εσύ!», «Μαμά, και πού το ξέρεις εσύ ότι θα ξυπνήσω και δεν θα φύγω;». Ο συμμετέχων απάντησε «δεν το ξέρω, αλλά του λέω έχω μία αίσθηση σαν μαμά που

είμαι ότι θα φτάσεις 100 χρονών και όλα αυτά που λέω θα τα συζητάμε και θα δεις ότι όλα θα πάνε καλά. Και αύριο το πρωί θα δεις, θα έρθω και θα σου πω: «Παναγιώτη, είναι μια καινούργια μέρα. Σ' αγαπώ πολύ». Από τότε ο συμμετέχοντας ξυπνάει το παιδί κάθε φορά με την ίδια έκφραση «Παναγιώτη, είναι μια καινούργια μέρα! Σ αγαπώ πολύ!». Επίσης, το παιδί μετά την κηδεία, την επόμενη μέρα το βράδυ κοιμήθηκε μαζί με τη γιαγιά. Κοιμήθηκαν σε διαφορετικά κρεβάτια, σε κουκέτα, ο ένας πάνω και ο άλλος κάτω και σηκώθηκε και είπε το παιδί «Μαμά, είχες δίκιο!». Ο συμμετέχων ρώτησε «Γιατί αγάπη μου είχα δίκιο;» και το παιδί απάντησε «Γιατί ο παππούς είναι όντως καλά!», ο συμμετέχων ρώτησε «τι έγινε;», το παιδί είπε «Παίξαμε μαζί το βράδυ, ποδόσφαιρο, τον είδα ξυπόλητο και μου είπε ο παππούς: έλα ρε Παναγή, κάθου και στεναχωριέσαι. Έλα να σε παίξω μία μπαλίτσα τώρα. Να δούμε ποιος θα κερδίσει; Τώρα μπορώ!» και ήταν ξυπόλυτος, κάτι που τον ανακούφισε. Ο συμμετέχων Σ11 ανέφερε ότι δεν ξέρει αν όντως υπάρχει ψυχή, αλλά πιστεύει ότι υπάρχει ψυχή εκεί που πηγαίνουν οι άνθρωποι, είναι δίπλα μας όλοι αυτοί που φεύγουν, αλλά ήταν αυτό που χρειάστηκε το παιδί για να νιώσει καλύτερα.

Ο συμμετέχοντας Σ13 πρόσθεσε σχετικά με την επιμόρφωση των παιδαγωγών ότι θα ήταν καλό να γίνονται σεμινάρια ειδικά για τέτοια θέματα, καθώς είναι πολύ εύκολο να έρθει κάποιος αντιμέτωπος με περιστατικό πένθους κάποιου παιδιού, στην πορεία της δουλειάς του.

Ο συμμετέχων Σ14 προσθέτει ότι θα ήθελε πραγματικά να ενημερωθεί περισσότερο για θέματα πένθους.

Ο συμμετέχων Σ19 αναφέρει ότι οι ερωτήσεις της ερευνήτριας τον κάλυψαν, αλλά θα ήθελε να επιμείνει στο γεγονός ότι οι παιδαγωγοί βασίζονται στις δικές τους εμπειρίες και στο τι πιστεύουν οι ίδιοι ότι θα βοηθήσει ένα παιδί που πενθεί. Καλό είναι οι παιδαγωγοί να έχουν μια βαθύτερη γνώση τόσο για τα στάδια του πένθους όσο και για τον τρόπο που μπορούν οι παιδαγωγοί να στηρίξουν το παιδί που πενθεί. Επιπλέον, όλες αυτές οι ερωτήσεις που έγιναν από την ερευνήτρια σχετικά με το αν πρέπει να χρησιμοποιούμε τις εκφράσεις «θάνατος», «κοιμήθηκε», «πήγε ταξίδι» είναι θέμα προσωπικής εμπειρίας του κάθε παιδαγωγού, και τι πιστεύει ο καθένας ότι είναι καλύτερο. Ωστόσο, θα πρέπει οι παιδαγωγοί να μάθουν τι είναι σωστό, εμπεριστατωμένα, σύμφωνα με την ηλικία του παιδιού και το εξελικτικό στάδιο στο οποίο βρίσκεται το παιδί, ώστε να μην παραθέτουν προσωπικές γνώμες. Συστήνεται οι παιδαγωγοί να μάθουν από τους ειδικούς τι είναι καλύτερο για τα παιδιά, ποια αντιμετώπιση πρέπει να ακολουθήσουν και πως να στηρίξουν τα παιδιά σε όλη τη διαδικασία του πένθους.

6.2. Συζήτηση

Στο στάδιο αυτό της ανάλυσης των αποτελεσμάτων της έρευνας, επιχειρείται η χρήση λογικών συλλογισμών και η άντληση θεωρητικού περιεχομένου από τη βιβλιογραφική επισκόπηση που

αναλύθηκε στο αρχικό μέρος της παρούσας διπλωματικής εργασίας, με σκοπό τη σύνδεση ερευνητικών ευρημάτων με τη θεωρία.

Αρχικά, μέσω της πρώτης ερώτησης της συνέντευξης που αφορούσε το αν οι παιδαγωγοί χρειάστηκε να διαχειριστούν κάποιο περιστατικό πένθους στην προσχολική τάξη και αν ναι, τι αφορούσε το συγκεκριμένο πένθος, παρατηρήθηκε ότι οχτώ παιδαγωγοί από τους είκοσι που έλαβαν μέρος στην έρευνα δεν είχε χρειαστεί να διαχειριστούν κάποιο περιστατικό πένθους στην προσχολική τάξη, τέσσερις παιδαγωγοί διαχειρίστηκαν την απώλεια γονέα σε παιδί, επτά παιδαγωγοί διαχειρίστηκαν την απώλεια παππού ή γιαγιάς, ένας παιδαγωγός διαχειρίστηκε απώλεια ζώου και τέλος, τέσσερις παιδαγωγοί διαχειρίστηκαν το διαζύγιο των γονέων στο παιδί. Συνεπώς, παρατηρείται ένα σημαντικό ποσοστό παιδαγωγών που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν περιστατικό πένθους στην προσχολική τάξη.

Επιπλέον, στη δεύτερη ερώτηση της συνέντευξης που αφορούσε το αν οι παιδαγωγοί γνωρίζουν τα στάδια του πένθους, παρατηρήθηκε σύμφωνα με τη βιβλιογραφία (Kübler-Ross, 2014; Bacque, 2007; Jenaro Rio, 2021; Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015), ότι δύο παιδαγωγοί δεν γνώριζαν καθόλου τα στάδια του πένθους, τέσσερις παιδαγωγοί γνώριζαν σωστά τα τέσσερα από τα πέντε στάδια του πένθους, δέκα παιδαγωγοί γνώριζαν σωστά τρία από τα πέντε στάδια, δύο παιδαγωγοί γνώριζαν σωστά δύο από τα πέντε στάδια, ένας παιδαγωγός γνώριζε ένα στάδιο του πένθους και, τέλος, μόνο ένας παιδαγωγός γνώριζε σωστά τα πέντε στάδια του πένθους και τα ανέλυσε σωστά σύμφωνα με τη βιβλιογραφία. Πολλοί παιδαγωγοί ενέταξαν στα στάδια του πένθους τη θλίψη, τη στεναχώρια, τον θρήνο, το σοκ της απώλειας και τον αποχωρισμό και τέσσερις παιδαγωγοί γνώριζαν ότι αριθμητικά ήταν 5 τα στάδια του πένθους, αλλά κάποιοι δεν μπορούσαν να θυμηθούν τα ενδιάμεσα στάδια. Ωστόσο, παρατηρήθηκε ότι όλοι οι συμμετέχοντες γνώριζαν για την άρνηση και, στο τέλος, την αποδοχή του συναισθήματος. Παρατηρήθηκε ότι ένα μεγάλο ποσοστό των παιδαγωγών δεν γνώριζε επαρκώς τα στάδια του πένθους.

Επίσης, μέσω της τρίτης ερώτησης της συνέντευξης που αφορούσε τις συνθήκες που βοηθούν ένα παιδί, ώστε να έχει τη δυνατότητα να πενθήσει με τον ενδεδειγμένο τρόπο, είτε μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον είτε στο σχολικό, παρατηρήθηκε ότι όλοι οι συμμετέχοντες ανέφεραν ο καθένας με τον δικό του τρόπο τις συνθήκες που βοηθούν ένα παιδί να πενθήσει, δίνοντας έμφαση ο καθένας σε αυτό που θεωρούσε πιο σημαντικό να αναφερθεί (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Στη συνέχεια, μέσω της τέταρτης ερώτησης της συνέντευξης που αφορούσε αν οι γονείς του παιδιού πρέπει να εξηγούν και να λένε την αλήθεια σε ένα παιδί για τον θάνατο κάποιου αγαπημένου προσώπου και, αν ισχύει αυτό, γιατί το θεωρούν σωστό, παρατηρήθηκε ότι,

σύμφωνα και με τη βιβλιογραφία (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015), όλοι οι παιδαγωγοί συμφώνησαν ότι θα πρέπει να λέγεται η αλήθεια στο παιδί για το θάνατο κάποιου αγαπημένου προσώπου. Ο κάθε συμμετέχοντας αιτιολόγησε τη γνώμη του με τον δικό του τρόπο.

Έπειτα, μέσω της πέμπτης ερώτησης της συνέντευξης που αφορούσε τους τρόπους που επιτυγχάνεται η στήριξη του παιδιού προσχολικής ηλικίας που πενθεί και πώς μπορεί να βοηθήσει ο παιδαγωγός, παρατηρήθηκε ότι όλοι οι παιδαγωγοί εξέφρασαν επαρκώς τους τρόπους στήριξης του παιδιού που πενθεί, σύμφωνα με τη σχετική βιβλιογραφία (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015).

Επιπρόσθετα, μέσω της έκτης ερώτησης της συνέντευξης, που αφορούσε τον λόγο για τον οποίο οι συμμετέχοντες πιστεύουν ότι συνάδελφοι παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας δυσκολεύονται να θίξουν ζητήματα πένθους στην προσχολική τάξη, σύμφωνα με τη σχετική βιβλιογραφία (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015) παρατηρήθηκε ότι:

1) Έξι παιδαγωγοί εξέφρασαν την άποψη ότι οι συνάδελφοί τους παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας δυσκολεύονται να θίξουν θέματα πένθους, γιατί υπάρχει προκατάληψη και είναι ένα θέμα ταμπού που δεν ξέρουν πώς να το μεταφέρουν στα παιδιά και πώς να εκφραστούν, ώστε να μην πονέσουν ψυχολογικά και συναισθηματικά τα παιδιά. Οι παιδαγωγοί σκέφτονται ότι μιλώντας γι' αυτό το θέμα, τα παιδιά μπορεί να χάσουν τον ύπνο τους, να μην μπορούν να συνυπάρξουν σε μια κοινότητα, ή πολλές φορές οι γονείς μεταφέρουν πως θα ήθελαν να το χειριστούν αυτό το θέμα ή μπορεί να θέλουν να κάνουν πως δεν συμβαίνει τίποτα.

2) Έξι παιδαγωγοί πιστεύουν ότι το πένθος είναι ένα δύσκολο θέμα και ότι οι παιδαγωγοί δεν ξέρουν τον τρόπο να προσεγγίσουν το συγκεκριμένο θέμα στην τάξη. Ίσως επίσης να μην θέλουν ή να μην μπορούν και οι ίδιοι οι παιδαγωγοί να έρθουν αντιμέτωποι με τα δικά τους βιώματα. Γενικά, πιστεύουν ότι πρέπει οι παιδαγωγοί να εξηγούν στα παιδιά τέτοιου είδους θέματα, αλλά πιστεύουν ότι είναι ένα δύσκολο θέμα όσον αφορά την κατανόησή του από τα παιδιά. Το πένθος είναι ένα δύσκολο θέμα να το διαχειριστούν οι ίδιοι ως ενήλικες, πόσο μάλλον να το μεταφέρουν στην τάξη και στα παιδιά.

3) Τρεις παιδαγωγοί αναφέρουν ότι ίσως οι ίδιοι οι παιδαγωγοί να έχουν βιώσει κάποια κακή εμπειρία ή προσωπικά τραύματα, είτε ως παιδιά είτε ως ενήλικες και να μην μπορούν και οι ίδιοι να διαχειριστούν το πένθος και κατ' επέκταση να μην μπορούν να το μεταφέρουν το θέμα στα παιδιά με ήρεμο τρόπο.

4) Πέντε παιδαγωγοί εξέθεσαν την άποψη ότι δεν υπάρχει καθοδήγηση και γνώσεις από τις σπουδές των παιδαγωγών. Η έλλειψη κατάρτισης ή επιμόρφωσης μέσω σεμιναρίων είναι ένα μεγάλο ζήτημα που συμβάλλει στη δυσκολία των παιδαγωγών να θίξουν ζητήματα πένθους στην προσχολική τάξη. Στην Ελλάδα δεν υπάρχει από τις αρμόδιες υπηρεσίες ή το υπουργείο,

επιμόρφωση γι' αυτό το θέμα ειδικά, ούτε και γενικά για όλα τα θέματα που μπορούν να προκύψουν στον προσχολικό χώρο. Ο κάθε παιδαγωγός θα πρέπει από μόνος του να αποφασίσει να παρακολουθήσει κάποιο σεμινάριο, που θα τον βοηθήσει να διαχειριστεί αυτές τις καταστάσεις.

5) Ένας παιδαγωγός αναφέρει ότι πρέπει να παρέχεται συμβουλευτική είτε από ψυχολόγους είτε μέσω σεμιναρίων. Δυστυχώς, δεν υπάρχει ανάλογη εκπαίδευση ούτε από τη σχολή, και θα έπρεπε να υπάρχει συγκεκριμένη εκπαίδευση για να μπορούν οι παιδαγωγοί να υποστηρίξουν τα παιδιά και να διαχειριστούν αποτελεσματικά θέματα απώλειας και πένθους. Επιπλέον, πολλές φορές οι παιδαγωγοί δεν έχουν λύσει δικά τους προσωπικά πένθη, με αποτέλεσμα να δυσκολεύονται να σταθούν δίπλα στα παιδιά.

6) Ένας παιδαγωγός αναφέρει ότι πολλές φορές οι παιδαγωγοί αφήνουν αυτά τα θέματα να τα διαχειριστούν αποκλειστικά οι ψυχολόγοι και αναμένοντας να υπάρχει κάποια καθοδήγηση από αυτούς προς τους παιδαγωγούς. Οι παιδαγωγοί διαβάζουν μόνο μια ιστορία για κάποιο σκυλάκι ή γατάκι που πρόκειται να φύγει από τη ζωή και το πώς αντιμετωπίζουν μια τέτοια κατάσταση.

7) Ένας παιδαγωγός εξέφρασε την άποψη ότι θεωρείται ένα οικογενειακό θέμα και οι παιδαγωγοί διστάζουν να θίξουν το θέμα του πένθους ή μπορεί κάποιοι γονείς να μην είναι δεκτικοί, γεγονός που δυσχεραίνει τη συνεργασία μεταξύ παιδαγωγού και γονέα.

8) Ένας παιδαγωγός παραθέτει την άποψη ότι οι παιδαγωγοί δεν έχουν εξοικειωθεί με αυτό το θέμα.

9) Ένας παιδαγωγός παραθέτει την άποψη ότι δεν γνωρίζει τον λόγο για τον οποίο δυσκολεύονται οι παιδαγωγοί να θίξουν ζητήματα πένθους, ενδεχομένως αυτό να σχετίζεται με την προσωπική εμπειρία του κάθε παιδαγωγού.

10) Ένας παιδαγωγός ανέφερε ότι δεν του έχει συμβεί στα τόσα χρόνια εμπειρίας του να δυσκολευτεί κάποιος παιδαγωγός στη διαχείριση ζητημάτων πένθους.

Να αναφερθεί ότι 5 παιδαγωγοί εξέφρασαν την ίδια άποψη σε δύο κατηγορίες από τις παραπάνω. Πιο συγκεκριμένα, ο συμμετέχων Σ4 ανέφερε ότι το πένθος αποτελεί και θέμα ταμπού και σχετίζεται με τα προσωπικά τραύματα που έχουν οι παιδαγωγοί. Ο συμμετέχων Σ5 πιστεύει ότι έχει σχέση με τα προσωπικά βιώματα των παιδαγωγών και ότι η δυσκολία προέρχεται από την έλλειψη κατάρτισης πάνω στο συγκεκριμένο θέμα. Ο συμμετέχων Σ7 παρέθεσε την άποψη ότι είναι ένα θέμα ταμπού και ένα θέμα δύσκολο, γιατί δεν γνωρίζουν οι παιδαγωγοί πώς να το προσεγγίσουν. Ο συμμετέχων Σ9 ανέφερε και ότι είναι ένα δύσκολο θέμα και ότι δεν υπάρχει καθοδήγηση και κατάρτιση των παιδαγωγών. Ο συμμετέχων Σ20 ανέφερε ότι είναι ένα θέμα ταμπού και ότι δεν υπάρχει κατάρτιση στο συγκεκριμένο θέμα.

Συνοπτικά, από την έρευνα παρατηρείται ότι οι παιδαγωγοί κυρίως θεωρούν το θέμα του πένθους ότι είναι ένα δύσκολο θέμα για να το θίξουν στην προσχολική τάξη και αποτελεί ένα θέμα ταμπού που οι παιδαγωγοί δυσκολεύονται να το διαχειριστούν. Επιπλέον, από την έρευνα διαφαίνεται η έλλειψη γνώσης, κατάρτισης και καθοδήγησης από τους αρμόδιους φορείς για το συγκεκριμένο θέμα. Σύμφωνα με την βιβλιογραφία (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015) όλες οι απόψεις είναι θεμιτές και αντικατοπτρίζουν προσωπικές αντιλήψεις των παιδαγωγών.

Επίσης, μέσω της έβδομης ερώτησης της συνέντευξης, που αφορούσε το αν θεωρούν σωστό οι παιδαγωγοί να εξηγούν στα παιδιά, εφόσον ερωτηθούν, διαδικασίες όπως η κηδεία και η ταφή, καθώς και αν πιστεύουν ότι πρέπει να πηγαίνουν τα παιδιά στις κηδείες ή αν είναι κάτι απαγορευτικό (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015) παρατηρήθηκε ότι όλοι οι παιδαγωγοί συμφωνούν ότι θα πρέπει να εξηγούν στα παιδιά, εφόσον ερωτηθούν, τέτοιες διαδικασίες. Ωστόσο, στο δεύτερο υποερώτημα φαίνεται ότι η πλειοψηφία των παιδαγωγών του δείγματος (13 παιδαγωγοί), θεωρεί ότι πρέπει τα παιδιά να πηγαίνουν στις κηδείες, εάν το επιθυμούν τα ίδια και εφόσον τους εξηγήσουν τι θα συναντήσουν στην τελετή, ώστε τα παιδιά να είναι προετοιμασμένα. Αντίθετα, 7 παιδαγωγοί από το δείγμα της έρευνας θεωρούν ότι είναι απαγορευτικό για τα παιδιά να πηγαίνουν στις κηδείες ή θεωρούν ότι πρέπει να πηγαίνουν σε μεγαλύτερη ηλικία και όχι στην προσχολική.

Μέσω της όγδοης ερώτησης της συνέντευξης για το αν πιστεύουν οι παιδαγωγοί ότι οι εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος» είναι απαγορευτικές για να εκφράσουν την απώλεια σε ένα παιδί ή αν προτιμούν εκφράσεις όπως «έφυγε», «κοιμήθηκε/έκλεισε τα μάτια», «πήγε ταξίδι», «πήγε στον ουρανό. Τον/την πήρε ο Θεούλης κοντά του» σύμφωνα με τη βιβλιογραφία (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015), παρατηρήθηκε ότι:

α) Σχετικά με το ερώτημα αν οι εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος» είναι απαγορευτικές για να εκφράσουν οι παιδαγωγοί την απώλεια σε ένα παιδί, αναφέρονται τα εξής:

- οχτώ παιδαγωγοί θα χρησιμοποιούσαν τις εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος» και δεν τις θεωρούν απαγορευτικές,
- έξι παιδαγωγοί πιστεύουν ότι ναι μεν θα χρησιμοποιούσαν τις εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος», αλλά μετά θα απάλυναν την ένταση των παραπάνω εκφράσεων με τις λέξεις «έφυγε», «κοιμήθηκε/έκλεισε τα μάτια», «πήγε στον ουρανό», «Τον/την πήρε ο Θεούλης κοντά του»,
- τέσσερις παιδαγωγοί πιστεύουν ότι είναι απαγορευτικές οι εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος». Θα εξηγούσαν την έκφραση «πέθανε» με τις άλλες εκφράσεις: «έφυγε», «κοιμήθηκε/έκλεισε τα μάτια», «πήγε στον ουρανό», «Τον/την πήρε ο Θεούλης κοντά του»,

- ένας παιδαγωγός πιστεύει ότι όλες οι λέξεις δεν είναι απαγορευτικές, είναι ρήματα που δηλώνουν μια κατάσταση,
- ένας παιδαγωγός αναφέρει ότι θα χρησιμοποιούσε το «πέθανε» ή «θάνατος» αν τις έλεγε πρώτα το παιδί, ουσιαστικά αν άνθρωποι από το οικογενειακό του περιβάλλον είχαν χρησιμοποιήσει ήδη αυτές τις εκφράσεις (βλ. Πίνακα 1).

Πίνακας 1. Προτιμήσεις παιδαγωγών για τη χρήση εκφράσεων «πέθανε» ή «θάνατος», ώστε να εκφράσουν την απώλεια σε ένα παιδί.

Συμμετέχοντες παιδαγωγοί	Απόψεις παιδαγωγών σχετικά με τις εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος»
Σ4, Σ5, Σ9, Σ10, Σ13, Σ18, Σ19, Σ20	Θα χρησιμοποιούσαν τις εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος» και δεν είναι απαγορευτικές.
Σ3, Σ6, Σ7, Σ14, Σ15, Σ16	Πιστεύουν ότι μπορεί να ειπωθούν οι εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος», αλλά μετά να μαλακώνει η ένταση των παραπάνω λέξεων μέσω των εκφράσεων «έφυγε», «κοιμήθηκε», «έκλεισε τα μάτια», «πήγε στον ουρανό», «τον/την πήρε ο Θεούλης κοντά του».
Σ1, Σ8, Σ11, Σ12	Πιστεύουν ότι οι εκφράσεις «πέθανε» και «θάνατος» είναι απαγορευτικές. Θα εξηγούσαν το «πέθανε» με τις εκφράσεις «έφυγε», «κοιμήθηκε», «έκλεισε τα μάτια», «πήγε στον ουρανό», «τον/την πήρε ο Θεούλης κοντά του».
Σ2	Πιστεύει ότι όλες οι εκφράσεις δεν είναι απαγορευτικές, γιατί δηλώνουν μια κατάσταση
Σ17	Πιστεύει ότι θα έλεγε την έκφραση «πέθανε» ή «θάνατος», αν το ανέφερε πρώτα το παιδί και του ήταν οικεία η έκφραση από το οικογενειακό περιβάλλον.

β) Σχετικά με το ερώτημα αν οι παιδαγωγοί προτιμούν εκφράσεις όπως «έφυγε», «κοιμήθηκε/έκλεισε τα μάτια», «πήγε ταξίδι», «πήγε στον ουρανό. Τον/την πήρε ο Θεούλης κοντά του» για να εκφράσουν την απώλεια σε ένα παιδί αναφέρονται τα εξής:

- επτά παιδαγωγοί πιστεύουν ότι θα χρησιμοποιούσαν τις εκφράσεις «τον πήρε ο Θεούλης» και «πήγε στον ουρανό κοντά στον Θεό», για να εκφράσουν την απώλεια σε ένα παιδί,
- έξι παιδαγωγοί θα προτιμούσαν την έκφραση «έφυγε», για να εκφράσουν την απώλεια σε ένα παιδί,
- έξι παιδαγωγοί θα χρησιμοποιούσαν τις εκφράσεις «κοιμήθηκε» και «έκλεισε τα μάτια» για να εκφράσουν την απώλεια σε ένα παιδί,
- οχτώ παιδαγωγοί δεν θα χρησιμοποιούσαν τις εκφράσεις «έφυγε», «κοιμήθηκε/έκλεισε τα μάτια», «πήγε ταξίδι», «πήγε στον ουρανό. Τον/την πήρε ο Θεούλης κοντά του» για να εκφράσουν την απώλεια σε ένα παιδί,
- ένας παιδαγωγός θα χρησιμοποιούσε όλες τις εκφράσεις, χωρίς διάκριση, για να εκφράσει την απώλεια σε ένα παιδί,

- ένας παιδαγωγός δεν θα χρησιμοποιούσε τις εκφράσεις «πήγε στον ουρανό» και «Τον/την πήρε ο Θεούλης κοντά του»,
- όλοι οι παιδαγωγοί απορρίπτουν την έκφραση «πήγε ταξίδι». (βλ. Πίνακα 2)

Πίνακας 2. Προτιμήσεις παιδαγωγών για τη χρήση των εκφράσεων «έφυγε», «κοιμήθηκε/έκλεισε τα μάτια», «πήγε ταξίδι», «πήγε στον ουρανό. Τον/την πήρε ο Θεούλης κοντά του», ώστε να εκφράσουν την απώλεια σε ένα παιδί.

Συμμετέχοντες παιδαγωγοί	Απόψεις παιδαγωγών σχετικά με τις εκφράσεις «έφυγε», «κοιμήθηκε/έκλεισε τα μάτια», «πήγε ταξίδι», «πήγε στον ουρανό», «Τον/την πήρε ο Θεούλης κοντά του».
Σ1, Σ3, Σ6, Σ11, Σ15, Σ16, Σ17	Προτιμούν τις εκφράσεις «τον/την πήρε ο Θεούλης» και «πήγε στον ουρανό κοντά στο Θεό».
Σ3, Σ7, Σ8, Σ11, Σ16, Σ14	Προτιμούν την έκφραση «έφυγε».
Σ6, Σ8, Σ12, Σ15, Σ16, Σ14	Προτιμούν τις εκφράσεις «κοιμήθηκε», «έκλεισε τα μάτια».
Σ4, Σ5, Σ9, Σ10, Σ13, Σ18, Σ19, Σ20	Δεν προτιμούν τις εκφράσεις «έφυγε», «κοιμήθηκε/έκλεισε τα μάτια», «πήγε ταξίδι», «πήγε στον ουρανό», «Τον/την πήρε ο Θεούλης κοντά του».
Σ2	Πιστεύει ότι όλες οι εκφράσεις πρέπει να χρησιμοποιούνται.
Σ14	Δεν προτιμά τις εκφράσεις «πήγε στον ουρανό» και «τον/την πήρε ο Θεούλης κοντά του».
Σ1, Σ2, Σ3, Σ4, Σ5, Σ6, Σ7, Σ8, Σ9, Σ10, Σ11, Σ12, Σ13, Σ14, Σ15, Σ16, Σ17, Σ18, Σ19, Σ20	Δεν προτιμούν την έκφραση «πήγε ταξίδι».

Συμπερασματικά, η πλειοψηφία των παιδαγωγών θα προτιμούσε τις εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος» για να εκφράσει την απώλεια σε ένα παιδί. Μια μεγάλη μερίδα παιδαγωγών προτείνει τη χρήση ενός συνδυασμού όλων των εκφράσεων που προαναφέρθηκαν για να εκφράσουν την απώλεια σε ένα παιδί. Ωστόσο, όλοι οι παιδαγωγοί συμφωνούν ότι δεν θα επέλεγαν την έκφραση «πήγε ταξίδι» για να εκφράσουν την απώλεια σε ένα παιδί.

Μέσω της ένατης ερώτησης της συνέντευξης, εάν το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού σε περιστατικά απώλειας, ενημερώνει τους παιδαγωγούς και αν συνεργάζεται για την καλύτερη αντιμετώπιση της απώλειας του παιδιού ή αν προσπαθεί να κρύψει παρόμοια περιστατικά από φόβο, ντροπή ή επειδή δεν μπορούν να τα διαχειριστούν ούτε οι ίδιοι ως γονείς (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015) παρατηρήθηκε το εξής:

- τρεις παιδαγωγοί δεν γνώριζαν τι να απαντήσουν στην ερώτηση, γιατί δεν έχουν διαχειριστεί κάποιο ανάλογο περιστατικό,
- έξι παιδαγωγοί πιστεύουν ότι οι γονείς κρύβουν παρόμοια περιστατικά από φόβο, ντροπή ή επειδή δεν μπορούν να τα διαχειριστούν ούτε οι ίδιοι ως γονείς,
- εννιά παιδαγωγοί πιστεύουν ότι οι γονείς ενημερώνουν τους παιδαγωγούς για περιστατικά απώλειας και συνεργάζονται για την καλύτερη αντιμετώπιση της απώλειας του παιδιού,

- δύο παιδαγωγοί πιστεύουν ότι οι γονείς προτιμούν να μην εμπλέξουν τους παιδαγωγούς στην αντιμετώπιση της απώλειας του παιδιού τους, αλλά να στραφούν αποκλειστικά στους παιδοψυχολόγους για την επίλυση του θέματος. (βλ. Πίνακα 3)

Πίνακας 3. Απόψεις παιδαγωγών σχετικά με το αν πιστεύουν ότι το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού σε περιστατικά απώλειας, ενημερώνει τους παιδαγωγούς και αν συνεργάζεται για την καλύτερη αντιμετώπιση της απώλειας του παιδιού ή αν προσπαθεί να κρύψει παρόμοια περιστατικά από φόβο, ντροπή ή επειδή δεν μπορούν να τα διαχειριστούν ούτε οι ίδιοι ως γονείς.

Συμμετέχοντες παιδαγωγοί	Απόψεις παιδαγωγών
Σ1, Σ2, Σ16	Δεν γνωρίζουν, γιατί δεν έχουν διαχειριστεί κάποιο περιστατικό πένθους.
Σ3, Σ4, Σ7, Σ14, Σ18, Σ20	Πιστεύουν ότι οι γονείς κρύβουν παρόμοια περιστατικά από φόβο, ντροπή ή επειδή δεν μπορούν να τα διαχειριστούν ούτε οι ίδιοι ως γονείς.
Σ5, Σ6, Σ9, Σ10, Σ12, Σ15, Σ17, Σ19	Ενημερώνονται και συνεργάζονται με το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού σε περιστατικά απώλειας για την καλύτερη αντιμετώπιση της απώλειας του παιδιού.
Σ13, Σ18	Οι γονείς πιστεύουν ότι είναι αποκλειστική αρμοδιότητα των παιδοψυχολόγων να βοηθήσουν τα παιδιά που πενθούν και δεν εμπλέκουν τους παιδαγωγούς.

Συμπερασματικά, οι παιδαγωγοί πιστεύουν ότι οι γονείς ενημερώνουν και συνεργάζονται σε περιστατικά απώλειας για την καλύτερη αντιμετώπιση της απώλειας του παιδιού.

Μέσω της δέκατης ερώτησης της συνέντευξης που αναφέρεται στο αν οι παιδαγωγοί γνωρίζουν κάποιο εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015; Μελίσοβα, Η Αντιμετώπιση του Πένθους στην Προσχολική Ηλικία, 2015; Νοιάζομαι για το παιδί μου Prolipsis) παρατηρείται ότι:

- εφτά παιδαγωγοί γνωρίζουν κάποιο εκπαιδευτικό υλικό κυρίως κάποιο παραμύθι,
- τρεις παιδαγωγοί δεν γνωρίζουν κάποιο σχετικό εκπαιδευτικό υλικό,
- δέκα παιδαγωγοί γνωρίζουν ως εκπαιδευτικό υλικό κάποια παραμύθια και αναφέρουν και μερικούς τίτλους όπως «Αντίο παππού», «Ο παππούς έφυγε», «Το ψαράκι έφυγε». Επίσης, οι παιδαγωγοί μπορούν να δημιουργήσουν κάποιο κουκλοθέατρο, πιστεύοντας ότι θα βοηθούσε το συμβολικό παιχνίδι, ή να προβάλλουν κάποιο σχετικό βίντεο για την απώλεια και να συζητήσουν για το θέμα του πένθους,
- ένας παιδαγωγός αναφέρει ως εκπαιδευτικό υλικό τη δημιουργία ενός project που να επικεντρώνεται στο συγκεκριμένο θέμα και για την αναγνώριση και επεξεργασία των συναισθημάτων, προτείνοντας να παίξουν τα παιδιά με τις δραστηριότητες «τα μαξιλάρια

των συναισθημάτων» και τη «χύτρα των συναισθημάτων». Επίσης, ο παιδαγωγός αναφέρει ότι θα μπορούσε στην τάξη γίνει συζήτηση για τον κύκλο της ζωής μέσα από παραμύθια και διάφορες άλλες δράσεις, ώστε να βοηθηθούν τα παιδιά να κατανοήσουν την έννοια της απώλειας και του θανάτου. Ο παιδαγωγός μπορεί να μιλήσει για τις προσωπικές του απώλειες και να μοιραστεί τα συναισθήματα που βίωσε με τα παιδιά, να προβληθεί κάποιο βίντεο σχετικά με την αντιμετώπιση του θανάτου σε άλλες χώρες του κόσμου, να τονιστούν οι διαφορές ανάμεσα στο τι γινόταν στο παρελθόν και τι γίνεται τώρα στο παρόν, και τέλος επισημαίνει ότι μέσα από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης προβάλλονται τέτοιου είδους θέματα και θα μπορούσαν να δουν ίσως κάτι σχετικό. Τα παιδιά χρειάζονται στήριξη από τους παιδαγωγούς και να νιώσουν ότι ο θάνατος δεν μπορεί να συμβεί μόνο σε αυτά, αλλά σε όλους. (βλ. Πίνακα 4)

Πίνακας 4. Γνώσεις παιδαγωγών σε σχέση με το κατάλληλο εκπαιδευτικό υλικό που θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη.

Συμμετέχοντες παιδαγωγοί	Εκπαιδευτικό υλικό
Σ2, Σ3, Σ9, Σ15, Σ17, Σ18, Σ20	Γνωρίζουν κάποιο εκπαιδευτικό υλικό κυρίως κάποιο παραμύθι.
Σ2, Σ9, Σ15	Δεν γνωρίζουν κάποιο σχετικό εκπαιδευτικό υλικό.
Σ1, Σ4, Σ6, Σ7, Σ8, Σ10, Σ11, Σ13, Σ16, Σ19	<ul style="list-style-type: none"> • Παραμύθια όπως «Αντίο παππού», «Ο παππούς έφυγε», «Το ψαράκι έφυγε» • κουκλοθέατρο • συμβολικό παιχνίδι • βίντεο για την απώλεια και να συζητήσουν για το θέμα του πένθους
Σ5	<ul style="list-style-type: none"> • project για το πένθος • project για την αναγνώριση και επεξεργασία των συναισθημάτων • παιχνίδια «τα μαξιλάρια των συναισθημάτων» και «η χύτρα των συναισθημάτων» • project για τον κύκλο της ζωής μέσα από παραμύθια και διάφορες άλλες δράσεις • αναφορά σε προσωπικές απώλειες και συναισθήματά • βίντεο με το θάνατο σε άλλες χώρες του κόσμου, τι γινόταν στο παρελθόν και τι γίνεται τώρα • στα μέσα μαζικής ενημέρωσης προβάλλονται τέτοιου είδους θέματα • συζήτηση

Συμπερασματικά, ένας παιδαγωγός ανέφερε το μεγαλύτερο μέρος του εκπαιδευτικού υλικού, δέκα παιδαγωγοί γνώριζαν επαρκές εκπαιδευτικό υλικό, επτά παιδαγωγοί γνώριζαν μόνο παραμύθια ως εκπαιδευτικό υλικό και, τέλος, τρεις παιδαγωγοί δεν γνώριζαν καθόλου κάποιο σχετικό εκπαιδευτικό υλικό. Παρατηρείται ότι υπάρχει σχετική έλλειψη γνώσης ως προς το

εκπαιδευτικό υλικό που σχετίζεται με την απώλεια και το πένθος των παιδιών προσχολικής ηλικίας.

Μέσω της εντέκατης ερώτησης της συνέντευξης που αφορούσε τις Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας και το κατά πόσο συμβάλλουν στην κατανόηση της απώλειας στα παιδιά (Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015), παρατηρήθηκε ότι:

- Ένας παιδαγωγός ανέφερε ότι δεν συμβάλει η τεχνολογία στην κατανόηση του πένθους στην προσχολική τάξη.
- Τέσσερις παιδαγωγοί ανέφεραν ότι δεν γνωρίζουν αν η τεχνολογία βοηθάει σ' αυτό το θέμα και ότι δεν έχουν συναντήσει κάποιο εκπαιδευτικό υλικό μέσω της τεχνολογίας.
- Εννιά παιδαγωγοί ανέφεραν ότι η τεχνολογία έχει μπει δυναμικά στη ζωή μας και υπέθεσαν ότι θα υπάρχει σίγουρα κάποιο βίντεο για την προσέγγιση του πένθους, κάποια πλατφόρμα ενημέρωσης και διάδρασης των παιδιών με παιχνίδια τεχνολογίας, αλλά χωρίς ωστόσο να γνωρίζουν κάτι συγκεκριμένο.
- Ένας παιδαγωγός παραθέτει την άποψη ότι η τεχνολογία έχει σημειώσει αλματώδη εξέλιξη, ειδικά μετά τον Covid-19, όταν τα παιδιά εξοικειώθηκαν περισσότερο με την τεχνολογία. Μέσω e-books, τεχνολογικών παιχνιδιών και άλλων εφαρμογών, τα παιδιά έχουν την ευκαιρία να εκφράσουν τα συναισθήματά τους. Γενικά, υπάρχουν πολλές τεχνολογικές εφαρμογές που μπορούν να συμβάλλουν στη διαχείριση των συναισθημάτων των παιδιών.
- Ένας παιδαγωγός εξέφρασε την άποψη ότι η πρόσβαση στη γνώση μέσω εικόνας, ήχου, οπτικών κειμένων, επικοινωνίας των ανθρώπων γενικά συμβάλλει στην κατανόηση του πένθους των παιδιών, η προσοχή των παιδιών επικεντρώνεται καλύτερα μέσω της τεχνολογίας και τονώνεται το ενδιαφέρον τους.
- Δύο παιδαγωγοί ανέφεραν ότι η τεχνολογία μπορεί να προσαρμοστεί σε όλα τα project με κάποιο οπτικοακουστικό υλικό, αλλά δεν γνωρίζει κάποιο συγκεκριμένο υλικό.
- Ένας παιδαγωγός ανέφερε ότι θα βοηθούσε κάποια ταινία μικρού μήκους σχετική με την απώλεια και το πένθος.
- Ένας παιδαγωγός εξέφρασε την άποψη ότι ναι μεν η τεχνολογία συμβάλλει θετικά στην κατανόηση της απώλειας των παιδιών, ωστόσο θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και το πώς ο παιδαγωγός θα διαχειριστεί την τεχνολογία και το πόσο ενημερωμένοι είναι οι παιδαγωγοί για αυτό το θέμα (βλ. Πίνακα 5).

Πίνακας 5. Συμβολή των Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ) στην κατανόηση της απώλειας στα παιδιά.

Συμμετέχοντες παιδαγωγοί	Συμβολή των Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ) στην κατανόηση της απώλειας στα παιδιά.
Σ1	Δεν συμβάλλει.
Σ8, Σ12, Σ17, Σ18	Δεν γνωρίζουν αν η τεχνολογία βοηθάει σ' αυτό το θέμα και δεν έχουν συναντήσει κάποιο εκπαιδευτικό υλικό μέσω τεχνολογίας.
Σ2, Σ3, Σ7, Σ9, Σ13, Σ14, Σ15, Σ16, Σ20	<ul style="list-style-type: none"> • Βίντεο για την προσέγγιση του θέματος • Πλατφόρμες ενημέρωσης • Δραστηριότητες με διά δράση των παιδιών μέσω τεχνολογίας • Δεν γνωρίζουν κάποια συγκεκριμένη εφαρμογή
Σ4	<ul style="list-style-type: none"> • e-book • παιχνίδια συναισθημάτων μέσω τεχνολογίας
Σ5	<ul style="list-style-type: none"> • Πρόσβαση στη γνώση μέσω εικόνας, ήχου, οπτικών κειμένων • Επικοινωνία • Επικεντρώνεται η προσοχή των παιδιών μέσω ΤΠΕ • Τονώνεται το ενδιαφέρον των παιδιών
Σ6, Σ19	<ul style="list-style-type: none"> • Οπτικοακουστικό υλικό • Project • Δεν γνωρίζουν συγκεκριμένο τεχνολογικό υλικό
Σ11	<ul style="list-style-type: none"> • Ταινία μικρού μήκους
Σ10	<ul style="list-style-type: none"> • Θετική συμβολή της τεχνολογίας στην κατανόηση της απώλειας των παιδιών • Ενημέρωση παιδαγωγών για θέματα τεχνολογίας • Σωστή διαχείριση της τεχνολογίας από τους παιδαγωγούς

Συνοψίζοντας, οι περισσότεροι παιδαγωγοί είναι υπέρμαχοι των Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνίας όσον αφορά τη συμβολή τους στην κατανόηση της απώλειας από τα παιδιά. Ωστόσο, αν και όλοι οι παιδαγωγοί γνωρίζουν γενικά πώς μπορεί η τεχνολογία να συνεισφέρει σε όλα τα project στον παιδικό σταθμό, αλλά θα πρέπει να υπάρχει ανάγκη για περισσότερη ενημέρωση με συγκεκριμένο τεχνολογικό υλικό που σχετίζεται με την κατανόηση της απώλειας από τα παιδιά.

Μέσω της δωδέκατης ερώτησης της συνέντευξης που αφορά το ενδιαφέρον των γονέων να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς στην αντιμετώπιση του πένθους του παιδιού τους, παρατηρήθηκε ότι:

- Οχτώ παιδαγωγοί αναφέρουν ότι έχουν κάποιους ενδιασμούς σχετικά με αυτήν την ερώτηση, καθώς υπάρχει μια μερίδα γονέων που ενδιαφέρονται να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς για την καλύτερη διαχείριση του πένθους των παιδιών τους. Ωστόσο, υπάρχει και μια άλλη μερίδα γονέων που θεωρούν ότι οι παιδαγωγοί δεν χρειάζεται να γνωρίζουν το περιστατικό της απώλειας στην οικογένειά τους και δεν μπορούν να τους βοηθήσουν. Θεωρούν ότι είναι αποκλειστική αρμοδιότητα των γονέων και των παιδοψυχολόγων η διαχείριση για την σωστή έκβαση της κατάστασης,

- τρεις παιδαγωγοί παραθέτουν την άποψη ότι δεν ενδιαφέρονται οι γονείς να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς,
- ένας παιδαγωγός αναφέρει ότι οι γονείς ενδιαφέρονται να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς, αλλά η έλλειψη κατάρτισης των παιδαγωγών δυσχεραίνει την κατάσταση και πιστεύει ότι η διαχείριση από τους παιδοψυχολόγους θα ήταν καλύτερη για την σωστή αντιμετώπιση του πένθους,
- ένας παιδαγωγός εξέφρασε την άποψη ότι οι γονείς πρέπει πρώτα να αποδεχτούν το πένθος τους και να αναγνωρίσουν τη θετική συμβολή των παιδαγωγών στη διαχείριση του πένθους των παιδιών. Οι γονείς εμπλέκουν τους παιδαγωγούς για να μεταφέρουν μόνο το δικό τους άγχος και ανησυχία, ενώ θα πρέπει να υπάρχει αμφίδρομη επικοινωνία γονέα – παιδαγωγού για την σωστή αντιμετώπιση του πένθους (βλ. Πίνακα 6).

Πίνακας 6. Ενδιαφέρον γονέων να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς στον τρόπο που μπορούν να αντιμετωπίσουν μια απώλεια του παιδιού τους.

Συμμετέχοντες παιδαγωγοί	Ενδιαφέρον γονέων να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς στην αντιμετώπιση μιας απώλειας του παιδιού τους.
Σ1, Σ2, Σ4, Σ10, Σ15, Σ18, Σ20	<ul style="list-style-type: none"> • Κάποιοι γονείς θέλουν να τους εμπλέξουν • Κάποιοι γονείς δεν θέλουν να τους εμπλέξουν. Θεωρούν ότι την αποκλειστική αρμοδιότητα την έχουν οι γονείς και οι παιδοψυχολόγοι.
Σ3, Σ7, Σ16	<ul style="list-style-type: none"> • Δεν ενδιαφέρονται
Σ13	<ul style="list-style-type: none"> • Ενδιαφέρονται αλλά υπάρχει έλλειψη κατάρτισης από τους παιδαγωγούς και δυσχεραίνει την κατάσταση και απευθύνονται στους παιδοψυχολόγους
Σ14	<ul style="list-style-type: none"> • Γονείς – αποδοχή πένθους • Γονείς – αποδοχή της θετικής συμβολής των παιδαγωγών στη διαχείριση του πένθους • Αμφίδρομη επικοινωνία γονέα – παιδαγωγού

Συνοψίζοντας, η έρευνα δείχνει ότι οι γονείς είναι χωρισμένοι σε δύο κατηγορίες: αυτοί που εμπιστεύονται πραγματικά τους παιδαγωγούς για την αντιμετώπιση της απώλειας στα παιδιά τους και αυτοί που έχουν αμφιβολίες για την ικανότητά τους να χειριστούν τέτοια ζητήματα. Σημαντική μαρτυρία είναι όμως και η έλλειψη κατάρτισης των παιδαγωγών.

Μέσω της δέκατης τρίτης ερώτησης της συνέντευξης που αφορά τις γνώσεις και την εμπειρία των παιδαγωγών σε σχέση με τη διαχείριση του πένθους ή της απώλειας των μικρών παιδιών για το σχεδιασμό παιδαγωγικών δραστηριοτήτων και τη διαχείριση περιστατικών πένθους στην προσχολική τάξη παρατηρήθηκε ότι:

- δεκατρείς παιδαγωγοί ανέφεραν ότι υπάρχει έλλειψη εμπειρίας και γνώσεων για τη διαχείριση του πένθους των παιδιών και για το σχεδιασμό σχετικών παιδαγωγικών

δραστηριοτήτων. Υπάρχει έλλειψη επιμορφώσεων και σεμιναρίων που να σχετίζονται με το πένθος και δεν υπάρχει εκπαίδευση από τις σχολές των παιδαγωγών. Ωστόσο, στα πλαίσια της έρευνας τους δόθηκε το κίνητρο και η έμπνευση για περαιτέρω ενασχόληση με το θέμα του πένθους,

- ένας παιδαγωγός ανέφερε ότι θα κατάφερνε να διαχειριστεί μια απώλεια με την κατάλληλη βιβλιογραφία που θα του πρότειναν άλλοι συνάδελφοι,
- τέσσερις παιδαγωγοί παραθέτουν την άποψη ότι μέσα από την αγάπη, την τρυφερότητα, την ενσυναίσθηση, το ευνοϊκό κλίμα για την έκφραση των συναισθημάτων, τα παραμύθια, τη συζήτηση, τις δραστηριότητες και τις ανοιχτές κεραίες του παιδαγωγού, ώστε να αντιλαμβάνεται όλα όσα περιβάλλουν τα παιδιά, θα καταφέρουν να διαχειριστούν την απώλεια του παιδιού,
- ένας παιδαγωγός αναφέρει ότι έχει τις γνώσεις και την εμπειρία, ωστόσο, η γνώση δεν σταματάει ποτέ (βλ. Πίνακα 7).
-

Πίνακας 7. Γνώσεις και η εμπειρία των παιδαγωγών για το σχεδιασμό παιδαγωγικών δραστηριοτήτων που αφορούν τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη.

Συμμετέχοντες παιδαγωγοί	Γνώσεις και την εμπειρία των παιδαγωγών
Σ2, Σ6, Σ7, Σ9, Σ10, Σ11, Σ12, Σ13, Σ14, Σ16, Σ18, Σ19, Σ20	<ul style="list-style-type: none"> • Έλλειψη γνώσεων και εμπειρίας • Έλλειψη επιμορφώσεων και σεμιναρίων • Δεν υπάρχει εκπαίδευση από τις σχολές των παιδαγωγών • Κίνητρο – έμπνευση η συνέντευξη της παρούσας έρευνας για την ενασχόληση των παιδαγωγών με το συγκεκριμένο θέμα.
Σ8	<ul style="list-style-type: none"> • Θα κατάφερνε να διαχειριστεί μια απώλεια με την κατάλληλη εύρεση βιβλιογραφίας που θα τις πρότειναν οι συνάδελφοι παιδαγωγοί.
Σ1, Σ4, Σ8, Σ17	<p>Θα κατάφερναν να διαχειριστούν μια απώλεια μέσα από τις γνώσεις που έχουν</p> <ul style="list-style-type: none"> • με παραμύθια, • συζήτηση, • δραστηριότητες, • ευνοϊκό κλίμα για την έκφραση συναισθημάτων, • την τρυφερότητα, • την ενσυναίσθηση, • τις ανοιχτές κεραίες του παιδαγωγού, ώστε να αντιλαμβάνεται όλα όσα περιβάλλουν τα παιδιά
Σ5	Έχει γνώσεις και εμπειρία αλλά η γνώση δεν σταματάει ποτέ.

Συμπερασματικά, από την έρευνα προκύπτει ότι υπάρχει μεγάλη έλλειψη εμπειρίας και γνώσεων στους παιδαγωγούς για το σχεδιασμό παιδαγωγικών δραστηριοτήτων που αφορούν τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη. Είναι εμφανής η έλλειψη επιμορφώσεων και σεμιναρίων από δημόσιους φορείς και η επιμόρφωση των παιδαγωγών εξαρτάται από το

προσωπικό ενδιαφέρον των παιδαγωγών για να παρακολουθήσουν ιδιωτικά σχετικές επιμορφώσεις. Η διαχείριση του πένθους των παιδιών είναι ένα φλέγον θέμα για το οποίο θα έπρεπε να παρέχεται εκπαίδευση από τις σχολές των παιδαγωγών.

Μέσω της δέκατης τέταρτης ερώτησης της συνέντευξης που αφορούσε την πιθανότητα παρακολούθησης σχετικής επιμόρφωσης και την εκτίμηση της χρησιμότητάς της, παρατηρήθηκε ότι όλοι οι παιδαγωγοί, εκτός από τον συμμετέχοντα Σ15, θα παρακολουθούσαν σχετική επιμόρφωση και πιστεύοντας ότι θα τους βοηθούσε να διαχειριστούν το πένθος των παιδιών. Οι παιδαγωγοί πιστεύουν ότι κάθε γνώση από τις σύγχρονες παιδαγωγικές μεθόδους είναι σημαντική και ότι η επικύρωση των γνώσεών τους είναι χρήσιμη ιδίως όταν η γνώση αφορά τη στήριξη και διαχείριση του πένθους των παιδιών. Ο συμμετέχοντας Σ15 ίσως δεν θα παρακολουθούσε κάποια επιμόρφωση σχετική, γιατί πιστεύει ότι είναι ένα θέμα που δεν συμβαίνει συχνά στην προσχολική τάξη, ωστόσο σε περίπτωση που προέκυπτε κάποιο περιστατικό πένθους στην τάξη, ίσως να ενδιαφερόταν να επιμορφωθεί με κάποιο σεμινάριο πάνω στο συγκεκριμένο θέμα για να βοηθήσει το παιδί.

Μέσω της δέκατης πέμπτης ερώτησης της συνέντευξης που αφορούσε αν οι παιδαγωγοί είχαν να προσθέσουν κάτι επιπλέον για το συγκεκριμένο θέμα παρατηρήθηκε ότι:

- τρεις παιδαγωγοί ήθελαν να μοιραστούν ένα περιστατικό πένθους παιδιού που διαχειρίστηκαν προσωπικά,
- τρεις παιδαγωγοί ήθελαν να ευχαριστήσουν την ερευνήτρια για το θέμα της συνέντευξης στην οποία πήραν μέρος, καθώς τους έδωσε το κίνητρο για προσωπική ενασχόληση με το πώς θα μπορούσαν να βοηθήσουν τα παιδιά προσχολικής ηλικίας που πενθούν στην τάξη και να εντρυφήσουν στις δραστηριότητες που θα μπορούσαν να κάνουν στην προσχολική τάξη πάνω στο θέμα του πένθους, καθώς είναι ένα ευαίσθητο κοινωνικό θέμα,
- τρεις παιδαγωγοί ήθελαν να εστιάσουν στο θέμα της επιμόρφωσης,
- δώδεκα παιδαγωγοί δεν είχαν κάτι να προσθέσουν στο συγκεκριμένο θέμα. (βλ. Πίνακας 8)

Πίνακας 8. Πρόσθετες απόψεις των παιδαγωγών για το συγκεκριμένο θέμα.

Συμμετέχοντες παιδαγωγοί	Πρόσθετες απόψεις
Σ6,Σ10, Σ11	Προσωπικό περιστατικό πένθους παιδιών
Σ7, Σ11, Σ12	<ul style="list-style-type: none">• ήθελαν να ευχαριστήσουν την ερευνήτρια για το θέμα της συνέντευξης που πήραν μέρος,• το κίνητρο για προσωπική ενασχόληση με το πως θα μπορούσαν να βοηθήσουν τα παιδιά προσχολικής ηλικίας που πενθούν στην τάξη,• να εντρυφήσουν στις δραστηριότητες που θα μπορούσαν να κάνουν στην προσχολική τάξη πάνω στο θέμα του πένθους, καθώς είναι ένα θέμα κοινωνικό και ευαίσθητο.
Σ13,Σ14 .Σ19	Επιμόρφωση
Σ1, Σ2,Σ3, Σ4, Σ5, Σ8, Σ15,Σ16,Σ17,Σ18,Σ20	Δεν είχαν να προσθέσουν κάτι για το συγκεκριμένο θέμα.

Εν κατακλείδι, η πλειοψηφία των παιδαγωγών δεν ήθελε να προσθέσει κάτι σχετικό με το θέμα, ενώ υπήρχε μια σημαντική μερίδα παιδαγωγών που εξέφρασαν έντονο ενδιαφέρον και ήθελαν να προσθέσουν σημαντικές εμπειρίες, γνώμες και απόψεις για το θέμα του πένθους των παιδιών.

Κεφάλαιο 7: Συμπεράσματα

7.1. Προτάσεις για μελλοντική έρευνα

Μετά το πέρας της συγκεκριμένης έρευνας, θα θέλαμε να προτείνουμε ορισμένες κατευθύνσεις για μελλοντική έρευνα, καθώς το θέμα του πένθους στην προσχολική ηλικία και η διαχείριση του από τους παιδαγωγούς αποτελεί ένα εκτενές ζήτημα για περαιτέρω έρευνας και για τη διεξαγωγή περαιτέρω σημαντικών συμπερασμάτων.

Μια πρόταση για μελλοντική έρευνα θα ήταν να διερευνηθεί το κατά πόσο είναι οι παιδαγωγοί έτοιμοι να διαχειριστούν το παιδικό πένθος στην προσχολική τάξη και αν αυτή η ετοιμότητα οφείλεται σε προσωπική εμπειρία, καθώς και αν οι ίδιοι οι παιδαγωγοί έχουν βιώσει την αποδοχή του προσωπικού τους πένθους.

Επιπλέον, θα είχε ενδιαφέρον να γίνει μία, εκτενής έρευνα για το κατά πόσο είναι αποτελεσματικοί οι παιδαγωγοί στην προσχολική τάξη που έχουν βιώσει προσωπικό πένθος και σε σύγκριση με εκείνους που δεν έχουν βιώσει προσωπικό πένθος. Θα μπορούσε να γίνει αυτή η έρευνα, ώστε να μελετήσουμε αν οι παιδαγωγοί που έχουν βιώσει προσωπικό πένθος είναι αποτελεσματικότεροι στη διαχείριση του πένθους των παιδιών προσχολικής ηλικίας σε σχέση με τους παιδαγωγούς που δεν έχουν τέτοιου είδους βιώματα και αν σχετίζεται η έλλειψη προσωπικών βιωμάτων των παιδαγωγών με την αποτελεσματικότητα της διαχείρισης του πένθους

στην προσχολική τάξη. Συνεπώς, είναι σημαντικό να εξεταστεί αν η προσωπική εμπειρία πένθους των παιδαγωγών επηρεάζει τον τρόπο που αντιμετωπίζουν παρόμοια θέματα όταν προκύπτουν στην προσχολική τάξη.

Τέλος, θα μπορούσαν να διεξαχθούν έρευνες και σε άλλες βαθμίδες εκπαίδευσης, ώστε να μελετηθεί η πορεία αυτών των παιδιών που έχουν βιώσει κάποιο είδους πένθους στο παρελθόν σε μεγαλύτερες ηλικίες, με αποτέλεσμα η έρευνα να αποκτήσει ένα διαχρονικό χαρακτήρα και κατ' επέκταση θα μπορούσε να διερευνηθεί η αποτελεσματικότητα των εκπαιδευτικών άλλων βαθμίδων σε ζητήματα διαχείρισης του πένθους των παιδιών που φοιτούν στο Δημοτικό σχολείο, στο Γυμνάσιο και στο Λύκειο.

7.2. Συμπεράσματα

Μέσα από τις θεωρητικές προσεγγίσεις της παρούσας εργασίας και συνδυάζοντας τα ερευνητικά δεδομένα που προέκυψαν από την έρευνα, παρουσιάζονται οι απόψεις των παιδαγωγών των Βρεφονηπιακών και Παιδικών σταθμών του δήμου Παλλήνης, στο Ν. Αττικής.

Αυτό που προκύπτει είναι ότι το θέμα της διαχείρισης του πένθους των παιδιών της προσχολικής ηλικίας δεν έχει τύχει της δέουσας εμβάθυνσης από τους παιδαγωγούς. Παρά το γεγονός ότι αντιλαμβάνονται πως είναι ένα κοινωνικό και ευαίσθητο θέμα που χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή και λεπτούς χειρισμούς ως προς την αντιμετώπισή του, και ενώ ένα σεβαστό ποσοστό έχει διαχειριστεί περιστατικό πένθους στην προσχολική τάξη, ωστόσο δεν είναι σε θέση να γνωρίζουν επαρκώς τα στάδια του πένθους, τις κατάλληλες εκφράσεις για να αντικατοπτριστεί η απώλεια του παιδιού, καθώς και το εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη.

Σημαντικό είναι ότι οι παιδαγωγοί εξέφρασαν επαρκώς τις συνθήκες και τους τρόπους στήριξης των παιδιών που πενθούν, καθώς και τη γνώμη των γονέων του παιδιού σχετικά με το αν πρέπει να λένε την αλήθεια σε ένα παιδί για τον θάνατο κάποιου αγαπημένου προσώπου.

Σχετικά με τη συμβολή των Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ), οι περισσότεροι παιδαγωγοί είναι υπέρμαχοι της θετικής συμβολής τους στην κατανόηση της απώλειας από τα ίδια τα παιδιά. Ωστόσο, όλοι οι παιδαγωγοί γνωρίζουν γενικά πως μπορεί η τεχνολογία να συνεισφέρει σε όλα τα project στον παιδικό σταθμό, αλλά θα πρέπει να υπάρχει περισσότερη ενημέρωση με συγκεκριμένο τεχνολογικό υλικό σε σχέση με την κατανόηση της απώλειας στα παιδιά.

Επιπρόσθετα, από την έρευνα παρατηρείται ότι οι παιδαγωγοί κυρίως θεωρούν το θέμα του πένθους ότι είναι δύσκολο για να το θίξουν στην προσχολική τάξη και αποτελεί ένα θέμα ταμπού που οι παιδαγωγοί δυσκολεύονται να το διαχειριστούν. Επιπλέον, διαφαίνεται η έλλειψη

γνώσης, κατάρτισης και καθοδήγησης από τους αρμόδιους φορείς για το συγκεκριμένο θέμα. Συνεπώς, ένα ακόμη συναγόμενο συμπέρασμα είναι η αναγκαιότητα επιμόρφωσης των παιδαγωγών για ένα τόσο καίριο και ενδιαφέρον ζήτημα, στο πλαίσιο της επαγγελματικής τους ανάπτυξης, προάγοντας με αυτόν τον τρόπο την ποιότητα του παιδαγωγικού τους έργου. Πέρα από το ζήτημα της προσωπικής ευθύνης του κάθε παιδαγωγού, συνυπολογίζεται και η υποχρέωση των αρμόδιων φορέων να συνδράμουν προς όφελος της παιδείας και της κοινωνίας.

Εν συνεχεία, παρατηρείται από την έρευνα ότι οι γονείς διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: εκείνους που εμπιστεύονται πραγματικά τους παιδαγωγούς και εκείνους που έχουν κάποιες αμφιβολίες για το έργο τους, όσον αφορά την αντιμετώπιση μιας απώλειας στα παιδιά τους. Συνεπώς, η κατάρτιση των παιδαγωγών είναι μονόδρομος για την εξάλειψη τέτοιων αμφιβολιών, που στιγματίζουν το παιδαγωγικό έργο των παιδαγωγών. Η συνεργασία γονέων, παιδαγωγών και παιδοψυχολόγων είναι το κλειδί της επιτυχίας για την ουσιαστική διαχείριση του πένθους στα παιδιά προσχολικής ηλικίας.

Θετικό βήμα, σύμφωνα με την έρευνα, είναι ότι η πλειοψηφία των γονέων ενημερώνουν και συνεργάζονται σε περιστατικά απώλειας για την καλύτερη αντιμετώπιση της απώλειας του παιδιού.

Τέλος, από την έρευνα παρατηρήθηκε ότι όλοι οι παιδαγωγοί συμφωνούν πως πρέπει να εξηγούν στα παιδιά, εφόσον ερωτηθούν, για διαδικασίες όπως η κηδεία και η ταφή. Επιπρόσθετα, η πλειοψηφία των παιδαγωγών θεωρεί ότι πρέπει τα παιδιά να πηγαίνουν στις κηδείες, εάν το επιθυμούν τα ίδια και εφόσον τους εξηγήσουν οι γονείς και παιδαγωγοί τι θα συναντήσουν στην τελετή, ώστε τα παιδιά να μην τρομάξουν. Μέσα από αυτές τις απόψεις, παρατηρείται η θεμιτή τάση να συμπεριφερόμαστε στα παιδιά με τον τρόπο που τους αξίζει, μιλώντας με ειλικρίνεια, με ενσυναίσθηση, λαμβάνοντας υπόψη την άποψη των παιδιών και παραχωρώντας τους επάξια το δικαίωμα της επιλογής του χώρου και του χρόνου, ώστε να πενθήσουν με τον ενδεδειγμένο τρόπο, διαχειρίζοντας το πένθος τους.

Επίλογος

Το θέμα της διαχείρισης του πένθους των παιδιών προσχολικής ηλικίας από τους παιδαγωγούς πρώιμης παιδικής ηλικίας, όπως αποτυπώθηκε στην παρούσα εργασία από την οπτική των παιδαγωγών που έλαβαν μέρος στην έρευνα, αποτελεί ένα ενδιαφέρον ζήτημα που επιδέχεται περαιτέρω διερεύνηση με προεκτάσεις, προκειμένου όλοι οι παιδαγωγοί πρώιμης παιδικής ηλικίας να στρέψουν το ενδιαφέρον τους σε περαιτέρω εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη, καθώς ο παιδικός σταθμός είναι το δεύτερο βασικό πλαίσιο των παιδιών μετά την οικογένεια.

Η εξάλειψη παρωχημένων αντιλήψεων ότι το πένθος είναι ένα θέμα που δεν συμβαίνει συχνά στον προσχολικό χώρο δυσκολεύει τους παιδαγωγούς, ακόμα και μόνο με το άκουσμα του θέματος. Τέλος, η απαλοιφή των προκαταλήψεων για την αποκλειστική αντιμετώπιση του πένθους των παιδιών από τους γονείς και τους παιδοψυχολόγους, είναι το κλειδί της επιτυχίας για να αντιληφθούμε ότι ο ρόλος του παιδαγωγού πρώιμης παιδικής ηλικίας είναι να κατανοεί τη συμπεριφορά του παιδιού στην προσχολική τάξη, καθώς το παιδί περνάει πολύ χρόνο της ζωής του εκεί και να συνεργάζεται με τους γονείς και τους παιδοψυχολόγους για την καίρια αντιμετώπιση του θέματος. Η δημιουργία ψυχολογικά και κοινωνικά έτοιμων παιδιών απέναντι στις προκλήσεις της καθημερινότητας και η συναισθηματική ενδυνάμωση των μικρών παιδιών πρέπει να είναι το κύριο μέλημα όλων, για να δημιουργήσουμε μελλοντικά ικανούς και ενεργούς πολίτες στην κοινωνία.

Αναφορές

- Holland, J. (2008, Οκτώβριος 2). *How schools can support children who experience loss and death*. *British Journal of Guidance & Counselling*, 36:4, 411-424. doi:10.1080/03069880802364569
- Stroebe, M., Schut, H., & Stroebe, W. (2007, Δεκεμβρίου 8). *Health outcomes of bereavement Research Institute for Psychology and Health*, Utrecht University. *The Lancet* (ISSUE 9603), 1960-1973. Ανάκτηση από [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(07\)61816-9](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(07)61816-9)
- Καρατζάς, Α. Δ. (2017). *Η διαχείριση του πένθους του παιδιού στο σχολείο. Πότε Πρέπει να Πεθαίνομε;*. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Bacque, D.-F. (2007). *Πένθος και Υγεία Άλλοτε και Σήμερα* (3η εκδ.). (Χ. Ευαγγελοπούλου, (Bonanno & Kaltman, 2001)Θ. Γραμμένος, Επιμ., & Χ. Κουτρομπά, Μεταφρ.) Αθήνα: Ουμαρι.
- Bonanno, G. A., & Kaltman, S. (2001). *The varieties of grief experience*. *Clinical Psychologic Review*, Vol. 21(5), 705-734. Elsevier Science Ltd.
- Bowlby, J. (1960). *Grief and mourning in infancy and early childhood*. *The Psychoanalytic Study of the child* (15), 9-52.
- Bowlby, J. (1961). *Processes of mourning*. *International Journal of Psychoanalysis* (42), 317-340.
- Bowlby, J. (1980). *Attachment and loss. Loss: Sadness and depression*. NY: Basic books.
- Christ, G. (2010). *Children bereaved by the death of a parent*. Στο C. A. Corr, & D. E. Balk, *Children's encounters with death, bereavement and coping* (σ.σ. 169-193). NY: Springer.
- Diane, M., & Diane, L. (2000). *Bereavement: A Framework for Those Working with Children*. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, Vol. 5(4): 521–539; 014088.
- Freud, S. (1917). *Mourning and Melancholia*. PEPWeb (Volume XIV (1914-1916)), 237-258. Ανάκτηση από <http://pepweb.org/document.php?id=se.014.0237a&type=hitlist&nu...7Ctitle%2Cmourni ng%7Cviewperiod%2Cweek%7Csort%2Cauthor%2Ca#hit1>
- Herbert, M. (1996). *Supporting Bereaved and Dying Children and Their Parents*. Leicester UK: The British Psychological Society.
- Jenaro Rio, C. (2021). *Πένθος Πώς να αντιμετωπίσουμε την απώλεια*. (Ε. Δρακόπουλος, Επιμ., & Τ. Μπαριάμη, Μεταφρ.) Αθήνα: Radnet.
- Kroen, W. (2007). *Πως θα βοηθήσετε τα παιδιά να αντιμετωπίσουν έναν θάνατο*. (Ρ. Παπαδομυελάκη, Επιμ., & Μ. Παπαγιαννοπούλου, Μεταφρ.) Αθήνα: Φυτράκη Α.Ε.
- Kübler-Ross, E. (2014). *The Five Stages of Grief*. Στο *On Death and Grieving: Finding the Meaning of Grief through the Fine Stages of Loss* (σ.σ. 7-24). Νέα Υόρκη: Scribner.
- Mason, J. (2008). *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας* (6η εκδ.). (Ν. Κυριαζή, Επιμ., & Ε. Δημητριάδου, Μεταφρ.) Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.

- Morris, S. (2020). *Αντιμετωπίζοντας... την απώλεια*. (Γαλάτουλα, & Τ. Γαλάτουλα, Μεταφρ.) Great Britain: Διόπτρα.
- Nagy, M. (1948). *The Child's Theories concerning Death*. The Pedagogical Seminary and Journal of Genetic Psychology (73), 3-27. Ανάκτηση Αύγουστος 31, 2012, από <https://doi.org/10.1080/08856559.1948.10533458>
- Piaget, J. (1954). *The construction of reality in the child*. NY: Basic Books.
- Speece, M., & Brent, S. (1984). *Children's understanding of death: A review of three components of a death concept*. Child Development(55), 1671-1686.
- Starnes, D. (2022). *Μεγάλες συζητήσεις με μικρά παιδιά*. (Μ. Γονιδάκη, Επιμ., & Κ. Εμμανουηλίδου, Μεταφρ.) Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Wolfelt, A. D. (2007). *Helping Children Cope with Grief*. Routledge: Center for Loss and Life Transition. doi: <https://doi.org/10.4324/9780203767771>
- Worden, J. W. (1996). *Children and grief: When a parent dies*. Guilford Press.
- Αναγνωστοπούλου, Τ., & Χατζηνικολάου, Σ. (2015). *Το πένθος στα παιδιά. Ένας οδηγός για γονείς και εκπαιδευτικούς*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Ψυχολογίας και Υγείας.
- Δρ. Αθανασέκου, Μ., & Λεβέντη, Ε. (2022, Σεπτέμβριος). *Προσέγγιση του θανάτου μέσα από την τέχνη και το παιχνίδι στην εκπαίδευση*. Journal of Culture in Tourism, Art and Education (ISSN 2732-8511 – Vol. (2022)).
- Κουνενού, Κ. Ε. (2010). *Συμβουλευτική και θεραπεία οικογένειας Μοντέλα παρέμβασης, Νέοι τύποι οικογένειας, οικογένεια και εργασία*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Λουμάκου, Μ., & Μπρουσκέλη, Β. (2010). *Παιδί και γεγονότα ζωής Αρρώστια, Νοσηλεία, Διαζύγιο, Θάνατος*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μελίσοβα, Σ. (2015, Σεπτέμβριος 30). *Η Αντιμετώπιση του Πένθους στην Προσχολική Ηλικία*. Ανάκτηση από Aesop: <https://aesop.iep.edu.gr/node/24646>
- Μελίσοβα, Σ. (2017). *Η «Απώλεια» στην παιδική ηλικία και η αντιμετώπιση της*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Μέριμνα. (2008). *Στηρίζοντας το παιδί που θρηνεί το θάνατο αγαπημένου του προσώπου*. Μέριμνα Εταιρία για την φροντίδα παιδιών και οικογενειών στην αρρώστια και στον Θάνατο. Αθήνα.
- Μεταλληνού, Ό., Παπάζογλου, Ε., Ράλλη, Ε., Νίλσεν, Μ., Παπαδάτου, Δ., & Συμβουλευτικό Κέντρο της «Μέριμνας» -. (2004). *Διεργασία θρήνου και στήριξη παιδιού μετά το θάνατο αγαπημένου του προσώπου*. Στο Μ. Ζαφειροπούλου, & Γ. Κλεφτάρας (Επιμ.), Εφαρμοσμένη Κλινική Ψυχολογία του παιδιού (σ.σ. 435-444). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μπλάγκα, Χ. (2018). *Γι' αυτούς που μένουν...* Αθήνα: 24 γράμματα.
- Νοιάζομαι για το παιδί μου Prolipsis. (χ.χ.). *Διαχείριση απώλειας θανάτου*. Ανάκτηση από <https://noiazomai.prolepsis.gr/>

Παππά, Β. (2016). *Γονείς σε κρίση. Η διαχείριση της απώλειας και της αλλαγής*. Αθήνα: Οκτώ.

Πηγές Εικόνων

Εικόνα εξωφύλλου: [https://enallaktikidراسi.com/2021/12/penthos-paidiki-ilikia-apoleia-diaxeirisi-
paidiou/](https://enallaktikidراسi.com/2021/12/penthos-paidiki-ilikia-apoleia-diaxeirisi-paidiou/)

Εικόνα 1: Από την εικονογράφηση της ιστορίας «Ο πιο μικρός- μικρός πεταλούδος» στο 4^ο Δημοτικό Σχολείο Θεσσαλονίκης. Πηγή: Το βιβλίο της Αναγνωστοπούλου, Τ., & Χατζηνικολάου, Σ. (2015). *Το πένθος στα παιδιά. Ένας οδηγός για γονείς και εκπαιδευτικούς*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Ψυχολογίας και Υγείας.

Εικόνα 2: «Σταγονένιες» ζωές στο 31^ο Δημοτικό Σχολείο Θεσσαλονίκης: Ο χορός στο σύννεφο (αριστερά) και το κύλισμα των «σταγόνων» προς τη θάλασσα» (δεξιά). Πηγή: Το βιβλίο της Αναγνωστοπούλου, Τ., & Χατζηνικολάου, Σ. (2015). *Το πένθος στα παιδιά. Ένας οδηγός για γονείς και εκπαιδευτικούς*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Ψυχολογίας και Υγείας.

Εικόνα 3: Ο «κύκλος της ζωής» σχεδιασμένος από μαθήτρια του 31ου Δημοτικού Σχολείου Θεσσαλονίκης. Πηγή: Το βιβλίο της Αναγνωστοπούλου, Τ., & Χατζηνικολάου, Σ. (2015). *Το πένθος στα παιδιά. Ένας οδηγός για γονείς και εκπαιδευτικούς*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Ψυχολογίας και Υγείας.

Εικόνα 4: Ζωγραφιά της Κέλης από το 81^ο Δημοτικό Σχολείο Θεσσαλονίκης με θέμα «Το νεκρό χρυσόψαρο». Πηγή: Το βιβλίο της Αναγνωστοπούλου, Τ., & Χατζηνικολάου, Σ. (2015). *Το πένθος στα παιδιά. Ένας οδηγός για γονείς και εκπαιδευτικούς*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Ψυχολογίας και Υγείας.

Εικόνα 5: Ζωγραφιά παιδιών του 81ου Δημοτικού Σχολείου, που εκφράζουν τα συναισθήματά τους και επέλεξαν να διαγράψουν τη μοναξιά και τον φόβο. (Πάνω)

Τα παιδιά του 81ου Δημοτικού Σχολείου ζωγράφισαν την «πίτα των συναισθημάτων». (Κάτω)

Πηγή: Το βιβλίο της Αναγνωστοπούλου, Τ., & Χατζηνικολάου, Σ. (2015). *Το πένθος στα παιδιά. Ένας οδηγός για γονείς και εκπαιδευτικούς*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Ψυχολογίας και Υγείας.

Εικόνα 6: Ζωγραφιά Ελεάνας στον 13^ο Δημοτικό Σχολείο Καβάλας. Πηγή: Το βιβλίο της Αναγνωστοπούλου, Τ., & Χατζηνικολάου, Σ. (2015). *Το πένθος στα παιδιά. Ένας οδηγός για γονείς και εκπαιδευτικούς*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Ψυχολογίας και Υγείας.

Εικόνα 7: Ζωγραφιά με αποχαιρετιστήριο μπαλόνι από έναν μαθητή του 61^{ου} Δημοτικού Σχολείου Θεσσαλονίκης. Πηγή: Το βιβλίο της Αναγνωστοπούλου, Τ., & Χατζηνικολάου, Σ. (2015). *Το πένθος στα παιδιά. Ένας οδηγός για γονείς και εκπαιδευτικούς*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Ψυχολογίας και Υγείας.

Εικόνα 8: Αναμνήσεις από αγαπημένα πρόσωπα από μαθήτρια της Δ΄ τάξης του 61^{ου} Δημοτικού Σχολείου Θεσσαλονίκης που ζωγράφισε το καράβι των αναμνήσεων. Πηγή: Το βιβλίο της Αναγνωστοπούλου, Τ., & Χατζηνικολάου, Σ. (2015). *Το πένθος στα παιδιά. Ένας οδηγός για γονείς και εκπαιδευτικούς*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Ψυχολογίας και Υγείας.

Εικόνα 9: Τα παιδιά του 61^{ου} Δημοτικού Σχολείου Θεσσαλονίκης κατασκευάζουν το κουτί των αναμνήσεων. Πηγή: Το βιβλίο της Αναγνωστοπούλου, Τ., & Χατζηνικολάου, Σ. (2015). *Το πένθος στα παιδιά. Ένας οδηγός για γονείς και εκπαιδευτικούς*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Ψυχολογίας και Υγείας.

Παράρτημα

Οδηγός συνέντευξης

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ:

Στο πλαίσιο εκπόνησης της διπλωματικής μου εργασίας με θέμα: «Διαχείριση του πένθους των παιδιών προσχολικής ηλικίας από τους παιδαγωγούς πρώιμης παιδικής ηλικίας», ως μεταπτυχιακή φοιτήτρια του Διατμηματικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών της Σχολής Επιστημών Υγείας και Πρόνοιας και πιο συγκεκριμένα του τμήματος Βιοϊατρικών Επιστημών, της Σχολής Διοικητικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών του τμήματος Αγωγής και Φροντίδας στην Πρώιμη Παιδική Ηλικία του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής, διεξάγεται έρευνα μέσω συνεντεύξεων.

Σκοπός του ερευνητικού προγράμματος είναι η διερεύνηση των αντιλήψεων των παιδαγωγών πρώιμης παιδικής ηλικίας για τον ρόλο τους στη διαχείριση του πένθους των παιδιών προσχολικής ηλικίας, μέσα από τις απαντήσεις τους σε ερωτήσεις που θα τεθούν κατά τη διαδικασία των συνεντεύξεων.

Η συμβολή σας ως εν ενεργεία παιδαγωγού πρώιμης παιδικής ηλικίας σε επιλεγμένες περιοχές του νομού Αττικής έχει ιδιαίτερη σημασία για την ολοκλήρωση της εργασίας, διότι η άποψή σας, έτσι όπως διαμορφώνεται από την καθημερινή σας εμπειρία, θα συμβάλει στη διερεύνηση του συγκεκριμένου θέματος. Τα αναμενόμενα οφέλη της έρευνας είναι σημαντικά -σε πανελλήνιο και διεθνές επίπεδο- καθώς τα ευρήματα αναμένεται να αποτελέσουν μια ισχυρή βάση τεκμηρίωσης για νέες προσεγγίσεις, παιδαγωγικές πρακτικές και πολιτικές που σχετίζονται με το θέμα αυτό.

Πιο συγκεκριμένα, η συμμετοχή σας στην έρευνα περιλαμβάνει τις απαντήσεις σας σε συγκεκριμένες ερωτήσεις που θα σας τεθούν από την ερευνήτρια. Μέχρι την ολοκλήρωση της έρευνας, τα δεδομένα της ανάλυσης θα διατηρηθούν με όλα τα ενδεδειγμένα μέτρα ασφαλείας. Έπειτα από χρονικό διάστημα έξι μηνών από το πέρας της έρευνας (Οκτώβριος του 2025) θα

διαγραφούν, τηρώντας τα κατάλληλα μέτρα ασφαλείας για την προστασία των προσωπικών σας δεδομένων.

Για οποιαδήποτε καταγγελία σχετικά με τη διεξαγωγή της έρευνας, μπορείτε να απευθυνθείτε στην Επιτροπή Ηθικής και Δεοντολογίας της Έρευνας του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής (ethics@uniwa.gr). Για οποιαδήποτε καταγγελία σχετικά με τη διαχείριση των προσωπικών σας δεδομένων, μπορείτε να απευθυνθείτε και στον Υπεύθυνο Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής, κ. Δημήτριο Μπλέτσα (d.mpletsas@uniwa.gr). Σε περίπτωση μη επίλυσης του προβλήματός σας μπορείτε να απευθυνθείτε στην Αρχή Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων, συμπληρώνοντας το σχετικό έντυπο που βρίσκεται στην ιστοσελίδα αυτής (complaints@dpa.gr).

Πριν την έναρξη της συνέντευξης θα ενημερωθείτε αναλυτικά για τον σκοπό της έρευνας και τον εθελοντικό χαρακτήρα της συμμετοχής σας. Επίσης, θα ζητηθεί η συναίνεσή σας στην έρευνα, για την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων (δημογραφικά χαρακτηριστικά) και θα τονιστεί το δικαίωμα άρνησης ή ανάκλησης της απόφασής σας για συμμετοχή στην έρευνα, ανά πάσα στιγμή. Η συνέντευξη θα πραγματοποιηθεί ανώνυμα και τα δεδομένα θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για τους στόχους της έρευνας.

Ο χρόνος που απαιτείται για τη διεξαγωγή της συνέντευξης, η οποία περιλαμβάνει 15 ερωτήσεις (ανοιχτού τύπου) δεν υπερβαίνει τα 25 λεπτά.

Σας ευχαριστώ εκ των προτέρων για τη συνεργασία σας.

Για οποιαδήποτε επιπλέον πληροφορία ή ερώτηση, μπορείτε να επικοινωνήσετε μαζί μας:

Καλογήρου Αναστασία	anastasiakalog@yahoo.gr
Φωτεινή – Αικατερίνη Κώτη	fkoti@uniwa.gr

Οδηγός συνέντευξης

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΩΝ-ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΠΡΟΦΙΛ

Φύλο:.....

Ηλικία:.....

Εμπειρία σε έτη:.....

Μορφωτικό επίπεδο:.....

Τόπος εργασίας:

Ερωτήσεις ημιδομημένης συνέντευξης (ανοιχτού τύπου)

Με τον όρο πένθος εννοούμε το σύνολο των εκδηλώσεων που ακολουθούν μετά τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου, κατοικίδιου ή άλλη ισχυρή απώλεια, όπως το διαζύγιο των γονέων. Αυτές οι εκδηλώσεις είναι ψυχολογικές, συναισθηματικές, σωματικές και κοινωνικές (Μπλάγκα, 2018).

- 1) Ως παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας χρειάστηκε να διαχειριστείτε κάποιο περιστατικό πένθους στην προσχολική τάξη; Αν ναι, τι αφορούσε το συγκεκριμένο πένθος;
 - 2) Γνωρίζετε τα στάδια του πένθους; Αν ναι, αναφέρετε όσα γνωρίζετε.
 - 3) Ποιες συνθήκες πιστεύετε ότι βοηθούν ένα παιδί, ώστε να έχει τη δυνατότητα να πενήσει με τον ενδεδειγμένο τρόπο, είτε μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον είτε στο σχολικό;
 - 4) Πιστεύετε ότι οι γονείς πρέπει να εξηγήσουν και να πουν την αλήθεια σε ένα παιδί για τον θάνατο κάποιου αγαπημένου προσώπου; Αν ναι, γιατί το θεωρείτε σωστό;
 - 5) Με ποιους τρόπους θεωρείτε ότι επιτυγχάνεται η στήριξη του παιδιού προσχολικής ηλικίας που πενθεί; Πώς μπορεί να βοηθήσει ο παιδαγωγός;
 - 6) Από την εμπειρία σας, για ποιο λόγο πιστεύετε ότι συνάδελφοί σας παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας δυσκολεύονται να θίξουν ζητήματα πένθους στην προσχολική τάξη;
 - 7) Θεωρείτε σωστό οι παιδαγωγοί να εξηγούν στα παιδιά, εφόσον ερωτηθούν, για διαδικασίες όπως αυτή της κηδείας και ταφής; Πιστεύετε ότι πρέπει να πηγαίνουν τα παιδιά στις κηδείες ή είναι κάτι απαγορευτικό;
 - 8) Πιστεύετε ότι οι εκφράσεις «πέθανε» ή «Θάνατος» είναι απαγορευτικές για να εκφράσουν οι παιδαγωγοί την απώλεια σε ένα παιδί; Θα προτιμούσατε εκφράσεις όπως «έφυγε», «κοιμήθηκε/έκλεισε τα μάτια», «πήγε ταξίδι», «πήγε στον ουρανό. Τον/την πήρε ο Θεούλης κοντά του»;
 - 9) Γνωρίζετε εάν το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού, σε περιστατικά απώλειας, ενημερώνει τους παιδαγωγούς και συνεργάζεται για την καλύτερη αντιμετώπιση της απώλειας του παιδιού ή προσπαθεί να κρύψει παρόμοια περιστατικά από φόβο, ντροπή ή επειδή δεν μπορούν να τα διαχειριστούν ούτε οι ίδιοι ως γονείς;
 - 10) Ως παιδαγωγοί γνωρίζετε κάποιο εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη;
 - 11) Τι γνώμη έχετε για τις Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ); Μπορούν να συμβάλουν στην κατανόηση της απώλειας από τα παιδιά;
 - 12) Ενδιαφέρονται οι γονείς να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς για τον τρόπο που μπορούν να αντιμετωπίσουν μια απώλεια του παιδιού τους;
 - 13) Θεωρείτε ότι οι γνώσεις και η εμπειρία σας σχετικά με τη διαχείριση του πένθους/της απώλειας μικρών παιδιών είναι αρκετές για να σχεδιάσετε παιδαγωγικές δραστηριότητες, ώστε να μπορέσετε να διαχειριστείτε περιστατικά πένθους στην προσχολική τάξη;
 - 14) Θα παρακολουθούσατε κάποια σχετική επιμόρφωση επί του θέματος και αν ναι, πιστεύετε ότι θα σας βοηθούσε;
 - 15) Θεωρείτε ότι υπάρχει κάτι να προσθέσετε για το συγκεκριμένο θέμα;
- Σας ευχαριστώ για τον χρόνο σας.

Οδηγός πρόσκλησης συμμετοχής σε έρευνα και έντυπο ενημέρωσης – συγκατάθεσης.

ΤΙΤΛΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ -ΦΟΡΕΑΣ- ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ

Καλείστε να συμμετάσχετε σε επιστημονική έρευνα με τίτλο «Διαχείριση του πένθους των παιδιών προσχολικής ηλικίας από τους παιδαγωγούς πρώιμης παιδικής ηλικίας» στα πλαίσια εκπόνησης διπλωματικής εργασίας του Διατμηματικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών της Σχολής Επιστημών Υγείας και Πρόνοιας και πιο συγκεκριμένα του τμήματος Βιοϊατρικών Επιστημών, της Σχολής Διοικητικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών του Τμήματος Αγωγής και Φροντίδας στην Πρώιμη Παιδική Ηλικία του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής με Επιστημονικά Υπεύθυνη την κα. Κώτη Φωτεινή-Αικατερίνη του Τμήματος Αγωγής και Φροντίδας στην Πρώιμη Παιδική Ηλικία-ΤΑΦΠΠΗ της Σχολής Επιστημών Υγείας.

Η έρευνα έχει εγκριθεί από την Επιτροπή Ηθικής και Δεοντολογίας της Έρευνας του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής (Αρ. Πρωτ. 40853).

ΠΟΙΟΣ ΕΙΝΑΙ Ο ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ;

Σκοπός της παρούσας επιστημονικής έρευνας είναι η διερεύνηση των αντιλήψεων των παιδαγωγών πρώιμης παιδικής ηλικίας σχετικά με τη διαχείριση του πένθους που βιώνουν τα παιδιά προσχολικής ηλικίας μέσα στον χώρο του βρεφονηπιακού και παιδικού σταθμού. Η έρευνα απευθύνεται σε εν ενεργεία παιδαγωγούς προσχολικής αγωγής στον δημόσιο τομέα, που εργάζονται στους παιδικούς και βρεφονηπιακούς σταθμούς του δήμου Παλλήνης του νομού Αττικής.

ΓΙΑΤΙ ΕΧΕΤΕ ΠΡΟΣΚΛΗΘΕΙ ΝΑ ΣΥΜΜΕΤΑΣΧΕΤΕ;

Έχετε προσκληθεί να συμμετάσχετε στην έρευνα αυτή καθώς πληροίτε τα χαρακτηριστικά του δείγματος που έχουν οριστεί για τη διεξαγωγή της έρευνας. Η επαγγελματική σας ιδιότητα - ειδικότητα (εν ενεργεία παιδαγωγός προσχολικής αγωγής) αποτελεί το κύριο κριτήριο επιλογής.

Με τη συνεισφορά σας, στο πλαίσιο της μεταπτυχιακής αυτής έρευνας, θα εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο οι παιδαγωγοί πρώιμης παιδικής ηλικίας μπορούν να διαχειριστούν και να βοηθήσουν παιδιά προσχολικής ηλικίας που βιώνουν το πένθος.

ΤΙ ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΕΙ Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΑΣ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ;

Η συμμετοχή σας στην έρευνα περιλαμβάνει μια συνέντευξη με ερωτήσεις ανοιχτού τύπου. Επισημαίνεται ότι, θα αναλυθούν μόνο τα στοιχεία που είναι απαραίτητα για την έρευνα, χωρίς την αναφορά σε ονόματα ή άλλα ευαίσθητα προσωπικά στοιχεία.

Κατά τη συμμετοχή σας στην έρευνα, θα σας ζητηθεί μέσω της συνέντευξης να απαντήσετε στα ερωτήματα που θα σας τεθούν και σχεδιάστηκαν αποκλειστικά για την παρούσα έρευνα. Τα ερωτήματα για τη συνέντευξη σχεδιάστηκαν με βάση τον σκοπό της έρευνας και τις ερευνητικές

υποθέσεις. Η συνέντευξη θα γίνει δια ζώσης σε παιδαγωγούς πρώιμης παιδικής ηλικίας στον δήμο Παλλήνης του νομού Αττικής είτε στον βρεφονηπιακό ή παιδικό σταθμό όπου εργάζεστε σε αίθουσα ειδική για το προσωπικό, είτε σε ιδιωτικό χώρο στην οικεία της ερευνήτριας που θα είναι ειδικά διαμορφωμένος για την συνέντευξη ή τηλεφωνικά ή μέσω Viber, ανάλογα με την προτίμηση σας, αφού πρώτα η ερευνήτρια έρθει σε επικοινωνία με τον δήμο Παλλήνης και λάβει τη συγκατάθεσή του, καθώς και τη δική σας γραπτή συγκατάθεση στη διαδικασία της συνέντευξης. Η συνέντευξη θα πραγματοποιηθεί μεταξύ της ερευνήτριας και του συμμετέχοντα σε προγραμματισμένη ώρα, μέρα και τόπο (ή μέσω τηλεφώνου ή Viber) κατόπιν συνεννόησης της ερευνήτριας με εσάς μέσω email ή τηλεφωνική επικοινωνία για την ώρα, την μέρα και τον τόπο που επιθυμείτε να διεξαχθεί η συνέντευξη. Το εισαγωγικό σημείωμα που υπάρχει πριν από το κυρίως μέρος της συνέντευξης, περιγράφει με ακρίβεια τις οδηγίες συμμετοχής, καθώς και το σκοπό και τη σημασία της έρευνας. Με τον τρόπο αυτό, έχετε την δυνατότητα να ενημερώνεστε για την έρευνα και αν το επιθυμείτε λαμβάνετε μέρος σε αυτή, με την πλήρη συγκατάθεσή σας. Πριν τα ερευνητικά ερωτήματα, η ερευνήτρια καλείται να ερευνήσει το συνοπτικό σας προφίλ (δημογραφικά στοιχεία: φύλο, ηλικία, εμπειρία σε έτη, μορφωτικό επίπεδο, τόπος εργασίας) και να λάβει απαντήσεις για τους σκοπούς της έρευνας.

ΕΙΣΤΕ ΥΠΟΧΡΕΩΜΕΝΟΣ/Η ΝΑ ΣΥΜΜΕΤΑΣΧΕΤΕ;

Η συμμετοχή σας στην έρευνα είναι απολύτως εθελοντική. Μπορείτε να αρνηθείτε τη συμμετοχή χωρίς καμία αιτιολογία ή δικαιολογία. Μπορείτε να αλλάξετε γνώμη ανά πάσα στιγμή και να αποχωρήσετε από την έρευνα χωρίς καμία αιτιολογία ή δικαιολογία και χωρίς καμία συνέπεια για σας. Στην περίπτωση αυτή, μπορείτε να ζητήσετε να διαγράψουμε τα δεδομένα σας ή να σταματήσει ένα μέρος της επεξεργασίας. Μπορείτε να μην απαντήσετε καθόλου ή να μην απαντήσετε σε κάποιες ερωτήσεις.

ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΟΙ ΚΙΝΔΥΝΟΙ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΑΣ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ;

Η συμμετοχή σας στην έρευνα δεν συνεπάγεται κάποιον κίνδυνο ή οποιαδήποτε οικονομική επιβάρυνση για εσάς.

ΥΠΑΡΧΕΙ ΚΑΠΟΙΟ ΟΦΕΛΟΣ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΑΣ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ;

Τα αναμενόμενα οφέλη της έρευνας είναι σημαντικά -σε πανελλήνιο και διεθνές επίπεδο- καθώς τα ευρήματα αναμένεται να αποτελέσουν μια ισχυρή βάση τεκμηρίωσης για νέες προσεγγίσεις, παιδαγωγικές πρακτικές και πολιτικές που σχετίζονται με αυτό το θέμα. Στοχεύουμε στην απόκτηση περαιτέρω γνώσης για το θέμα που εξετάζει η έρευνα και, κατά συνέπεια, στην ενίσχυση της ελληνικής βιβλιογραφίας σε αυτό το πεδίο.

ΠΡΟΒΛΕΠΕΤΑΙ ΚΑΠΟΙΑ ΑΜΟΙΒΗ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ;

Όχι, δεν προβλέπεται κάποια αμοιβή για τη συμμετοχή σας στην έρευνα, ούτε θα επιβαρυνθείτε με οποιοδήποτε κόστος.

ΠΩΣ ΘΑ ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΘΟΥΝ ΤΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΣΑΣ;

Στην παρούσα έρευνα θα γίνει συλλογή προσωπικών δεδομένων που σας αφορούν.

Θα συγκεντρώσουμε τα παρακάτω προσωπικά δεδομένα σας: : το ονοματεπώνυμο στο παρόν έντυπο για την συναίνεση της συμμετοχής σας στην συγκεκριμένη έρευνα, το φύλο, την ηλικία, την εμπειρία/προϋπηρεσία σε έτη, το μορφωτικό επίπεδο, τον τόπο εργασίας.

Τα δεδομένα σας θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για ερευνητικούς και επιστημονικούς σκοπούς. Η χρήση των προσωπικών σας δεδομένων θα γίνει με τη ρητή συγκατάθεσή σας, την οποία μας παρέχετε. Η ψευδωνυμοποίηση και κωδικοποίηση των προσωπικών σας δεδομένων διασφαλίζονται καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας και κατά τη δημοσιοποίηση των αποτελεσμάτων σε συνέδρια, επιστημονικά περιοδικά, κτλ. Η χρήση των προσωπικών δεδομένων σας θα γίνει αποκλειστικά για τους σκοπούς της έρευνας αυτής. Η προβλεπόμενη διαβίβαση των δεδομένων σας γίνεται μόνο στα υπόλοιπα μέλη της ερευνητικής ομάδας.

Η βάση των δεδομένων σας στην έρευνα θα φυλάσσεται σε ασφαλές μέρος στον υπολογιστή της ερευνήτριας προσβάσιμο μόνο με κωδικό ασφαλείας και ισχυρό αντικό πρόγραμμα με πρόσβαση σε αυτά μόνο από την ερευνητική ομάδα. Ο υπολογιστής της ερευνήτριας είναι κλειδωμένος σε ντουλάπι με λουκετάκι και κωδικό ασφαλείας και πρόσβαση στο κλειδί έχει μόνο η ίδια η ερευνήτρια. Το συμπληρωμένο έντυπο ενημέρωσης - συναίνεσης, τα δεδομένα της ανάλυσης και η μαγνητοφωνημένη συνέντευξή σας θα διατηρηθούν με όλα τα ενδεδειγμένα μέτρα ασφαλείας. Μετά τον Οκτώβριο του 2025, όλα τα προσωπικά σας δεδομένα, τα email, τα τηλέφωνα σε περίπτωση που η έρευνα διεξήχθη μέσω τηλεφώνου ή Viber, τα δεδομένα συνέντευξης και τα έντυπα ενημέρωσης- συναίνεσης, θα καταστραφούν τηρώντας τα κατάλληλα μέτρα ασφαλείας για την προστασία των προσωπικών σας δεδομένων. Επιπλέον, όλα τα έντυπα σε έντυπη μορφή μετά την ολοκλήρωση της έρευνας τον Οκτώβριο του 2025, θα καταστραφούν με μηχανήμα καταστροφής εγγράφων για την διασφάλιση της προστασίας των προσωπικών σας δεδομένων.

Τα διοικητικά-οργανωτικά μέτρα προστασίας των προσωπικών σας δεδομένων που θα συλλεχθούν περιλαμβάνουν τη δέσμευση για την προστασία της ιδιωτικότητάς σας όπως ορίζεται στον Γενικό Κανονισμό Προστασίας Δεδομένων (GDPR) και στον νόμο 4624/2019. Επιπλέον, γίνεται σαφής αναφορά στο μέλος της ερευνητικής ομάδας, Αναστασία Καλογήρου, το οποίο θα συλλέξει και θα επεξεργαστεί τα προσωπικά σας δεδομένα.

Ως τεχνικά μέτρα προστασίας της παρούσας έρευνας συγκαταλέγονται τα δεδομένα που θα χρησιμοποιηθούν με ψευδωνυμοποίηση και κωδικοποίηση για όλα τα μέλη της ερευνητικής ομάδας. Τα μέτρα φυσικής προστασίας είναι τα δεδομένα που θα χρησιμοποιηθούν από την

ερευνητική ομάδα, τα οποία διατηρούνται σε υπολογιστή με κωδικό πρόσβασης εξοπλισμένο με ενημερωμένο αντικό πρόγραμμα και φυλάσσονται στην οικεία της κύριας ερευνήτριας σε κλειδωμένο ντουλάπι με λουκετάκι όπου η πρόσβαση επιτρέπεται μόνο στην ερευνήτρια. Επίσης διατηρείται αρχείο σε εξωτερικό σκληρό δίσκο χωρίς πρόσβαση στο διαδίκτυο και κωδικό ασφαλείας. Ο εξωτερικός σκληρός δίσκος φυλάσσεται σε κλειδωμένο συρτάρι με λουκετάκι εντός της οικείας της ερευνήτριας, όπου πρόσβαση έχει μόνο η ίδια, καθώς φυλάσσει και το κλειδί. Όσον αφορά τα έντυπα με τις συναινέσεις των συμμετεχόντων στην έρευνα, όσα θα συλλεχθούν σε έντυπη μορφή θα βρίσκονται σε φάκελο και σε κλειδωμένο συρτάρι με λουκετάκι εντός της οικείας της κύριας ερευνήτριας, όπου πρόσβαση στους φυσικούς αυτούς χώρους επιτρέπεται μόνο στην κύρια ερευνήτρια, ενώ όσα θα συλλεχθούν ηλεκτρονικά μέσω email θα διατηρούνται ασφαλή στον υπολογιστή της ερευνήτριας στην οικεία της και ο υπολογιστής θα διαθέτει κωδικό πρόσβασης, ενημερωμένο αντικό πρόγραμμα και θα φυλάσσετε σε κλειδωμένο ντουλάπι με λουκετάκι, όπου πρόσβαση θα έχει μόνο η ερευνήτρια, η οποία θα κατέχει και το κλειδί.

ΠΩΣ ΜΠΟΡΕΙΤΕ ΝΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΗΣΕΤΕ ΜΑΖΙ ΜΑΣ;

Για περαιτέρω πληροφορίες, διευκρινίσεις ή παράπονα σχετικά με την έρευνα, παρακαλώ επικοινωνήστε μαζί μας:

Αναστασία Καλογήρου	anastasiakalog@yahoo.gr
Φωτεινή – Αικατερίνη Κώτη	fkoti@uniwa.gr

ΥΠΟΒΟΛΗ ΚΑΤΑΓΓΕΛΙΩΝ

Για οποιαδήποτε καταγγελία σχετικά με τη διεξαγωγή της έρευνας μπορείτε να απευθυνθείτε στην Επιτροπή Ηθικής και Δεοντολογίας της Έρευνας του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής (ethics@uniwa.gr). Για οποιαδήποτε καταγγελία σχετικά με τη διαχείριση των προσωπικών σας δεδομένων μπορείτε να απευθυνθείτε και στον Υπεύθυνο Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής, κ. Δημήτριο Μπλέτσα (d.mpletsas@uniwa.gr). Σε περίπτωση μη επίλυσης του προβλήματός σας μπορείτε να απευθυνθείτε στην Αρχή Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων, συμπληρώνοντας το σχετικό έντυπο που βρίσκεται στην ιστοσελίδα αυτής (complaints@dpa.gr).

ΔΗΛΩΣΗ ΣΥΓΚΑΤΑΘΕΣΗΣ		
Συνέντευξη	Ναι	Όχι

<p>Ο/Η κάτωθι υπογεγραμμένος/η, δηλώνω ότι έχω ενημερωθεί πλήρως για τους όρους συμμετοχής μου στην έρευνα και την επεξεργασία των προσωπικών μου δεδομένων.</p> <p>Παρέχω τη ρητή συγκατάθεσή μου για την συμμετοχή μου στην έρευνα και την επεξεργασία των ως άνω αναφερόμενων προσωπικών μου δεδομένων.</p> <p>Έχω ενημερωθεί ότι μπορώ να ανακαλέσω την συγκατάθεσή μου οποιαδήποτε στιγμή.</p>		
<p>Συμφωνώ να γίνει ηχογράφηση της συνέντευξης μου</p>		

<p>Όνοματεπώνυμο συμμετέχοντος ατόμου:</p>	
<p>Ημερομηνία:</p>	
<p>Υπογραφή:</p>	

<p>Κωδικός συμμετέχοντα/ουσας:</p>	<p>(Συμπληρώνεται από τον Υπεύθυνο Επεξεργασίας Δεδομένων)</p>
<p>Όνοματεπώνυμο ερευνήτριας:</p>	<p>ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ</p>
<p>Ημερομηνία:</p>	
<p>Υπογραφή ερευνήτριας:</p>	

Απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις

Συμμετέχων 1 (Σ1)

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΑ - ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΠΡΟΦΙΛ

Φύλο: Γυναίκα

Ηλικία:33

Εμπειρία σε έτη: 8 χρόνια

Μορφωτικό επίπεδο: Παιδαγωγός προσχολικής ηλικίας ΔΕ

Τόπος εργασίας: Δημοτικός Βρεφονηπιακός σταθμός

Ερευνήτρια: Καλημέρα σας!

Συμμετέχων 1: Καλημέρα!

Ερευνήτρια: Έχετε ενημερωθεί αναλυτικά για τον σκοπό της έρευνας και τον εθελοντικό χαρακτήρα της συμμετοχής σας, καθώς έχετε συναινέσει στην έρευνα για την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων (δημογραφικά χαρακτηριστικά), καθώς έχει τονιστεί το δικαίωμα άρνησης ή ανάκλησης της απόφασής σας για συμμετοχή στην έρευνα ανά πάσα στιγμή. Η συνέντευξη θα πραγματοποιηθεί ανώνυμα και θα υπάρχει κωδικοποίηση και τα δεδομένα θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για τους στόχους της έρευνας. Ο χρόνος που απαιτείται για τη διεξαγωγή της συνέντευξης, η οποία περιλαμβάνει 15 ερωτήσεις ανοιχτού τύπου, δεν υπερβαίνει τα 25 λεπτά. Σας ευχαριστώ εκ των προτέρων για τη συνεργασία σας! Συμφωνείτε να ξεκινήσουμε και να καταγράψω τη συνομιλία μας;

Συμμετέχων 1: Φυσικά!

Ερευνήτρια: Με τον όρο πένθος εννοούμε το σύνολο των εκδηλώσεων που ακολουθούν μετά τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου κατοικίδιου ή άλλη ισχυρή απώλεια, όπως το διαζύγιο των γονέων. Αυτές οι εκδηλώσεις είναι ψυχολογικές συναισθηματικές, σωματικές και κοινωνικές. Ως παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, χρειάστηκε να διαχειριστείτε κάποιο περιστατικό πένθους στην προσχολική τάξη. Αν ναι, τι αφορούσε το συγκεκριμένο πένθος;

Συμμετέχων 1: Όχι, δεν έχει τύχει, δεν μου έχει τύχει καθόλου όλα αυτά τα χρόνια που δουλεύω.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε τα στάδια του πένθους; Αν ναι αναφέρετε όσα γνωρίζετε.

Συμμετέχων 1: Γνωρίζω από προσωπική εμπειρία πιο πολύ. Εντάξει δυσάρεστη εμπειρία είναι αυτή.

Ερευνήτρια: Ποιες συνθήκες πιστεύεται ότι βοηθούν ένα παιδί, ώστε να έχει τη δυνατότητα να πενήσει με τον ενδεδειγμένο τρόπο, είτε μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον είτε στο σχολικό;

Συμμετέχων 1: Τώρα στο οικογενειακό δεν γνωρίζω πάντως εδώ στο σχολείο με διάφορες δραστηριότητες.

Ερευνήτρια: Ωραία πιστεύετε ότι πρέπει οι γονείς του παιδιού να εξηγήσουν και να πούνε την αλήθεια σε ένα παιδί για τον θάνατο κάποιου αγαπημένου προσώπου; Αν ναι, γιατί το θεωρείτε σωστό;

Συμμετέχων 1: Το πιστεύω σωστό να το πούνε γιατί τα παιδιά πρέπει να ξέρουν την αλήθεια. Και το θεωρώ σωστό γιατί έτσι πρέπει να γίνεται.

Ερευνήτρια: Με ποιους τρόπους θεωρείτε ότι επιτυγχάνεται η στήριξη του παιδιού προσχολικής ηλικίας που πενθεί; Πώς μπορεί να βοηθήσει ο παιδαγωγός;

Συμμετέχων 1: Ο παιδαγωγός μπορεί να βοηθήσει με την αγάπη προς το παιδί με διάφορες δραστηριότητες και με πολλή αγάπη.

Ερευνήτρια: Από την εμπειρία σας για ποιο λόγο πιστεύετε ότι οι συνάδελφοί σας παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, δυσκολεύονται να θίξουν ζητήματα πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 1: Αυτό δεν το γνωρίζω για τους συναδέλφους και είναι και προσωπική εμπειρία του καθένα πώς μπορεί να το θίξει.

Ερευνήτρια: Είναι ένα θέμα δύσκολο, κατανοητό αυτό, οπότε δυσκολευόμαστε εκ των πραγμάτων από μόνοι μας να διαχειριστούμε, πόσο μάλλον να το προσπαθήσουμε στα παιδιά.

Συμμετέχων 1: Ακριβώς.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε σωστό οι παιδαγωγοί να εξηγούν στα παιδιά, εφόσον ερωτηθούν για διαδικασίες, όπως αυτή της κηδείας και ταφής; Πιστεύετε ότι πρέπει να πηγαίνουν τα παιδιά στις κηδείες ή είναι κάτι απαγορευτικό;

Συμμετέχων 1: Προσωπική μου γνώμη είναι ότι πρέπει να ξέρουν την αλήθεια. Πώς γίνονται σχετικά η ταφή και κηδεία. Όλα αυτά να τα γνωρίζουνε. Τώρα από κει και πέρα να πηγαίνουν σε κηδείες και εάν είναι απαγορευτικό, αυτό είναι στην κρίση του κάθε γονέα πώς μπορεί να το διαχειριστεί.

Ερευνήτρια: Ωραία πιστεύετε ότι οι εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος» είναι απαγορευτικές για να εκφράσουν οι παιδαγωγοί την απώλεια για ένα παιδί; Θα προτιμούσατε εκφράσεις όπως «έφυγε», «κοιμήθηκε», «έκλεισε τα μάτια», «πήγε ταξίδι», «πήγε στον ουρανό. Τον/ Την πήρε ο Θεούλης κοντά του»;

Συμμετέχων 1: Απλώς σε μένα από όλες αυτές τις εκφράσεις δεν μου αρέσει «Το πήγε ταξίδι» γιατί ένα παιδί μετά περιμένει πώς και πώς να γυρίσει εκείνος που έφυγε, οπότε προτιμώ «τον πήρε ο Θεούλης κοντά του», παρά να του πούμε κάτι όπως «το πήγε ταξίδι».

Ερευνήτρια: Σωστά! Οι εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος» θα τις προτιμούσατε;

Συμμετέχων 1: Όχι δε θα τις προτιμούσα. Ειδικά το «θάνατος», όχι.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε αν το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού σε περιστατικά απώλειας ενημερώνει τους παιδαγωγούς και συνεργάζεται για την καλύτερη αντιμετώπιση της απώλειας

του παιδιού ή προσπαθούν να κρύψουν παρόμοια περιστατικά από φόβο, ντροπή ή επειδή δεν μπορούν να τα διαχειριστούν ούτε οι ίδιοι οι γονείς;

Συμμετέχων 1: Δεν μου έχει τύχει, οπότε δεν ξέρω. Δεν μου έχει τύχει κάτι τέτοιο για να γνωρίζω.

Ερευνήτρια: Ως παιδαγωγοί, γνωρίζετε κάποιο εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 1: Για τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική ηλικία υπάρχουν διάφορα όπως παραμύθια για να μας δείξει τα συναισθήματά του το παιδί ή υπάρχουν και διάφορες δραστηριότητες.

Ερευνήτρια: Τι γνώμη έχετε για τις Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας(ΤΠΕ); Μπορούν να συμβάλουν στην κατανόηση της απώλειας στα παιδιά;

Συμμετέχων 1: Δεν συμβάλλει στην κατανόηση η απώλεια στα παιδιά π.χ. αν πούμε σε ένα καρτούν αν υπάρχει ένας ήρωας τον οποίο μπορεί να χτυπήσουν, να τον τραυματίσουν απευθείας μετά ο ήρωας ξαναγίνεται στην αρχική του μορφή, οπότε δεν συμβάλλει. Αντιθέτως, υπάρχουν παραμύθια όπως είπα παραπάνω που μας λένε δηλαδή για το πένθος, ε συγγνώμη, για το θάνατο και σε αυτό συμβάλλει και η κατανόηση ε συγγνώμη τεχνολογίες πληροφορίας και επικοινωνίας.

Ερευνήτρια: Ενδιαφέρονται οι γονείς να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς για τον τρόπο που μπορούν να αντιμετωπίσουν μια απώλεια του παιδιού τους.

Συμμετέχων 1: Μερικοί γονείς ενδιαφέρονται να μας ενημερώσουν για το θέμα τους, αλλά μερικοί κιόλας όχι γιατί υπάρχει και όπως είπαμε και παραπάνω και η ντροπή και ο φόβος να μην πουν τα προσωπικά τους πιο έξω.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι οι γνώσεις και η εμπειρία σας σχετικά με τη διαχείριση του πένθους / της απώλειας μικρών παιδιών είναι αρκετές για να σχεδιάσετε παιδαγωγικές δραστηριότητες, ώστε να μπορέσετε να διαχειριστείτε περιστατικά πένθους στην προσχολική τάξη.

Συμμετέχων 1: Όπως είπα και παραπάνω, υπάρχουν πολλά παραμύθια να τους διαβάσουμε. Τώρα από δραστηριότητες, με την αγάπη μας, με την τρυφερότητά μας για να μπορέσει το παιδί να νιώσει άνετα και να βγάλει τα συναισθήματά του.

Ερευνήτρια: Θα παρακολουθούσατε κάποια σχετική επιμόρφωση επί του θέματος και αν ναι, πιστεύετε ότι θα σας βοηθούσε;

Συμμετέχων 1: Θα το ήθελα πάρα πολύ να παρακολουθήσω τέτοιο θέμα και πιστεύω ότι θα με βοηθούσε για να μάθω παραπάνω πράγματα.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι υπάρχει κάτι να προσθέσετε για το συγκεκριμένο θέμα;

Συμμετέχων 1: Πιστεύω όχι, τα έχω πει όλα! Να είστε καλά. Ευχαριστώ πολύ!

Ερευνήτρια: Και εγώ σας ευχαριστώ για το χρόνο σας!

Συμμετέχων 2 (Σ2)

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΑ - ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΠΡΟΦΙΛ

Φύλο: Γυναίκα

Ηλικία: 46

Εμπειρία σε έτη : 26

Μορφωτικό επίπεδο: Παιδαγωγός προσχολικής ηλικίας ΔΕ

Τόπος εργασίας: Δημοτικός βρεφονηπιακός σταθμός

Ερευνήτρια: Καλημέρα σας!

Συμμετέχων 2: Καλημέρα!

Ερευνήτρια: Έχετε ενημερωθεί αναλυτικά για τον σκοπό της έρευνας και τον εθελοντικό χαρακτήρα της συμμετοχής σας, καθώς έχετε συναινέσει στην έρευνα για την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων, (δημογραφικά χαρακτηριστικά), καθώς έχει τονιστεί το δικαίωμα άρνησης ή ανάκλησης της απόφασής σας για συμμετοχή στην έρευνα ανά πάσα στιγμή η συνέντευξη θα πραγματοποιηθεί ανώνυμα και θα υπάρχει κωδικοποίηση και τα δεδομένα θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για τους στόχους της έρευνας. Ο χρόνος που απαιτείται για τη διεξαγωγή της συνέντευξης, η οποία περιλαμβάνει 15 ερωτήσεις ανοιχτού τύπου, δεν υπερβαίνει τα 25 λεπτά. Σας ευχαριστώ εκ των προτέρων για τη συνεργασία σας! Συμφωνείτε να ξεκινήσουμε και να καταγράψω τη συνομιλία μας;

Συμμετέχων 2: Ναι, συμφωνώ.

Ερευνήτρια: Με τον όρο πένθος εννοούμε το σύνολο των εκδηλώσεων που ακολουθούν μετά τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου κατοικίδιου ή άλλη ισχυρή απώλεια, όπως το διαζύγιο των γονέων. Αυτές οι εκδηλώσεις είναι ψυχολογικές συναισθηματικές, σωματικές και κοινωνικές. Ως παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, χρειάστηκε να διαχειριστείτε κάποιο περιστατικό πένθους στην προσχολική τάξη. Αν ναι, τι αφορούσε το συγκεκριμένο πένθος;

Συμμετέχων 2: Δεν χρειάστηκε, δεν έχει τύχει να μου συμβεί κάτι τέτοιο, ούτε σε κάποια απώλεια ως αλλαγή σπιτιού ή διαζύγιο γονέων. Διαζύγιο γονιών μου είχε τύχει στις αρχές τα πρώτα χρόνια αλλά δεν ήταν στη δική μου τάξη. Ήταν σε άλλη τάξη και έτσι δεν χρειάστηκε εγώ άμεσα να το διαχειριστώ.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε τα στάδια του πένθους; Αν ναι, αναφέρετε όσα γνωρίζετε.

Συμμετέχων 2: Είναι 5. Δεν τα θυμάμαι όλα! Το πρώτο θυμάμαι ότι είναι η άρνηση, το άλλο είναι ο θυμός. Τα άλλα 2 δεν θυμάμαι και στο τέλος είναι η αποδοχή.

Ερευνήτρια: Ποιες συνθήκες πιστεύεται ότι βοηθούν ένα παιδί ώστε να έχει τη δυνατότητα να πενήσει με τον ενδεδειγμένο τρόπο, είτε μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον είτε στο σχολικό;

Συμμετέχων 2: Ποιες συνθήκες; Δεν το έχω σκεφτεί αυτό. Οι συνθήκες λοιπόν που πρέπει να βοηθούν ένα παιδί όσο είναι δυνατό να πενθήσει με τον ενδεδειγμένο τρόπο είναι αν υπάρχει ένα περιβάλλον υγιές και στο σχολείο και στο σπίτι του, τότε θα πενθήσει με υγιείς τρόπο. Θα επικοινωνήσει, θα μάθει 5 πράγματα, τι συμβαίνει με ήπιο με φυσιολογικό τρόπο όπως το θεωρώ εγώ. εάν είναι ένα περιβάλλον το οποίο δεν επικοινωνούν, δεν μιλάνε μεταξύ τους θα είναι στην άγνοια το παιδί και δεν θα γνωρίζει τι συμβαίνει γύρω του. Αυτό.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι πρέπει οι γονείς του παιδιού να εξηγήσουν και να πουν την αλήθεια σε ένα παιδί για τον θάνατο κάποιου αγαπημένου προσώπου; Αν ναι, γιατί το θεωρείτε σωστό;

Συμμετέχων 2: Ναι, θεωρώ ότι είναι σωστό να εξηγούνε για το θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου ακριβώς. Γιατί όπως μαθαίνουν τα παιδιά ότι γεννιούνται και μεγαλώνουν έτσι υπάρχει και το τέλος της ζωής, πώς γίνεται αυτό με το θάνατο.

Ερευνήτρια: Πολύ ωραία. Με ποιους τρόπους θεωρείται ότι επιτυγχάνεται η στήριξη του παιδιού προσχολικής ηλικίας που πενθεί; Πώς μπορεί να βοηθήσει ο παιδαγωγός;

Συμμετέχων 2: Ε σίγουρα με τη συζήτηση ότι ηλικία και αν είναι, με τη συζήτηση με μια αγκαλιά. Με προσοχή αναλόγως την ανάγκη του κάθε παιδιού ανάλογα το παιδί εξαρτάται βασικά από το παιδί, όμως δεν υπάρχει κάποια συγκεκριμένη μεθοδολογία. Ε και φυσικά αν το σπίτι ζητάει βοήθεια των παιδαγωγών μπορεί να βοηθήσει. Είμαστε συνέχεια του σπιτιού τους ούτως ή άλλος.

Ερευνήτρια: Από την εμπειρία σας για ποιο λόγο πιστεύετε ότι οι συνάδελφοί σας παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, δυσκολεύονται να θίξουν ζητήματα πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 2: Γιατί ήταν ταμπού παλιά το πένθος, ο θάνατος. Γενικότερα, η λέξη θάνατος και όλο το πακέτο. Και δεν είμαστε εύκολοι στο να το διαχειριστούμε όλο αυτό. Άμα το βλέπαμε λίγο πιο απλά πόσο όμορφα είναι και μας γεμίζει η γέννηση κάπως έτσι είναι και ο θάνατος, αλλά λίγο λυπηρό, δεν είναι ευχάριστο. Να το βλέπουμε λίγο πιο απλά και όχι έτσι, τόσο γιατί υπάρχει και το συναίσθημα στη μέση. Γι' αυτό δυσκολεύονται. Τώρα όμως τώρα πια είναι πιο εύκολα. Τα πράγματα αρχίζουν σιγά σιγά να αλλάζουν τα δεδομένα.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε σωστό οι παιδαγωγοί να εξηγούν στα παιδιά, εφόσον ερωτηθούν για διαδικασίες, όπως αυτή της κηδείας και ταφής, πιστεύετε ότι πρέπει να πηγαίνουν τα παιδιά σε κηδείες ή είναι κάτι απαγορευτικό;

Συμμετέχων 2: Πρώτα από όλα ναι άμα ερωτηθούμε. Είναι καλό να απαντήσουμε για την όλη διαδικασία, όχι ακριβώς. Εξαρτάται τώρα. Εδώ πέρα τίθεται και το θέμα θρησκείας, εξαρτάται και τη θρησκεία του παιδιού. Έτσι επομένως δεν μπορούμε να ξέρουμε ακριβώς τη διαδικασία κηδείας και ταφής. Είναι λεπτό ζήτημα λόγω θρησκειών. Τώρα, από εκεί και πέρα. Εάν πρέπει να πηγαίνουν τα παιδιά σε κηδείες ή όχι δεν θεωρώ ότι είναι απαγορευτικό, αλλά εξαρτάται και από το ποιος έχει πεθάνει αν έχει πεθάνει ένα νεαρό άτομο το οποίο είναι ξαφνικό και αιφνίδιο και

είναι πολύ στενάχωρο, μπορεί να μην κάνει πολύ καλό. Εξαρτάται από το ποιος έχει πεθάνει. Όμως σε μια γιαγιά που έχει ζήσει όλα τα χρόνια και έχει δει εγγόνια και ήταν ευτυχισμένη και ευτυχισμένη να μην ήτανε, ήτανε μια πλήρη ζωή, ήταν όμορφο να δει τη διαδικασία. Δεν είναι κάτι απαγορευτικό για μένα.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι οι εκφραστές πέθανε ή θάνατος είναι απαγορευτικές για να εκφράσουν οι παιδαγωγοί την απώλεια για ένα παιδί; Θα προτιμούσατε εκφράσεις, όπως «έφυγε», «κοιμήθηκε», «έκλεισα τα μάτια», «πήγε ταξίδι», «πήγε στον ουρανό», «τον/την πήρε ο θεούλης κοντά του»;

Συμμετέχων 2: Όχι εγώ θεωρώ ότι οι εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος» είναι ιδανικές και όχι όλα τα άλλα. Και δεν είναι απαγορευτικές. Γιατί να είναι απαγορευτικές; Όπως είναι η ζωή είναι και ο θάνατος. Όπως είναι το γεννιέμαι είναι και το πέθανε. Είναι ρήματα που δηλώνουν κάτι, μια κατάσταση. Αυτό.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε αν το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού σε περιστατικά απώλειας ενημερώνουν τους παιδαγωγούς και συνεργάζεται για την καλύτερη αντιμετώπιση της απώλειας του παιδιού ή προσπαθούν να κρύψουν παρόμοια περιστατικά από φόβο, ντροπή ή επειδή δεν μπορούν να τα διαχειριστούν ούτε οι ίδιοι γονείς;

Συμμετέχων 2: Δεν το γνωρίζω αυτό εξαρτάται. Δεν μου έχει τύχει κάτι, είναι η αλήθεια. Εξαρτάται αν το οικογενειακό περιβάλλον κρύβει γενικότερα πράγματα, θα κρύψει και αυτό το γεγονός. Εάν όμως έχει καλή συνεργασία με τους παιδαγωγούς, δεν θα το κρύψει αυτό το γεγονός και θα ζητήσει και τη βοήθεια και τη συνεργασία. Εξαρτάται τη συνεργασία του γονιού με τον παιδαγωγό αυτό.

Ερευνήτρια: Ως παιδαγωγοί, γνωρίζετε κάποιο εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 2: Όχι, δεν γνωρίζω. Λογικά θα υπάρχει κάποιο παραμύθι, Σίγουρα κάτι παρόμοιο, αλλά όχι δεν το έχω ψάξει.

Ερευνήτρια: Τι γνώμη έχετε για τις Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας(ΤΠΕ); Μπορούν να συμβάλουν στην κατανόηση της απώλειας στα παιδιά;

Συμμετέχων 2: Σίγουρα έχει μπει πολύ έντονα στη ζωή μας. Έχει βοηθήσει πάρα πολύ αυτό το κομμάτι σε πολλούς τομείς. Λογικά κάτι θα υπάρχει και για την απώλεια και την κατανόηση της απώλειας, κάποιο βιντεάκι, κάποιο παιχνίδι. Φαντάζομαι, δεν το έχω ψάξει.

Ερευνήτρια: Ενδιαφέρονται οι γονείς να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς για τον τρόπο που μπορούν να αντιμετωπίσουν μια απώλεια του παιδιού τους;

Συμμετέχων 2: Και πάλι σχετικό είναι αυτό, εξαρτάται τους γονείς. Αν είναι γονείς που θα συνεργάζονται με τους παιδαγωγούς και θα ενδιαφέρονται για την ομαλή ανάπτυξη του παιδιού τους, ναι, θα το κάνουν, αν όχι, δεν θα συνεργάζονται. Όχι, δεν θα ενδιαφέρονται.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι η γνώση και η εμπειρία σας σχετικά με τη διαχείριση του πένθους ή της απώλειας μικρών παιδιών είναι αρκετές για να σχεδιάζετε παιδαγωγικές δραστηριότητες ώστε να μπορέσετε να διαχειριστείτε περιστατικά στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 2: Όχι, δεν έχω τις κατάλληλες γνώσεις. Μόνο το πώς θα ήθελα εγώ αν ήμουνα παιδί να μου μιλήσουνε, μόνο με αυτό έχω ασχοληθεί να σου πω την αλήθεια. Δεν έχει τύχει, αν είχε τύχει θα το έψαχνα περισσότερο.

Ερευνήτρια: Πως θα θέλατε να σας μιλήσουν;

Συμμετέχων 2: Είχε τύχει στα παιδιά μου όταν ήταν πιο μικρούλια που πέθανε η προγιαγιά τους. Και πριν από αυτό, συγγνώμη, είχε τύχη με τα παιδιά μου, πάλι μέσα στο αυτοκίνητο που ήταν μια γιαγιά στο δρόμο και κάπως πιάσαμε την κουβέντα του θανάτου καιμίλησα με απλά λόγια ότι αυτή είναι μια γιαγιά, η οποία μπορεί να συμβεί λόγω ηλικίας να πεθάνει, αφού έχει ζήσει όλα αυτά που έχεις ζήσει στη ζωή της κάποια στιγμή φτάνει ο οργανισμός της να μην μπορεί να λειτουργήσει όπως λειτουργούσε. Επομένως κάποια στιγμή σταματάει να αναπνέει, σταματάει να λειτουργεί η καρδιά και έτσι πεθαίνει. Και τι γίνεται μετά με ρωτάγανε τα παιδιά; Μετά επειδή θέλω ο καθένας να έχει τη δική του άποψη, ακόμα και τα μικρά παιδιά δεν θα ήθελα να τους περάσω το θρησκευτικό κομμάτι λέω σίγουρα το σώμα το θάβουμε στη γη, άλλους τους καίνε. Κάποιοι επιλέγουν να κάψουν το σώμα, άλλοι επιλέγουν να θαφτούν κάτω στη γη. Τώρα η ψυχούλα είναι αναλόγως το τι πιστεύει ο καθένας. Ε σίγουρα είναι κοντά μας. Εγώ αυτό νιώθω και πιστεύω ότι είναι κοντά μας. Ζει μέσα μας όταν έχουμε συναισθήματα ζήσει μέσα στην καρδιά μας. Κάπως έτσι λοιπόν έτσι απλά και όμορφα.

Ερευνήτρια: Ωραία, νομίζω τους τα είπατε! Μπράβο σας!

Συμμετέχων 2: Ναι και είχαμε πάει στην κηδεία της προγιαγιάς τους. Ναι ήταν και σαν εκδρομή, ήταν και στο χωριό. Και ήτανε μικρά τα παιδιά ήτανε δημοτικό.

Ερευνήτρια: Πώς αντέδρασαν τα παιδιά;

Συμμετέχων 2: Μια χαρά! Εντάξει, στο χωριό έβλεπαν τον παππού τους να κλαίει, λέω, είναι λογικό γιατί είναι ένα συναίσθημα που πρέπει να το βιώσουμε. Εντάξει, δεν θυμάμαι αν είχαμε πάει εκεί που τη θάψαμε, μπορεί και να πήγαμε κιόλας. Εντάξει σαν εικόνα δεν είναι τραυματική θεωρώ, αναλόγως πως το παίρναμε εάν είναι ένα παιδάκι μωρό, εντάξει, εκεί νομίζω ότι ούτε οι μεγάλοι δεν μπορούν να το διαχειριστούν, πόσο μάλλον τα παιδάκια, τα μικρά. Έτσι για αυτό λέω, είναι ιδανικά μια ηλικιωμένη κυρία, ένας κύριος ο οποίος έχει ζήσει τη ζωή του και έχουν

ευχαριστηθεί τη ζωή τους. Και πώς να μην έχουν ευχαριστηθεί; Το νεαρό παιδί που έχει πεθάνει σε ατύχημα αυτοκινητιστικό. Εκεί υπάρχει τραγωδία. Δεν είναι να τους μάθουμε εκεί πέρα κάτι.

Ερευνήτρια: Ωραία! Θα παρακολουθούσατε κάποια σχετική επιμόρφωση επί του θέματος και αν ναι, πιστεύετε ότι θα σας βοηθούσε;

Συμμετέχων 2: Ναι, θα ήθελα να παρακολουθήσω. Δεν έχει τύχει να βρω, αν ναι, εννοείται θα βοηθήσει.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι υπάρχει κάτι να προσθέσετε για το συγκεκριμένο θέμα;

Συμμετέχων 2: Ε όχι. Καλή επιτυχία! Εύχομαι να πάνε όλα καλά!

Ερευνήτρια: Σας ευχαριστώ πάρα πολύ για το χρόνο σας!

Συμμετέχων 2: Τίποτα!

Ερευνήτρια: Να είστε καλά! Γειά σας!

Συμμετέχων 2: Γειά σας!

Συμμετέχων 3 (Σ3)

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΑ - ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΠΡΟΦΙΛ

Φύλο: Γυναίκα

Ηλικία: 52

Εμπειρία σε έτη: 23

Μορφωτικό επίπεδο: Μεταπτυχιακό και ειδικότητα Α.Τ.Ε.Ι Παιδαγωγός πρώιμης παιδικής ηλικίας

Τόπος εργασίας: Δημοτικός Βρεφονηπιακός σταθμός

Ερευνήτρια: Καλημέρα σας!

Συμμετέχων 3: Καλημέρα!

Ερευνήτρια: Έχετε ενημερωθεί αναλυτικά για το σκοπό της έρευνας και τον εθελοντικό χαρακτήρα της συμμετοχής σας, καθώς έχετε συναινέσει στην έρευνα για την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων (δημογραφικά χαρακτηριστικά), καθώς έχει τονιστεί το δικαίωμα άρνησης ή ανάκλησης της απόφασής σας για συμμετοχή στην έρευνα ανά πάσα στιγμή. Η συνέντευξη θα πραγματοποιηθεί ανώνυμα και θα υπάρχει κωδικοποίηση και τα δεδομένα θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για τους στόχους της έρευνας. Ο χρόνος που απαιτείται για τη διεξαγωγή της συνέντευξης, η οποία περιλαμβάνει 15 ερωτήσεις. Ανοιχτού τύπου δεν υπερβαίνει τα 25 λεπτά. Σας ευχαριστώ εκ των προτέρων για τη συνεργασία σας, συμφωνείτε να ξεκινήσουμε και να καταγράψω τη συνομιλία μας;

Συμμετέχων 3: Ναι.

Ερευνήτρια: Με τον όρο πένθος εννοούμε το σύνολο των εκδηλώσεων που ακολουθούν μετά τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου, κατοικίδιου ή άλλη ισχυρή απώλεια, όπως το διαζύγιο των γονέων. Αυτές οι εκδηλώσεις είναι ψυχολογικές, συναισθηματικές, σωματικές και κοινωνικές. Ως παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, χρειάστηκε να διαχειριστείτε κάποιο περιστατικό πένθος στην προσχολική τάξη. Αν ναι, τι αφορούσε το συγκεκριμένο πένθος;

Συμμετέχων 3: Μέχρι στιγμής, παρ' όλα τα χρόνια που έχω εργαστεί, δεν έχει τύχει να χρειαστεί να διαχειριστώ ένα τέτοιο περιστατικό.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε τα στάδια του πένθους; Αν ναι, αναφέρετε όσα γνωρίζετε.

Συμμετέχων 3: Έχω διαβάσει κάποια θυμάμαι...είναι στην αρχή άρνηση. Η αποδοχή, η θλίψη. Ω μάλλον δεν τα 'πα με την σειρά είναι η άρνηση, η θλίψη, η αποδοχή, αυτά νομίζω ότι είναι.

Ερευνήτρια: Ποιες συνθήκες πιστεύεται ότι βοηθούν ένα παιδί, ώστε να έχει τη δυνατότητα να πενήσει με τον ενδεδειγμένο τρόπο, είτε μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον είτε στο σχολικό;

Συμμετέχων 3: Δικαίωμα στο να έχει χώρο και χρόνο. Να έχει όλο το χρόνο και το χώρο που χρειάζεται για να μπορέσει να εκφράσει αυτά που νιώθει.

Ερευνήτρια: Ωραία! Πιστεύετε ότι πρέπει οι γονείς του παιδιού να εξηγήσουν και να πούνε την αλήθεια σε ένα παιδί για τον θάνατο κάποιου αγαπημένου προσώπου; Αν ναι, γιατί το θεωρείτε σωστό;

Συμμετέχων 3: Ναι, το θεωρώ σωστό, γιατί δεν μπορείς να διαιωνίζεις μια κατάσταση λέγοντας ψέματα και ένα παιδί να πιστεύει ότι θα ξαναδεί κάποιον άνθρωπο, γιατί του έχουν δώσει κάποια λανθασμένη κάποια ψεύτικη ελπίδα. Ένα παιδί μπορεί να περιμένει και να το εισπράξει αυτό ως άρνηση.

Ερευνήτρια: Με ποιους τρόπους θεωρείτε ότι επιτυγχάνεται η στήριξη του παιδιού προσχολικής ηλικίας που πενήσει; Πώς μπορεί να βοηθήσει ο παιδαγωγός;

Συμμετέχων 3: Θεωρώ ότι για να μπορέσει ένα παιδί να στηριχθεί, θεωρώ ότι πρέπει να αναφέρω ότι είπα και πιο πριν να του δοθεί το δικαίωμα να εκφράσει αυτά που νιώθει. Συνήθως πολλές φορές λέμε όχι, μην κλαις, μην αντιδράς έτσι. Όχι, ένα παιδί έχει δικαίωμα να πει αυτά που αισθάνεται. Και είναι και σωστό έτσι πιστεύω εγώ. Όσον αφορά τον παιδαγωγό θα πρέπει και αυτός να του δώσει το χώρο και το χρόνο. Ένα παιδί μπορεί να αντιδράσει, μπορεί να έχει διαφορετική συμπεριφορά από την απ' αυτή που είχε ή να αλλάξει τη συμπεριφορά του αυτή που είχε καθημερινά. Πρέπει να υπάρξει κατανόηση.

Ερευνήτρια: Πολύ σωστά! Από την εμπειρία σας για ποιο λόγο πιστεύετε ότι οι συνάδελφοί σας παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας δυσκολεύονται να θίξουν ζητήματα πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 3: Είναι ένα δύσκολο θέμα. Το πένθος πάρα πολλοί άνθρωποι δεν μπορούν να το διαχειριστούν. Και είναι ο σημαντικότερος λόγος για τον οποίο οι παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας δυσκολεύονται να το θίξουν αυτό το θέμα. Δύσκολα διαχειρίσιμο!

Ερευνήτρια: Είναι πολύ δύσκολο να. Θεωρείται λοιπόν σωστό οι παιδαγωγοί να εξηγούν στα παιδιά, εφόσον ερωτηθούν για διαδικασίες όπως αυτής της κηδείας και ταφής, πιστεύετε ότι πρέπει να πηγαίνουν τα παιδιά στις κηδείες ή είναι κάτι απαγορευτικό;

Συμμετέχων 3: Στο χώρο του σχολείου εάν ερωτηθούν μπορείς πολύ επιγραμματικά να απαντήσεις σε αυτό ακριβώς που σε ρωτήσαν, αλλά να αναφέρεις αναλυτικά, όχι, δεν το πιστεύω ότι είναι αναγκαίο. Τα παιδιά αν το αντέχουν, εάν θέλουν και το ζητήσουν τα ίδια μπορούν να πάνε στην κηδεία.

Ερευνήτρια: Ωραία! Πιστεύετε ότι οι εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος» είναι απαγορευτικές για να εκφράσουν οι παιδαγωγοί την απώλεια για ένα παιδί; Θα προτιμούσατε εκφράσεις όπως «έφυγε», «κοιμήθηκε», «έκλεισε τα μάτια», «πήγε ταξίδι», «πήγε στον ουρανό. Τον/την πήρε ο Θεούλης κοντά του»;

Συμμετέχων 3: Λοιπόν, πιστεύω ότι όπως είπα και πριν ότι λέμε την αλήθεια. Για να μη δημιουργούμε ψευδείς προσδοκίες. Σίγουρα θεωρώ ότι πρέπει να πεις τη λέξη «πέθανε» ή «θάνατος» σαφώς και μετά το μαλακώνεις με το «έφυγε» και με αυτές τις εκφράσεις που παρατίθενται στην ερώτηση. Παρ' όλα αυτά, έχοντας πει την αλήθεια, ξέρει ότι το «έφυγε», σημαίνει πέθανε το μαλακώνεις, όμως πρέπει συνδυαστικά. Έτσι πιστεύω. Δηλαδή δεν χρειάζεται να λέμε ψέματα ή μόνο «έφυγε» ή μόνο «πέθανε».

Ερευνήτρια: Όσον αφορά το «πήγε ταξίδι»;

Συμμετέχων 3: Όχι το «πήγε ταξίδι» όχι γιατί μου έχει συμβεί εμένα ως παιδί αυτό «Πήγε ταξίδι» και περίμενα εγώ να δω έναν άνθρωπο, μεγαλώνοντας πια κατάλαβα γιατί είχε «πάει ταξίδι», δηλαδή είχε πεθάνει. Και αυτό ήταν... Καταρχήν θεωρώ ότι τα παιδιά το παίρνουν και ότι μήπως έκανα εγώ κάτι και έχει φύγει ταξίδι και το θυμάμαι και από μένα αυτό σε αυτή την περίπτωση. Είναι απογοητευτικό, όχι. Τώρα «πήγε στον ουρανό», εφόσον πιστεύουμε στο Χριστιανισμό, ναι, το λένε «πήγε στον ουρανό», «Τον πήρε ο Θεούλης», ναι είναι και ένα αισιόδοξο μήνυμα. Δεν τελειώνει εκεί με το θάνατο το μήνυμα αυτό.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε εάν το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού, σε περιστατικά απώλειας, ενημερώνει τους παιδαγωγούς και συνεργάζεται για την καλύτερη αντιμετώπιση της απώλειας του παιδιού ή προσπαθούν να κρύψουν παρόμοια περιστατικά από φόβο, ντροπή ή επειδή δεν μπορούν να τα διαχειριστούν ούτε οι ίδιοι ως γονείς;

Συμμετέχων 3: Μέχρι στιγμής πιστεύω ότι το κρύβουν. Δεν μου έχει τύχει να έρθουν να μου πουν, δηλαδή μπορεί να πει ο γονιός κάποια στιγμή, μου έχει τύχει δύο φορές ότι πέθανε η μαμά μου

δηλαδή η γιαγιά του παιδιού, ή 'χασαν κάποιο αγαπημένο πρόσωπο. Παρ' όλα αυτά, ποτέ κανείς δεν σκέφτηκε σε σχέση με το παιδί το πώς θα αισθανθεί και πώς θα πρέπει εμείς να το αντιμετωπίσουμε. Αυτό είπανε μόνο. Συνήθως δεν τα λένε. Δεν θεωρούν ότι οι παιδαγωγοί χρειάζεται να το ξέρουνε.

Ερευνήτρια: Ως παιδαγωγοί, γνωρίζετε κάποιο εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 3: Όχι. Δεν γνωρίζω.

Ερευνήτρια: Κάτι που θα πιστεύατε ότι θα μπορούσε να βοηθήσει;

Συμμετέχων 3: Εννοείς να δημιουργήσει η παιδαγωγός ένα πρόγραμμα, μια δραστηριότητα που να μπορέσει να βοηθήσει;

Ερευνήτρια: Ναι, ίσως.

Συμμετέχων 3: Θα μπορούσε να διαβάσει ένα βιβλίο, να ψάξει να βρει ένα βιβλίο που να αναφέρεται σε αυτό το γεγονός της απώλειας. Και έτσι λίγο, να συζητήσει σίγουρα με το παιδί, το οποίο μπορεί να είναι να έχει άμεση σχέση με την απώλεια αυτή και με το πένθος. Δεν θα έκανα κάτι για δραματοποίηση. Θα μπορούσα να τους πω, «ζωγραφίστε», να βγάλουν αυτό που σκέφτονται και να το κουβεντιάσω πολύ. Κάτι άλλο όχι δεν θα έκανα. Όχι δεν υπάρχει περίπτωση να έκανα δραματοποίηση, ούτε θεατρικό παιχνίδι. Δεν θα έκανα, όχι! Είναι δύσκολο!

Ερευνήτρια: Τι γνώμη έχετε για τις τεχνολογίες πληροφορίας και επικοινωνίας; Μπορούν να συμβάλουν στην κατανόηση της απώλειας στα παιδιά την καλύτερη με τις τεχνολογίες;

Συμμετέχων 3: Ναι την καλύτερη έχω για τις τεχνολογίες! Θεωρώ ότι βοηθά σε πάρα πολλούς τομείς και όχι απλώς βοηθάνε, μας κάνουν πιο εύκολο το έργο, άρα και σε αυτή την περίπτωση σίγουρα θα μπορέσουν να συμβάλουν για την κατανόηση της απώλειας. Πολύ πιο εύκολο το έργο, έτσι νομίζω.

Ερευνήτρια: Θεωρείται ότι οι γνώσεις και η εμπειρία σας σχετικά με τη διαχείριση του πένθους ή της απώλειας μικρών παιδιών είναι αρκετές για να σχεδιάσετε παιδαγωγικές δραστηριότητες, ώστε να μπορέσετε να διαχειριστείτε περιστατικά πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 3: Όπως είπα, δεν μου έχουν τύχει περιστατικά τέτοια, ώστε να έρθω αντιμέτωπη και να πρέπει να το διαχειριστώ. Πιστεύω με αυτά τα λίγα που ξέρω και με την μεγάλη εν συναίσθηση, πιστεύω ότι θα μπορέσω να κατανοήσω τι νιώθει ένα παιδί και να προσπαθήσω να το κάνω να τα διαχειριστεί καλύτερα όλα αυτά που νιώθει.

Ερευνήτρια: Θα παρακολουθούσατε κάποια σχετική επιμόρφωση επί του θέματος και αν ναι, πιστεύετε ότι θα σας βοηθούσε;

Συμμετέχων 3: Εννοείται, θα παρακολουθούσα γιατί τώρα με τις ερωτήσεις καταλαβαίνω ότι ναι, σίγουρα θα με βοηθούσε. Καταλαβαίνω ότι θα πρέπει εννοείται. Δεν το έχω δει ποτέ και να κάτι που θα βοηθούσε σίγουρα.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι υπάρχει κάτι να προσθέσετε το συγκεκριμένο θέμα;

Συμμετέχων 3: Όχι, όχι.

Ερευνήτρια: Ενδιαφέρονται οι γονείς να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς για τον τρόπο που μπορούν να αντιμετωπίσουν μια απώλεια του παιδιού τους;

Συμμετέχων 3: Το ανέφερα και πιο πριν, όχι δεν ενδιαφέρονται. Στις περισσότερες περιπτώσεις δεν το λένε. Αλλά θα έπρεπε. Θα έπρεπε να μας συντάξουν γιατί το παιδί περνάει πάρα πολύ χρόνο εδώ και θα πρέπει και εμείς να γνωρίζουμε για το πώς θα αντιμετωπίσουμε την κάθε κατάσταση.

Ερευνήτρια: Έχετε δίκιο! Σας ευχαριστώ πολύ για το χρόνο σας!

Συμμετέχων 3: Να είσαι καλά!

Ερευνήτρια: Καλή σας συνέχεια!

Συμμετέχων 3: Επίσης!

Συμμετέχοντα 4 (Σ4)

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΑ - ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΠΡΟΦΙΛ

Φύλο: Γυναίκα

Ηλικία: 44

Εμπειρία σε έτη: 20

Μορφωτικό επίπεδο: Μεταπτυχιακό και ειδικότητα Α.Τ.Ε.Ι Παιδαγωγός Πρώιμης Παιδικής Ηλικίας
Τόπος εργασίας: Δημοτικός Βρεφονηπιακός σταθμός

Ερευνήτρια: Καλημέρα σας!

Συμμετέχων 4: Καλημέρα!

Ερευνήτρια: Έχετε μάθει αναλυτικά για το σκοπό της έρευνας και τον εθελοντικό χαρακτήρα της συμμετοχής σας, καθώς έχετε συναινέσει στην έρευνα για την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων (δημογραφικά χαρακτηριστικά), καθώς έχει τονιστεί το δικαίωμα άρνησης ή ανάκλησης της απόφασής σας για συμμετοχή στην έρευνα ανά πάσα στιγμή. Η συνέντευξη θα πραγματοποιηθεί ανώνυμα και θα υπάρχει κωδικοποίηση και τα δεδομένα θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για τους στόχους της έρευνας. Ο χρόνος που απαιτείται για τη διεξαγωγή της συνέντευξης, η οποία περιλαμβάνει 15 ερωτήσεις ανοιχτού τύπου, δεν υπερβαίνει τα 25 λεπτά.

Σας ευχαριστώ εκ των προτέρων για τη συνεργασία σας. Συμφωνείτε να ξεκινήσουμε και να καταγράψω τη συνομιλία μας;

Συμμετέχων 4: Και εγώ ευχαριστώ! Ναι, βεβαίως και συμφωνώ!

Ερευνήτρια: Με τον όρο πένθος, εννοούμε το σύνολο των εκδηλώσεων που ακολουθούν μετά τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου κατοικίδιου ή άλλη ισχυρή απώλεια, όπως το διαζύγιο των γονέων. Αυτές οι εκδηλώσεις είναι ψυχολογικές συναισθηματικές, σωματικές και κοινωνικές. Ως παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας χρειάστηκε να διαχειριστείτε κάποιο περιστατικό πένθους στην προσχολική τάξη; Αν ναι, τι αφορούσε το συγκεκριμένο πένθος;

Συμμετέχων 4: Μέσα σε αυτά τα χρόνια έχει τύχει σε οικογενειακό επίπεδο παιδάκια να έχουν κάποιες απώλειες έτσι στο μυαλό τώρα μου έρχεται πιο έντονα μια περίπτωση παιδιού νηπιακής ηλικίας ήτανε 3,5, όπου οι γονείς του πήραν διαζύγιο κατά τη διάρκεια της χρονιάς. Αυτό θυμάμαι έτσι πιο έντονα.

Ερευνήτρια: Χρειάστηκε να το διαχειριστείτε εσείς το περιστατικό αυτό ή απλά σας ενημέρωσαν;

Συμμετέχων 4: Μας ενημέρωσε η μαμά που εντάξει και αυτοί ήταν πολύ αγχωμένη το πώς θα διαχειριστεί όλο αυτό. Κοριτσάκι για κοριτσάκι επρόκειτο. Είχαμε πολύ καλή συνεργασία, δηλαδή με τη μαμά και αυτό βοήθησε, ώστε να έχουμε καλή συνεργασία και με την μικρούλα και τον μπαμπά, να αναφέρω και τον μπαμπά. Και επειδή πήγε πολύ καλά έτσι για αυτό αμέσως μου ήρθε αυτό σαν περιστατικό. Ήταν και η μικρούλα πολύ χαρούμενη. Είχε μια πολύ καλή αντίδραση σε όλο αυτό.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε τα στάδια του πένθους; Αν ναι, αναφέρετε όσα γνωρίζετε.

Συμμετέχων 4: Σίγουρα το πρώτο είναι η άρνηση, όπου το άτομο είτε ενήλικας είτε το παιδί αρνείται να το συνειδητοποιήσει, δεν δέχεται, δε θέλει. Μετά είναι ο θυμός. Και μετά φαντάζομαι είναι η αποδοχή του γεγονότος. Βέβαια δεν ξέρω και αν όλοι καταλήγουν στην αποδοχή. Τώρα, έχοντας στο μυαλό και τους ενήλικες και τα παιδιά ίσως, αλλά σίγουρα θα υπάρχουν και άλλοι σταθμοί μέχρι την αποδοχή. Πιθανότατα ότι θα πρέπει να υπάρχει ίσως μια παρέμβαση κάποιου ειδικού, κάποια διαχείριση δηλαδή του ατόμου μέχρι να φτάσει στην αποδοχή.

Ερευνήτρια: Πολύ ωραία! Ποιες συνθήκες πιστεύεται ότι βοηθούν ένα παιδί, ώστε να έχει τη δυνατότητα να πενήσει με τον ενδεδειγμένο τρόπο, είτε μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον είτε στο σχολικό;

Συμμετέχων 4: Σίγουρα για να πενήσεις και να εκφράσεις τα συναισθήματα, γιατί για συναισθήματα πρόκειται, ο θυμός και η θλίψη και όλα αυτά είναι συναισθήματα. Είτε είσαι στο οικογενειακό περιβάλλον είτε στο σχολικό λοιπόν περιβάλλον θα πρέπει να υπάρχει ασφάλεια, να νιώθει το παιδί ασφάλεια. Τώρα, όσον αφορά το οικογενειακό περιβάλλον θα πρέπει και οι γονείς εκεί να έχουν μια αντίστοιχη διαχείριση του δικού τους πένθους για να μπορέσουν να βοηθήσουν

το παιδί. Κι εμείς αντίστοιχα από τη δική μας μεριά σαν παιδαγωγοί να μπορέσουμε και εμείς να είμαστε επαρκής, αφού είναι στην εν συναίσθηση στο να νιώσουμε τη θλίψη του κάθε παιδιού και το προβληματισμό τους γι' αυτό το γεγονός και να του παρέχουμε σαφώς ασφαλείας και ότι μπορεί να εκφραστεί, να εκφράσει τα συναισθήματά του, ότι είμαστε εκεί, ένα χάδι, να υπάρχει μία συζήτηση, να το αφουγκραστούμε το παιδί όσον αφορά την συμπεριφορά του, είτε είναι αμίλητο είτε είναι εκφραστικό. Να υπάρχει μία παρατήρηση δηλαδή στο παιδάκι εκείνο τον καιρό για να μπορέσουμε να του δείξουμε ότι είμαστε εδώ σε καταλαβαίνουμε και ότι μπορεί να εκφραστεί και να ρωτήσει, το θυμό του, το συναίσθημα του, την ερώτησή του, όλα αυτά μια ασφάλεια. Εν πάση περιπτώσει ότι είναι κάποιος εδώ ότι μπορείς να μιλήσεις ότι είμαστε εδώ, έστω και μια αγκαλιά.

Ερευνήτρια: Ωραία! Πιστεύετε ότι πρέπει οι γονείς του παιδιού να εξηγήσουμε και να πουν την αλήθεια σε ένα παιδί για τον θάνατο κάποιου αγαπημένου προσώπου; Αν ναι, γιατί το θεωρείτε σωστό;

Συμμετέχων 4: Θεωρώ ότι πάντα πρέπει να λέμε την αλήθεια στα παιδιά, ανεξάρτητα της ηλικίας που έχουν με τον τρόπο που πρέπει αυτή η αλήθεια να αποτυπωθεί στην κάθε ηλικία. Δηλαδή τι θέλω να πω με αυτό. Σε ένα παιδάκι 3 χρονών παράδειγμα και σε ένα παιδί 9 χρονών ένα τέτοιο γεγονός θα το πεις με τις λέξεις και το λεξιλόγιο και τον τρόπο που μπορεί το μυαλό του να αντιληφθεί εκείνη τη στιγμή ναι μεν ότι ναι υπάρχει και αυτό το φαινόμενο τέλος πάντων στους ανθρώπους και συμβαίνει με τον τρόπο που μπορεί να το καταλάβει και την ψυχραιμία φυσικά που πρέπει να έχουμε για να το μεταδώσουμε, γιατί ακόμα και οι εκφράσεις του προσώπου μας, η ένταση της φωνής μας είναι αυτές που θα δώσουν την απαραίτητη σταθερότητα στο παιδί και θα του μεταδίδουμε και εμείς τα συναισθήματά μας δηλαδή σε αυτό και κακά τα ψέματα όλοι και εμείς σαν ενήλικες έχουμε βιώσει τέτοια γεγονότα και έχουμε και εμείς σημαδευτεί από τέτοιες καταστάσεις, θέλει ηρεμία, θέλει απλότητα και σαφώς ειλικρίνεια. Ναι, είμαι υπέρ δηλαδή ότι πρέπει να το εξηγούμε με την αλήθεια που ορίζεται σε κάθε ηλικία για κάθε παιδάκι.

Ερευνήτρια: Με ποιους τρόπους θεωρείται ότι επιτυγχάνεται η στήριξη του παιδιού προσχολικής ηλικίας που πενθεί; Πώς μπορεί να βοηθήσει ο παιδαγωγός;

Συμμετέχων 4: Λίγο πολύ όπως προανέφερα ότι ο παιδαγωγός πρέπει να είναι παρών σε εκείνη την περίοδο, η οποία περίοδος μπορεί να κρατήσει και ένα ολόκληρο σχολικό έτος, έτσι δεν μπορούμε να ορίζουμε το όριο πόσο θα πενθήσει και πόσο χρόνο θα πάρει στο παιδάκι δηλαδή να περάσει αυτή την κατάσταση, ο παιδαγωγός πρέπει να είναι εκεί, να είναι με τις κεραίες του τεντωμένες, να αφουγκράζεται όπως είπα την κάθε συμπεριφορά του παιδιού. Γιατί επίσης, όπως και σε εμάς τους ενήλικες μπορεί να συμβαίνει, είναι μια μέρα να είμαστε εντάξει και μετά κάτι να γίνει και κάτι να μας το θυμίσει πόσο ακόμα στα παιδάκια που δεν μπορούν να

επεξεργαστούν και να έχουν το κατάλληλο αυτοέλεγχο για να μαζέψουν και να επεξεργαστούν τα συναισθήματά τους. Ναι, ναι, πρέπει να είμαστε παρόντες κάθε στιγμή και διαθέσιμοι. Ε, εντάξει, δεν ξέρω πόσο διαθέσιμοι μπορούμε. Πρέπει να είμαστε, όμως! Αυτός είναι ο ρόλος μας!

Ερευνήτρια: Από την εμπειρία σας, για ποιο λόγο πιστεύετε ότι οι συνάδελφοί σας παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας δυσκολεύονται να θίξουν ζητήματα πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 4: Νομίζω ότι οι περισσότεροι θεωρούν λίγο το πένθος ταμπού στα παιδιά ίσως και από δική τους κακή εμπειρία στο παρελθόν είτε ως παιδιά είτε ως ενήλικες και πιθανότατα επειδή και οι ίδιοι δεν μπορούν να το διαχειριστούν ακριβώς δεν μπορούν και να το μεταφέρουν. Με τον ήρεμο τρόπο με τη φυσιολογικότητα ότι έτσι είναι η ζωή, αυτή είναι η συνέχεια, αυτός είναι ο κύκλος της ζωής και νομίζω ότι θεωρείται λίγο ταμπού ότι δεν πρέπει, ότι θα τα τρομάξουν τα παιδιά.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε σωστό οι παιδαγωγοί να εξηγούν στα παιδιά, εφόσον ερωτηθούν για διαδικασίες, όπως αυτή της κηδείας και ταφής; Πιστεύετε ότι πρέπει να πηγαίνουν τα παιδιά στις κηδείες ή είναι κάτι απαγορευτικό;

Συμμετέχων 4: Μιλώντας για προσχολική ηλικία και σωστά θέσατε στην ερώτησή σας ότι εφόσον νομίζω είπατε το ζητήσουν τα παιδιά ε;

Ερευνήτρια: Ναι.

Συμμετέχων 4: Γιατί η αλήθεια είναι ακριβώς επειδή είναι ένα ζήτημα δύσκολο, είναι μία δύσκολη έννοια τώρα έτσι, εμείς οι ενήλικοι και δεν μπορούμε πολλές φορές να το αντιληφθούμε ότι δεν θα ξαναδείς ένα αγαπημένο σου πρόσωπο. Όπως ακριβώς το θέσατε όταν δηλαδή τα παιδιά ρωτήσουν να μάθουν περισσότερο τότε σημαίνει ότι τα παιδιά είναι και έτοιμα να λάβουν την απάντηση. Χωρίς δηλαδή ένας παιδαγωγός να προτρέξει να μιλήσει, αυθαίρετα για ένα τέτοιο θέμα, γιατί μπορεί τα παιδιά να μην είναι έτοιμα να ακούσουν γι' αυτό. Όταν όμως ρωτήσουν τα παιδάκια για κάτι τέτοιο που πιθανότατα να έχει συμβεί, ναι θεωρώ ότι δεν είναι απαγορευτικό ο παιδαγωγός να μιλήσει γι' αυτό το θέμα. Επίσης με απλά λόγια, με λέξεις που το παιδάκι καταλαβαίνει χωρίς να υπάρχει υπερβολή στο λόγο του παιδαγωγού και ναι δεν βρίσκω κακό στη συμμετοχή των παιδιών στις κηδείες. Εντάξει, στην Ελλάδα καλώς ή κακώς υπάρχουν βέβαια και συμπεριφορές πολλές φορές σε τέτοιες στιγμές υπερβολικές, αλλά τώρα το πένθος δεν μπορείς να το ορίσεις και συ, πόσο ο καθένας θα το εκφράσει και το τι είναι υπερβολικό. Αν όμως υπάρχει μια ενημέρωση στο παιδάκι, ότι ξέρεις πολλοί άνθρωποι τη θλίψη τους μπορούν να την εκφράσουν έντονα, μην τρομάξεις και εσύ καμιά φορά θυμάσαι τότε που και εσύ χτύπησες ή έχασες αυτό που στεναχωρήθηκες πολύ. Εν πάση περιπτώσει εάν γίνουμε παραστατικοί στο παιδάκι και του δείξουμε να καταλάβει ότι αυτό που θα αντικρίσεις δεν θα σε τρομάξει νομίζω ότι

έτσι ήδη το έχουμε προστατέψει και το έχουμε προετοιμάσει τι πρόκειται να ακολουθήσει, εφόσον έχουμε αποφασίσει ότι το παιδάκι θα είναι παρών σε κάτι τέτοιο.

Ερευνήτρια: Πολύ ωραία, πολύ σωστά! Πιστεύετε ότι οι εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος» είναι απαγορευτικές για να εκφράσουν οι παιδαγωγοί την απώλεια για ένα παιδί; Θα προτιμούσατε εκφράσεις όπως «έφυγε», «κοιμήθηκε», «έκλεισε τα μάτια», «πήγε ταξίδι», «πήγε στον ουρανό. Τον / την πήρε ο Θεούλης κοντά του.»;

Συμμετέχων 4: Θεωρώ ότι τέτοιες εκφράσεις όχι είναι απαγορευτικές, δεν πρέπει πραγματικά να τις ξεστομίζει ένας εκπαιδευτικός, διότι το παιδάκι θα πάει μετά στη παραπάνω βαθμίδα και θα περιμένει το αγαπημένο του πρόσωπο να γυρίσει από το ταξίδι, να ανοίξει τα μάτια του. Πραγματικά το θεωρώ τραγικό! Νομίζω όπως σας είπα και πριν ότι μπορείς πάρα πολύ εύκολα χρησιμοποιώντας πολύ απλές λέξεις, δεν χρειάζεται να έχεις διαβάσει βιβλία και εγκυκλοπαιδείες για να πεις σε ένα παιδάκι 3 χρονών και μικρότερο ακόμα ότι π.χ. ο παππούς, η γατούλα έκλεισε τα ματάκια της για πάντα, για αυτό και λέμε ότι «πέθανε» διότι δεν θα ξανασηκωθεί, θα ξεκουραστεί όπως χρησιμοποιείτε και εσείς σε άλλες εκφράσεις που μου αναφέρατε και σεις πιο πριν και δεν θα το ξαναδούμε ξύπνιο. Αυτό.

Ερευνήτρια: Θα ήθελα να ρωτήσω όσον αφορά το «πήγε ταξίδι» αυτό το θεωρείται τελείως απαγορευτικό;

Συμμετέχων 4: Μπαίνει μέσα νομίζω και το θρησκευτικό κομμάτι και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις. Δηλαδή, παράδειγμα, «πήγε ταξίδι» γιατί θεωρούμε οι χριστιανοί ορθόδοξοι ότι πήγε ταξίδι σε έναν άλλο τόπο, που... όχι νομίζω ότι ήταν αυτό που σας ανέφερα πριν θα περιμένει να γυρίσει από το ταξίδι και εντάξει κάποια στιγμή θα ρωτήσει πότε θα γυρίσει ο παππούς ας πούμε από το ταξίδι; Τι θα του πεις; Δεν θα γυρίσει ποτέ; Μα εσύ μου είπες πως πήγε ταξίδι.. Όχι, Όχι, νομίζω ότι πρέπει να αποτυπώνεται ακριβώς με σωστές λέξεις η πραγματικότητα.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε εάν το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού σε περιστατικά απώλειας, ενημερώνει τους παιδαγωγούς και συνεργάζεται για την καλύτερη αντιμετώπιση της απώλειας του παιδιού ή προσπαθούν να κρύψουν παρόμοια περιστατικά από φόβο, ντροπή ή επειδή δεν μπορούν να τα διαχειριστούν ούτε οι ίδιοι ως γονείς;

Συμμετέχων 4: Δεν μπορώ να πω σε τέτοιες περιπτώσεις πάντα οι γονείς αναφέρουν αυτό που ίσως λίγο επίσης τους τρομάζει, τους κάνει πιο επιφυλακτικούς, γιατί πιθανότατα και οι ίδιοι δεν μπορούν να το διαχειριστούν και είναι λογικό έτσι, είναι και μία κατάσταση που σαφώς και εκείνοι να μην περνάνε πρώτη φορά. Αυτό λουπόν που ξαναλέω που ίσως κάποιες φορές κρύβουν οι γονείς είναι το διαζύγιο. Συνήθως όταν υπάρχει μια απώλεια ανθρώπου δεν ξέρω γιατί είναι πιο... ίσως επειδή θέλουν να μοιραστούν τον πόνο τους. Τέλος πάντων, αυτό είναι άλλο θέμα. Αυτό όμως, που συνήθως πολλές φορές μας έχει τύχει και το λέω μας έχει τύχει, γιατί θυμάμαι και σε

άλλα τμήματα και σε άλλους συναδέλφους που έχουν αντιμετωπίσει τέτοια προβλήματα είναι να μην μιλάνε ξεκάθαρα για περιπτώσεις διαζυγίου που είναι και αυτό μία εκδήλωση πένθους. Είναι ένα πένθος.

Ερευνήτρια: Ως παιδαγωγοί, γνωρίζετε κάποιο εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 4: Υπάρχουν σίγουρα βιβλία, πάρα πολλά παραμυθάκια που με πολύ όμορφο τρόπο περνάνε το μήνυμα και τη διαδικασία του πένθους. Δεν θυμάμαι ακριβώς τώρα να σας πω τίτλους, αλλά σίγουρα υπάρχουν δύο τρία σίγουρα που μου έρχονται στο μυαλό και εγώ είχα χρησιμοποιήσει ένα στα δικά μου τα παιδιά κάποια στιγμή που έγινε μια οικογενειακή απώλεια στην οικογένειά μας που ήταν η μικρούλα μου σε αντίστοιχη ηλικία και όντως ήταν πολύ τρυφερό και όντως δηλαδή τώρα που το σκέφτομαι όντως τα εξηγούσε όλα όπως προανέφερα πριν με την πραγματικότητα της κατάστασης με απλές λέξεις. Ναι εκπαιδευτικό υλικό, δηλαδή όσον αφορά βιβλιογραφικά παραμυθάκια και τέτοια ναι τώρα δεν μου έρχεται κάτι άλλο να σας πω. Πιθανότατα μπορεί να υπάρχουν και τύπου παιχνίδια δεν ξέρω τύπου παζλάκια έτσι όχι, δεν ξέρω, δεν ξέρω. Μη σας πω τώρα κάτι που δεν υπάρχει.

Ερευνήτρια: Τι γνώμη έχετε για τις Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ); Μπορούν να συμβάλλουν στην κατανόηση της απώλειας στα παιδιά;

Συμμετέχων 4: Ω σίγουρα! Εδώ η Τεχνολογία πλέον τα τελευταία χρόνια και μετά τον Covid όπως και όλοι περάσαμε έχει πια αλματώδη εξέλιξη στη ζωή μας. Τα παιδιά, ειδικά τα μικρά, είναι πάρα πολύ εξοικειωμένα με όλο αυτό. Σίγουρα θα μπορούσαν μέσω τεχνολογικών μέσων να μπορέσει να βοηθήσει σε ένα παιδάκι να εκφράσει τα συναισθήματά του, παιχνίδια και εφαρμογές γενικά με τα συναισθήματα. Γιατί είπαμε το πένθος έχει να κάνει κυρίως με την εξέφραση συναισθημάτων. Σίγουρα υπάρχουν ή ίσως επίσης να υπάρχουν και διάφορα τύπου e-book μέσα που επίσης να εξιστορούν μια τέτοια κατάσταση και την εικόνα να είναι πιο κατανοητό και ευχάριστο στα παιδιά. Σίγουρα, σίγουρα ναι!

Ερευνήτρια: Ενδιαφέρονται οι γονείς να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς για τον τρόπο που μπορούν να αντιμετωπίσουν μια απώλεια του παιδιού τους;

Συμμετέχων 4: Μμμμ.. είναι λίγο σαν και αυτό που είπαμε και πριν ότι είτε οι γονείς λόγω της μη δικής τους ικανότητας να διαχειριστούν την κατάσταση ή λόγω ντροπής ή λόγω επίσης υπερβολικής αντίληψης ότι τα καταφέρνουνε πάλι να διαχειριστούν μια τέτοια κατάσταση μπορεί να είναι λόγοι δηλαδή που να μην θέλουν να εμπλέξουν αυτή τους παιδαγωγούς. Και εντάξει, υπάρχει μια κατηγορία όμως που επίσης δεν εμπλέκει τους παιδαγωγούς, γιατί υπάρχει μια κατηγορία γονέων που προσπαθούν να το διαχειριστούν μέσω κάποιου ειδικού. Λίγο πολύ νομίζω όμως ότι στο τέλος μιλάνε οι γονείς για αυτό το εμπιστεύονται και στους παιδαγωγούς πια.

Ίσως να μην γίνεται από την αρχή, αλλά νομίζω ότι πια στο τέλος ότι συζητούν γι' αυτό και με τους παιδαγωγούς.

Ερευνήτρια: Για να δουν φαντάζομαι και τη συμπεριφορά του παιδιού εκεί;

Συμμετέχων 4: Ίσως στην αρχή να υπάρχει ένας συνδυασμός. Ναι, μια ντροπή εντάξει και αυτό πια είναι ανθρώπινο, μπορεί και αυτοί να χρειάζονται το χρόνο τους, να το συνειδητοποιήσουν και να φτάσουν και αυτοί στην αποδοχή έτσι δεν είναι; Γιατί και αυτοί περνάνε επίσης τα στάδια αυτά έτσι δεν είναι;

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι η γνώση και η εμπειρία σας σχετικά με τη διαχείριση του πένθους ή της απώλειας μικρών παιδιών είναι αρκετές για να σχεδιάσετε παιδαγωγικές δραστηριότητες, ώστε να μπορέσετε να διαχειριστείτε περιστατικά πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 4: Είναι ένα θέμα, η αλήθεια είναι που εντάξει, δεν το αντιμετωπίζουμε συχνά βέβαια μέσα στις χρονιές ένα περιστατικό, ας πούμε, θα συμβεί. Α... μπορεί και κανένα δεν είναι δηλαδή θέλω να πω πάρα πολύ συχνό, τουλάχιστον εγώ προσωπικά. Δεν έχει τύχει τώρα προσπαθώ γι' αυτό κομπιάζω να θυμηθώ και να ανακαλέσω κάτι στη μνήμη μου αν έχει συμβεί κάτι αντίστοιχο. Νομίζω ότι δεν έχει τύχει να δημιουργήσω, να σχεδιάσω κάποια δραστηριότητα, αλλά σίγουρα έχει τύχει να διαβάσω ένα αντίστοιχο παραμύθι που σας είπα πριν να συζητήσουμε έτσι τρυφερά ότι αα.. και επειδή ας πούμε και εγώ έχω χάσει τον μπαμπά μου, όταν έτυχε και έχασα και γω τον μπαμπά μου, όταν ήμουν σε ένα παιδικό σταθμό και τα παιδάκια με ρώτησαν γι' αυτό, όταν επέστρεψα στη δουλειά και το μοιράστηκα μαζί τους, δηλαδή ακόμα και αυτό σαν κουβέντα και συζήτηση είναι μια δραστηριότητα. Οπότε ναι ξανακαλώ την ερώτηση που μου κάνατε ότι ναι έχει τύχει και χωρίς να το έχω τώρα μελετήσει. Μα αν σου συμβεί, ο ρόλος του παιδαγωγού όπως είπαμε πρέπει να είναι με ανοιχτές κεραίες, άρα πρέπει κάτι να κάνει, ώστε να μπορέσει στο σύνολο της ομάδας του να το ξεπεράσει.

Ερευνήτρια: Θα παρακολουθούσατε κάποια σχετική επιμόρφωση επί του θέματος και αν ναι, πιστεύετε ότι θα σας βοηθούσε;

Συμμετέχων 4: Ναι, θα το επέλεγα, γιατί όπως είπαμε είναι ο κύκλος της ζωής, είναι κάτι που μας αφορά όλους. Είναι κάτι που είναι ανθρώπινο και πέρα κιόλας από το παιδαγωγικό κομμάτι και με εμάς τους ίδιους σαν ανθρώπους θα μας βοηθήσει να ξεπεράσουμε και να διαχειριστούμε θεωρώ μια παρόμοια κατάσταση.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι υπάρχει κάτι να προσθέσετε στο συγκεκριμένο θέμα;

Συμμετέχων 4: Όχι, δεν νομίζω από εμένα ότι θα ήθελα κάτι, δεν ξέρω αν εσείς θα θέλατε κάποια διευκρίνιση για κάτι;

Ερευνήτρια: Όχι, είμαι υπέρ καλυμμένη. Σας ευχαριστώ πάρα πολύ για τον χρόνο σας!

Συμμετέχων 4: Αχ τέλεια! Και εγώ σας ευχαριστώ! Καλή συνέχεια και καλά αποτελέσματα!

Ερευνήτρια: Σας ευχαριστώ πάρα πολύ! Γειά σας!

Συμμετέχων 5 (Σ5)

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΑ - ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΠΡΟΦΙΛ

Φύλο: Γυναίκα

Ηλικία: 35

Εμπειρία σε έτη: 15

Μορφωτικό επίπεδο: Παιδαγωγός προσχολικής Ηλικίας ΔΕ

Τόπος εργασίας: Δημοτικός Παιδικός σταθμός

Ερευνήτρια: Καλημέρα σας!

Συμμετέχων 5: Καλημέρα!

Ερευνήτρια: Έχετε ενημερωθεί αναλυτικά για τον σκοπό της έρευνας και τον εθελοντικό χαρακτήρα της συμμετοχής σας, καθώς έχετε συναινέσει στην έρευνα για την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων (δημογραφικά χαρακτηριστικά), καθώς έχει τονιστεί το δικαίωμα άρνησης ή ανάκλησης της απόφασής σας για συμμετοχή στην έρευνα ανά πάσα στιγμή. Η συνέντευξη θα πραγματοποιηθεί ανώνυμα και θα υπάρχει κωδικοποίηση και τα δεδομένα θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για τους στόχους της έρευνας. Ο χρόνος που απαιτείται για τη διεξαγωγή της συνέντευξης, η οποία περιλαμβάνει 15 ερωτήσεις (ανοικτού τύπου), δεν υπερβαίνει τα 25 λεπτά. Σας ευχαριστώ εκ των προτέρων για τη συνεργασία σας! Συμφωνείτε να ξεκινήσουμε και να καταγράψω τη συνομιλία μας;

Συμμετέχων 5: Ναι.

Ερευνήτρια: Με τον όρο πένθος εννοούμε το σύνολο των εκδηλώσεων που ακολουθούν μετά τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου κατοικίδιου ή άλλη ισχυρή απώλεια, όπως το διαζύγιο των γονέων. Αυτές οι εκδηλώσεις είναι ψυχολογικές συναισθηματικές, σωματικές και κοινωνικές. Ως παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, χρειάστηκε να διαχειριστείτε κάποιο περιστατικό πένθους στην προσχολική τάξη; Αν ναι, τι αφορούσε το συγκεκριμένο πένθος;

Συμμετέχων 5: Ναι, έχει χρειαστεί αρκετές φορές δυστυχώς να διαχειριστώ περιστατικό πένθους. Αφορούσε και γονιό που πέθανε, αφορούσε και παππού που πέθανε, αφορούσε και διαζύγιο.

Ερευνήτρια: Και καταφέρατε να το διαχειριστείτε;

Συμμετέχων 5: Νομίζω πως ναι, κατάφερα να το διαχειριστώ.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε τα στάδια του πένθους; Αν ναι, αναφέρετε όσα γνωρίζετε.

Συμμετέχων 5: Τα γνωρίζω τα στάδια του πένθους. Το πρώτο στάδιο είναι η άρνηση, η οποία είναι μια άρνηση για την πραγματικότητα, ότι αυτό που μου συμβαίνει αυτή τη στιγμή δεν συμβαίνει

σε μένα. Συνήθως το άτομο που βιώνει το πένθος απομονώνεται και από τον περίγυρό του. Και κάποιες φορές απομονώνεται προσπαθώντας να αποστασιοποιηθεί από αυτό που συμβαίνει αυτή τη στιγμή, δηλαδή το πένθος, την απώλεια. Το δεύτερο στάδιο είναι ο θυμός, όπου το άτομο που βιώνει το πένθος θεωρεί ως πούμε ότι αυτό είναι άδικο, αυτό που συνέβη σε μένα ή γιατί συνέβη σε μένα; Το τρίτο στάδιο είναι η διαπραγμάτευση, μέσω της οποίας το άτομο αρχίζει και αναρωτιέται τι θα μπορούσε να κάνει, πιθανόν για να αποτρέψει την απώλεια ή τι θα μπορούσε να κάνει για να βοηθήσει ή ως πούμε να τι μπορεί να κάνει για να βοηθήσει το άτομο π.χ. πριν πεθάνει όταν γνωρίζει από πριν ότι είναι να πεθάνει κάτι τέτοιο. Το τέταρτο στάδιο είναι η κατάθλιψη, η οποία εκεί το άτομο αρχίζει και συνειδητοποιεί τη σοβαρότητα, ότι δηλαδή είναι αλήθεια ότι πέθανε, ως πούμε, το οικείο μου πρόσωπο. Και το τελευταίο στάδιο είναι η αποδοχή, όπου το άτομο αντιλαμβάνεται και αποφασίζει ότι δεν υπάρχει, ως πούμε, επιστροφή και αυτό είναι το αποτέλεσμα.

Ερευνήτρια: Πάρα πολύ ωραία! Ποιες συνθήκες πιστεύεται ότι βοηθούν ένα παιδί, ώστε να έχει τη δυνατότητα να πενήσει με τον ενδεδειγμένο τρόπο, είτε μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον είτε στο σχολικό;

Συμμετέχων 5: Αρχικά, θεωρώ ότι θα πρέπει ως παιδαγωγοί να ενθαρρύνουμε τα παιδιά να εκφράζουν τα συναισθήματά τους, όλα τα συναισθήματα. Όμως από την άλλη πλευρά θα πρέπει να σεβόμαστε και αν το παιδί θέλει να σιωπήσει και να μην μιλήσει δηλαδή να πάρει το χρόνο του. Αλλά παρόλα αυτά εμείς είμαστε δίπλα στο παιδί, επιβεβαιώνοντας την αγάπη του, την αγάπη μας μάλλον προς αυτό και προσπαθώντας να εξηγήσουν στο παιδί ότι δεν θα πεθάνουμε όλοι, ως πούμε ότι το παιδί δε θα πάθει κάτι τέτοιο. Όπως επίσης και να το βοηθήσουμε ότι είμαστε μαζί του και το βοηθάμε να το περάσουμε μαζί αυτό. Θεωρώ λοιπόν τώρα, όσον αφορά τις συνθήκες, συνήθως τα παιδιά εκφράζουν το θρήνο τους έμμεσα μέσω του παιχνιδιού ή μέσω της ζωγραφικής, αλλά και από αλλαγές στη συμπεριφορά τους, στον ύπνο τους, στο φαγητό γενικότερα στην καθημερινότητά τους. Συνεπώς, θεωρώ ότι ένα παιδί προσχολικής τουλάχιστον ηλικίας μέσα από το παιχνίδι μπορεί να βοηθηθεί πάρα πολύ και μέσα από παραμύθια και αυτά, ώστε να μπορέσει να ανταπεξέλθει σε αυτό που βιώνει.

Ερευνήτρια: Πάρα πολύ ωραία! Πιστεύετε ότι πρέπει οι γονείς του παιδιού να εξηγήσουν και να πούνε την αλήθεια σε ένα παιδί για τον θάνατο κάποιου αγαπημένου προσώπου; Αν ναι, γιατί το θεωρείτε σωστό;

Συμμετέχων 5: Ωραία! Θεωρώ ότι οι γονείς θα πρέπει να πούνε την αλήθεια και να εξηγήσουν σε ένα παιδί ως πούμε τι συνέβη. Δεν πρέπει να αποκρύπτουν το γεγονός, αυτό που συμβαίνει γιατί τα παιδιά, αν τα αφήσουμε στο σκοτάδι και δεν τους εξηγήσουμε, μόνα τους μετά κάνουν φαντασίες, οι οποίες είναι χειρότερες και από την πραγματικότητα. Δηλαδή, φαντάζονται άλλα

πράγματα τα οποία δεν ισχύουν κιόλας πολλές φορές, δημιουργούνται πρόσθετα προβλήματα. Ωραία! Αυτό. Και επίσης η σιωπή τα κάνει να νιώθουν μόνα και απομονωμένα και ότι είναι στο περιθώριο ας πούμε και για αυτό δεν θα πρέπει να δίνουμε και ψεύτικες πληροφορίες όσον αφορά αυτό το θέμα.

Ερευνήτρια: Με ποιους τρόπους θεωρείτε ότι επιτυγχάνεται η στήριξη του παιδιού προσχολικής ηλικίας που πενθεί; Πώς μπορεί να βοηθήσει ο παιδαγωγός;

Συμμετέχων 5: Ωραία! Όπως προανέφερα τα παιδιά της ηλικίας έως και 5 ετών, συνήθως διαχειρίζονται τα συναισθήματά τους μέσα από το παιχνίδι, άρα θα πρέπει και το πένθος να δουλευτεί μέσα από το παιχνίδι. Τα παρατηρούμε όταν παίζουνε, παίζουμε μαζί τους, δηλαδή εντασσόμαστε και εμείς μέσα στο παιχνίδι τους, τα αφήνουμε να εκφραστούν, να επεξεργαστούν και να νιώσουνε διαδραστικά, δηλαδή να είναι διαδραστικό το παιχνίδι. Επίσης, θεωρώ ότι θα πρέπει να βοηθάμε το κάθε παιδί με το δικό του επίπεδο ανάπτυξης, είτε αυτό είναι κοινωνικό, είτε είναι συναισθηματικό, είτε είναι νοητικό, γιατί το κάθε παιδί είναι διαφορετικό και επίσης το κάθε παιδί ωριμάζει με διαφορετικό τρόπο να το πω έτσι. Τώρα, με ποιους τρόπους, θεωρώ ότι με ανάγνωση παραμυθιών παράδειγμα θα μπορούσε να γίνει, να βοηθηθεί, ας πούμε, σχετικά με το θάνατο και να εκφραστούν οι σκέψεις και τα συναισθήματά του.

Ερευνήτρια: Από την εμπειρία σας, για ποιο λόγο πιστεύετε ότι οι συνάδελφοί σας παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, δυσκολεύονται να θίξουν ζητήματα πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 5: Θεωρώ ότι πολλές φορές δεν θίγονται αυτά τα θέματα είτε για δικά τους τραύματα των παιδαγωγών είτε γιατί νομίζουν πως αντί για καλύτερα θα τα κάνουν χειρότερα τα πράγματα, είτε γιατί θεωρώ ότι δεν έχουν λάβει, ας πούμε, την απαραίτητη κατάρτιση ή επιμόρφωση, όπως θέλετε μπορείτε να το αναφέρετε, για να διαχειριστούν τέτοιες καταστάσεις και γενικότερα θεωρώ ότι τουλάχιστον για την Ελλάδα μπορώ να μιλήσω, ότι αν κάποιος από μόνος του δεν πει, θα κάνω αυτό το σεμινάριο, θα κάνω αυτήν την κατάρτιση για μένα δεν υπάρχουνε από την υπηρεσία ή γενικότερα από το υπουργείο ή από κάτι, ώστε να μορφωθεί, να επιμορφωθεί ο παιδαγωγός και να είναι καλύτερο και για αυτόν και για τα παιδιά και για να διαχειρίζονται όλοι αυτές τις καταστάσεις.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε σωστό οι παιδαγωγοί να εξηγούν στα παιδιά, εφόσον ερωτηθούν για διαδικασίες όπως αυτή της κηδείας και ταφής; Πιστεύετε ότι πρέπει να πηγαίνουν παιδιά στις κηδείες ή είναι κάτι απαγορευτικό;

Συμμετέχων 5: Θεωρώ ότι αν ένας παιδαγωγός ερωτηθεί για αυτό, θα πρέπει με απλό και κατανοητό τρόπο θα πρέπει να πει στο παιδί θα πρέπει να του απαντήσει, γιατί πιθανόν το παιδί να μην παίρνει και απαντήσεις από το οικείο του περιβάλλον, οπότε το σχολείο είναι το δεύτερο σπίτι για τα παιδιά, οπότε αν ρωτήσει τον παιδαγωγό καλό θα ήταν να του απαντήσει με απλό και

κατανοητό τρόπο και κατανοητό λεξιλόγιο και ας πούμε ότι κάποιες διαδικασίες ανάλογα πάλι, όπως είπα και πριν, με την ηλικία και το επίπεδο ανάπτυξης του παιδιού. Θεωρώ ότι θα πρέπει μάλλον, θεωρώ ότι καλό θα ήταν πριν την ηλικία των 10 ετών να μην παρευρεθεί σε κηδεία. Καθώς είναι μια τελετή, η οποία θα δει να αποχαιρετούν ένα αγαπημένο πρόσωπο. Τα συναισθήματα είναι πολύ έντονα επικρατεί λύπη, θλίψη. Αλλά σε κάθε περίπτωση, αν το παιδί ζητήσει, εννοείται ότι θα πρέπει να παρευρεθεί, απλά θεωρώ ότι θα πρέπει να υπάρχει κάποιος εκεί κοντά, ο οποίος όταν το παιδί ζητήσει να φύγει, να απομακρυνθεί αμέσως από το χώρο της κηδείας. Και επίσης είναι σωστό εάν παρευρεθεί να είναι ενημερωμένο το παιδί για το τι θα ακολουθήσει και για το τι θα αντικρίσει, καθώς μπορεί να αγχωθεί, να στεναχωρηθεί, να δημιουργηθούν φόβοι, ανασφάλειες όλα αυτά.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι οι εκφράσεις πέθανε ή θάνατος είναι απαγορευτικές για να εκφράσουν οι παιδαγωγοί την απώλεια για ένα παιδί; Θα προτιμούσατε εκφράσεις όπως «έφυγε», «κοιμήθηκε», «έκλεισε τα μάτια», «πήγε ταξίδι», «πήγε στον ουρανό. Τον / την πήρε ο θεούλης κοντά του»;

Συμμετέχων 5: Θεωρώ ότι πλέον, νομίζω ότι κάποτε υπήρχαν αυτές οι εκφράσεις. Όχι ότι τώρα δεν υπάρχουν. Θεωρώ ότι θα πρέπει να μιλάμε στα παιδιά σαν να είναι μικροί ενήλικες. Είμαι κατά της άποψης να χρησιμοποιούμε τις εκφράσεις «κοιμήθηκε» και «έκλεισε τα μάτια του» και αυτά, γιατί το παιδί θα πρέπει να μπορεί να καταλάβει τη διαφορά. Ας πούμε ότι η καρδιά έχει σταματήσει, δεν μπορεί να φάει, δεν μπορεί να κάνει μπάνιο, δεν μπορεί να σηκωθεί, δε θα σηκωθεί. Δηλαδή αν πούμε ότι «κοιμήθηκε» υποτίθεται το παιδί θα περιμένει κάποια στιγμή να ξυπνήσει, εάν πούμε ότι πήγε στον ουρανό στο παιδί, νομίζω ότι θα είναι λίγο χαστικό για αυτό, γιατί αν ας πούμε ότι θα πάει το παιδί στο νεκροταφείο θα δει πού είναι θαμμένος κάπου το συγγενικό του πρόσωπο και θα πρέπει να καταλάβει τη διαφορά ότι δεν είναι στον ουρανό, είναι εδώ, ας πούμε. Βέβαια αυτό νομίζω είναι και με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις που πιστεύει ο καθένας.

Ερευνήτρια: Όσον αφορά το «πήγε ταξίδι»;

Συμμετέχων 5: «Το πήγε ταξίδι» πάλι νομίζω ότι θα πρέπει να μην πούμε έτσι, γιατί το παιδί υποτίθεται θα περιμένει κάποια στιγμή να γυρίσει από το ταξίδι και επίσης νομίζω ότι μέσα από αυτά δημιουργούνται και ανασφάλειες στο παιδί, ότι μετά ας πούμε, θα φύγεις και εσύ ταξίδι ή εσύ θα είσαι εδώ; Θα γυρίσεις; Θα φύγεις και εσύ ταξίδι σαν τον παππού και τη γιαγιά, οπότε καλό είναι να μιλάμε το γεγονός ως έχει, γιατί δημιουργούνται μετά και άλλα κενά στα παιδιά.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε αν το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού σε περιστατικά απώλειας ενημερώνει τους παιδαγωγούς και συνεργάζεται για την καλύτερη αντιμετώπιση της απώλειας

του παιδιού ή προσπαθούν να κρύψουν παρόμοια περιστατικά από φόβο, ντροπή ή επειδή δεν μπορούν να τα διαχειριστούν ούτε οι ίδιοι οι γονείς;

Συμμετέχων 5: Θεωρώ ότι πιο παλιά ήταν πιο επιφυλακτικοί ως προς το να μιλήσουν στο σχολείο και να πούνε για το πένθος, την απώλεια, που είπαμε ότι είναι ακόμα και το διαζύγιο και ντροπή γιατί δεν ξέρω ήταν ταμπού, δεν ξέρω πώς να το εκφράσω, ας πούμε. Ενώ τώρα δεν είναι τόσο επιφυλακτικοί έως καθόλου και ίσα ίσα που ζητάνε και βοήθεια από το χώρο του σχολείου για να αντιμετωπίσουν την κατάσταση αυτή του πένθους.

Ερευνήτρια: Ως παιδαγωγοί, γνωρίζετε κάποιο εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 5: Εκπαιδευτικό υλικό... Αρχικά υπάρχουνε αρκετά παραμύθια που μιλάνε για το θάνατο και την απώλεια. Θα μπορούσαμε να το κάνουμε, ας πούμε, σαν ένα project μέσα στην τάξη. Να αναγνωρίσουμε και να επεξεργαστούμε τα συναισθήματά μας. Όπως να υπάρχουνε σαν εκπαιδευτικό υλικό υπάρχει και «τα μαξιλάρια των συναισθημάτων» που τα παιδιά μπορούν να έρθουν σε επαφή με αυτά και να κάνουμε διάφορες δράσεις με αυτά μέσα στην τάξη, υπάρχουν παραμύθια όπως σου είπα. Μετά από αυτό μπορούμε να κατανοήσουμε τον κύκλο της ζωής. Να μιλήσουμε στα παιδιά ας πούμε για τον κύκλο της φύσης, τον κύκλο της ζωής, πάλι μέσα από παραμύθια και διάφορες δράσεις, μετά μπορούμε να τα βοηθήσουμε να κατανοήσουμε την έννοια της απώλειας και του θανάτου. Μπορούμε να τους φέρουμε να δούνε κάποιο... ότι μπορούν να δουν στην κάθε ηλικία με κάποιο βίντεο το θάνατο στις χώρες τώρα και τότε σε διάφορες χώρες του κόσμου, μάλλον πως αυτοί οι άνθρωποι ζούνε και πως γίνεται; Πως θα είναι τέλος πάντων. Επίσης, υπάρχει παρουσίαση του θανάτου και της απώλειας και στα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Και μπορούμε να μιλήσουμε για προσωπικές απώλειες και τα συναισθήματα που βιώσαμε με τα παιδιά. Και μπορούμε να τους μιλήσουμε και για τη «χύτρα των συναισθημάτων» και πώς μπορούμε να την αποσυμπιέσουμε. Δηλαδή, η χύτρα είναι οργανισμός μας και πώς μπορούμε να αποσυμπιέσουμε τα συναισθήματά μας. Επίσης, θα πρέπει να τα στηρίζουμε. Και να τους πούμε ότι δεν συμβαίνει μόνο σε σένα, αλλά μπορεί να συμβεί σε όλους.

Ερευνήτρια: Τι γνώμη έχετε για τις Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ); Μπορούν να συμβάλουν στην κατανόηση της απώλειας στα παιδιά;

Συμμετέχων 5: Θεωρώ ότι η τεχνολογία πλέον είναι ένα μεγάλο πλεονέκτημα, το οποίο έχει δημιουργηθεί για τη βελτίωση της καθημερινότητάς μας, όπως είναι η επικοινωνία και η πρόσβαση στη γνώση. Η γνώση έρχεται στα παιδιά μέσω εικόνας, μέσω ήχου, μέσω κειμένων, ας πούμε που μπορεί να βλέπουνε. Και όσον αφορά την επικοινωνία είναι τα εργαλεία, ας πούμε, που επιτρέπουν την επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων. Τώρα, θεωρώ ότι μπορεί να συμβάλει θετικά και να κατανοήσουν τα παιδιά, καθώς επικεντρώνεται καλύτερα η προσοχή τους. Τους

τονώνει, να το πω έτσι, το ενδιαφέρον και υπάρχει πολύ μεγάλη αύξηση της συμμετοχής των παιδιών και αρκετή αυτενέργεια ως προς τα παιδιά.

Ερευνήτρια: Ενδιαφέρονται οι γονείς να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς για τον τρόπο που μπορούν να αντιμετωπίσουν μια απώλεια του παιδιού τους;

Συμμετέχων 5: Πλέον ναι, όπως προανέφερα, καθώς πλέον οι γονείς θέλουν να βοηθήσουν τα παιδιά τους. Θεωρώ ότι, δεν ξέρω πώς θα ακουστεί αυτό, ότι κάποτε ίσως να μην ασχολιόντουσαν οι γονείς τόσο πολύ με το συναισθηματικό κόσμο των παιδιών, ενώ τώρα ασχολούνται περισσότερο και θέλουνε όσον αφορά, ας πούμε το θάνατο ή την απώλεια να τους έρθει πιο μαλακά, ώστε να μην αφήσουν κάποια ψυχολογικά τραύματα στα παιδιά τους, οπότε ναι μπορούν να τους βοηθήσουνε οι δάσκαλοι στο σχολείο.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι η γνώση και η εμπειρία σας σχετικά με τη διαχείριση του πένθους ή της απώλειας μικρών παιδιών είναι αρκετές για να σχεδιάσετε παιδαγωγικές δραστηριότητες, ώστε να μπορέσετε να διαχειριστείτε περιστατικά στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 5: Θεωρώ ότι η γνώση δεν σταματάει ποτέ και ότι πάντα θα πρέπει οι εκπαιδευτικοί να παρακολουθούν σεμινάρια και γενικότερα να μπορούν να ανταπεξέρχονται σε τέτοιες καταστάσεις, γιατί είναι και αυτά καθημερινότητα στη ζωή μας. Θεωρώ ότι οι γνώσεις μου και οι εμπειρίες μου είναι αρκετές, αλλά όπως είπα η γνώση ποτέ δεν σταματάει.

Ερευνήτρια: Θα παρακολουθούσατε κάποια σχετική επιμόρφωση επί του θέματος και αν ναι, πιστεύετε ότι θα σας βοηθούσε;

Συμμετέχων 5: Εννοείται και έχω παρακολουθήσει και από το Κέντρο Μέριμνα που είναι στην Ελλάδα, ας πούμε, το μόνο νομίζω που ασχολείται με αυτό. Έχω παρακολουθήσει και σεμινάρια, αλλά εννοείται ότι υπάρχει για την επιμόρφωση, ναι θα ήθελα να το παρακολουθήσω και εννοείται θα μας βοηθούσε.

Ερευνήτρια: Θεωρείται ότι υπάρχει κάτι να προσθέσετε για το συγκεκριμένο θέμα;

Συμμετέχων 5: Όχι, νομίζω τα έχω πει όλα.

Ερευνήτρια: Σας ευχαριστώ για το χρόνο σας!

Συμμετέχων 5: Και εγώ! Καλή συνέχεια!

Ερευνήτρια: Σας ευχαριστώ πολύ! Καλή συνέχεια!

Συμμετέχων 6 (Σ6)

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΑ - ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΠΡΟΦΙΛ

Φύλο: Γυναίκα

Ηλικία: 47

Εμπειρία σε έτη: 24

Μορφωτικό επίπεδο: Μεταπτυχιακό και ειδικότητα Α.Τ.Ε.Ι Παιδαγωγός Προσχολικής Ηλικίας
Τόπος εργασίας: Δημοτικός Βρεφονηπιακός σταθμός

Ερευνήτρια :Καλημέρα σας!

Συμμετέχων 6: Καλημέρα!

Ερευνήτρια :Έχετε ενημερωθεί αναλυτικά για το σκοπό της έρευνας και τον εθελοντικό χαρακτήρα της συμμετοχής σας, καθώς έχετε συναινέσει στην έρευνα για την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων (δημογραφικά χαρακτηριστικά), καθώς έχει τονιστεί το δικαίωμα άρνησης ή ανάκλησης της απόφασής σας για συμμετοχή στην έρευνα ανά πάσα στιγμή. Η συνέντευξη θα πραγματοποιηθεί ανώνυμα και θα υπάρχει κωδικοποίηση και τα δεδομένα θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για τους σκοπούς της έρευνας. Ο χρόνος που απαιτείται για τη διεξαγωγή της συνέντευξης, η οποία περιλαμβάνει 15 ερωτήσεις ανοιχτού τύπου, δεν υπερβαίνει τα 25 λεπτά. Σας ευχαριστώ εκ των προτέρων για τη συνεργασία σας! Συμφωνείτε να ξεκινήσουμε και να καταγράψω τη συνομιλία μας;

Συμμετέχων 6: Φυσικά, είμαι σύμφωνη!

Ερευνήτρια: Με τον όρο πένθος, εννοούμε το σύνολο των εκδηλώσεων που ακολουθούν μετά τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου κατοικίδιου ή άλλη ισχυρή απώλεια, όπως το διαζύγιο των γονέων, αυτές οι εκδηλώσεις είναι ψυχολογικές συναισθηματικές, σωματικές και κοινωνικές. Ως παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, χρειάστηκε να διαχειριστείτε κάποιο περιστατικό πένθους στην προσχολική τάξη; Αν ναι, τι αφορούσε το συγκεκριμένο πένθος;

Συμμετέχων 6: Μάλιστα, ε ναι είχε χρειαστεί να διαχειριστώ προσωπικό πένθος, οπότε θυμάμαι αφορούσε και παππού, γιαγιά και έναν γονέα, τον πατέρα ενός παιδιού.

Ερευνήτρια: Καταφέρατε να το διαχειριστείτε;

Συμμετέχων 6: Ναι, γιατί είχε γίνει πολλή δουλειά από το σπίτι. Τα παιδιά είχανε ήδη την απάντηση από τη μητέρα.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε τα στάδια του πένθους; Αν ναι, αναφέρετε όσα γνωρίζετε.

Συμμετέχων 6: Γνωρίζω από ότι θυμάμαι, δηλαδή είναι σίγουρα 5. Τώρα σίγουρα το ένα είναι η άρνηση. Το τελευταίο είναι η αποδοχή. Τώρα ενδιάμεσα ξέρω ότι περνάει κάποιος που πενθεί τα στάδια του θυμού, της θλίψης. Δεν θυμάμαι κάποιο άλλο.

Ερευνήτρια: Πολύ ωραία! Ποιες συνθήκες πιστεύετε ότι βοηθούν ένα παιδί, ώστε να έχει τη δυνατότητα να πενήσει με τον ενδεδειγμένο τρόπο, είτε μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον είτε στο σχολικό;

Συμμετέχων 6: Όταν εννοούμε συνθήκες, θεωρώ ότι ένα παιδί θα βοηθηθεί όταν οι συνθήκες είναι ευνοϊκές, δηλαδή όταν υπάρχει επικοινωνία μέσα στην οικογένεια, αλληλεγγύη, όχι αμέλεια,

δηλαδή τα θετικά στοιχεία που έχει μια οικογένεια, δηλαδή εάν ένα παιδί, το κάνουν κοινωνικό του γεγονότος, αυτό αποτελεί από μόνο του μια συνθήκη, ώστε να μπορέσει να ανθίσει.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι πρέπει οι γονείς του παιδιού να εξηγήσουν και να πούνε την αλήθεια σε ένα παιδί για τον θάνατο κάποιου αγαπημένου προσώπου; Αν ναι, γιατί το θεωρείτε σωστό;

Συμμετέχων 6: Φυσικά και πρέπει να εξηγήσει ο γονέας, οι γονείς στα παιδιά την αλήθεια γιατί είναι δεδομένοι ότι θα υπάρξει αναστάτωση στο σπίτι. Οπότε θεωρώ ότι αν ένα παιδί δεν γνωρίζει την αιτία της αναστάτωσης, θα προβληματιστεί περισσότερο από το να ξέρει την αλήθεια. Γι' αυτό σ' αυτές τις περιπτώσεις, η αλήθεια είναι μονόδρομος.

Ερευνήτρια: Με ποιους τρόπους θεωρείτε ότι επιτυγχάνεται η στήριξη του παιδιού προσχολικής ηλικίας που πενθεί; Πώς μπορεί να βοηθήσει ο παιδαγωγός;

Συμμετέχων 6: Συγκεκριμένους τρόπους... Θα το πω πάλι γενικά, ότι όταν το παιδί κοινωνικό-συναισθηματικά, ψυχικά τονώνεται με την συμβουλευτική των γονέων, με την αγάπη, με την εν συναίσθηση, και του δίνετε και το περιθώριο να πενθήσει. Οπότε στο πλαίσιο αυτό πού κινείται η οικογένεια, μπορεί να βοηθήσει και ο παιδαγωγός, κάνοντας τα ίδια πράγματα, δηλαδή όντας παιδαγωγός, αλληλέγγυος στο παιδί, υποστηρικτικός, όντας ένα αυτί για να ακούσει το παιδί. Εμένα στα περιστατικά παραπάνω που ανέφερα τα 3, 4 που έχουν συμβεί στη ζωή μου ως τώρα. Τα παιδάκια μου έλεγαν από μόνα τους ότι ο παππούς μου έχει πάει στον ουρανό. Ο μπαμπάς μου έχει γίνει συννεφάκι, οπότε φανταστείτε να γύρναγα την πλάτη και να μην έδινα καμία σημασία. Δεν θα έδινα στο παιδί τη στήριξη που θέλει που χρειάζεται μάλλον για να πενθήσει. Οπότε αυτό που κάνει η μαμά στο σπίτι. Αντίστοιχα τις ώρες που δεν είναι η μαμά παρούσα ή ο μπαμπάς ή άλλο πρόσωπο κηδεμόνας το κάνει η παιδαγωγός.

Ερευνήτρια: Από την εμπειρία σας για ποιο λόγο πιστεύετε ότι οι συνάδελφοί σας παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, δυσκολεύονται να θίξουν ζητήματα πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 6: Γιατί το πένθος είναι ένα θέμα από μόνο του πολύ δύσκολο που δυσκολεύονται να χειριστούν και να θίξουν και ενήλικες άνθρωποι. Πόσο μάλλον όταν αφορά τα παιδιά και επειδή είμαστε η σκεπή, η στέγη, η προστασία των παιδιών μας είτε είναι στην τάξη μας είτε στο σπίτι μας, πιστεύω ότι κάποιοι συνάδελφοι δυσκολεύονται γιατί δεν θέλουν να μπουν στη διαδικασία να εξηγήσουν στο παιδί ή να έρθουν οι ίδιοι σε δύσκολη θέση ακόμα και επικαλούμενοι τα δικά τους βιώματα, γιατί ένα πένθος σου ξυπνάει και δικά σου θέματα. Και νομίζω αυτό το κάνει, το καθιστά πολύ δύσκολο στη διαχείριση.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε σωστό οι παιδαγωγοί να εξηγούν στα παιδιά, εφόσον ερωτηθούν για διαδικασίες όπως αυτή της κηδείας και ταφής; Πιστεύετε ότι πρέπει να πηγαίνουν τα παιδιά σε κηδείες ή είναι κάτι απαγορευτικό;

Συμμετέχων 6: Κοιτάζτε αν με ρωτούσατε παλιότερα θα έλεγα ότι ίσως ήταν απαγορευτικό. Έχω και προσωπική εμπειρία σε αυτό το κομμάτι, οπότε δεν είμαι και απολύτως αντικειμενική να απαντήσω. Εγώ επειδή έχασα τον πατέρα μου όταν ήμουν 9 ετών, δεν ήμουν στην προσχολική, αλλά ήμουν στην παιδική ηλικία, ρωτήθηκα και δεν θέλησα να πάω στην κηδεία, την ταφή. Αργότερα λοιπόν, όμως, επειδή είχα την ενασχόληση και την απορία και ρώτησα ψυχολόγο στα πλαίσια της φοίτησής μου στη σχολή, μου είπαν ότι τα παιδιά αν ρωτηθούν και θέλουν να πάνε μπορούν να πάνε, οπότε γι' αυτό λέω ότι δεν είμαι αντικειμενική. Τώρα πιστεύω ότι εφόσον τα παιδιά ρωτούνται, δεν πρέπει να μένει καμία αναπάντητη ερώτηση για να μην μένει στο μυαλό τους και το κάνουνε κάτι πολύ απόμακρο, λάθος λέξη, το κάνουνε κάτι που είναι ταμπού τέλος πάντων ας το πω έτσι λαϊκά. Και επειδή τώρα βέβαια δεν είναι στο δικό μου εργασιακό χώρο, αλλά έχω πολύ πρόσφατο περιστατικό πένθους ενός παππού που επηρέασε 2 παιδάκια προσχολικής ηλικίας, ένα σχολικής και ένα προσχολικής ηλικίας. Μάλιστα έχω παράδειγμα ότι έλεγαν σε ένα βίντεο που έστειλαν στη νονά τους ότι ο Κωστάκης, ο θανάων παππούς, «τρώει εκεί που είναι τώρα; Πίνει;». Και η μαμά έλεγε ναι σίγουρα και τρώει και πίνει και είναι ευχαριστημένος. Αυτό ανήκει στο φάσμα, στη σφαίρα της φαντασίας ενός ενήλικα να απαντήσει κάτι τέτοιο, αλλά είναι κάτι διαδικαστικό, δεν είναι κάτι διαδικαστικό κηδείας και ταφής, αλλά είναι όμως διαδικαστικό του θανάτου, οπότε και τα παιδιά της εκεί πήραν μια απάντηση, και μου είναι το παράδειγμα πολύ πρόσφατο γιατί μου είχε κάνει εντύπωση ότι αυτά τα παιδιά, επειδή έγινε η κηδεία σε ένα χωριό της Κορίνθου πολύ πρόσφατα, έτρεχαν ανάμεσα στην εκκλησία. Η μαμά τους, τους είχε πει ότι δεν θα ήθελα να μπίτε να δείτε τον Κωστάκη που είναι ξαπλωμένος. Κρυφοκοίταζαν, είμαστε σίγουροι ότι είδαν το φέρετρο στην κηδεία και μετά ήτανε όλες τις υπόλοιπες μέρες να τον μνημονεύουν κάθε μέρα «χαιρετισμούς στον Κωστάκη». Έχει πεθάνει. Και λέει η μαμά τους δεν πειράζει, δεν πειράζει φιλάκια εμείς του στέλνουμε ή τι τρώει ή που είναι τώρα ή κρυώνει; Είχαν απορίες τέτοιου είδους δεν ξέρω αν βοηθάω με αυτό. Είναι κάτι που δεν είναι στο πλαίσιο το σχολικό, αλλά είναι στο πλαίσιο της προσχολικής ηλικίας και πώς αντιλαμβάνεται ένα παιδί τα πράγματα.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι οι εκφράσεις, «πέθανε» ή «θάνατος» είναι απαγορευτικές για να εκφράσουν οι παιδαγωγοί την απώλεια για ένα παιδί; Θα προτιμούσατε εκφράσεις όπως «έφυγε», «κοιμήθηκε», «έκλεισε τα μάτια», «πήγε ταξίδι», «πήγε στον ουρανό», «τον / την πήρε ο θεούλης κοντά του»;

Συμμετέχων 6: Νομίζω ότι δεν υπάρχει τίποτα απαγορευτικό, γιατί πολλές φορές αυτές οι εκφράσεις που χρησιμοποιούμε, μας βγαίνουνε αυθόρμητα, χωρίς να τις έχουμε σκεφτεί, οπότε δεν μπορώ να πω ότι απαγορεύεται να πούμε κάποια τέτοια έκφραση. Επίσης «τον πήρε ο θεούλης» ή ότι «πήγε στον ουρανό» είναι μάλλον το πρώτο βήμα να εξηγήσεις σε ένα παιδί τόσο

μικρής ηλικίας προσχολικής, την έκφραση «πέθανε», οπότε νομίζω ότι εξηγείς πρώτα «πήγε στον ουρανό» ή «Τον πήρε ο Θεός», «έκλεισε τα μάτια του», «κοιμήθηκε», αλλά για να μην γίνει παρανόηση με το κοιμάμαι το βράδυ και ξυπνάω, λες και τη λέξη μετά «πέθανε», ώστε να καταλάβει ότι υπάρχει διαφορά από τον ύπνο και από το θάνατο ένα παιδί.

Ερευνήτρια: Το «πήγε ταξίδι», θα το συνιστούσατε;

Συμμετέχων 6: Όχι γιατί είναι παραπλανητικό. Θα περιμένει κάποιος να γυρίσει από το ταξίδι ή θα περιμένει να ανοίξει τα μάτια αντίστοιχα ή θα πρέπει να ξυπνήσει αντίστοιχα. Οπότε γι' αυτό είπα ότι για μένα θα έπρεπε να περιγράφει η λέξη «θάνατος» ή «πεθαίνω» με κάποιες εκφράσεις που να οδηγήσουν στη λέξη τελικά «πέθανε» ή «είναι πεθαμένος» ή τελικά στη λέξη «θάνατος», τέλος πάντων.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε αν το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού σε περιστατικά απώλειας ενημερώνει τους παιδαγωγούς και συνεργάζεται για την καλύτερη αντιμετώπιση της απώλειας του παιδιού ή προσπαθούν να κρύψουν παρόμοια περιστατικά από φόβο, ντροπή ή επειδή δεν μπορούν να τα διαχειριστούν ούτε οι ίδιοι ως γονείς;

Συμμετέχων 6: Μας συμβαίνει τα τελευταία χρόνια, ιδίως, και επειδή το μορφωτικό επίπεδο των νέων γονέων έχει αλλάξει, είχε ανέβει σε σχέση με τα παλιά χρόνια, γιατί εγώ επειδή δουλεύω πάνω από 20 χρόνια ως τώρα 24 χρόνια, έχω δει δύο τρεις γενιές γονέων, σίγουρα δεν αποτελεί πλέον ταμπού και πολλές φορές γνωρίζουμε και δεν το κρύβουν. Πολλές φορές γνωρίζουμε εκ των προτέρων και κατά την εγγραφή, δηλαδή μαθαίνουμε αν έχει συμβεί ένας θάνατος ή ένα πένθος ή όταν υπάρχει μια πολύ σοβαρή ανίατη αρρώστια συνήθως μας ενημερώνουν εκ των προτέρων ότι περιμένουμε ένα γεγονός πολύ άσχημο. Κι έτσι προετοιμαζόμαστε όλοι.

Ερευνήτρια: Ως παιδαγωγοί, γνωρίζετε κάποιο εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 6: Δεν το θυμάμαι, το έχω δωρίσει σε μια μανούλα σε ένα από τα περιστατικά που είχα διαχειριστεί γιατί έψαχνα. Νομίζω ότι υπάρχει μόνο με το «Αντίο παππού» και όχι με τη γιαγιά. Υπάρχει ένα βιβλίο τέτοιο και δεν υπάρχει για γονέα και υπάρχει αντίστοιχο βιβλίο με κατοικίδιο που χάνει κάποιο παιδάκι. Τώρα δε θυμάμαι εκδόσεις και τίτλο, με έπιασες απροετοίμαστη, αλλά συνήθως όταν οι γονείς μας ρωτούν το ψάχνουμε και τους παραπέμπουμε σε κάποιο βιβλίο προσχολικής ηλικίας που τα γράφει όπως πρέπει για τα παιδιά στις ηλικίες αυτές.

Ερευνήτρια: Τι γνώμη έχετε για τις Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ); Μπορούν να συμβάλουν στην κατανόηση της απώλειας στα παιδιά;

Συμμετέχων 6: Είμαι υπέρμαχος των Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνίας και μάλιστα έχω και εγώ εκπαιδευτεί σε ένα αντίστοιχο μεταπτυχιακό. Βέβαια, δεν είναι υποδομή και θα το ξαναπώ, το έχω πει σε πολλές συνεντεύξεις, δεν υπάρχει υποδομή στους δημόσιους παιδικούς

σταθμούς για να εξελίξουμε και εμείς αυτή την γνώση που έχουμε. Πρέπει μόνο με τα δικά μας μέσα να το κυνηγήσουμε, να το πετύχουμε και με συνθήκες δύσκολες εργασιακές δεν είναι εφικτό. Αλλά αυτή τη στιγμή, δεν μπορώ να κατανοήσω, μάλλον να έτσι να σκεφτώ, πώς μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση της απώλειας στα παιδιά. Φαντάζομαι κάποιο οπτικοακουστικό υλικό. Αυτή τη στιγμή δεν το έχω, δεν έχει πέσει κάτι στην αντίληψή μου, ούτε γνωρίζω πως να το κάνω η ίδια, αλλά επειδή οι τεχνολογίες είναι κάτι ευέλικτο και το προσαρμόζουμε γενικά σε όλα τα project και σε όλες τις εκφάνσεις της προσχολικής αγωγής, δυνητικά θα μπορούσαν να συμβάλουν.

Ερευνήτρια: Ενδιαφέρονται οι γονείς να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς για τον τρόπο που μπορούν να αντιμετωπίσουν μια απώλεια του παιδιού τους;

Συμμετέχων 6: Θεωρώ ότι ενδιαφέρονται πλέον οι γονείς να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς στην όλη διαδικασία, γιατί και οι ίδιοι έχουν τις ανησυχίες τους ως προς την διαχείριση της απώλειας του παιδιού τους και εννοείται θέλουν πάντα το καλό του παιδιού τους και θέλουν να το διαχειριστεί το παιδί τους όσο γίνεται πιο ομαλά.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι οι γνώσεις και η εμπειρία σας σχετικά με την διαχείριση του πένθους / της απώλειας μικρών παιδιών είναι αρκετές για να σχεδιάσετε παιδαγωγικές δραστηριότητες, ώστε να μπορέσετε να διαχειριστείτε περιστατικά πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 6: Όχι σε καμία περίπτωση δεν είναι αρκετές. Γιατί σας είπα ότι έχουν συμβεί σε μια εμπειρία είκοσι τεσσάρων ετών 3, 4 φορές έχει συμβεί ένα τέτοιο γεγονός, που μακάρι να μην συμβαίνει ποτέ, απλά εννοώ ότι είναι λίγες οι φορές που έχω κληθεί να το διαχειριστώ, και είναι και πολύ λίγες οι φορές έως ελάχιστες μετρημένες στα δάχτυλα που έχουμε κληθεί γενικά να επιμορφωθούμε μέσω δήμου, ότι κάνουμε, το κάνουμε μέσω δικιάς μας πρωτοβουλίας και η αλήθεια είναι ότι δεν έχω δει κάποιο έτσι σχετικό σεμινάριο για το πένθος που θα με ενδιέφερε πολύ να παρακολουθήσω.

Ερευνήτρια: Θα παρακολουθούσατε κάποια σχετική επιμόρφωση επί του θέματος και αν ναι, πιστεύετε ότι θα σας βοηθούσε;

Συμμετέχων 6: Α... μάλιστα εγώ έκανα σύνδεση της προηγούμενης ερώτησης κατευθείαν. Ε.. ναι.. φυσικά, θα ήθελα μια σχετική επιμόρφωση και φυσικά θα με βοηθούσε γιατί κάθε γνώση και μάλιστα και κάθε φορά παίρνεις και πράγματα που είναι από τις σύγχρονες παιδαγωγικές μεθόδους, δηλαδή χρειάζεται και επικύρωση της όποιας γνώσης της κάθε παιδαγωγού, προκύπτουν νέα δεδομένα επιστημονικά, δηλαδή είναι πολύ χρήσιμη σε κάθε περίπτωση.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι υπάρχει κάτι να προσθέσετε για το συγκεκριμένο θέμα;

Συμμετέχων 6: Θα ήθελα να προσθέσω, αλλά όχι από τη μεριά της παιδαγωγού αλλά από τη μεριά της υπεύθυνης του σταθμού, που έχω διαχειριστεί και από άλλα τμήματα, έτσι κάποιες, τέλος

πάντων περιπτώσεις πένθους. Φέτος, έχουμε στο σταθμό μας ένα παιδάκι που έχει χάσει τον μπαμπά του. Επειδή είμαστε πολύ μικρή κοινωνία στο Γέρακα, το γνωρίζαμε ότι το παιδάκι αυτό από την εγγραφή του θα ήτανε, ότι δεν έχει μπαμπά. Στο παιδάκι δεν φαίνεται τίποτα, δηλαδή το παιδάκι δεν μας έχει βγάλει καμία έτσι προς τον μπαμπά του απορία και όλα αυτά τα έχει επιλύσει η μαμά. Όμως η μανούλα του επειδή είναι ένας πολύ κλειστός χαρακτήρας μας είχε πάρα πολύ την αγωνία αν μιλάμε για τους μπαμπάδες, αν λέμε καλημέρα προς τον μπαμπά, αν θα κάνουμε στη γιορτή του πατέρα δώρο. Και αυτά. Για να γίνω κατανοητή συμπληρωματικά, εννοώ ότι η μητέρα είχε την αγωνία για το πώς το παιδί θα το βιώσει και το παιδάκι δεν είχε δείξει τέτοια δείγματα. Προφανώς είχαν απαντηθεί οι απορίες που είχε τη δεδομένη στιγμή. Όποτε ολοκλήρωσα δεν έχω κάτι άλλο να σας πω, ελπίζω να βοήθησα.

Ερευνήτρια: Σας ευχαριστώ για το χρόνο σας!

Συμμετέχων 6: Και εγώ ευχαριστώ! Καλή επιτυχία!

Ερευνήτρια: Ευχαριστώ πολύ! Καλή συνέχεια!

Συμμετέχων 7 (Σ7)

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΑ - ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΠΡΟΦΙΛ

Φύλο: Γυναίκα

Ηλικία: 50

Εμπειρία σε έτη: 19

Μορφωτικό επίπεδο: Μεταπτυχιακό και ειδικότητα Παιδαγωγός Πρώιμης Παιδικής Ηλικίας Α.Τ.Ε.Ι

Τόπος εργασίας: Δημοτικός Βρεφονηπιακός σταθμός

Ερευνήτρια: Καλημέρα σας!

Συμμετέχων 7: Καλημέρα!

Ερευνήτρια: Έχετε ενημερωθεί αναλυτικά για το σκοπό της έρευνας και τον εθελοντικό χαρακτήρα της συμμετοχής σας, καθώς έχετε συναινέσει στην έρευνα για την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων, (δημογραφικά χαρακτηριστικά), καθώς έχει τονιστεί το δικαίωμα άρνησης ή ανάκλησης της απόφαση σας για συμμετοχή στην έρευνα ανά πάσα στιγμή. Η συνέντευξη θα πραγματοποιηθεί ανώνυμα και θα υπάρχει κωδικοποίηση. Τα δεδομένα θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για τους στόχους της έρευνας και ο χρόνος που απαιτείται για τη διεξαγωγή της συνέντευξης, η οποία περιλαμβάνει 15 ερωτήσεις (ανοιχτού τύπου) δεν υπερβαίνει τα 25 λεπτά. Σας ευχαριστώ εκ των προτέρων για τη συνεργασία σας. Συμφωνείτε να ξεκινήσουμε και να καταγράψω τη συνομιλία μας;

Συμμετέχων 7: Ναι, φυσικά.

Ερευνήτρια: Με τον όρο πένθος εννοούμε το σύνολο των εκδηλώσεων που ακολουθούν μετά τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου, κατοικίδιου ή άλλη ισχυρή απώλεια, όπως το διαζύγιο των γονέων. Αυτές οι εκδηλώσεις είναι ψυχολογικές συναισθηματικές, σωματικές και κοινωνικές. Ως παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, χρειάστηκε να διαχειριστείτε κάποιο περιστατικό πένθους στην προσχολική τάξη.; Αν ναι, τι αφορούσε το συγκεκριμένο πένθος;

Συμμετέχων 7: Από όσο θυμάμαι... Όχι.

Ερευνήτρια: Ούτε κάποιο διαζύγιο;

Συμμετέχων 7: Προφανώς και θα υπήρχαν πολλά παιδάκια, τα οποία είναι παιδιά διαζευγμένων γονιών, απλά ίσως δεν επικοινωνήθηκε ως προς εμάς.

Ερευνήτρια: Οπότε δεν χρειάστηκε να..

Συμμετέχων 7: Δε χρειάστηκε. Σίγουρα όμως ένα μεγάλο ποσοστό των παιδιών, σίγουρα είναι παιδιά χωρισμένων γονιών.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε τα στάδια του πένθους; Αν ναι, αναφέρετε όσα γνωρίζετε.

Συμμετέχων 7: Γνωρίζω ότι είναι ή 5 ή 7. Δεν είμαι απόλυτα σίγουρη. Θυμάμαι την άρνηση, το θυμό τη θλίψη και την αποδοχή. Αλλά σίγουρα πρέπει να υπάρχουν ή άλλο ένα ή άλλα 3, τα οποία δεν θυμάμαι.

Ερευνήτρια: Ποιες συνθήκες πιστεύεται ότι βοηθούν ένα παιδί, ώστε να έχει τη δυνατότητα να πενήσει με τον ενδεδειγμένο τρόπο, είτε μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον είτε στο σχολικό;

Συμμετέχων 7: Ποιες συνθήκες... δεν καταλαβαίνω σωστά ίσως την ερώτηση απλά νομίζω η συμμετοχή τους στις διαδικασίες που ούτως ή άλλως, δηλαδή και να μην να αναφερθεί σαν γεγονός το παιδί θα συμμετέχει ούτως ή άλλως, γιατί θα βλέπει τα μαύρα ρούχα, το κλάμα ίσως, τη στεναχώρια. Θα καταλάβει ότι κάτι αλλάζει. Ίσως οι συνθήκες του να συμμετέχει και το παιδί σ' αυτό. Αυτό. Δεν ξέρω, αν έχω καταλάβει απόλυτα σωστά την ερώτηση.

Ερευνήτρια: Ωραία θα μπορούσατε, ας πούμε να...

Συμμετέχων 7: Οπότε σαν συνθήκες που βοηθούν θεωρώ ότι είναι η συμμετοχή του παιδιού στη διαδικασία του πένθους μαζί με την οικογένεια. Με απλά λόγια, ανάλογα με την ηλικία να εξηγήσεις τι έχει συμβεί. Κάπως έτσι..

Ερευνήτρια: Ωραία! Πιστεύετε ότι πρέπει οι γονείς του παιδιού να εξηγήσουν και να πούνε την αλήθεια σε ένα παιδί για τον θάνατο κάποιου αγαπημένου προσώπου; Αν ναι, γιατί το θεωρείτε σωστό;

Συμμετέχων 7: Ανάλογα... Νομίζω ότι σε αυτό παίζει σημαντικό ρόλο η ηλικία. Ανάλογα με την ηλικία του παιδιού, με φράσεις και λέξεις που αντιστοιχούν σε αυτή. Ναι, πιστεύω ότι είναι καλό το να εξηγήσεις.. τώρα τι να πεις σε ένα παιδί 4 ετών; Να πεις ότι το πρόσωπο που έφυγε ίσως

σταμάτησε να λειτουργεί το σώμα του και ότι ο γιατρός δεν μπορεί να βοηθήσει πια. Ήταν σε τόσο κακή κατάσταση η καρδιά του, που ο γιατρός δεν μπορεί να βοηθήσει. Κάπως έτσι.

Ερευνήτρια: Με ποιους τρόπους θεωρείτε ότι επιτυγχάνεται η στήριξη του παιδιού προσχολικής ηλικίας που πενθεί; Πώς μπορεί να βοηθήσει ο παιδαγωγός;

Συμμετέχων 7: Σίγουρα θα υπάρχουν τα κατάλληλα βιβλία, γνωρίζω ότι υπάρχουν. Το να μην αποφεύγεις να συζητάς το θέμα στο πλαίσιο του παιδιού και της τάξης που έχεις. Έτσι; Δεν θα κάνεις ανάλυση ανατομίας. Και σίγουρα η στήριξη είναι η συμμετοχή, με τη συμμετοχή και της παιδαγωγού και να μην αποκλείεις το παιδί από την ομάδα και να μην αποφεύγεις να συζητάς το συγκεκριμένο θέμα.

Ερευνήτρια: Από την εμπειρία σας για ποιο λόγο πιστεύετε ότι οι συνάδελφοί σας παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, δυσκολεύονται να θίξουν ζητήματα πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 7: Πρώτον γιατί είναι πάρα πολύ δύσκολο θέμα στην προσέγγισή του. Δεν γνωρίζεις πώς να το προσεγγίσεις και ούτως ή άλλως και μεταξύ ενηλίκων είναι δύσκολο. Είναι θέμα ταμπού, δεν το συζητάμε ούτε οι ενήλικες. Οπότε πόσο μάλλον όταν αφορά παιδιά, είναι δύσκολο να τον προσεγγίσεις γι' αυτό το αποφεύγεις και δεν ξέρουμε και τον τρόπο που πρέπει να το προσεγγίσουμε και γι' αυτό δεν το κάνουμε.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε σωστό οι παιδαγωγοί να εξηγούν στα παιδιά, εφόσον ερωτηθούν για διαδικασίες, όπως αυτή της κηδείας και ταφής, πιστεύετε ότι πρέπει να πηγαίνουν τα παιδιά στις κηδείες ή είναι κάτι απαγορευτικό;

Συμμετέχων 7: Εξαρτάται. Είναι δύσκολο να εξηγήσεις, τι να εξηγήσω, ότι θα δεις τον παππού σου μέσα σε ένα ξύλινο κουτί που δεν θα μπορεί να σε δει εκείνος και μετά τι να πεις ότι για την ταφή ότι θα μπει μέσα, θα υπάρχει μια τρύπα στη γη που μετά από πάνω θα πέσει χώμα. Καλό είναι να το βοηθήσεις να καταλάβει τη μετάβαση, γιατί η κηδεία σηματοδοτεί το πριν και το μετά, οπότε μέσω της κηδείας θα καταλάβει ότι υπήρχε πριν, αλλά τώρα επειδή ήταν σε κακή κατάσταση το σώμα του δεν υπάρχει. Αλλά αν αφορούσε το δικό μου παιδί δεν θα το επέλεγα, γιατί θα φοβόμουν, επειδή τα παιδιά τα τετράχρονα κυρίως παίζουν πολύ μεταξύ φαντασίας και πραγματικότητας, θα φοβόμουν ότι αυτό θα του δημιουργήσει σκέψεις φανταστικές και ίσως φοβιστηκές, ας πούμε, πώς να εξηγήσεις τι γίνεται μέσα στο χώμα; Δεν θα είναι.. δεν θα εγείρει λίγο τη φαντασία του, να σκέφτεται να κάνει παραλληλισμούς. Αυτό θα φοβόμουν ότι πρέπει να καταλάβει τη μετάβαση. Ναι, φυσικά βοηθάει.

Ερευνήτρια: Θα τον ρωτούσατε το παιδί αν θα επέλεγε να έρθει μαζί σας εφόσον του εξηγούσατε;

Συμμετέχων 7: Το τετράχρονο; Αν θα του εξηγούσα;

Ερευνήτρια: Αν θα του εξηγούσατε και αν θα επιλέγατε να τον ρωτήσετε αν θέλει να έρθει, εφόσον του εξηγούσατε.

Συμμετέχων 7: Εξαρτάται την ηλικία. Και πάλι δηλαδή ένα παιδάκι 4 ετών δεν μπορεί να καταλάβει το αμετάκλητο, δηλαδή πέθανες έφυγες. Θυμάμαι εγώ θυμάμαι, ήμουν πιο μεγάλη από 4 ετών και η μαμά μου όταν την έσκαγα μου έλεγε εσύ θα με πεθάνεις και έλεγα δεν πειράζει θα πιείς μια ασπιρίνη και θα γίνεις καλά, οπότε δεν μπορείς να καταλάβεις το αμετάκλητο και ότι πέθανες έφυγες, ούτε μπορείς απόλυτα να εξηγήσεις το μετά. Τεσσάρων ετών να το ρωτήσω; Δεν ξέρω.. πιο μεγάλο ναι... παιδί προσχολικής ηλικίας θα έπαιρνα εγώ την απόφαση σαν γονιός, στην εφηβεία ή στην ηλικία ..Από μια ηλικία και μετά ναι, θα τον ρωτούσα φυσικά.

Ερευνήτρια: Ωραία. Πιστεύετε ότι οι εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος» είναι απαγορευτικές για να εκφράσουν οι παιδαγωγοί την απώλεια για ένα παιδί; Θα προτιμούσατε εκφράσεις, όπως «έφυγε», «κοιμήθηκε», «έκλεισε τα μάτια», «πήγε ταξίδι», «πήγε στον ουρανό. Τον / την πήρε ο Θεούλης κοντά του»;

Συμμετέχων 7: Όχι, οι λέξεις πρέπει να λέγονται με το όνομά τους, όμως το «έφυγε», ας πούμε είναι μια λέξη που τη χρησιμοποιούμε και οι μεγάλοι. Όταν όπως εγώ έστειλα μήνυμα για τον μπαμπά μου έγραψα ο μπαμπάς μου έφυγε, ίσως γιατί δεν θες να πεις τη λέξη μέχρι να αποδεχτείς τι έχει γίνει, δεν θες να το πεις, του δίνεις άλλο νόημα για να το κάνεις και για σένα πιο μαλακό ότι οι λέξεις σε κάθε περίπτωση πρέπει να χρησιμοποιούνται με την έννοια την κανονική. Ναι, φυσικά ο θάνατος έτσι λέγεται.

Ερευνήτρια: Όσον αφορά το «πήγε ταξίδι» θα το προτιμούσατε ή όχι;

Συμμετέχων 7: Όχι.

Ερευνήτρια: Ο λόγος;

Συμμετέχων 7: Ούτε στην ενήλικη ζωή δεν θα το προτιμούσα, γιατί δεν αντιπροσωπεύει αυτό που συμβαίνει. Καλύτερα να λέμε για την κάθε λέξη, την αντιπροσωπευτική της έννοια.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε αν το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού σε περιστατικά απώλειας ενημερώνει τους παιδαγωγούς και συνεργάζεται για την καλύτερη αντιμετώπιση της απώλειας του παιδιού ή προσπαθούν να κρύψουν παρόμοια περιστατικά από φόβο, ντροπή ή επειδή δεν μπορούν να τα διαχειριστούν ούτε οι ίδιοι ως γονείς;

Συμμετέχων 7: Από την εμπειρία μου θεωρώ ότι συμβαίνει το δεύτερο, επειδή γενικά ο θάνατος, το διαζύγιο, η απώλεια είναι θέματα ταμπού. Είναι από τα θέματα που δεν τα συζητάμε γενικά. Ναι, θεωρώ ότι αισθάνονται, το παίρνουν και σαν προσωπική αποτυχία το διαζύγιο, οπότε δεν θέλουν να το επικοινωνήσουν.

Ερευνήτρια: Ως παιδαγωγός γνωρίζετε κάποιο εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 7: Γνωρίζω ότι υπάρχουν κάποια βιβλία που έχουν να κάνουν με την απώλεια και με το διαζύγιο. Από κει και πέρα, δυστυχώς δεν γνωρίζω κάποιο άλλο πρόγραμμα ή κάτι άλλο που θα μπορούσε να βοηθήσει. Δυστυχώς. Θα ήθελα όμως.

Ερευνήτρια: Τι γνώμη έχετε για τις Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ); Μπορούν να συμβάλουν στην κατανόηση της απώλειας στα παιδιά;

Συμμετέχων 7: Φαντάζομαι πως ναι, όμως δεν γνωρίζω τον τρόπο που θα μπορούσε να συμβεί αυτό. Δυστυχώς δεν γνωρίζω τον τρόπο, η χρήση ή η χρήση τους γενικά βοηθάει σε πολλά θέματα, αλλά στο συγκεκριμένο δεν γνωρίζω πώς μπορεί να γίνει αυτή η προσέγγιση. Δυστυχώς.

Ερευνήτρια: Ενδιαφέρονται οι γονείς να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς για τον τρόπο που μπορούν να αντιμετωπίσουν μια απώλεια του παιδιού τους;

Συμμετέχων 7: Και πάλι νομίζω ότι επειδή είναι θέματα που όλο αυτό, νομίζω πως όχι, νομίζω πως θέλουν να το περιφρουρήσουμε στο πλαίσιο της οικογένειας, γιατί ίσως φοβούνται και το κουτσομπολίστικο μέρος του θέματος ή ότι μπορεί να μην ανταποκριθεί σωστά ο παιδαγωγός ή ότι μπορεί να προκαλέσει κακό αντί για καλό. Δηλαδή τις αντιδράσεις του παιδιού, αντί να τις βοηθήσει να εκτονωθούν, μπορεί να έχει το αντίθετο αποτέλεσμα. Ίσως γι' αυτό.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι οι γνώσεις και η εμπειρία σας σχετικά με τη διαχείριση του πένθους και της απώλειας μικρών παιδιών είναι αρκετές για να σχεδιάσετε παιδαγωγικές δραστηριότητες, ώστε να μπορέσετε να διαχειριστείτε περιστατικά πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 7: Σε καμία περίπτωση. Θεωρώ ότι είναι ελλιπέστατες.

Ερευνήτρια: Θα παρακολουθούσατε κάποια σχετική επιμόρφωση επί του θέματος και αν ναι πιστεύετε ότι θα σας βοηθούσε;

Συμμετέχων 7: Εννοείται, θα παρακολουθούσα και ναι εννοείται θα με βοηθούσε, γι' αυτό θα το έκανα.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι υπάρχει κάτι να προσθέσετε για το συγκεκριμένο θέμα;

Συμμετέχων 7: Ότι είναι ένα δύσκολο θέμα στην προσέγγισή του. Και μπράβο σας που το επιλέξατε σαν θέμα της διπλωματικής.

Ερευνήτρια: Σας ευχαριστώ για το χρόνο σας!

Συμμετέχων 7: Και εγώ!

Ερευνήτρια: Καλή σας συνέχεια!

Συμμετέχων 7: Καλή επιτυχία!

Ερευνήτρια: Ευχαριστώ πολύ! Γεια σας.

Συμμετέχων 8 (Σ8)

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΑ - ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΠΡΟΦΙΛ

Φύλο: Γυναίκα

Ηλικία: 40

Εμπειρία σε έτη: 15

Μορφωτικό επίπεδο: Παιδαγωγός Πρώιμης Παιδικής Ηλικίας Α.Τ.Ε.Ι

Τόπος εργασίας: Δημοτικός Βρεφονηπιακός σταθμός

Ερευνήτρια: Καλημέρα σας!

Συμμετέχων 8: Καλημέρα!

Ερευνήτρια: Έχετε ενημερωθεί αναλυτικά για το σκοπό της έρευνας και τον εθελοντικό χαρακτήρα της συμμετοχής σας, καθώς έχετε συναινέσει στην έρευνα για την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων, (δημογραφικά χαρακτηριστικά), καθώς έχει τονιστεί το δικαίωμα άρνησης ή ανάκλησης της απόφασής σας για συμμετοχή στην έρευνα ανά πάσα στιγμή. Η συνέντευξη θα πραγματοποιηθεί ανώνυμα και θα υπάρχει κωδικοποίηση και τα δεδομένα θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για τους στόχους της έρευνας. Ο χρόνος που απαιτείται για τη διεξαγωγή της συνέντευξης, η οποία περιλαμβάνει 15 ερωτήσεις (ανοιχτού τύπου), δεν υπερβαίνει τα 25 λεπτά. Σας ευχαριστώ εκ των προτέρων για τη συνεργασία σας! Συμφωνείτε να ξεκινήσουμε και να καταγράψω τη συνομιλία μας;

Συμμετέχων 8: Συμφωνώ.

Ερευνήτρια: Με τον όρο πένθους εννοούμε το σύνολο των εκδηλώσεων που ακολουθούν μετά τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου κατοικίδιου ή άλλη ισχυρή απώλεια, όπως το διαζύγιο των γονέων. Αυτές οι εκδηλώσεις είναι ψυχολογικές συναισθηματικές, σωματικές και κοινωνικές. Ως παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας χρειάστηκε να διαχειριστείτε κάποιο περιστατικό πένθους στην προσχολική τάξη; Αν ναι, τι αφορούσε το συγκεκριμένο πένθος.

Συμμετέχων 8: Αφορούσε ένα κοριτσάκι γύρω στα τρεισήμισι χρονών, είχε χάσει τη γιαγιά του και η απώλεια ήταν τόσο μεγάλη, ώστε την ώρα του παιδαγωγικού προγράμματος αυνανιζόταν, το οποίο αυτό σύμφωνα με τους γονείς δεν έπρεπε να το διακόπτουμε απλά ήθελαν να ξέρουν πόσες φορές γινότανε, πόσες φορές αναγνωριζόταν το κοριτσάκι, γιατί ήταν το μόνο που του έδινε ευχαρίστηση, οπότε αυτό το σεβαστήκαμε και είχαμε μια τύπου συνεργασία με τους γονείς.

Ερευνήτρια: Φαντάζομαι αυτό, σύμφωνα με την γνώμη και κάποιου ειδικού.

Συμμετέχων 8: Φυσικά, ψυχολόγου, παιδοψυχολόγου.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε τα στάδια του πένθους; Αν ναι, αναφέρετε όσα γνωρίζετε.

Συμμετέχων 8: Την άρνηση και την αποδοχή. Βέβαια υπάρχει και ο θυμός. Απλά δεν ξέρω ακριβώς τη σειρά.

Ερευνήτρια: Ωραία! Ποιες συνθήκες πιστεύεται ότι βοηθούν ένα παιδί, ώστε να έχει τη δυνατότητα να πενθήσει με τον ενδεδειγμένο τρόπο, είτε μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον είτε στο σχολικό;

Συμμετέχων 8: Ποιες συνθήκες; Το να ακούμε το παιδί, να είμαστε πάρα πολύ ανοιχτοί σε ότι μας λέει, το να είμαστε κοντά του, ένα φιλικό περιβάλλον γεμάτο με αγάπη και στοργή και κατανόηση φυσικά για αυτά που αισθάνεται ή μπορεί να μας πει το παιδί με διάφορους τρόπους να μας κατευθύνει το τι αισθάνεται αναλόγως την ηλικία.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι πρέπει οι γονείς του παιδιού να εξηγήσουν και να πουν την αλήθεια σε ένα παιδί για τον θάνατο κάποιου αγαπημένου προσώπου; Αν ναι, γιατί το θεωρείτε σωστό;

Συμμετέχων 8: Εννοείται ότι οι γονείς πρέπει να εξηγήσουν και να πούνε την αλήθεια σε ένα παιδί, μέχρι όμως εκεί που αντέχει το παιδί, δηλαδή αν έχει διαπιστωθεί κάποιος φόβος, κάποια πολύ έντονη αντίδραση σε αυτό το γεγονός, ίσως πρέπει η αλήθεια να την λέμε στο παιδί με έναν συγκεκριμένο τρόπο, λίγο λίγο μέσα από κάποιο παραμύθι, γιατί το παιδί πρέπει να μάθει να ζει και στην πραγματικότητα, γιατί δυστυχώς ο θάνατος, όπως και η γέννηση είναι κάτι δεδομένο στη ζωή μας.

Ερευνήτρια: Με ποιους τρόπους θεωρείτε ότι επιτυγχάνεται η στήριξη του παιδιού προσχολικής ηλικίας που πενθεί; Πώς μπορεί να βοηθήσει ο παιδαγωγός;

Συμμετέχων 8: Ο παιδαγωγός μπορεί να βοηθήσει στο να έχει μια ιδιαίτερα στοργική στάση προς το παιδί, να προσπαθεί μέσα από κάποιες παιδαγωγικές δραστηριότητες να είναι χαρούμενα, να βγαίνει χαρά από το παιδί, να μπορεί να εκφράζεται, το οποίο αυτό δεν είναι απαραίτητα να εκφράζεται. Πως το λένε; Άμεσα και μέσα από το θυμό του παιδιού μπορεί ο παιδαγωγός να το κατανοήσει και να το βοηθήσει όσο γίνεται.

Ερευνήτρια: Από την εμπειρία σας για ποιο λόγο πιστεύετε ότι οι συνάδελφοί σας παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, δυσκολεύονται να θίξουν ζητήματα πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 8: Θεωρώ καθαρά ότι δεν θέλουν να πούνε, επειδή είναι οικογενειακό θέμα, δεν θέλουν να θίξουν, να πούνε κάτι παραπάνω, γιατί κάποιος γονείς δεν είναι και πολύ δεκτικοί στο να υπάρχει μια συνεργασία ανάμεσα στους παιδαγωγούς και τους γονείς.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε σωστό οι παιδαγωγοί να εξηγούν στα παιδιά, εφόσον ερωτηθούν για διαδικασίες, όπως αυτή της κηδείας και ταφής; Πιστεύετε ότι πρέπει να πηγαίνουν τα παιδιά στις κηδείες ή είναι κάτι απαγορευτικό;

Συμμετέχων 8: Εφόσον στο παιδί εξηγήσουμε ή και μας ζητήσει για παραπάνω λεπτομέρειες, εννοείται ότι πρέπει να τους πούμε. Απλά θεωρώ ότι αναλόγως και την ωριμότητα του παιδιού, αν μπορούμε να τον ρωτήσουμε αν θέλει να παραβρεθεί σε κηδεία που αυτό μπορεί να βέβαια

να θέλει να βλέπει και τις λεπτομέρειες ή μπορεί να παρευρεθεί σε μια κηδεία, απλά δεν χρειάζεται να είναι παρών σε όλη τη διάρκεια της διαδικασίας αυτής.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι οι εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος» είναι απαγορευτικές για να εκφράσουν οι παιδαγωγοί την απώλεια σε ένα παιδί; Θα προτιμούσατε εκφράσεις όπως «έφυγε», «κοιμήθηκε», «έκλεισε τα μάτια», «πήγε ταξίδι», «πήγε στον ουρανό. Τον / την πήρε ο Θεούλης κοντά του.»;

Συμμετέχων 8: Θεωρώ, θα προτιμούσα μάλλον, όταν θα ανακοίνωνα για ένα παιδάκι, Θα ήταν καλό να πούμε πρώτα αυτές τις λέξεις «έφυγε», «κοιμήθηκε», «έκλεισε τα μάτια», απλά μετά μπορούμε να τους πούμε και το «πέθανε» αναλόγως όμως, πόσο θα μπορούσε να το δεχτεί. Αλλά θα προτιμούσα να λέγαμε τις εκφράσεις «έφυγε», «κοιμήθηκε», «έκλεισε τα μάτια του», «τον πήρε ο Θεούλης» παρά να πούμε, «θάνατος» ή «πέθανε».

Ερευνήτρια: Όσον αφορά το «πήγε ταξίδι» θα το συνιστούσατε;

Συμμετέχων 8: Όχι, δεν θα το συνιστούσα, γιατί και «το πάμε ταξίδι» μπορεί να είναι κάτι ευχάριστο για μας, απλά είναι μια απώλεια, οπότε ίσως να μην την χρησιμοποιούσαμε αυτή την έκφραση, αλλά σίγουρα το «έφυγε» και «κοιμήθηκε». Νομίζω είναι λίγο πιο εύκολο να το δεχτεί λίγο το παιδί στην πρώτη φάση.

Ερευνήτρια: Οπότε θα αντιλαμβανότανε την κατάσταση αυτή ότι αντιστοιχεί, ας πούμε, στο «πέθανε» πιστεύετε;

Συμμετέχων 8: Πιστεύω πως ναι! Στην πρώτη φάση ναι και ίσως αργότερα που θα ήταν κάτι θα έπρεπε να μπει στη διαδικασία ότι αυτό είναι κάτι οριστικό και ότι δεν θα μπορεί να τον ξαναδεί, τότε ίσως να λέγαμε ότι συμβαίνει αυτό, γιατί πέθανε, ονομάζεται αυτή η κατάσταση «θάνατος».

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε αν το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού σε περιστατικά απώλειας ενημερώνουν τους παιδαγωγούς και συνεργάζονται για την καλύτερη αντιμετώπιση της απώλειας του παιδιού ή προσπαθούν να κρύψουν παρόμοια περιστατικά από φόβο, ντροπή ή επειδή δεν μπορούν να τα διαχειριστούν ούτε οι ίδιοι ως γονείς;

Συμμετέχων 8: Συνήθως, ένα τέτοιο σοβαρό γεγονός ενημερώνουν οι γονείς τους παιδαγωγούς, αλλά υπάρχει και αντίλογος ότι κάποιοι, επειδή τους δυσκολεύει πάρα πολύ, δεν θέλουν να το μοιραστούν και ίσως δεν θεωρούν ότι πρέπει αυτό να το μοιράζεται στο σχολικό περιβάλλον, απλά προτιμούν μέσω ψυχολόγου. Θεωρούν ότι είναι καλύτερο έτσι και αφήνουν έξω τον παιδαγωγό.

Ερευνήτρια: Ως παιδαγωγοί, γνωρίζετε κάποιο εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 8: Μέσω βιβλίου, μέσω του παραμυθιού, υπάρχουν πάρα πολλά βιβλία, τα οποία κάποια αναλόγως με τις ηλικίες μπορούν κάποια πράγματα να κατανοήσουν τα παιδιά. Όπως,

νομίζω ένα παραμύθι είναι «Ο παππούς έφυγε», αν δεν κάνω λάθος, το οποίο για μένα είναι εξαιρετικό!

Ερευνήτρια: Κάποια άλλη δραστηριότητα;

Συμμετέχων 8: Κάποια άλλη δραστηριότητα... δεν γνωρίζω κάποια άλλη δραστηριότητα.

Ερευνήτρια: Τι γνώμη έχετε για τις Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ); Μπορούν να συμβάλουν στην κατανόηση της απώλειας στα παιδιά;

Συμμετέχων 8: Σίγουρα και αυτό μπορεί να συμβάλει. Δεν γνωρίζω και τόσο...η τεχνολογία είναι το Facebook;

Ερευνήτρια: Όχι, οι τεχνολογίες είναι μέσω υπολογιστή κάποια δραστηριότητα που θα μπορούσατε να προτείνετε;

Συμμετέχων 8: Όχι. Δεν γνωρίζω κάτι.

Ερευνήτρια: Ενδιαφέρονται οι γονείς να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς για τον τρόπο που μπορούν να αντιμετωπίσουν μια απώλεια του παιδιού τους;

Συμμετέχων 8: Οι περισσότεροι ναι ενδιαφέρονται.

Ερευνήτρια: Οπότε θα ζητούσαν και τη γνώμη σας.

Συμμετέχων 8: Φαντάζομαι πως ναι.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι οι γνώσεις και η εμπειρία σας σχετικά με την διαχείριση του πένθους / της απώλειας μικρών παιδιών είναι αρκετές για να σχεδιάσετε παιδαγωγικές δραστηριότητες, ώστε να μπορέσετε να διαχειριστείτε περιστατικά πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 8: Η αλήθεια είναι ότι ως παιδαγωγός θεωρώ ότι η γνώση και η εμπειρία ok, αλλά οι γνώσεις αν προκύψει κάποιο θέμα πένθους, ένα διαζύγιο σίγουρα θα στραφώ και ως προς τη γνώμη συναδέλφων ως προς κάποια βιβλιογραφία, ώστε να μπορώ να το διαχειριστώ καλύτερα, εξαρτάται κάθε χρονιά και τι πρόκειται να προκύψει οπότε σίγουρα πιστεύω ότι θα μπορέσω να το διαχειριστώ καλά.

Ερευνήτρια: Θα παρακολουθούσατε κάποια σχετική επιμόρφωση επί του θέματος και αν ναι, πιστεύετε ότι θα σας βοηθούσε;

Συμμετέχων 8: Φυσικά ένα σεμινάριο, φυσικά θα με βοηθούσε πάρα πολύ και αυτό θα ήταν ίσως και η αρχή για να ξεκινήσω και εγώ μια πιο προσωπική έρευνα.

Ερευνήτρια: Θεωρείται ότι υπάρχει κάτι να προσθέσετε για το συγκεκριμένο θέμα;

Συμμετέχων 8: Όχι.

Ερευνήτρια: Σας ευχαριστώ για το χρόνο σας! Καλή σας συνέχεια!

Συμμετέχων 8: Ευχαριστώ!

Συμμετέχων 9 (Σ9)

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΑ - ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΠΡΟΦΙΛ

Φύλο: Γυναίκα

Ηλικία: 37

Εμπειρία σε έτη: 8

Μορφωτικό επίπεδο: Παιδαγωγός Πρώιμης Παιδικής Ηλικίας Α.Τ.Ε.Ι

Τόπος εργασίας: Δημοτικός Παιδικός σταθμός

Ερευνήτρια: Καλημέρα σας!

Συμμετέχων 9: Καλημέρα!

Ερευνήτρια: Έχετε ενημερωθεί αναλυτικά για τον σκοπό της έρευνας και τον εθελοντικό χαρακτήρα της συμμετοχής σας, καθώς έχετε συναινέσει στην έρευνα για την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων, (δημογραφικά χαρακτηριστικά), καθώς έχει τονιστεί το δικαίωμα άρνησης ή ανάκλησης της απόφασής σας για συμμετοχή στην έρευνα ανά πάσα στιγμή. Η συνέντευξη θα πραγματοποιηθεί ανώνυμα και θα υπάρχει κωδικοποίηση και τα δεδομένα θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για τους στόχους της έρευνας. Ο χρόνος που απαιτείται για τη διεξαγωγή της συνέντευξης, η οποία περιλαμβάνει 15 ερωτήσεις ανοιχτού τύπου, δεν υπερβαίνει τα 25 λεπτά. Σας ευχαριστώ εκ των προτέρων για τη συνεργασία σας, συμφωνείτε να ξεκινήσουμε και να καταγράψω τη συνομιλία μας;

Συμμετέχων 9: Ναι, παρακαλώ!

Ερευνήτρια: Με τον όρο πένθος εννοούμε το σύνολο των εκδηλώσεων που ακολουθούν μετά τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου κατοικίδιου ή άλλη ισχυρή απώλεια, όπως το διαζύγιο των γονέων. Αυτές οι εκδηλώσεις είναι ψυχολογικές συναισθηματικές, σωματικές, κοινωνικές. Ως παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, χρειάστηκε να διαχειριστείτε, κάποιο περιστατικό πένθους στην προσχολική τάξη; Αν ναι, τι αφορούσε το συγκεκριμένο πένθος;

Συμμετέχων 9: Χρειάστηκε να διαχειριστώ ένα περιστατικό πένθος. Ήταν απώλεια παππού σε ένα παιδάκι. Φέτος συνέβη πρώτη χρονιά.

Ερευνήτρια: Οπότε τα καταφέρατε, πιστεύετε;

Συμμετέχων 9: Μίλησα με τη μαμά, που ήταν ο μπαμπάς της, ο οποίος έφυγε και ουσιαστικά πιστεύω ότι κατάφερα να βοηθήσω το παιδί όσο με άφηνε.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε τα στάδια του πένθους; Αν ναι, αναφέρετε όσα γνωρίζετε.

Συμμετέχων 9: Η αλήθεια είναι πως δεν τα ξέρω τα στάδια του πένθους.

Ερευνήτρια: Ποιες συνθήκες πιστεύεται ότι βοηθούν ένα παιδί, ώστε να έχει τη δυνατότητα να πενήσει με τον ενδεδειγμένο τρόπο, είτε μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον είτε στο σχολικό;

Συμμετέχων 9: Οι συνθήκες που πιστεύω ευνοούν ένα παιδί να διαχειριστεί το πένθος του είναι να είσαι εκεί για το παιδί και οτιδήποτε σε ρωτάει να δίνεις την απάντηση ανάλογα με την ηλικία που είναι και το παιδί, τι μπορεί να αντέξει και να κατανοήσει θεωρώ.

Ερευνήτρια: Πολύ ωραία! Πιστεύετε ότι πρέπει οι γονείς του παιδιού να εξηγήσουν και να πούνε την αλήθεια σε ένα παιδί για τον θάνατο κάποιου αγαπημένου προσώπου; Αν ναι, γιατί το θεωρείτε σωστό;

Συμμετέχων 9: Πάντα με βάση την ηλικία θεωρώ ότι οι γονείς θα πρέπει να εξηγήσουν την αλήθεια στο παιδί για το θάνατο κάποιου προσώπου που έφυγε και ήταν στην καθημερινότητά του. Να έχει την παρουσία του δηλαδή, να το απασχολεί το παιδί να μάθει, να μην είναι μια θεία απ' το χωριό, να είναι κάποιο πρόσωπο το οποίο έχει καθημερινή επαφή με το παιδί, αν έφυγε αυτό το πρόσωπο να του εξηγήσουν του παιδιού πάντα ανάλογα με την ηλικία και πάντα ανάλογα και με τις απορίες του παιδιού που μπορεί να μην είναι λεκτικές, αλλά να βλέπεις ότι μπορεί να πηγαίνει στη γωνία που καθόταν ο παππούς και να σκέφτεται, ότι κάτι να το προβληματίζει, να μην μπορεί όμως να το λεκτικοποιήσει ακόμα και αυτή η σωματική..., η γλώσσα του σώματος θα πρέπει οι γονείς να το καταλάβουν ότι το παιδί προβληματίζεται για να του δώσουν την αντίστοιχη απάντηση που θα μπορούσε να διαχειριστεί το παιδί.

Ερευνήτρια: Με ποιους τρόπους θεωρείτε ότι επιτυγχάνεται η στήριξη του παιδιού προσχολικής ηλικίας που πενθεί; Πώς μπορεί να βοηθήσει ο παιδαγωγός;

Συμμετέχων 9: Ο παιδαγωγός θα μπορούσε να διαβάσει ένα βιβλίο ή θα μπορούσε να μιλήσει, να κάνει παραλληλισμό, δηλαδή να φέρει παραδείγματα, έτσι ώστε να μην είναι προσωποποιημένο το σκηνικό, αλλά να μπορεί κάπως να το εισάγει σαν project σαν κάπως να το εισάγει, δηλαδή για να βοηθηθεί το παιδί ότι είναι πράγματα τα οποία συμβαίνουν και τα αντιμετωπίζουμε.

Ερευνήτρια: Από την εμπειρία σας για ποιο λόγο πιστεύετε ότι συνάδελφοί σας παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας δυσκολεύονται να θίξουν ζητήματα πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 9: Πιστεύω κρίνοντας και από μένα ότι είναι η δυσκολία στο να τοποθετηθούν σωστά σε αυτό, γιατί το πένθος είναι ένα θέμα, το οποίο εγώ ως πούμε, δεν έχω από τις σπουδές μου καθοδήγηση ή κάπως να μπορώ να πω ότι αυτός είναι σωστός τρόπος και αυτό πρέπει να κάνω, επειδή δεν έχουμε τις γνώσεις θεωρώ, εγώ δηλαδή για μένα.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε σωστό οι παιδαγωγοί να εξηγούν στα παιδιά, εφόσον ερωτηθούν για διαδικασίες, όπως αυτή της κηδείας και ταφής, πιστεύετε ότι πρέπει να πηγαίνουν τα παιδιά σε σχεδίες ή είναι κάτι απαγορευτικό;

Συμμετέχων 9: Θεωρώ ότι η κηδεία και η ταφή, η διαδικασία δηλαδή δεν θα πρέπει νομίζω να γνωστοποιείται στο παιδί. Δεν χρειάζεται, πάντα μιλάμε για την προσχολική ηλικία.

Ερευνήτρια: Ναι.

Συμμετέχων 9: Για την κηδεία αν θα πρέπει να παραβρεθεί ή όχι αυτό δεν το ξέρω. Θεωρώ ότι δεν θα πρέπει να πηγαίνουν, εγώ δηλαδή. Και ένα προσωπικό παράδειγμα. Όταν έφυγε ο μπαμπάς μου 4 χρόνια πριν, δεν πήρα προφανώς τα παιδιά μαζί μου, γιατί και εγώ δεν μπορούσα να το διαχειριστώ, οπότε ήταν πολύ πιο στρεσογόνο να έχω και τα παιδιά. Δεν τα πήρα ήταν επιλογή μου να κάτσουν στο σπίτι με μια γιαγιά.

Ερευνήτρια: Μετά τους εξηγήσατε να φανταστώ;

Συμμετέχων 9: Φυσικά, φυσικά. Εννοείται μετά ναι. Στην κηδεία δεν τα πήρα, αλλά μετά τους τα εξήγησα πολλές φορές. Βασικά είχα τη μεγάλη τότε, τη μικρή την είχα στην κοιλιά. Ήμουν 4 μηνών στη μεγάλη που ήταν τότε 2 χρονών της εξήγησα.

Ερευνήτρια: Και πως το πήρε το παιδάκι;

Συμμετέχων 9: Στην αρχή δεν το πήρε πολύ καλά.

Ερευνήτρια: Λογικό δύσκολο, φαντάζομαι είχε και ερωτήσεις.

Συμμετέχων 9: Πιστεύετε ότι οι εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος» είναι απαγορευτικές για να εκφράσουν οι παιδαγωγοί την απώλεια σε ένα παιδί; Θα προτιμούσατε εκφράσεις όπως «έφυγε», «κοιμήθηκε», «έκλεισε τα μάτια», «πήγε ταξίδι», «πήγε στον ουρανό, τον / την πήρε ο θεούλης κοντά του»;

Συμμετέχων 9: Θεωρώ οι εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος» δεν είναι απαγορευτικές. Θα μπορούσα να χρησιμοποιηθούν, δηλαδή εγώ τις χρησιμοποίησα. Είπα «πέθανε». Δεν χρησιμοποίησα τη λέξη «θάνατος», βέβαια η αλήθεια είναι, τώρα που το σκέφτομαι. Το «πέθανε» θεωρώ ότι μπορεί να χρησιμοποιηθεί. «Έφυγε», το «κοιμήθηκε», «έκλεισε τα μάτια» εγώ δεν τα χρησιμοποίησα. «Το πήγε ταξίδι», ούτε αυτό. Θεωρώ ότι δεν είναι σωστό. «Το πήγε στον ουρανό», πήγε ψηλά... πήγε ψηλά ναι. «Το πήγε στον ουρανό», δεν ξέρω, δεν ξέρω τι είναι σωστό. «Τον πήρε ο Θεός κοντά του» και αυτό δεν ξέρω αν είναι σωστό. Εγώ δεν τις χρησιμοποίησα αυτές τις εκφράσεις. Ένα αστεράκι... ότι έγινε «ένα αστεράκι στον ουρανό» ναι, το είπα και αυτό πολύ λίγο όμως. Πιο πολύ είπα ότι «πέθανε». Αυτό.

Ερευνήτρια: Ωραία! «Το πήγε ταξίδι» πιστεύετε ότι δεν θα το συνιστούσατε; Για ποιο λόγο;

Συμμετέχων 9: Δεν θεωρώ... εμένα... δεν θα μου άρεσε να χρησιμοποιήσω «το πήγε ταξίδι» γιατί είναι παραπληροφόρηση. Δεν «πήγε ταξίδι». Θεωρώ τώρα εγώ με τις δικές μου γνώσεις «πήγε ταξίδι, δηλαδή με άφησε. Με άφησε και πήγε ταξίδι;», θα πει ας πούμε, το παιδάκι. Δεν είναι σωστό.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε εάν το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού, σε περιστατικά απώλειας, ενημερώνει τους παιδαγωγούς και συνεργάζεται για την καλύτερη αντιμετώπιση της απώλειας του παιδιού ή προσπαθούν να κρύψουν παρόμοια περιστατικά που φόβο, ντροπή ή επειδή δεν μπορούν να τα διαχειριστούν ούτε οι ίδιοι ως γονείς;

Συμμετέχων 9: Εγώ σε όσα μου έχουν τύχει, με έχουν ενημερώσει. Αυτό το περιστατικό μου έτυχε φέτος με το παιδάκι που με ενημέρωσε η μαμά για να βοηθήσουμε το παιδί. Δεν θεωρώ ότι κρύβουνε κάτι τέτοιο. Βέβαια, εδώ μιλάω, πάντα με το πένθος, την απώλεια του παππού που έχω στο μυαλό μου εγώ. Ένα άλλο το διαζύγιο που είπατε, μου έχουν τύχει διαζύγια, τα οποία ήταν ήδη διαζευγμένα, δεν χώρισαν μέσα στη χρονιά, τα οποία απλά με ενημερώσανε. Θεωρώ ότι ενημερώνουν.

Ερευνήτρια: Ως παιδαγωγοί γνωρίζετε κάποιο εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 9: Δυστυχώς, δεν γνωρίζω εκπαιδευτικό υλικό πέρα από κάποιο βιβλίο.

Ερευνήτρια: Θυμάστε κάποιο τίτλο;

Συμμετέχων 9: Όχι, δε θυμάμαι.

Ερευνήτρια: Τι γνώμη έχετε για τις Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ); Μπορούν να συμβάλουν στην κατανόηση της απώλειας στα παιδιά;

Συμμετέχων 9: Θεωρώ ότι θα συμβάλουν, ναι, θα βοηθούσαν.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε κάποιο εκπαιδευτικό συγκεκριμένο πρόγραμμα;

Συμμετέχων 9: Όχι.

Ερευνήτρια: Ενδιαφέρονται οι γονείς να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς για τον τρόπο που μπορούν να αντιμετωπίσουν μια απώλεια του παιδιού τους;

Συμμετέχων 9: Θεωρώ πως ναι.

Ερευνήτρια: Οπότε σας ενημερώνουν για το περιστατικό και μπορείτε κι εσείς να βοηθήσετε από την πλευρά σας;

Συμμετέχων 9: Ναι.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι οι γνώσεις και η εμπειρία σας σχετικά με τη διαχείριση του πένθους / της απώλειας μικρών παιδιών είναι αρκετές για να σχεδιάσετε παιδαγωγικές δραστηριότητες, ώστε να μπορέσετε να διαχειριστείτε περιστατικά πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 9: Δυστυχώς, πιστεύω ότι δεν έχω ούτε τις γνώσεις, ούτε την εμπειρία σχετικά με τη διαχείριση του πένθους του παιδιού. Θα ήθελα να την έχω, θα ήθελα να ασχοληθώ για να μάθω πώς θα πρέπει να το προσεγγίσω αυτό το θέμα σωστά, ορθά και όχι με το πως θεωρώ εγώ ότι πρέπει να το προσεγγίσω.

Ερευνήτρια: Θα παρακολουθούσατε κάποια σχετική επιμόρφωση επί του θέματος και αν ναι, πιστεύετε ότι θα σας βοηθούσε;

Συμμετέχων 9: Φυσικά, φυσικά!

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι υπάρχει κάτι να προσθέσετε για το συγκεκριμένο θέμα;

Συμμετέχων 9: Όχι ευχαριστώ πολύ!

Ερευνήτρια: Και εγώ σας ευχαριστώ για το χρόνο σας! Καλή σας συνέχεια!

Συμμετέχων 9: Επίσης!

Συμμετέχων 10 (Σ 10)

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΑ - ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΠΡΟΦΙΛ

Φύλο: Γυναίκα

Ηλικία: 44

Εμπειρία σε έτη: 15

Μορφωτικό επίπεδο: Παιδαγωγός Πρώιμης Παιδικής Ηλικίας Α.Τ.Ε.Ι

Τόπος εργασίας: Δημοτικός Παιδικός σταθμός

Ερευνήτρια: Καλημέρα σας!

Συμμετέχων 10: Καλημέρα!

Ερευνήτρια: Έχετε ενημερωθεί αναλυτικά για το σκοπό της έρευνας και τον εθελοντικό χαρακτήρα της συμμετοχής σας, καθώς έχετε συναινέσει στην έρευνα για την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων, (δημογραφικά χαρακτηριστικά), όπως έχει τονιστεί το δικαίωμα άρνησης ή ανάκλησης της απόφασής σας στην έρευνα ανά πάσα στιγμή. Η συνέντευξη θα πραγματοποιηθεί ανώνυμη και θα υπάρχει κωδικοποίηση και τα δεδομένα θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για τους στόχους της έρευνας. Ο χρόνος που απαιτείται για τη διεξαγωγή της συνέντευξης, η οποία περιλαμβάνει 15 ερωτήσεις ανοιχτού τύπου, δεν υπερβαίνει τα 25 λεπτά. Σας ευχαριστώ εκ των προτέρων για τη συνεργασία σας! Συμφωνείτε να ξεκινήσουμε και να καταγράψω τη συνομιλία μας;

Συμμετέχων 10: Συμφωνώ.

Ερευνήτρια: Με τον όρο πένθος εννοούμε το σύνολο των εκδηλώσεων που ακολουθούν μετά τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου κατοικίδιου ή άλλη ισχυρή απώλεια, όπως το διαζύγιο των γονέων. Αυτές οι εκδηλώσεις είναι ψυχολογικές συναισθηματικές, σωματικές και κοινωνικές. Ως παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, χρειάστηκε να διαχειριστείτε κάποιο περιστατικό πένθους στην προσχολική τάξη; Αν ναι, τι αφορούσε το συγκεκριμένο πένθος;

Συμμετέχων 10: Όχι, δεν έχει τύχει σε αυτά τα χρόνια που δουλεύω.

Ερευνήτρια: Ούτε κάποιο διαζύγιο κάτι...

Συμμετέχων 10: Και εάν είχε συμβεί κάτι δεν το είχα ενημερωθεί, έτσι ώστε να έχω το νου μου ή να παρατηρήσω κάτι.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε τα στάδια του πένθους; Αν ναι, αναφέρετε όσα γνωρίζετε.

Συμμετέχων 10: Ξέρω ότι είναι η άρνηση, θυμός. Δεν θυμάμαι... αν είναι και η διαπραγμάτευση και στο τέλος είναι η αποδοχή. Κάτι τέτοιο... Δεν θυμάμαι...

Ερευνήτρια: Ποιες συνθήκες πιστεύετε ότι βοηθούν ένα παιδί, ώστε να έχει τη δυνατότητα να πενήθει με τον ενδεδειγμένο τρόπο, είτε μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον, είτε στο σχολικό;

Συμμετέχων 10: Τώρα ... δεν ξέρω κατά πόσο υπάρχει ενδεδειγμένος τρόπος, δηλαδή θεωρώ ότι ο τρόπος που ο καθένας διαχειρίζεται το πένθος του είναι καθαρά προσωπικός και εξαρτάται από πάρα πολλούς παράγοντες, αλλά σίγουρα έχει να κάνει με την ηλικία του παιδιού, με την ασφάλεια, την οποία νιώθει μέσα στο περιβάλλον του, κατά πόσο νιώθει ότι είναι ασφαλές να εκφράσει τα συναισθήματά του και ότι θα είναι αποδεκτό αυτό από τους γονείς του. Και σίγουρα και από τον τρόπο που διαχειρίζονται και οι γονείς του το πένθος αυτό.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι πρέπει οι γονείς του παιδιού να εξηγήσουν και να πούμε την αλήθεια σε ένα παιδί για τον θάνατο κάποιου αγαπημένου προσώπου; Αν ναι, γιατί το θεωρείτε σωστό;

Συμμετέχων 10: Θεωρώ πως ναι και ανάλογα την ηλικία του κάθε παιδιού, όσα μπορεί να καταλάβει με όσο το δυνατόν πιο απλό τρόπο, γιατί τα παιδιά καταλαβαίνουν τα πάντα! Σίγουρα θα καταλάβει ότι κάτι έχει αλλάξει, θα βλέπει τους γονείς του, ενδεχομένως που θα είναι στεναχωρημένοι για τη μαμά του και τον μπαμπά του και τα λοιπά το να μην ξέρει την αλήθεια, έστω και με τον πιο απλό τρόπο, θα του δημιουργήσει μεγαλύτερη ανασφάλεια και άγχος.

Ερευνήτρια: Με ποιους τρόπους θεωρείτε ότι επιτυγχάνεται η στήριξη του παιδιού προσχολικής ηλικίας που πενήθει; Πώς μπορεί να βοηθήσει ο παιδαγωγός;

Συμμετέχων 10: Πρώτα απ' όλα με την αποδοχή του συναισθήματος του παιδιού. Ενδεχομένως καλό θα είναι οι γονείς να πάρουν συμβουλές και από κάποιον παιδοψυχολόγο για να τους δώσει κάποιες κατευθύνσεις και κάποιες συμβουλές. Και ο παιδαγωγός θα μπορέσει να βοηθήσει και εκείνος με την αποδοχή. Ενδεχομένως, θα αλλάξει και η συμπεριφορά του παιδιού στο σχολείο, οπότε θα πρέπει και παιδαγωγός να είναι λίγο πιο διαλλακτικός. Θα μπορούσε να διαβάσει κάποιο ανάλογο παραμυθάκι να κάνει κάποιες συζητήσεις να φέρει κάποια παραδείγματα ούτως ώστε το παιδί να δει ότι δεν είναι κάτι το οποίο το βιώνει μόνο εκείνο, αλλά είναι κάτι το οποίο συμβαίνει γενικά, είναι μέσα στη ζωή, ένα μέρος της ζωής και να μπορέσει σιγά σιγά να το αποδεχτεί.

Ερευνήτρια: Από την εμπειρία σας για ποιο λόγο πιστεύετε ότι οι συνάδελφοί σας παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, δυσκολεύονται να θίξουν ζητήματα πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 10: Προσωπικά βιώματα και προσωπικές πεποιθήσεις, θεωρώ ότι είναι καθαρά, γιατί οι ίδιοι θεωρούν ότι είναι ταμπού ενδεχομένως, ότι ίσως πονέσουν περισσότερο ότι ίσως ξύσουν πληγές ή γιατί έτσι έχουν μάθει και εκείνοι ότι κάποια πράγματα απλά δεν τα συζητάμε.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε σωστό οι παιδαγωγοί να εξηγούν στα παιδιά, εφόσον ερωτηθούν για διαδικασίες όπως αυτή της κηδείας και ταφής; Πιστεύετε ότι πρέπει να πηγαίνουν τα παιδιά στις κηδείες ή είναι κάτι απαγορευτικό;

Συμμετέχων 10: Εδώ υπάρχει το εξής, ο παιδαγωγός να εξηγήσει στα παιδιά, αλλά αν δεν υπάρχει κάτι ανάλογο και από την οικογένεια, δεν ξέρω κατά πόσο όλο αυτό θα μπερδέψει το παιδί. Δηλαδή θα πρέπει να υπάρχει μια κοινή γραμμή οικογένειας και παιδαγωγών, δηλαδή αν στο σπίτι δεν μιλάνε για αυτό και μιλήσει ο παιδαγωγός θα δημιουργήσει ερωτήματα στο παιδί, τα οποία θα μεταφερθούν στο σπίτι και εκεί θα μπερδευτεί λιγάκι η κατάσταση. Αν δεν υπάρχει μια κοινή γραμμή, ο παιδαγωγός μόνος του είναι καλό να μην πάρει μια τέτοια πρωτοβουλία. Από κει και πέρα, ανάλογα την ηλικία και πάλι, ναι, θα μπορούσε, αλλά έχει να κάνει και με τη συναισθηματική ωρίμανση του παιδιού. Κρίνεις κατά πόσο το παιδί είναι συναισθηματικά έτοιμο και νοητικά έτοιμο και από όλες τις απόψεις να του εξηγήσεις με απλό τρόπο την κηδεία και την ταφή. Το ίδιο ισχύει και για το να πηγαίνουν. Δεν είναι για όλα τα παιδιά, αν κάποιος παιδάκι είναι πάρα πολύ ευαίσθητο, βλέπεις ότι στην αρχή έτσι πώς το εξηγείς, δεν μπορεί να το δεχτεί εύκολα, θεωρώ ότι ίσως το να πάει σε μια κηδεία θα το επιβαρύνει. Άλλα παιδιά το χρειάζονται, γιατί αυτό τα βοηθάει να κάνουν κατά κάποιο τρόπο ένα κλείσιμο, να πούνε αντίο. Δεν νομίζω ότι υπάρχει όμως ένας κάποιος κανόνας πάνω σε αυτό.

Ερευνήτρια: Αν σας ρωτήσουν όμως, θα απαντούσατε για κάποια διαδικασία κηδείας ή ταφής αν δηλαδή έχουν μιλήσει στο σπίτι;

Συμμετέχων 10: Θα απαντούσα με πολύ απλό τρόπο με όσο το δυνατόν λιγότερες λεξούλες. Από εκεί και πέρα, θα άφηνα το ίδιο το παιδί να με κατευθύνει πόσο θέλει να εμβαθύνω στο συγκεκριμένο θέμα, δεν θα έδινα περισσότερες λεπτομέρειες, παρά μόνο αν μου το ζητούσε το ίδιο το παιδί.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι οι εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος» είναι απαγορευτικές για να εκφράσουν οι παιδαγωγοί την απώλεια για ένα παιδί; Θα προτιμούσατε εκφράσεις όπως «έφυγε», «κοιμήθηκε / έκλεισε τα μάτια», «πήγε ταξίδι», «πήγε στον ουρανό. Τον / την πήρε ο Θεούλης κοντά του»;

Συμμετέχων 10: Όχι θεωρώ ότι το «πέθανε» και το «θάνατος» είναι οι λέξεις οι οποίες πρέπει να χρησιμοποιούνται πολύ απλά χωρίς να τις μεγεθύνουμε ή στιδήποτε. Θεωρώ ότι αυτές είναι οι λέξεις, οι άλλες θα μπερδέψουν τα παιδιά. Το «κοιμήθηκε», «έκλεισε τα μάτια» αυτό τη σημαίνει ότι όποιος κοιμάται ή κλείνει τα μάτια δεν θα τον ξαναδούμε για παράδειγμα. Είναι εκφράσεις, οι οποίες μπερδεύουν τα παιδιά. Η λέξη είναι «πέθανε», τη λέμε με τον πιο απλό τρόπο.

Ερευνήτρια: Όπως και το «πήγε ταξίδι» να φανταστώ...

Συμμετέχων 10: Ούτε και αυτό, όχι, θεωρώ ότι πρέπει να λέμε τις λέξεις όπως έχουν, τα πράγματα.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε αν το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού σε περιστατικά απώλειας ενημερώνουν τους παιδαγωγούς και συνεργάζονται για την καλύτερη αντιμετώπιση της απώλειας του παιδιού ή προσπαθούν να κρύψουν παρόμοια περιστατικά από φόβο, ντροπή ή επειδή δεν μπορούμε να το διαχειριστούμε ούτε οι ίδιοι ως γονείς;

Συμμετέχων 10: Θεωρώ ότι η πλειοψηφία ενημερώνει πλέον. Θεωρώ ότι η πλειοψηφία πλέον ενημερώνει, σίγουρα υπάρχουν και κάποιοι οι οποίοι δεν το λένε, αλλά δεν θεωρώ ότι είναι ή από φόβο ή ντροπή. Ίσως και εκείνοι μέσα στο πένθος τους μέσα σε όλη αυτή τη διαδικασία δεν έχουν το μυαλό και την... δεν σκέφτονται εκείνη τη στιγμή ότι θα πρέπει να ενημερώσουν και το σχολείο. Δεν θεωρώ όμως ότι το κάνουν από φόβο ή ντροπή.

Ερευνήτρια: Ως παιδαγωγοί γνωρίζετε κάποιο εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 10: Γνωρίζω ότι υπάρχουν αρκετά βιβλία, τα οποία όμως δυστυχώς εγώ δεν τα έχω, ούτε τα έχω χρησιμοποιήσει.

Ερευνήτρια: Κάποια άλλη δραστηριότητα;

Συμμετέχων 10: Όχι.

Ερευνήτρια: Τι γνώμη έχετε για τις Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ); Μπορούν να συμβάλουν στην κατανόηση της απώλειας στα παιδιά;

Συμμετέχων 10: Ως ένα σημείο ναι αλλά και πάλι έχει να κάνει με το πώς θα το διαχειριστεί κάθε παιδαγωγός, πώς θα το χρησιμοποιήσει και πόσο και οι ίδιοι είναι ενημερωμένοι και ευαισθητοποιημένοι πάνω στο συγκεκριμένο θέμα. Θεωρώ ότι όλα μπορούν να βοηθήσουν, αλλά έχει να κάνει με την παιδαγωγό πως η ίδια θα το χρησιμοποιήσει.

Ερευνήτρια: Ενδιαφέρονται οι γονείς να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς για τον τρόπο που μπορούν να αντιμετωπίσουν μια απώλεια του παιδιού τους;

Συμμετέχων 10: Κάποιοι ναι, κάποιοι όχι. Θεωρώ ότι κάποιοι γονείς κρίνοντας δηλαδή απ' όλα αυτά τα χρόνια σε άλλα θέματα, γιατί σας λέω δεν έχει τύχη έτσι να διαχειριστώ κάποια απώλεια, αλλά υπάρχουν γονείς οι οποίοι πραγματικά ενδιαφέρονται, μιλάνε με τους παιδαγωγούς για κάποιες αλλαγές που μπορεί να υπάρχουν στο οικογενειακό περιβάλλον, ενημερώνουν ζητάνε συμβουλές, άρα θεωρώ πως αρκετοί γονείς πλέον είναι πιο ενημερωμένοι πάνω σε αυτό και θέλουν να το προσπαθήσουν και χρειάζονται βοήθεια και από τους παιδαγωγούς.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι οι γνώσεις σας και η εμπειρία σας σχετικά με τη διαχείριση του πένθους της απώλειας μικρών παιδιών είναι αρκετές για να σχεδιάσετε παιδαγωγικές δραστηριότητες, ώστε να μπορέσουν να διαχειριστείτε περιστατικά πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 10: Όχι, σίγουρα γνωρίζω κάποια πράγματα, αλλά όχι, δεν νοιώθω ότι είμαι αρκετά ενημερωμένη, δηλαδή δεν μπορώ αυτή τη στιγμή να πω ότι μπορώ να σκεφτώ μια παιδαγωγική

δράση, κάτι πέρα δηλαδή από τα κλασικά της συζήτησης και το παραμύθι, δε νιώθω ότι μπορώ να κάνω κάτι παραπάνω.

Ερευνήτρια: Θα παρακολουθούσατε κάποια σχετική επιμόρφωσή επί του θέματος και ναι, πιστεύετε ότι θα σας βοηθούσε;

Συμμετέχων 10: Ναι, αν είχα το χρόνο θα το έκανα και πιστεύω σίγουρα θα βοηθούσε.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι υπάρχει κάτι να προσθέσετε για το συγκεκριμένο θέμα;

Συμμετέχων 10: Έχει χρειαστεί να διαχειριστώ το πένθος κατοικίδιου στη δική μου οικογένεια με το δικό μου παιδί. Δεν ξέρω αν θέλετε την εμπειρία μου πάνω σε αυτό;

Ερευνήτρια: Βεβαίως, εννοείτε!

Συμμετέχων 10: Όπου είχε η γιαγιά της ένα σκυλάκι, το οποίο δυστυχώς είχε ένα ατύχημα, το χάσαμε, δεν το έβλεπε βέβαια κάθε μέρα, αλλά ήτανε όποτε πηγαίναμε στη γιαγιά έπαιζε πάρα πολύ, τον αγαπούσε πάρα πολύ. Βαγγέλη τον λέγανε τον σκύλο. Ήταν ενάμιση χρόνο όταν πέθανε ο Βαγγελάκος. Στην αρχή δεν της είπα σε αυτή την ηλικία ότι πέθανε της είπα ότι τον είχε πάρει ο θεός της στο δικό του το σπίτι. Όταν κάποια στιγμή χρειάστηκε να πάμε όμως στο δικό του το σπίτι μετά από κάποιο διάστημα, είχε μεγαλώσει κιόλας λίγο παραπάνω και με ρώτησε, «θα είναι εκεί ο Βαγγέλης;», της είπα «όχι αγάπη μου ο Βαγγέλης πέθανε, άρα δεν μπορούμε να τον ξαναδούμε». Δεν με ρώτησε κάτι παραπάνω. Έχει περάσει ένας χρόνος από τότε αρκετές φορές με έχει ρωτήσει «γιατί ο Βαγγέλης δεν κοιμάται τώρα στο κρεβάτι του;» της απάντησα «γιατί, αγάπη μου, ο Βαγγέλης πέθανε. Και όταν κάποιος πεθαίνει, δεν τον ξαναβλέπουμε. Μπορούμε μόνο να το θυμόμαστε, να τον βλέπουμε σε φωτογραφίες». Στην προσπάθειά της να το κατανοήσει όλο αυτό, την άλλη φορά μου είπε «και εμείς έχουμε πεθάνει λίγο», της είπα «όχι καρδούλα μου εμείς δεν έχουμε πεθάνει. Αναπνέουμε, τρώμε, μιλάμε», ή θα γυρίσει να μου πει «θα ξανάρθει ο Βαγγέλης! Ήταν πολύ καλό σκυλάκι». Της είπα «όχι αγάπη μου, όταν κάποιος πεθαίνει, δεν ξανά έρχεται». Φέτος με ρώτησε «γιατί πέθανε;» Η απάντησή μου ήταν «γιατί αγάπη μου ήρθε η ώρα του να πεθάνει». Και προχθές ψάχναμε ένα άλλο σκυλάκι να δούμε εκεί στη γιαγιά της το οποίο δεν το είχαμε δει από το πρώι και της λέω «που να είναι αυτό το σκυλάκι που να γυρνάει;» και μου απαντάει «μήπως πέθανε και αυτή;», «όχι της λέω καρδούλα μου, δεν νομίζω να έχει πεθάνει. Δεν είναι ακόμα η ώρα της να πεθάνει». Θέλω να πω ότι προσπαθεί να το καταλάβει, να κατανοήσει μέσα της. Έχει κατανοήσει ότι όταν κάποιος πεθαίνει δεν τον ξαναβλέπουμε, δεν της λέω παραπάνω από αυτά που με ρωτάει, προσπαθώ να της απαντήσω σε αυτά που με ρωτάει αλήθεια μεν με απλά λόγια δε. Και θεωρώ ότι μέχρι στιγμής το έχει πάρει πάρα πολύ καλά, δεν μου έχει παρουσιάσει ούτε κλάμα, δείχνει απλά ότι το κατάλαβε. Ναι, ο Βαγγέλης πέθανε, δεν θα τον ξαναδούμε. Μεγαλώνοντας θα υπάρχουν κι άλλες ερωτήσεις, όσο μεγαλώνει και όσο με ρωτάει κάτι παραπάνω, τόσο θα της λέω και κάτι παραπάνω, αλλά αυτό

είναι και ένα κατοικίδιο, για έναν άνθρωπο σίγουρα οι ερωτήσεις είναι διαφορετικές και εκεί υπάρχει και ένας φόβος παραπάνω και όσο μεγαλώνει το παιδί ότι ααα πέθανε η γιαγιά, μπορεί να πεθάνει και η μαμά μπορεί να πεθάνει ο μπαμπάς, μπορεί να πεθάνω και εγώ. Είναι και οι φόβοι που προκύπτουν στα παιδιά όσο μεγαλώνουν και αρχίζουν και κατανοούν λίγο περισσότερο την έννοια του θανάτου.

Ερευνήτρια: Σας ευχαριστώ πάρα πολύ για την εμπειρία σας!

Συμμετέχων 10: Εγώ ευχαριστώ πάρα πολύ! Να είστε καλά!

Συμμετέχων 10: Καλή σας συνέχεια!

Συμμετέχων 11 (Σ 11)

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΑ - ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΠΡΟΦΙΛ

Φύλο: Γυναίκα

Ηλικία: 47

Εμπειρία σε έτη: 23

Μορφωτικό επίπεδο: Μεταπτυχιακό και ειδικότητα Παιδαγωγός Πρώιμης Παιδικής Ηλικίας Α.Τ.Ε.Ι

Τόπος εργασίας: Δημοτικός Βρεφονηπιακός σταθμός

Ερευνήτρια: Καλημέρα σας!

Συμμετέχων 11: Καλημέρα σας!

Ερευνήτρια: Έχετε ενημερωθεί αναλυτικά για το σκοπό της έρευνας και τον εθελοντικό χαρακτήρα της συμμετοχής σας, καθώς έχετε συναινέσει στην έρευνα για την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων (δημογραφικά χαρακτηριστικά), καθώς έχει τονιστεί το δικαίωμα άρνησης ή ανάκλησης της απόφασής σας για συμμετοχή στην έρευνα ανά πάσα στιγμή. Η συνέντευξη θα πραγματοποιηθεί ανώνυμα και θα υπάρχει κωδικοποίηση και τα δεδομένα θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για τους στόχους της έρευνας. Ο χρόνος που απαιτείται για τη διεξαγωγή της συνέντευξης, η οποία περιλαμβάνει 15 ερωτήσεις (ανοιχτού τύπου) δεν υπερβαίνει τα 25 λεπτά. Σας ευχαριστώ εκ των προτέρων για τη συνεργασία σας! Συμφωνείτε να ξεκινήσουμε και να καταγράψω τη συνομιλία μας;

Ερευνήτρια: Με τον όρο πένθος εννοούμε το σύνολο των εκδηλώσεων που ακολουθούν μετά τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου ή κατοικίδιου ή άλλη ισχυρή απώλεια, όπως το διαζύγιο των γονέων. Αυτές οι εκδηλώσεις είναι ψυχολογικές, συναισθηματικές, σωματικές και κοινωνικές. Ως Παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας χρειάστηκε να διαχειριστείτε κάποιο περιστατικό πένθους στην προσχολική τάξη; Αν ναι, τι αφορούσε το συγκεκριμένο πένθος;

Συμμετέχων 11: Στα χρόνια που έχουμε την εμπειρία γενικά όλοι σαν παιδαγωγοί σίγουρα έχουμε αντιμετωπίσει ένα τέτοιο φαινόμενο. Δεν μπορώ να θυμηθώ πόσα ήταν τα παιδάκια, τα οποία βοηθήσαμε, συνεργαστήκαμε μαζί με τους ψυχολόγους και μαζί με τη μαμά. Ένα περιστατικό θυμάμαι ενός παιδιού που είχε φύγει ο παππούς του και ο πατέρας του ταξίδευε. Η μαμά ήτανε στην ουσία σαν μονογονεϊκή οικογένεια και ο παππούς ήταν το στήριγμα της οικογένειας. Το παιδάκι είχε αναπτύξει διάφορες φοβίες και σε συνεργασία με τη μαμά και την ψυχολόγο προσπαθήσαμε να αντιμετωπίσουμε τέτοιου είδους φοβίες, όπως φοβόταν να κοιμηθεί το βράδυ φοβότανε, είχαν έρθει πολύ πιο γρήγορα οι δικές του ανησυχίες για την ύπαρξη του σε πολύ μικρότερη ηλικία. Και όλο αυτό ήταν δύσκολο και για εμάς και για το παιδί.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε τα στάδια του πένθους; Αν ναι αναφέρετε όσα γνωρίζετε;

Συμμετέχων 11: Δεν τα θυμάμαι τα στάδια του πένθους η αλήθεια είναι. Σίγουρα η άρνηση είναι ένα από αυτά. Και μετά έρχεται, μετά από πάρα πολλά χρόνια έρχεται η αποδοχή ότι κάποιος έχει φύγει. Πάντα πιστεύουμε ότι θα τον ξαναδούμε πάντα πιστεύουμε ότι... μάλλον δεν θέλουμε να πιστέψουμε ότι δεν θα τον ξαναδούμε. Αυτό. Δεν τα γνωρίζω ακριβώς τα στάδια.

Ερευνήτρια: Ποιες συνθήκες πιστεύετε ότι βοηθούν ένα παιδί, ώστε να έχει τη δυνατότητα να πενήσει με τον ενδεδειγμένο τρόπο, είτε μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον είτε στο σχολικό;

Συμμετέχων 11: Οι συνθήκες που πρέπει να υπάρχει για ένα παιδί πρέπει πάντα να είναι η ειλικρίνεια και να υπάρχει μια πολύ ομαλή μετάβαση στο να μην είναι ξαφνικές όλες τις πληροφορίες, που θα έρθουν δηλαδή να έχουν προετοιμάσει λίγο το παιδί, ότι κάποιος παππούς ή γιαγιά ή γονέας είναι λίγο άρρωστος, κάνουμε μια προσπάθεια και να υπάρχει μια ομαλή μετάβαση, ώστε να γίνει αυτό, να μην είναι ξαφνική, να μην είναι έτσι πολύ απότομη αποκοπή από το πρόσωπο που μας ενδιαφέρει, το αγαπημένο πρόσωπο δηλαδή που φεύγει από τη ζωή εννοώ. Θα μου πεις αν γίνει και ξαφνικά εκεί χρειάζεται λίγο...Είναι δύσκολο και αυτό να γίνει πιστεύω ότι χρειάζεται να υπάρχει έστω δύο τρεις μέρες να προετοιμαστεί λίγο το περιβάλλον χωρίς να υπάρχει αυτό το ξαφνικό. Είναι πολύ βίαιο να πεις σε κάποιον και ιδιαίτερα σε ένα παιδί ότι έχει χάσει τη μητέρα του ή τον πατέρα του ή τον παππού του ότι κοίτα τον πρωί τον είδες τώρα δε θα τον ξαναδείς. Δεν μπορούν τα παιδιά να το αντιληφθούν αυτό, ιδιαίτερα τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας να μούνε σε αυτήν την διαδικασία, γιατί μιλάμε τώρα για παιδιά προσχολικής ηλικίας, δεν μιλάμε για παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας που έχουν τις ανησυχίες, τους φόβους τους και από φυσιολογικά και μόνο έχουν έρθει και λένε πού πάω; Γιατί υπάρχω; Τα παιδιά σε αυτή την ηλικία προφανώς μπορεί να μην έχουν ακούσει ποτέ τίποτα. Και το κατοικίδιο σίγουρα παίζει ρόλο, αλλά πολύ περισσότερο για έναν άνθρωπο μέσα στην οικογένεια.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι πρέπει οι γονείς του παιδιού να εξηγήσουν και να πούμε την αλήθεια σε ένα παιδί για τον θάνατο κάποιου αγαπημένου προσώπου; Αν ναι, γιατί το θεωρείτε σωστό;

Συμμετέχων 11: Τι θεωρείται να εξηγήσουμε και να πουν την αλήθεια; Για το πως πέθανε ή ότι έφυγε;

Ερευνήτρια: Και για τα δύο!

Συμμετέχων 11: Λεπτομέρειες θεωρώ ότι θα πρέπει να παραληφθούν για μένα σαν μέσα. Θεωρώ ότι οι γονείς πρέπει να είναι πάντα ειλικρινής, όχι τόσο πολύ στις ευθείες και τον τρόπο που έφυγε το αγαπημένο μας πρόσωπο δηλαδή να περιγράψουμε το πώς έφυγε και όλα αυτά, αλλά την αλήθεια ότι έφυγε, ότι δεν υπάρχει πλέον και δεν ξέρω αν το λέτε και μετά αν υπάρχει και άλλη ερώτηση. Δηλαδή, είναι πολύ σημαντικό να πούμε ότι όταν κάποια στιγμή, εγώ τουλάχιστον αυτό έκανα λοιπόν με τον δικό μου τον πατέρα στα δικά μου παιδιά, είναι μεγαλύτερης ηλικίας. Είχε φτάσει βέβαια... μας αξίωσε ο Θεός να είναι σε μεγαλύτερη ηλικία τα παιδιά όταν έφυγε ο μπαμπάς και να έχουν προετοιμαστεί τα παιδιά, ότι όταν το σώμα δεν αντέχει, είναι μια φυσική εξέλιξη, δηλαδή ούτε τρομοκρατίες, ούτε τίποτα. Ότι όταν φτάσουμε εκατό χρονών και φτάσουμε σε μια ηλικία, μια εξήγηση να πούμε την αλήθεια, ότι δεν άντεχε άλλο το σώμα και ότι δεν μπορούμε να κρατάμε έναν άνθρωπο, να ταλαιπωρείται, να πονάει με όλα αυτά τα επακόλουθα που έχει μια ασθένεια.

Ερευνήτρια: Με ποιους τρόπους θεωρείτε ότι επιτυγχάνεται η στήριξη του παιδιού προσχολικής ηλικίας που πενθεί; Πώς μπορεί να βοηθήσει ο παιδαγωγός;

Συμμετέχων 11: Ο παιδαγωγός μπορεί να βοηθήσει στο να κάνουμε συζητήσεις μέσα από αναφορά και ανάγνωση ιστοριών, η παιδική λογοτεχνία βοηθάει πάρα πολύ στο πένθος. Και με συνεργασία με τη μαμά και τον ψυχολόγο, το να μην κρύβουν οι γονείς τα συναισθήματά τους, αλλά να είναι τα παιδιά σε μια διαρκή συναισθηματική ένταση μέσα στο σπίτι με κλάματα, δηλαδή θα πρέπει να είναι διαχειρίσιμο όλο αυτό, χρειάζεται στήριξη όχι μόνο στα παιδιά αλλά και στους γονείς και σε όλο το οικογενειακό περιβάλλον για να αποδεχτεί όλο αυτό.

Ερευνήτρια: Από την εμπειρία σας, για ποιο λόγο πιστεύετε ότι οι συνάδελφοί σας παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, δυσκολεύονται να θίξουν ζητήματα πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 11: Είναι λίγο μακάβριο, δυσκολευόμαστε γιατί δεν έχουμε και τη γνώση τόσο πολύ να έχουμε ασχοληθεί με αυτό το θέμα. Και το αφήνουμε περισσότερο στους ειδικούς ψυχολόγους και να υπάρχει μια καθοδήγηση από αυτούς προς εμάς από τον τρόπο που θα το διαχειριστούμε. Κακώς! Κάνοντας αυτή τη συνέντευξη μαζί σου λέω ότι θα έπρεπε να έχουμε ενημερωθεί πολύ περισσότερο, αλλά εμείς μένουμε πολύ περισσότερο στο να διαβάζουμε μια ιστορία για ένα σκυλάκι, ένα γατάκι μπορεί να φύγει πώς να το αντιμετωπίσουμε. Είναι κάτι και για εμάς θεωρώ ταμπού, είναι και ότι και εμείς δεν μπορούμε να το διαχειριστούμε και φοβόμαστε μήπως πούμε κάτι που δεν πρέπει, χρειάζεται νομίζω να έχουμε και μια επιπλέον επιμόρφωση. Το αφήνουμε λίγο στην άκρη, αλλά συμβαίνει. Δυστυχώς.

Ερευνήτρια: Είναι μέσα στη ζωή και αυτό.

Συμμετέχων 11: Ναι.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε σωστό οι παιδαγωγοί να εξηγούν στα παιδιά, εφόσον ερωτηθούν για διαδικασίες, όπως αυτή της κηδείας και ταφής; Πιστεύετε ότι πρέπει να πηγαίνουν τα παιδιά στις κηδείες ή είναι κάτι απαγορευτικό;

Συμμετέχων 11: Αν πρέπει να απαντούμε στα παιδιά πως γίνεται η κηδεία και η ταφή;

Ερευνήτρια: Ναι αν σας ρωτήσουν!

Συμμετέχων 11: Εφόσον, το παιδί μας ρωτήσει, είναι έτοιμο να δεχτεί και την απάντηση, είναι ώριμο να δεχτεί την απάντηση, απλά δεν πρέπει να μπαίνουμε σε διαδικασία να λέμε εμείς παραπάνω από αυτά που μας ρωτούν τα παιδιά γιατί συναισθηματικά θα μας ρωτήσει κάτι, θα απαντήσουμε μόνο σε αυτό που θα μας ρωτήσει, χωρίς λεπτομέρειες. Εάν πιστεύω...πώς το λέτε... ότι πρέπει τα παιδιά να πηγαίνουν στις κηδείες, δεν είναι απαγορευτικό. Δεν θεωρώ ότι αν ένα παιδί θέλει να αποχαιρετήσει τον παππού του, τη μαμά ή τη γιαγιά και είναι σε μια κατάσταση, δε θα το φέρεις και πάνω από το νεκρό, μπορεί το φέρετρο να είναι κλειστό. Εξαρτάται τι θέλει το παιδί, σε τί κατάσταση είναι. Ανάλογα τις συνθήκες και αν επιτρέπεται κιόλας, βάση της εικόνας που μπορεί να έχει κάποιος αγαπημένος που είχε φύγει αλλιώς να τον θυμάται και αλλιώς να έχει καταλήξει. Αυτές είναι λεπτές ισορροπίες, αλλά πιστεύω ότι πρέπει να είμαστε πάντα ειλικρινείς στο παιδί. Και αν το παιδί το επιθυμεί. Ναι, πρέπει να πηγαίνει στις κηδείες. Αν το επιθυμεί, ναι. Θέλεις να έρθεις στην κηδεία; Έστω και από μακριά. Δεν χρειάζεται να μπει στην εκκλησία. Να ακολουθήσει μόνο την πομπή, να ξέρει πού θα οδηγηθεί αυτός ο άνθρωπος, μόνο εάν και εφόσον το θέλει το παιδί.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι οι εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος» είναι απαγορευτικές για να εκφράσουν οι παιδαγωγοί, την απώλεια για ένα παιδί; Θα προτιμούσατε εκφράσεις όπως «έφυγε», «κοιμήθηκε /έκλεισε τα μάτια», «πήγε ταξίδι», «πήγε στον ουρανό. Τον /την πήρε ο Θεούλης κοντά του»;

Συμμετέχων 11: Τώρα δεν το γνωρίζω. Θα σου πω όμως σε αυτή την ηλικία σίγουρα δεν θα χρησιμοποιούσα την έκφραση «πέθανε» ή «θάνατο». Ότι «έφυγε», ότι «ταξίδεψε», ότι «πήγε η ψυχή του στον ουρανό», τέτοιες εκφράσεις έτσι πιο ήρεμες θα έλεγα.

Ερευνήτρια: Άρα «το πήγε ταξίδι» θα το συνιστούσατε δηλαδή;

Συμμετέχων 11: Όχι «το πήγε ταξίδι», όχι, γιατί θα φοβούνται. Ούτε ότι «κοιμήθηκε», γιατί σε αυτή την ηλικία τα παιδιά δεν μπορούν να καταλάβουν το μεταφορικό νόημα που έχει μια συζήτηση, δηλαδή κοιμήθηκε εμείς εννοούμε «πέθανε», στα παιδιά, όμως το «κοιμήθηκε» είναι πάω να κοιμηθώ. «Πήγε ταξίδι στον ουρανό η ψυχούλα του», «έφυγε», «δεν υπάρχει πλέον στη ζωή» θα χρησιμοποιούσα, «δεν υπάρχει, αγάπη μου, πλέον στη ζωή, το σώμα του δεν άντεξε».

Δηλαδή θα χρησιμοποιούσα μια έκφραση που θα την συνόδευα με μια επεξήγηση αυτό που λέω, γιατί τα παιδιά σε αυτή την ηλικία δεν έχουν το μεταφορικό αυτό... την έννοια της μεταφοράς, όπως το εννοούμε εμείς και να καταλάβουμε και σίγουρα θα το είχανε παρεξηγήσει όλο αυτό και θα του είχε δημιουργήσει περισσότερες φοβίες του παιδιού.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε αν το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού σε περιστατικά απώλειας ενημερώνει τους παιδαγωγούς και συνεργάζεται για την καλύτερη αντιμετώπιση της απώλειας του παιδιού ή προσπαθούν να κρύψουν παρόμοια περιστατικά από φόβο, ντροπή ή επειδή δεν μπορούν να τα διαχειριστούν ούτε οι ίδιοι ως γονείς;

Συμμετέχων 11: Στα χρόνια εγώ που έχω αντιμετωπίσει τέτοια θέματα όχι πολλά. Οι γονείς έχουν ζητήσει βοήθεια, θέλουν και οι ίδιοι στήριξη δηλαδή και να τους κατανοήσουμε και γενικά σε πολλά θέματα. Και μας έχουν ρωτήσει αν ξέρουμε κάποιον ψυχολόγο ή που θα απευθυνθούν. Όχι, δεν υπάρχει ούτε φόβος ούτε ντροπή το θεωρούν απολύτως φυσιολογικό να ζητήσουν τη στήριξή μας και τη βοήθεια μας.

Ερευνήτρια: Ως παιδαγωγοί γνωρίζετε κάποιο εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 11: Αν με ρώταγες αυτά πριν από 10 χρόνια σίγουρα θα είχα να σου πω, τώρα τα τελευταία 10 χρόνια δεν το έχω ψάξει. Σίγουρα υπάρχει «Το ψαράκι που έφυγε» κάτι τέτοιο. Θυμάμαι, υπάρχει μια σειρά που μέσα έχει και το πένθος. Γενικά υπάρχουν διάφορες σειρές που έχουν θέματα ευαισθητοποίησης που αφορά την απώλεια, τον θάνατο. Όχι, δεν γνωρίζω τώρα αυτή τη στιγμή κάποιο εκπαιδευτικό να σου πω έγκυρα.

Ερευνήτρια: Τι γνώμη έχετε για τις Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ); Μπορούν να συμβάλλουν στην κατανόηση της απώλειας στα παιδιά;

Συμμετέχων 11: Σίγουρα θα υπάρχουν κάποια βιντεάκια παιδαγωγικού θέματος γι' αυτό το θέμα. Πιστεύω ότι μπορεί να βοηθήσει ένα βίντεο μικρού μήκους ταινίας μικρού μήκους που να είναι παιδαγωγικά σωστά. Δεν το γνωρίζω όμως. Συμφωνώ, να υπάρχει η τεχνολογία, να χρησιμοποιούν τα παιδιά την τεχνολογία ακόμα και για να αντιμετωπίσουν αυτό, ως πληροφορία έτσι;

Ερευνήτρια: Ενδιαφέρονται οι γονείς να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς για τον τρόπο που μπορούν να αντιμετωπίσουν μια απώλεια του παιδιού τους;

Συμμετέχων 11: Ενδιαφέρονται στο να είμαστε λίγο πιο ευαισθητοποιημένοι, παραπάνω ευαισθητοποιημένοι όταν υπάρχει μια απώλεια μέσα στο σπίτι, να έχουμε και εμείς μια εικόνα και αν υπάρχει κάποια αλλαγή στην συμπεριφορά των παιδιών μέσα στην τάξη. Ενδιαφέρονται δηλαδή να έχουμε μια συνεργασία να ξέρουμε αν το παιδί έχει αλλάξει συμπεριφορά από την απώλεια θανάτου, να μεταφέρουμε κάποια πράγματα, αλλά πιο πολύ είναι σε συνεργασία με τους ψυχολόγους, δηλαδή εκεί στηρίζονται πιο πολύ, ακόμα και το πως θα το αντιμετωπίσουμε πριν.

Δηλαδή οι γονείς έχουνε πάει σε ψυχολόγο πριν φύγει ο άνθρωπος αν τον περιμένουνε για να δουν, πώς θα το αντιμετωπίσουν. Αυτό είναι πάρα πολύ θετικό. Παλαιότερα δεν το κάνανε αυτό. Η συνεργασία που έχουμε εμείς με τους γονείς είναι για να τους αναφέρουμε αν υπάρξει κάποια αλλαγή στη συμπεριφορά του παιδιού, αν κλειστεί στον εαυτό του, αν απομονωθεί ή αν δεν θέλει να έρθει στο σχολείο, καλά αυτό το γνωρίζει και η ίδια δεν χρειάζεται να το πούμε εμείς. Ως εκεί!

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι η γνώση και η εμπειρία σας σχετικά με τη διαχείριση του πένθους απώλειας των μικρών παιδιών είναι αρκετές για να σχεδιάζετε παιδαγωγικές δραστηριότητες, ώστε να μπορέσετε να διαχειριστείτε περιστατικά πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 11: Όχι, δεν είναι η γνώση μας επαρκή σε αυτό το θέμα. Χρειάζεται, ψάξιμο αυτό και βιβλιογραφική αναφορά να οργανώσεις κάτι μου δίνεις ιδέες. Θεωρώ ότι οι γνώσεις μας δεν είναι αρκετές για να σχεδιάσουμε παιδαγωγικές δραστηριότητες και να διαχειριστούμε ένα τέτοιο project πρέπει να ενημερωθούμε. Μου δίνεις ιδέες όμως, αλήθεια, σου λέω, μου δίνεις ιδέες έτσι;

Ερευνήτρια: Θα παρακολουθούσατε κάποια σχετική επιμόρφωση επί του θέματος και αν ναι, πιστεύετε ότι θα σας βοηθούσε;

Συμμετέχων 11: Θα παρακολουθούσα σίγουρα και σίγουρα θα με βοηθούσε στις παιδαγωγικές δράσεις. Γιατί όπως είπες και εσύ πένθος δεν είναι μόνο... είναι και το διαζύγιο και ο ζωντανός θάνατος και όλα αυτά. Διαζύγια έχουμε αντιμετωπίσει πάρα πολλά. Εκεί είναι ακόμα πιο πολύ δύσκολο. Όταν δεν μπορούν να συνεργαστούν οι γονείς εκεί, αλλοιώνεις όχι μία φορά την προσωπικότητα του παιδιού για θέματα ζωής και επιβίωσης, την αλλοιώνεις πολλαπλές φορές, όταν δεν υπάρχει συνεργασία.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι υπάρχει κάτι να προσθέσετε για το συγκεκριμένο θέμα;

Συμμετέχων 11: Νομίζω πως με έχεις καλύψει τόσο πολύ που εγώ είμαι αδιάβαστη και πρέπει να διαβάσω δεν έχω κάτι να καλύψω.. με έχεις καλύψει τόσο πολύ!

Ερευνήτρια: Μπορείτε να αναφέρετε κάποιο περιστατικό προσωπικής εμπειρίας αν θέλετε και έχετε φυσικά.

Συμμετέχων 11: Έχω προσωπική εμπειρία. Εγώ έχασα τον μπαμπά μου πριν από 6 μήνες, σχεδόν 6 μήνες και δεν ήταν μεγάλος άνθρωπος, ήταν γύρω στα ογδόντα χρονών, πολύ καλοστεκούμενος. Και έφυγε μέσα... η απώλεια ήταν μέσα σε ένα χρόνο, αλλά η ραγδαία του αλλαγή ήταν τον τελευταίο ενάμιση μήνα. Ζούσε μαζί μας γιατί ήταν από την επαρχία, άρα τα παιδιά μου βίωσανε όλη αυτήν την κατάσταση. Παρόλο που είχε το δικό του δωμάτιο, δεν λέγαμε πολλές λεπτομέρειες, αλλά έλεγε κοίτα ο παππούς λίγο δυσκολεύεται. Υπήρχαν τέτοιες αναφορές και εμένα ξεκίνησε ο μικρός μου να φοβάται πολύ πιο νωρίς έχοντας μια τέτοια εμπειρία. Δεν μπορούσε να αποδεχθεί καθόλου ότι ο παππούς θα έφευγε.

Ερευνήτρια: Τι ηλικία ήταν τότε το παιδάκι σας;

Συμμετέχων 11: Θα σου πω το παιδάκι μου πριν έξι μήνες ήταν γύρω στα 8 περίπου τώρα σου λέω.

Ερευνήτρια: Ήταν παιδικής ηλικίας!

Συμμετέχων 11: Ήταν παιδικής ηλικίας. Αλλά αυτό το είχε πάντα από.. Η διαφορά ήταν τον τελευταίο ενάμιση μήνα. Παρ' όλο που τον έβλεπε λοιπόν ότι ήταν αρρωστούλης, ο μπαμπάς μου επιδεινώθηκε τον τελευταίο μήνα κράταγε όμως τη δύναμη του, όταν ερχόντουσαν τα παιδιά, δηλαδή σ' εμάς μίλαγε πολύ χαμηλόφωνα και όταν παρουσιαζόταν ο Παναγιώτης του φώναζε και του λέγε : «Τι κάνεις Παναγιώτη; Είσαι καλά;», ενώ σε μας μίλαγε πολύ χαμηλά, κράταγε όλη του τη δύναμη για να μην καταλάβουν τα παιδιά κάτι. Όταν έφυγε λοιπόν ξημερώματα ο πατέρας μου, έφυγε τέσσερις η ώρα τα ξημερώματα, εμείς συνεχίσαμε σαν να μη συμβαίνει κάτι, ειδοποιήσαμε την αδελφή μου, σηκωθήκαν τα παιδιά, ήθελε να του πουν «καλημέρα, παππού» πρώτου φύγουν για το σχολείο και τους είπα τώρα τον ετοιμάζει η γιαγιά αγάπες μου τους λέω. Εννοώντας ότι προσπαθεί να τον καθαρίσει, να τον ετοιμάσει για να πάει τουαλέτα και όλα τα σχετικά και έτσι το σταμάτησε εκεί, χωρίς να ρωτήσω και κάποιον, δηλαδή δεν θα ήθελα να είναι βίαιη η εξέλιξη. «Παιδιά, ο παππούς δεν υπάρχει πλέον. Περάστε να δείτε το πτώμα...» δεν υπάρχει, κατάλαβες ...τι θέλω να σου πω. Άρα, τους είπα θα τον δείτε μετά. Τους είπα λοιπόν ότι ετοιμάζεται ο παππούς, θα τον δείτε το μεσημέρι. Φύγαν, πήγαν σχολείο. Το μεσημέρι βέβαια είχε φύγει ο παππούς, είχε καθαριστεί το δωμάτιο, τα σεντόνια και όλα αυτά ήταν στρωμένο το κρεβάτι με άλλα σεντόνια εννοείται. Και τους είπα ότι ο παππούς δεν αισθάνθηκε καλά γιατί είχαμε ξαναζήσει πολλαπλές νοσηλείες στο νοσοκομείο. Δεν ήτανε καλά, έχει πάει στο νοσοκομείο να δούμε πως... και θα έρθει τους είχα πει. Έχει πάει στο Νοσοκομείο, είναι σοβαρή η κατάσταση δεν τους είπα ότι θα έρθει... ψέματα. Στο τραπέζι λοιπόν κάναμε μια συζήτηση ότι ο παππούς είδατε ότι έχει λίγο ταλαιπωρηθεί τώρα αυτόν τον καιρό, έχει πάει πολλές φορές στο νοσοκομείο, το σώμα του άλλο δεν αντέχει, έχει κουραστεί, μπορεί να μην τα καταφέρει. Θέλουμε να είμαστε αισιόδοξοι. Η αντίδραση του μικρού μου γιου ήταν να χτυπήσει το χέρι του στο τραπέζι και να πει είναι γρουσουζιά να λες ότι θα φύγει ο παππούς, ενώ ακόμα είναι ζωντανός. Οι γιατροί θα τον σώσουνε. Καθώς και ο άντρας μου είναι γιατρός, πίστευε πάρα πολύ αυτό... εμείς ήμασταν του τρελού στο τραπέζι σαν να μην συμβαίνει κάτι. Θα το ξέρουμε αυτό σκάει οι γιατροί κάνουν ότι χρειάζεται. Δεν εξαρτάται πάντα από εμάς σε αυτή την ηλικία, όταν το σώμα είναι πάρα πολύ κουρασμένο, όταν δεν έχει άλλες αντοχές. Θυμάσαι ο παππούς τι έλεγε... «Θεέ μου, σε παρακαλώ μη με ξεχάσεις, μην αφήνεις να ταλαιπωρηθώ άλλο και γιατί το έλεγε; Δεν ήθελε να ζήσει;». Αγάπη μου, ήθελε να ζήσει, αλλά έχει κουραστεί πλέον δε μπορούσε, δηλαδή κάθε φορά θα πήγαινε στο νοσοκομείο και του είπα ότι σημασία δεν έχει πού πάει το σώμα μας. Σημασία έχει ότι η ψυχή μας, το μόνο θεολογικό που μας έχει μείνει, η ψυχή μας πάντα ζει, η ψυχή μας αυτή τη στιγμή θα

χαίρεται και θα είναι ανάλαφρη, γιατί δεν θα κουβαλάει, και ένα σώμα κουρασμένο. Το ανακοίνωσα την επόμενη μέρα, γιατί η κηδεία ήταν σε τρεις μέρες, γιατί περιμέναμε να έρθουν κάποιοι άνθρωποι από την επαρχεία. Δεν υπήρχε... Δεν δεχόμουν επισκέψεις στο σπίτι λόγω των παιδιών, να μην υπάρχει όλο αυτό. Και κάποια στιγμή την επόμενη μέρα που γυρίσαμε από το σχολείο, τα πήραμε νωρίς, τους είπα ότι τελικά ο παππούλης δεν άντεξε είτε ότι σας αγαπάει πάρα πολύ καιρό και όλο έγινε έτσι τόσο απλά. Στην κηδεία ο Παναγιώτης, ήθελε να είναι δίπλα, δεν ήθελε να είναι μακριά, είχαμε ξαναζήσει πάλι πένθος από τη μαμά του άντρα μου, την πεθερά μου, ήθελε να είναι εκεί ήταν πιο έντονο, πιο συναισθηματικός, γιατί τον ζούσε σε καθημερινό επίπεδο, αλλά και από τότε που ήταν μικρός, καλοκαίρια, Πάσχα, διακοπές και όλα αυτά με τον παππού, έχει άλλη σχέση. Είχε και το όνομά του λοιπόν... και ήθελε να είναι εκεί, έβαλε τα κλάματα στην κηδεία, συγκινήθηκε, έκλαιγε αλλά όχι με αναφιλητά, αλλά αυτό το βουβό το κλάμα. Τι του έμεινε από εκεί; Του έμεινε η φοβία ότι θα πεθάνει και αυτός και δεν θέλει να πεθάνει. Κάνουμε η αλήθεια είναι θεραπείες με τον Παναγιώτη, παρακολουθείτε δηλαδή ψυχολογικά γιατί ξεκίνησε πολύ πιο νωρίς, μου είπαν ότι αυτό ξεκινά γύρω στα 9-10. Το ξεκίνησε πιο νωρίς, έτσι μας είχαν πει. Κάνει θεραπείες, το έχουμε αντιμετωπίσει ο φόβος του βέβαια είναι μην κοιμηθεί και δεν ξυπνήσει. Και του είπα, σ' αυτό που με ρώτησε...τι του είπα ...γιατί κάποια στιγμή νευρίασε και μου είπε «Καλά τι μαμά είσαι εσύ;!», καλά πόση υπομονή και αυτή η μάνα....τέλος πάντων μου είπε λοιπόν «Μαμά, και που το ξέρεις εσύ ότι θα ξυπνήσω και δεν θα φύγω;» του είπα «δεν το ξέρω, αλλά του λέω έχω μία αίσθηση σαν μαμά που είμαι ότι θα φτάσεις 100 χρονών και όλα αυτά του λέω θα τα συζητάμε και θα δεις ότι όλα θα πάνε καλά. Και αύριο το πρωί θα δεις, θα έρθω και θα σου πω. «Παναγιώτη, είναι μια καινούργια μέρα. Σ αγαπώ πολύ». Και τον ξυπνάω κάθε φορά έτσι «Παναγιώτη, είναι μια καινούργια μέρα! Σ αγαπώ πολύ!»

Ερευνήτρια: Σας ευχαριστώ πάρα πολύ, για την εμπειρία σας!

Συμμετέχων 11: Να είσαι καλά! Δύσκολες καταστάσεις...! Δυστυχώς...δύσκολες. Δεν έχουμε και τη γνώση, ιδιαίτερα για την τόσο μικρή ηλικία. Θεωρώ ότι είναι πολύ πιο δύσκολο να το διαχειριστούμε. Ένα μεγαλύτερο παιδί καταλαβαίνει και αυτό που λέμε ότι υπάρχει μια ψυχή, μπορείς να το εξηγήσεις και λίγο διαφορετικά.

Ερευνήτρια: Ότι υπάρχει αρχή και θάνατος, η γέννηση και ο θάνατος.

Συμμετέχων 11: Ναι υπάρχει αρχή και θάνατος, αλλά η ψυχή μας συνεχίζει να υπάρχει. Θα σου πω και ο Παναγιώτης μετά την κηδεία, την επόμενη μέρα το βράδυ κοιμήθηκε μαζί με τη γιαγιά, γιατί και η γιαγιά δεν ήθελε να κοιμηθεί μόνη της και ο Παναγιώτης δεν ήθελε να είναι μόνος του. Κοιμήθηκαν σε διαφορετικά κρεβάτια, ο ένας πάνω κάτω και σηκώθηκε και είπε « Μαμά, είχες δίκιο!», «Γιατί αγάπη μου είχα δίκιο;», «Γιατί ο παππούς είναι όντως καλά!» και του λέω «τι έγινε;», «Παίξαμε μαζί το βράδυ, ποδόσφαιρο, τον είδα ξυπόλητο και μου είπε «Έλα ρε Παναγή,

κάθεσαι και στεναχωριέσαι. Έλα να σε παίξω μία μπαλίτσα τώρα. Να δούμε ποιος θα κερδίσει. Τώρα μπορώ!» και ήταν ξυπόλυτος, αυτό τον ανακούφισε. Δεν ξέρω αν όντως υπάρχει και... υπάρχει η ψυχή. Θεωρώ ότι υπάρχει ψυχή εκεί που πάει, είναι δίπλα μας όλοι αυτοί που φεύγουν, θεωρώ ότι είναι δίπλα μας. Αλλά ήταν αυτό που χρειάστηκε να νιώσει το παιδί για να νιώσει καλύτερα. Αυτό!

Ερευνήτρια: Σας ευχαριστώ πάρα πολύ για την προσωπική σας εμπειρία και τον χρόνο σας.

Συμμετέχων 12 (Σ 12)

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΑ - ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΠΡΟΦΙΛ

Φύλο: Γυναίκα

Ηλικία: 41

Εμπειρία σε έτη: 14

Μορφωτικό επίπεδο: Παιδαγωγός πρώιμης παιδικής ηλικίας Α.Τ.Ε.Ι

Τόπος εργασίας: Δημοτικός Βρεφονηπιακός σταθμός

Ερευνήτρια: Καλημέρα σας!

Συμμετέχων 12: Καλημέρα σας!

Ερευνήτρια: Έχετε ενημερωθεί αναλυτικά για το σκοπό της έρευνας και τον εθελοντικό χαρακτήρα της συμμετοχής σας, καθώς έχετε συναινέσει στην έρευνα για την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων (δημογραφικά χαρακτηριστικά), καθώς έχει τονιστεί το δικαίωμα άρνησης ή ανάκλησης της απόφασής σας για συμμετοχή στην έρευνα ανά πάσα στιγμή. Η συνέντευξη θα πραγματοποιηθεί ανώνυμα και θα υπάρχει κωδικοποίηση. Τα δεδομένα θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για τους στόχους της έρευνας. Ο χρόνος που απαιτείται για τη διεξαγωγή της συνέντευξης, η οποία περιλαμβάνει 15 ερωτήσεις (ανοιχτού τύπου), δεν υπερβαίνει τα 25 λεπτά. Σας ευχαριστώ εκ των προτέρων για τη συνεργασία σας! Συμφωνείτε να ξεκινήσουμε και να καταγράψω τη συνομιλία μας;

Συμμετέχων 12: Συμφωνώ.

Ερευνήτρια: Με τον όρο πένθος εννοούμε το σύνολο των εκδηλώσεων που ακολουθούν μετά τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου, κατοικίδιου ή άλλη ισχυρή απώλεια, όπως το διαζύγιο των γονέων. Αυτές οι εκδηλώσεις είναι ψυχολογικές συναισθηματικές, σωματικές και κοινωνικές. Ως παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας χρειάστηκε να διαχειριστείτε, κάποιο περιστατικό πένθους στην προσχολική τάξη; Αν ναι, τι αφορούσε το συγκεκριμένο πένθος;

Συμμετέχων 12: Όχι, δεν έχει χρειαστεί, μόνο σε μια περίπτωση που το παιδί το συγκεκριμένο που έχασε αγαπημένο του πρόσωπο, έλειπε για κάποιο διάστημα από το σχολείο, οπότε δεν... πριν το

θάνατο του αγαπημένου του προσώπου αλλά και μετά, οπότε δεν χρειάστηκε να το διαχειριστώ. Δεν έχει τύχει.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε τα στάδια του πένθους; Αν ναι, αναφέρετε όσα γνωρίζετε.

Συμμετέχων 12: Τα στάδια συγκεκριμένα δεν γνωρίζω ποια είναι. Απλά νομίζω ότι είναι η λύπη, στην αρχή θρήνος που μετά αυτό με τον καιρό σαν να λέμε ότι μαλακώνει ηρεμεί και έρχεται η αποδοχή.

Ερευνήτρια: Ποιες συνθήκες πιστεύεται ότι βοηθούν ένα παιδί, ώστε να έχει τη δυνατότητα να πενήσει με τον ενδεδειγμένο τρόπο, είτε μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον είτε στο σχολικό;

Συμμετέχων 12: Το να υπάρχει μια... το να γίνει μια συζήτηση με τους γονείς με κάποιο εκεί πρόσωπο και να αποδεχτεί το παιδί ότι είναι ένα γεγονός σημαντικό στη ζωή όπως είναι η γέννηση έτσι είναι και ο θάνατος.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι πρέπει οι γονείς του παιδιού να εξηγήσουν και να πούνε την αλήθεια σε ένα παιδί για το θάνατο κάποιου αγαπημένου προσώπου; Αν ναι, γιατί το θεωρείτε σωστό;

Συμμετέχων 12: Πιστεύω ότι πρέπει να εξηγούν οι γονείς πάντα και να λένε την αλήθεια. Φυσικά, όσο μικρότερες είναι οι ηλικίες, τόσο εξηγούμε στο παιδί με απλά λόγια το τι συμβαίνει και ότι έχει συμβεί εεε... Ναι, θεωρώ ότι πρέπει να εξηγούν οι γονείς και να γνωρίζουν τα παιδιά, να μπαίνουν σε αυτή τη διαδικασία, γιατί μπορεί να συμβεί σε πολύ μικρή ηλικία, μπορεί να συμβεί και σε μεγάλη ηλικία. Είναι κάτι σοκαριστικό, σίγουρα, αλλά πρέπει να είναι προετοιμασμένα και γι' αυτό.

Ερευνήτρια: Με ποιους τρόπους θεωρείτε ότι επιτυγχάνεται η στήριξη του παιδιού προσχολικής ηλικίας που πενήσει; Πώς μπορεί να βοηθήσει ο παιδαγωγός;

Συμμετέχων 12: Σίγουρα να ενημερωθεί ο παιδαγωγός, τι σχέση έχει το άτομο που έφυγε με το παιδί, ποια είναι η καθημερινή του επαφή, ποια είναι και πώς μπορεί να βοηθήσει. Ε... μπορεί να βοηθήσει με κουβεντούλα με αγκαλιά με ηρεμία. Σαν να ήταν η μαμά τους στο σπίτι, έτσι είναι και η παιδαγωγός.

Ερευνήτρια: Από την εμπειρία σας για ποιο λόγο πιστεύετε ότι οι συνάδελφοί σας παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, δυσκολεύονται να θίξουν ζητήματα πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 12: Γιατί νομίζω ότι υπάρχει ένα ταμπού σε αυτό το θέμα ότι είναι λίγο τρομακτικό, ότι τα παιδιά θα... δεν θα μπορέσουν να διαχειριστούνε, θα... μπορούν να έχουν κάποια θέματα συναισθηματικά, δηλαδή να χάσουν τον ύπνο τους, να μην μπορούνε να συνυπάρχουν σε μια κοινότητα τέλος πάντων, ότι τα συναισθήματα του τέλος πάντων θα είναι πάρα πολύ έντονα. Και πολλοί δεν το κάνουν, αλλά όντως είναι ένα ταμπού αυτό γενικότερα και ειδικά στο σχολείο. Βέβαια, ανάλογα και τι οδηγίες θα έχουν πάρει από τους γονείς στο πώς πρέπει να μιλήσουνε, να

το διαχειριστούν ή απλά να το ξεχάσουμε και να κάνουν ότι δεν συμβαίνει κάτι, είναι και αυτό ένα δίλημμα τέλος πάντων που καλούνται να αντιμετωπίσουμε.

Ερευνήτρια: Θεωρείται σωστό οι παιδαγωγοί να εξηγούν στα παιδιά, εφόσον ερωτηθούν για διαδικασίες όπως αυτή της κηδείας και ταφής; Πιστεύετε ότι πρέπει να πηγαίνουν τα παιδιά στις κηδείες ή είναι κάτι απαγορευτικό;

Συμμετέχων 12: Νομίζω ότι μπορούμε να εξηγούν στα παιδιά όλες αυτές τις διαδικασίες. Καλό θα ήταν γιατί είπαμε ότι είναι ένα γεγονός στενάχωρο, αλλά είναι μες στη ζωή. Τα παιδιά να πηγαίνουν στις κηδείες και πάλι θεωρώ ότι είναι αναλόγως ηλικίας. Νομίζω ότι αν δηλαδή το πάρω από μένα, όταν πήγα για πρώτη φορά σε πολύ μικρή ηλικία, έχω κάποιες εικόνες, τρόμαξα και έκλαιγα, ήταν τρομακτικό όλο, όλη τέλος πάντων η συγκέντρωση στην εκκλησία, ο κόσμος, όλο αυτό το κλίμα που υπήρχε.

Ερευνήτρια: Σε τι ηλικία ήσασταν αν επιτρέπετε; Προσχολικής;

Συμμετέχων 12: Ναι προσχολικής εεε...ήμουν 7 χρονών... παιδικής! Νομίζω ότι ναι μεν, είναι μέσα στη ζωή, πρέπει να έχουν σίγουρα μια επαφή. Πρέπει να προετοιμάζονται καλά για αυτό και σίγουρα όταν πρόκειται για ένα άτομο πολύ αγαπημένο, πρέπει να υπάρχει καλή προετοιμασία σε ότι πρόκειται να συναντήσουν και να συμβούν. Απαγορευτικό δεν είναι απλά καλό είναι να αποφεύγεται σε πολύ μικρές ηλικίες γιατί δημιουργούνται νομίζω εγώ τραύματα τουλάχιστον από ότι ξέρω σε μένα σαν παιδί που το έχω σαν εικόνα τρομακτική στην πρώτη κηδεία που είχα πάει σαν παιδί.

Ερευνήτρια: Είχατε ερωτηθεί αν θέλετε να πάτε;

Συμμετέχων 12: Ναι και ήθελα να πάω, αλλά δεν ήξερα τι ήταν όλο αυτό, το τι θα συναντούσα τέλος πάντων.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι οι εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος» είναι απαγορευτικές για να εκφράσουν οι παιδαγωγοί την απώλεια για ένα παιδί. Θα προτιμούσατε εκφράσεις όπως «έφυγε», «κοιμήθηκε / έκλεισε τα μάτια», «πήγε ταξίδι», «πήγε στον ουρανό. Τον / την πήρε ο θεούλης κοντά του».

Συμμετέχων 12: Απαγορευτικές δεν είναι, αλλά σίγουρα όταν μιλάμε για μικρές ηλικίες, τρυφερές ηλικίες οι υπόλοιπες... το πώς θα πεις... το πως θα... μάλλον θα μιλήσεις για κάποιον που όντως πέθανε θα είναι λίγο πιο ομαλά, πιο... το καταλαβαίνουν καλύτερα νομίζω. Πωωω...κόλλησα...!

Ερευνήτρια: Οπότε θα προτιμούσατε εκφράσεις όπως «έφυγε», «κοιμήθηκε», «έκλεισε τα μάτια»;

Συμμετέχων 12: Ναι.

Ερευνήτρια: «Το πήγε ταξίδι», θα το προτιμούσατε;

Συμμετέχων 12: Όχι, «το πήγε ταξίδι». Ναι, «πήγε στον ουρανό», θα προτιμούσα.

Ερευνήτρια: «Το πήγε ταξίδι» γιατί;

Γιατί τα παιδιά νομίζω ότι έχουν την τάση, αφού πήγε ταξίδι, θα ξανάρθει. Αυτό. Θα ξαναγυρίσει.

Ερευνήτρια: Πολύ σωστά!

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε αν το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού σε περιστατικά απώλειας ενημερώνουν τους παιδαγωγούς και συνεργάζεται για την καλύτερη αντιμετώπιση της απώλειας του παιδιού ή προσπαθούν να κρύψουν παρόμοια περιστατικά από φόβο, ντροπή ή επειδή δεν μπορούν να τα διαχειριστούν ούτε οι ίδιοι ως γονείς;

Συμμετέχων 12: Νομίζω ότι πάντα ενημερώνουν το σχολείο, οικογένειες γενικότερα, είτε έχει να κάνει με νοσοκομεία, με αρρώστιες, με βαριές αρρώστιες είτε έχει να κάνει με θάνατο, γιατί το παιδί περνάει πολλές ώρες στο σχολείο οπότε, είναι καλό, εμένα δηλαδή μου έχει τύχει, μου τυχαίνει συνέχεια να με ενημερώνουν για δυσάρεστες καταστάσεις και καλό είναι για να υπάρχει μια επικοινωνία ναι... μεταξύ σπιτιού και σχολείου για το καλύτερο βέβαια του παιδιού.

Ερευνήτρια: Ως παιδαγωγοί γνωρίζετε κάποιο εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 12: Υπάρχουν κάποια βιντεάκια σχετικά και υπάρχουν και πολλά βιβλία σχετικά με την απώλεια και τη διαχείριση του πένθους όχι μόνο πένθος και οποιαδήποτε άλλη απώλεια, διαζύγιο και... για αυτά υπάρχουν βίντεο και έχω δηλαδή εγώ δουλέψει και βιβλία.

Ερευνήτρια: Έχετε κάτι να προτείνετε; Κάποιο συγκεκριμένο εκπαιδευτικό υλικό;

Συμμετέχων 12: Δεν θυμάμαι αυτή τη στιγμή.

Ερευνήτρια: Τι γνώμη έχετε για τις Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ); Μπορούν να συμβάλουν στην κατανόηση της απώλειας στα παιδιά;

Συμμετέχων 12: Δεν έχω καθόλου ιδέα για αυτό και εικόνα... Τεχνολογία Πληροφορίας και Επικοινωνίας ... κάτι συγκεκριμένο. Δεν ξέρω τι θα μπορούσε να βοηθήσει τώρα, το οποίο μπορεί να το ξέρω, αλλά δεν μου έρχεται τώρα στο τεχνολογία πληροφορίας.

Ερευνήτρια: Ενδιαφέρονται οι γονείς να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς για τον τρόπο που μπορούν να αντιμετωπίσουν μια απώλεια του παιδιού τους;

Συμμετέχων 12: Θεωρώ πως ναι, οι περισσότεροι ενδιαφέρονται.

Ερευνήτρια: Υπάρχει όμως και μερίδα που πιστεύετε ότι...;

Συμμετέχων 12: Υπάρχει μερίδα ανθρώπων που απλά μπορεί να το κρύψουμε.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι οι γνώσεις και η εμπειρία σας σχετικά με τη διαχείριση του πένθους / της απώλειας μικρών παιδιών είναι αρκετές για να σχεδιάσετε παιδαγωγικές δραστηριότητες, ώστε να μπορέσετε να διαχειριστείτε περιστατικά πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 12: Δεν έχει τύχει να το κάνω, αλλά πραγματικά μας δίνεται μια φοβερή έμπνευση για να γίνει ένα project τέτοιο, το οποίο πέρα από τα κοινωνικά, συναισθηματικά και όλα αυτά

που δουλεύουμε στην τάξη είναι ένα καλό, γιατί σίγουρα θα το συναντήσουν κάποια στιγμή στη ζωή τους και είναι καλό το να είναι προετοιμασμένα και να ξέρουν κάποια πράγματα που να μπορώ να διαχειρίζομαι. Βέβαια τα μικρά παιδιά δεν μπορούν να διαχειριστούν τα συναισθήματά τους, όπως εμείς οι ενήλικες, αλλά τουλάχιστον θα έχουν μια εικόνα, μια ...θα μούνε σε μια διαδικασία ότι συμβαίνει αυτό συμβαίνει και κάτι άλλο, όμως, όπως είναι όλα τα πράγματα μέσα στη ζωή.

Ερευνήτρια: Θα παρακολουθούσατε κάποια σχετική επιμόρφωση επί του θέματος και αν ναι, πιστεύετε ότι θα σας βοηθούσε;

Συμμετέχων 12: Σίγουρα θα παρακολουθούσα. Ναι, θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να συμμετέχω σε ένα σεμινάριο τέτοιο ή σε μια ημερίδα. Σίγουρα θα βοηθούσε.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι υπάρχει κάτι να προσθέσετε για το συγκεκριμένο θέμα;

Συμμετέχων 12: Ότι είναι ένα θέμα κοινωνικό. Ένα θέμα πολύ ευαίσθητο, είναι πολύ ωραίο θέμα αυτό για ...και για εργασία και γενικότερα για να δουλευτεί μέσα στην τάξη. Και ευχαριστούμε πολύ που το φέρατε στην επιφάνεια και μπορέσαμε να πάρουμε κάποιες ιδέες για να.... όντως να ενταχθεί στην τάξη και να γίνουν πολύ ωραία πράγματα μέσα στην τάξη με αυτό.

Ερευνήτρια: Σας ευχαριστώ πάρα πολύ για τον χρόνο σας!

Συμμετέχων 12: Και εγώ ευχαριστώ πάρα πολύ! Καλή επιτυχία!

Ερευνήτρια: Σας ευχαριστώ! Καλή συνέχεια με την εργασία σας!

Συμμετέχων 13 (Σ13)

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΑ - ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΠΡΟΦΙΛ

Φύλο: Γυναίκα

Ηλικία: 52

Εμπειρία σε έτη: 20

Μορφωτικό επίπεδο: Παιδαγωγός πρώιμης παιδικής ηλικίας Α.Τ.Ε.Ι

Τόπος εργασίας: Δημοτικός Βρεφονηπιακός σταθμός

Ερευνήτρια: Καλημέρα σας!

Συμμετέχων 13: Καλημέρα!

Ερευνήτρια: Έχετε ενημερωθεί αναλυτικά για τον σκοπό της έρευνας και τον εθελοντικό χαρακτήρα της συμμετοχής σας, καθώς έχετε συναινέσει στην έρευνα για την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων (δημογραφικά χαρακτηριστικά), καθώς έχει τονίσει το δικαίωμα άρνησης ή ανάκλησης της απόφασής σας για συμμετοχή στην έρευνα ανά πάσα στιγμή. Η συνέντευξη θα πραγματοποιηθεί ανώνυμα και θα υπάρχει κωδικοποίηση και τα δεδομένα θα χρησιμοποιηθούν

αποκλειστικά για τους στόχους της έρευνας. Ο χρόνος που απαιτείται για τη διεξαγωγή της συνέντευξης, η οποία περιλαμβάνει 15 ερωτήσεις (ανοιχτού τύπου), δεν υπερβαίνουν τα 25 λεπτά. Σας ευχαριστώ εκ των προτέρων για τη συνεργασία σας! Συμφωνείτε να ξεκινήσουμε και να καταγράψω τη συνομιλία μας;

Συμμετέχων 13: Ναι.

Ερευνήτρια: Με τον όρο πένθος εννοούμε το σύνολο των εκδηλώσεων που ακολουθούν μετά τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου κατοικίδιου ή άλλη ισχυρή απώλεια, όπως το διαζύγιο των γονέων. Αυτές οι εκδηλώσεις είναι ψυχολογικές συναισθηματικές, σωματικές και κοινωνικές. Ως παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, χρειάστηκε να διαχειριστείτε κάποιο περιστατικό πένθους στην προσχολική τάξη. Αν ναι, τι αφορούσε το συγκεκριμένο πένθος;

Συμμετέχων 13: Μια φορά ήταν 2 παιδάκια δίδυμα που 'χασαν τον μπαμπά τους.

Ερευνήτρια: Καταφέρατε να το διαχειριστείτε;

Συμμετέχων 13: Μίλησα με τη μαμά, η μαμά τους είχε μιλήσει και μας είπε ότι λέτε κανονικά... γιατί λέμε εμείς αν αναφέρουμε το μπαμπά και τα λουπά... ναι τον αναφέρετε κανονικά, τα παιδιά ξέρουνε. Δεν χρειάστηκε εγώ να διαχειριστώ κάτι άμεσα, δηλαδή πάντα σε συνεννόηση με τη μαμά, αλλά και τα παιδάκια μάλλον είχε κάνει πολύ καλή δουλειά η μαμά, βέβαια μου είχε πει σε συνεννόηση με ψυχολόγο. Δεν έβγαλαν και κάτι πολύ έντονο, ώστε να χρειαστεί να το αντιμετωπίσουμε.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε τα στάδια του πένθους. Αν ναι, αναφέρετε όσα γνωρίζετε.

Συμμετέχων 13: Άρνηση, θυμός, στεναχώρια, αποδοχή...δεν θυμάμαι άλλο, δεν ξέρω.

Ερευνήτρια: Ποιες συνθήκες πιστεύετε ότι βοηθούν ένα παιδί, ώστε να έχει τη δυνατότητα να πενήσει με τον ενδεδειγμένο τρόπο, είτε μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον είτε στο σχολικό;

Συμμετέχων 13: Νομίζω ότι αν το αφήσεις όσο το δυνατόν πιο ελεύθερο να εκφράσει αυτά που νιώθει. Όποια και αν είναι τα αρνητικά είτε θετικά, να το αντιμετωπίσει με το δικό του τρόπο και απλά να επέμβεις, όπου θεωρείς ότι χρειάζεται.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι πρέπει οι γονείς του παιδιού να εξηγήσουν και να πουν την αλήθεια σε ένα παιδί για τον θάνατο κάποιου αγαπημένου προσώπου; Αν ναι, γιατί το θεωρείτε σωστό;

Συμμετέχων 13: Ναι, νομίζω ότι πρέπει να ειπωθεί η αλήθεια τώρα... πόσες λεπτομέρειες θα χρησιμοποιήσει... είναι ανάλογα την ηλικία του ατόμου που θα έχουν να κάνουν. Αλλά νομίζω ναι, γιατί αφήνεις προσδοκίες αλλιώς ή δίνεις λάθος μηνύματα ότι μπορεί να προκληθούν προσδοκίες από μόνο το παιδί να προκαλέσει σκέψεις άλλες.

Ερευνήτρια: Με ποιους τρόπους θεωρείτε ότι επιτυγχάνεται η στήριξη του παιδιού προσχολικής ηλικίας που πενήσει; Πώς μπορεί να βοηθήσει ο παιδαγωγός;

Θα επέμβαινα, όταν μου το ζήτηγε, δηλαδή είτε με τον τρόπο του, είτε ευθέως το παιδί. Και όπως θα έκανα νομίζω και σε έναν ενήλικο αναλογικά βέβαια τώρα με την ηλικία του παιδιού. Θα του εξηγούσα και εγώ ότι είναι μέσα στη ζωή, τώρα βέβαια μιλάμε για προσχολική ηλικία, αλλά τέλος πάντων ότι είναι κάτι που συμβαίνει. Δεν είναι ο πρώτος ούτε ο τελευταίος ότι θα προσπαθήσω να πω ότι αυτά που νιώθει είναι έτσι νιώθουμε όλοι είτε είσαι μικρός είτε είσαι μεγάλος και ότι με τον καιρό ίσως αυτό θα μάθει και να το διαχειρίζεται. Δεν θα χρησιμοποιήσω τώρα αυτές τις λέξεις, αλλά τέλος πάντων. Θα προσπαθούσα να το βοηθήσω να καταλάβει ότι είναι κάτι το οποίο δεν θα είναι τόσο έντονο ή τόσο... όχι επώδυνο, γιατί επώδυνο είναι μια ζωή, θα μάθει να ζει με αυτό, τέλος πάντων.

Ερευνήτρια: Από την εμπειρία σας για ποιο λόγο πιστεύετε ότι οι συνάδελφοί σας παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, δυσκολεύονται να θίξουν ζητήματα πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 13: Γιατί δεν ξέρουμε ούτε εμείς οι ενήλικοι πως να μιλήσουμε σε ενήλικα, πόσο μάλλον σε παιδί. Νομίζω αυτός είναι ο κύριος λόγος. Δεν είναι ότι δεν πονάς για το συνάδελφο, αλλά και εσύ ο ίδιος δεν ξέρεις τι θα πρέπει να του πεις μήπως τον πονέσεις περισσότερο, μήπως...όλοι σηκώνουν τα χέρια ψηλά στην περίπτωση του πένθους.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε σωστό οι παιδαγωγοί να εξηγούν στα παιδιά, εφόσον ερωτηθούν για διαδικασίας όπως αυτή της κηδείας και ταφής, πιστεύετε ότι πρέπει να πηγαίνουν τα παιδιά στις κηδείες ή είναι κάτι απαγορευτικό;

Συμμετέχων 13: Μμμ...καλή ερώτηση! Εεε...Ναι... Εξηγείς. Πιο πολύ ως ...εγώ τι θα έκανα, δηλαδή δε χρειάζεται να μπει το παιδί σε διαδικασίες, σκάβουμε μπαίνουμε κάπου ή καιγόμαστε, οποίος τέλος πάντων τρόπος ταφής. Τώρα για το αν θα πηγαίνουν τα παιδιά εεε... εεε.. θα έπαιρνα το δικό μου παιδί, το πήγα δηλαδή όταν... δεν θα το πήγαινα στην κηδεία, θα το πήγαινα στο νεκροταφείο αργότερα. Την ημέρα της κηδείας νομίζω θα το απέφευγα προσχολικής ηλικίας.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος» είναι απαγορευτικές για να εκφράσουν το πένθος / την απώλεια για ένα παιδί; Θα προτιμούσατε εκφράσεις, όπως «έφυγε», «κοιμήθηκε», «έκλεισε τα μάτια», «πήγε ταξίδι», «πήγε στον ουρανό. Τον/ την πήρε ο Θεούλης κοντά του»;

Συμμετέχων 13: Όχι δεν θεωρώ ότι είναι απαγορευτικές. Πρέπει ακριβώς έτσι να είναι το «πέθανε» ή η λέξη «θάνατος». Στα άλλα είναι αυτό που είπα και πριν δημιουργούνται άλλου είδους προσδοκίες. Δηλαδή στο «έκλεισε τα μάτια» μπορεί στο μυαλό του να θεωρήσει ότι κάποια στιγμή θα ανοίξει τα μάτια ή ότι «τον πήρε ο Θεούλης» ότι κάποια στιγμή μπορεί να τον ξαναγυρίσει ή «πήγε ταξίδι» θα ξαναγυρίσει. Όχι.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε αν το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού σε περιστατικά απώλειας ενημερώνουν τους παιδαγωγούς και συνεργάζεται για την καλύτερη αντιμετώπιση της απώλειας του παιδιού ή προσπαθούν να κρύψουν παρόμοια περιστατικά από φόβο, ντροπή ή επειδή δεν μπορούν να τα διαχειριστούν ούτε οι ίδιοι ως γονείς;

Συμμετέχων 13: Ναι, πολλές φορές.. όντως δεν ξέρουμε. Λίγοι είναι αυτοί που θα μιλήσουν με κάποιον ειδικό και θα τους καθοδηγήσει. Οι υπόλοιποι, στο θάνατο όχι τόσο πολύ αλλά στο διαζύγιο ναι, δηλαδή το μαθαίνουμε μετά από καιρό και μπορεί και τυχαία.

Ερευνήτρια: Ως παιδαγωγοί, γνωρίζετε κάποιο εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 13: Δεν έχω κάτι συγκεκριμένο φαντάζομαι όλο και κάποιο βιβλίο θα υπάρχει για τη διαχείριση του πένθους. Δεν ξέρω και τι άλλο μπορεί να υπάρχει.

Ερευνήτρια: Θα κάνατε και κάποια δραστηριότητα σχετική; Έχετε κάτι στο μυαλό σας;

Συμμετέχων 13: Όχι.

Ερευνήτρια: Τι γνώμη έχετε για τις Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ); Μπορούν να συμβάλουν στην κατανόηση της απώλειας στα παιδιά;

Συμμετέχων 13: Ναι. Ναι, μέσα από δραστηριότητα ναι, νομίζω ότι να κατανοήσουν... Θα είναι πολύ πιο εύκολο για αυτούς να το επεξεργαστούν.

Ερευνήτρια: Ενδιαφέρονται οι γονείς να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς για τον τρόπο που μπορούν να αντιμετωπίσουν μια απώλεια του παιδιού τους;

Συμμετέχων 13: Ενδιαφέρονται, αλλά δεν ξέρω αν πιστεύουν ότι θα βρουν βοήθεια από την παιδαγωγό ή από κάποιο ψυχολόγο, αλλά ότι ενδιαφέρονται σίγουρα ενδιαφέρονται.

Ερευνήτρια: Θεωρείται ότι οι γνώσεις και η εμπειρία σας σχετικά με τη διαχείριση του πένθους της απώλειας μικρών παιδιών είναι αρκετές για να σχεδιάσετε παιδαγωγικές δραστηριότητες, ώστε να μπορέσετε να διαχειριστείτε περιστατικά πένθους στην προσχολική τάξη.

Συμμετέχων 13: Όχι, δεν νομίζω ότι είναι μεγάλη η εμπειρία μου! Όχι. Πολύ μικρή είναι. Άρα... δεν ξέρω αν θα μπορούσα επιτυχώς να διαχειριστώ.

Ερευνήτρια: Θα παρακολουθούσατε κάποια σχετική επιμόρφωση επί του θέματος;

Συμμετέχων 13: Ναι, ναι!

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι θα σας βοηθούσε;

Συμμετέχων 13: Πολύ!

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι υπάρχει κάτι να προσθέσετε για το συγκεκριμένο θέμα;

Συμμετέχων 13: Όσον αφορά στο πένθος ή στην επιμόρφωση;

Ερευνήτρια: Γενικά ότι επιθυμείτε.

Συμμετέχων 13: Αααα..Ναι για την επιμόρφωση...ότι θα είναι καλό να γίνονται επιμορφώσεις, ειδικά για τέτοια θέματα που είναι πολύ εύκολο να έρθει κάποιος να αντιμετωπίσει δηλαδή στην πορεία της εργασίας της δουλειάς σου.

Ερευνήτρια: Σας ευχαριστώ πολύ για το χρόνο σας!

Συμμετέχων 13: Και γω σας ευχαριστώ!

Ερευνήτρια: Καλή σας συνέχεια!

Συμμετέχων 14 (Σ14)

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΑ - ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΠΡΟΦΙΛ

Φύλο: Γυναίκα

Ηλικία: 42

Εμπειρία σε έτη: 12

Μορφωτικό επίπεδο: Μεταπτυχιακό και ειδικότητα Παιδαγωγός Πρώιμης Παιδικής Ηλικίας Α.Τ.Ε.Ι

Τόπος εργασίας: Δημοτικός Βρεφονηπιακός σταθμός

Ερευνήτρια: Καλημέρα σας!

Συμμετέχων 14: Καλημέρα!

Ερευνήτρια: Έχετε ενημερωθεί αναλυτικά για το σκοπό της έρευνας και τον εθελοντικό χαρακτήρα της συμμετοχής σας, καθώς έχετε συναινέσει στην έρευνα για την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων (δημογραφικά χαρακτηριστικά), καθώς έχει τονισθεί το δικαίωμα άρνησης ή ανάκλησης της απόφασής σας για συμμετοχή στην έρευνα ανά πάσα στιγμή. Η συνέντευξη θα πραγματοποιηθεί ανώνυμα και θα υπάρχει κωδικοποίηση. Η συνέντευξη και τα δεδομένα θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για τους στόχους της έρευνας. Ο χρόνος που απαιτείται για τη διεξαγωγή της συνέντευξης, η οποία περιλαμβάνει 15 ερωτήσεις (ανοιχτού τύπου), δεν υπερβαίνει τα 25 λεπτά. Σας ευχαριστώ εκ των προτέρων για τη συνεργασία σας! Συμφωνείτε να ξεκινήσουμε και να καταγράψω τη συνομιλία μας;

Συμμετέχων 14: Ναι, συμφωνώ.

Ερευνήτρια: Με τον όρο πένθος εννοούμε το σύνολο των εκδηλώσεων που ακολουθούν μετά τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου κατοικίδιου ή άλλη ισχυρή απώλεια, όπως το διαζύγιο των γονέων. Αυτές οι εκδηλώσεις είναι ψυχολογικές συναισθηματικές, σωματικές και κοινωνικές. Ως παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, χρειάστηκε να διαχειριστείτε κάποιο περιστατικό πένθους στην προσχολική τάξη; Αν ναι, τι αφορούσε το συγκεκριμένο πένθος;

Συμμετέχων 14: Γενικά στην πορεία της εργασίας μου, αυτό που έχω αντιμετωπίσει κατά βάση ήταν η απώλεια κάποιου ζώου. Δεν έχω αντιμετωπίσει κάτι άλλο πιο δυνατό, όπως ήταν κάποια απώλεια ανθρώπου.

Ερευνήτρια: Καταφέρατε να το διαχειριστείτε;

Συμμετέχων 14: Εεε.. Ναι, συζητώντας με το παιδί και προσπαθώντας να κατανοήσω πώς νιώθει και όλα αυτά, να καταλάβω για να μπορέσω να το βοηθήσω, πόσο σημαντικό ήταν γι' αυτό. Ουσιαστικά, μέσα από την επικοινωνία και την επαφή που είχα με το παιδί.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε τα στάδια του πένθους; Αν ναι, αναφέρετε όσα γνωρίζετε.

Συμμετέχων 14: Ξέρω ότι είναι 5 τα στάδια. Η άρνηση, ο θυμός, η κατάθλιψη, η αποδοχή κι άλλο ένα νομίζω. Το άλλο δεν το θυμάμαι. Αυτά.

Ερευνήτρια: Ποιες συνθήκες πιστεύεται ότι βοηθούν ένα παιδί, ώστε να έχει τη δυνατότητα να πενήσει με τον ενδεδειγμένο τρόπο, είτε μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον είτε στο σχολικό;

Συμμετέχων 14: Οι συνθήκες... Ουσιαστικά θα πρέπει μέσα από το ίδιο το περιβάλλον να υπάρχει αποδοχή, δηλαδή η αναγνώριση ότι όντως συμβαίνει αυτό και από κει και πέρα, η επικοινωνία που πρέπει να έχει το περιβάλλον με το παιδί. Και να μην το θεωρεί... κάτι ξέρετε, το οποίο είναι δεν πρέπει να το αγγίζει, δεν πρέπει να το συζητάς, δεν πρέπει να μιλάς γι' αυτό πάνω απ' όλα επικοινωνία και η συζήτηση για το πένθος και για αυτό που συμβαίνει.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι πρέπει οι γονείς του παιδιού να εξηγήσουν και να πούνε την αλήθεια σε ένα παιδί για τον θάνατο κάποιου αγαπημένου προσώπου; Αν ναι, γιατί το θεωρείτε σωστό;

Συμμετέχων 14: Ναι, πιστεύω ότι όντως πρέπει να ειπωθεί η αλήθεια. Εξαρτάται πάντα βέβαια την ηλικία. Εντάξει, γιατί όσο μιλάμε για πιο μικρές ηλικίες μιλάς και διαφορετικά και το προσεγγίζεις και διαφορετικά. Στις μεγαλύτερες ηλικίες και πόσο μάλλον αν υπάρχει δέσιμο με το πρόσωπο αυτό το οποίο χάνεται, η σχέση ή η επαφή η οποία υπήρχε και ήταν πολύ σημαντική για αυτό και για αυτό το λόγο θα πρέπει να μιλάμε αληθινά και να μιλάνε τέλος πάντων οι γονείς του παιδιού ότι συνέβη να το πουν, ώστε να νιώσει και εκείνο όντως την απώλεια ότι δεν θα γυρίσει, θα το χάσω και να νιώσει πραγματικά πως είναι έτσι γιατί μπορεί να τον περιμένει. Μπορεί να έχει την ελπίδα ότι μπορεί να γυρίσει. Αυτό να το δημιουργήσει ακόμα περισσότερα προβλήματα ως το πούμε, αναμένοντας την επιστροφή του ίσως.

Ερευνήτρια: Με ποιους τρόπους θεωρείτε ότι επιτυγχάνεται η στήριξη του παιδιού προσχολικής ηλικίας που πενήσει; Πώς μπορεί να βοηθήσει ο παιδαγωγός;

Συμμετέχων 14: Όπως είπα και πριν, αυτό που ακολούθησα εγώ ήταν η επικοινωνία αρχικά, η επικοινωνία του παιδαγωγού με το γονέα, πρώτα δηλαδή να... αυτό να έρθει στα αυτιά ουσιαστικά του παιδαγωγού μέσω του γονέα, γιατί μπορεί το ίδιο το παιδί να μην το εκφράσει. Άρα λοιπόν να γίνει μια πρώτη επαφή. Από κει και πέρα, ο παιδαγωγός να προσεγγίσει το παιδί,

είτε μέσω του παιχνιδιού ήταν μέσω ενός παραμυθιού για την κουκλοθέατρο. Άλλη δηλαδή μέσα από ένα τρόπο που είναι κοντά στο παιδί για να μπορέσει να το αγγίξει, για να μπορέσει να κατανοήσει και το ίδιο τι πραγματικά συμβαίνει και γιατί ίσως. Αυτό.

Ερευνήτρια: Από την εμπειρία σας για ποιο λόγο πιστεύετε ότι οι συνάδελφοί σας παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, δυσκολεύονται να αφήσουν θίξουν ζητήματα πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 14: Θεωρώ ότι είναι καθαρά δικό τους το θέμα, ίσως και οι ίδιοι ως άνθρωποι δεν μπορούν να το διαχειριστούν. Άρα λοιπόν, όταν εσύ ο ίδιος δεν μπορείς να χειριστείς κάτι για το δικό σου εαυτό, πόσο μάλλον να προσπαθήσεις να το προσεγγίσεις για τους υπόλοιπους ίσως είναι κάτι το οποίο φοβάται κάποιος να αγγίξει νιώθει περίεργα με αυτό, οπότε ίσως και το αποφεύγει κιόλας.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε σωστό ή παιδαγωγοί να εξηγούν στα παιδιά, εφόσον ερωτηθούν για διαδικασίες όπως αυτή της κηδείας και ταφής, πιστεύετε ότι πρέπει να πηγαίνουν τα παιδιά στις κηδείες ή είναι κάτι απαγορευτικό;

Συμμετέχων 14: Ίσως και λόγω της θρησκείας μας, επειδή υπάρχει αυτή η διαδικασία της κηδείας και της ταφής με τον Ιησού και υπάρχουν πολλοί παιδαγωγοί οι οποίοι προσεγγίζουν μέσω αυτού ίσως στη διαδικασία. Νομίζω ότι.. ναι κατά κάποιο τρόπο και πάλι βέβαια εξαρτάται και πάλι από τις ηλικίες, δηλαδή όσο μεγαλώνουν τα παιδιά, μπορείς πιο εύκολα να μιλήσεις για τα θέματα της κηδείας και της ταφής. Και για μένα, ας πούμε προσωπικά πιστεύω ότι είναι πάλι ανάλογα την ηλικία θεωρώ ότι πρέπει και πάλι τα παιδιά να πηγαίνουν στις κηδείες. Δεν το θεωρώ κάτι απαγορευτικό, γιατί αυτή είναι η ροή της ζωής η γέννηση και ο θάνατος. Άρα λοιπόν τα παιδιά θα πρέπει να ξέρουν πώς γίνεται η όλη διαδικασία ας το πούμε ή για να μπορέσουμε να αντιμετωπίσουμε τον και στα αίτια συμβεί ίσως σε πιο κοντινό περιβάλλον. Αυτό.

Ερευνήτρια: Οπότε αν σας ρωτούσαν για το πώς γίνεται μια κηδεία, η ταφή και όλη τη διαδικασία θα τους το αναφέρετε και θα τους εξηγούσατε;

Συμμετέχων 14: Ναι, νομίζω ότι δεν θα είχα θέμα.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι οι εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος» είναι απαγορευτικές για να εκφράσουν οι παιδαγωγοί την απώλεια έχει ένα παιδί, θα προτιμούσατε εκφράσεις όπως «έφυγε» ή «κοιμήθηκε», «έκλεισε τα μάτια», «πήγε ταξίδι», «πήγε στον ουρανό. Τον / την πήρε ο Θεός κοντά του»;

Συμμετέχων 14: Ε.. εεε.....Ναι...Ίσως αυτές οι έννοιες το πέθανε ή ο θάνατος επειδή είναι λίγο πιο γενικές. Ναι, ίσως στην αρχή να μην τις χρησιμοποιούσα και πάλι θα έλεγα ότι εξαρτάται από τις ηλικίες του ότι «έφυγε», «κοιμήθηκε». Ίσως είναι πιο κοντά στο πως να το προσεγγίσεις σε αυτές τις ηλικίες για να τα προσεγγίσεις, για να μιλήσεις για αυτό, ίσως να χρησιμοποιούσα πρώτα τις

λέξεις αυτές και έπειτα να έπιανα τη λέξη «θάνατος» ή «πέθανε» δηλαδή θα μπορούσα να κάνω μια εισαγωγή στο θέμα για να καταλάβει το παιδί περίπου πώς είναι και μετά να μιλούσα για το «θάνατο» έτσι;

Ερευνήτρια: Το «πήγε ταξίδι», θα το συνιστούσατε;

Συμμετέχων 14: Όχι, «πήγε ταξίδι», όχι γιατί σίγουρα θα περίμενες έτσι την επιστροφή του, οπότε όχι, δεν θα το χρησιμοποιούσα. Το «κοιμήθηκε» εντάξει, απλά «έκλεισε τα μάτια». Ναι και πάλι, αλλά ίσως ήταν ένα ξεκίνημα της κουβέντας και μετά θα μιλούσα για τον «θάνατο» και το «πέθανε» και δεν θα ξαναγυρίσει, ας πούμε, να είναι πιο σίγουρο ότι ο άλλος δεν θα επιστρέψει. Ας πούμε «το πήγε ταξίδι». «Πήγε στον ουρανό», δεν μου φαίνεται και τόσο....

Ερευνήτρια: Γνωρίζατε αν το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού σε περιστατικά απώλειας ενημερώνουν τους παιδαγωγούς και συνεργάζεται για την καλύτερη αντιμετώπιση της απώλειας του παιδιού ή προσπαθούν να κρύψουν παρόμοια περιστατικά από φόβο ντροπή ή επειδή δεν μπορούν να τα διαχειριστούν ούτε οι ίδιοι ως γονείς;

Συμμετέχων 14: Είναι αυτό που είπα και παραπάνω ότι είναι αν όχι πολλοί, κάποιοι γονείς επειδή και οι ίδιοι δεν μπορούν να το διαχειριστούν, δεν το επικοινωνούν με τον παιδαγωγό. Από κει πέρα, όμως υπάρχουν και άλλοι, οι οποίοι όταν βλέπουν ότι αυτό το συμβάν αγγίζει το παιδί τους και δεν έχουν κάποιο άλλο τρόπο οι ίδιοι να βοηθήσουν σε αυτή την περίπτωση, θεωρώ ότι ναι το μοιράζονται και αφήνουν τον παιδαγωγό να βοηθήσει την κατάσταση ουσιαστικά.

Ερευνήτρια: Ως παιδαγωγοί, γνωρίζετε κάποιο εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 14: Συγκεκριμένα, εκπαιδευτικό υλικό, όχι, όταν ας πούμε έπρεπε να διαχειριστώ εγώ την απώλεια ενός ζώου, θα έψαχνα κάτι αντίστοιχο όπως παραμύθι ή θα έφτιαχνα και η ίδια κάποιο κουκλοθέατρο, μια ιστορία που θα μπορούσα εγώ να σκεφτώ για να μπορέσω να βοηθήσω το παιδί, συγκεκριμένα όμως, δεν ξέρω.

Ερευνήτρια: Κάποια δραστηριότητα που θα προτείνατε;

Συμμετέχων 14: Εννοείται δηλαδή το κουκλοθέατρο που λέω εγώ ας πούμε...Ναι το παραμύθι σίγουρα, το συμβολικό παιχνίδι ίσως... θα μπορούσε να γίνει μέσα από τα παιχνίδια και ότι είναι πιο κοντά στο παιδί...εεε... αυτά.

Ερευνήτρια: Τι γνώμη έχετε για τις Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ); Μπορούν να συμβάλουν στην κατανόηση της απώλειας στα παιδιά;

Συμμετέχων 14: Στην κατανόηση δεν ξέρω, αλλά σίγουρα να συμβάλλουν ναι, δηλαδή θεωρώ ότι θα υπάρχει μια πρώτη προσέγγιση μέσω των τεχνολογιών σίγουρα, πολλά μπορούν μέσω του Διαδικτύου ή τέλος πάντων κάποιες πλατφόρμες οι οποίες μπορούν να βοηθήσουν σε αυτό είτε ενημερωτικές είτε διαδραστικές ναι.

Ερευνήτρια: Ενδιαφέρονται οι γονείς να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς για τον τρόπο που μπορούν να αντιμετωπίσουν μια απώλεια του παιδιού τους;

Συμμετέχων 14: Νομίζω ότι αυτό θα σας πω πάλι το ίδιο ότι θα πρέπει οι ίδιοι να το έχουν αποδεχτεί να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν οι ίδιοι σαν άνθρωποι και από τη στιγμή που οι ίδιοι το συνειδητοποιήσουν θεωρώ ότι σε αυτή τη φάση μπορούν να εμπλέξουν και τους παιδαγωγούς δηλαδή. Και να μεταφέρουν το δικό τους άγχος τη δική τους ανησυχία στους παιδαγωγούς για να μπορέσει να υπάρχει αμφίδρομη ξέρετε επικοινωνία και να βοηθηθεί και το παιδί.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι οι γνώσεις και η εμπειρία σας σχετικά με τη διαχείριση του πένθους / της απώλειας μικρών παιδιών είναι αρκετές για να σχεδιάσετε παιδαγωγικές δραστηριότητες, ώστε να μπορέσετε να διαχειριστείτε περιστατικά πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 14: Εεεε... Δεν θεωρώ, όχι. Πιστεύω δηλαδή ότι χρειάζεται. περισσότερη ενημέρωση όσον αφορά το κομμάτι του πένθους και γενικά γιατί γενικά δεν έχουμε τόσο ασχοληθεί με το κομμάτι αυτό μέσα στους σταθμούς, θα πρέπει να είναι κάτι πιο εξειδικευμένο ή τέλος πάντων θα πρέπει να το ψάξω όταν πρέπει να το αντιμετωπίσω ή να το προσεγγίσω το θέμα. Οπότε επειδή δεν μου έχει συμβεί και πάρα πολλές φορές όλα τα χρόνια που είμαι στην συγκεκριμένη δουλειά, όχι, θεωρώ ότι χρειάζεται παραπάνω ίσως ενημέρωση και δραστηριότητες τις οποίες θα τις ψάξω για να το προσεγγίσω σαν θέμα.

Ερευνήτρια: Θα παρακολουθούσα κάποια σχετική επιμόρφωση επί του θέματος και αν ναι, πιστεύετε ότι θα σας βοηθούσε;

Συμμετέχων 14: Εννοείται η επιμόρφωση είναι πάντα... σίγουρα βοηθάει και ναι γιατί όχι.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι υπάρχει κάτι να προσθέσετε για το συγκεκριμένο θέμα;

Συμμετέχων 14: Όχι πέραν του ότι θα ήθελα..... θα ήθελα όντως να ενημερωθώ περισσότερο, όχι.

Ερευνήτρια: Σας ευχαριστώ πάρα πολύ για τον χρόνο σας!

Συμμετέχων 14: Και γω!

Ερευνήτρια: Καλή σας συνέχεια!

Συμμετέχων 15 (Σ15)

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΑ - ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΠΡΟΦΙΛ

Φύλο: Γυναίκα

Ηλικία: 34

Εμπειρία σε έτη: 10

Μορφωτικό επίπεδο: Παιδαγωγός Πρώιμης Παιδικής Ηλικίας Α.Τ.Ε.Ι

Τόπος εργασίας: Δημοτικός Βρεφονηπιακός σταθμός

Ερευνήτρια: Καλημέρα σας!

Συμμετέχων 15: Καλημέρα! Έχετε ενημερωθεί αναλυτικά για τον σκοπό της έρευνας και τον εθελοντικό χαρακτήρα της συμμετοχής σας, καθώς έχετε συναινέσει στην έρευνα για την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων, (δημογραφικά χαρακτηριστικά), καθώς έχει τονιστεί το δικαίωμα άρνησης ή ανάκλησης της απόφασής σας για συμμετοχή στην έρευνα ανά πάσα στιγμή. Η συνέντευξη θα πραγματοποιηθεί ανώνυμα και θα υπάρχει κωδικοποίηση και τα δεδομένα θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για τους στόχους της έρευνας. Ο χρόνος που απαιτείται για τη διεξαγωγή της συνέντευξης, η οποία περιλαμβάνει 15 ερωτήσεις (ανοιχτού τύπου), δεν υπερβαίνει τα 25 λεπτά. Σας ευχαριστώ εκ των προτέρων για τη συνεργασία σας. Συμφωνείτε να ξεκινήσουμε και να καταγράψω τη συνομιλία μας;

Συμμετέχων 15: Ναι.

Ερευνήτρια: Με τον όρο πένθος εννοούμε το σύνολο των εκδηλώσεων που ακολουθούν μετά τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου, κατοικίδιο ή άλλη ισχυρή απώλεια, όπως το διαζύγιο των γονέων. Αυτές οι εκδηλώσεις είναι ψυχολογικές συναισθηματικές, σωματικές και κοινωνικές. Ως παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας χρειάστηκε να διαχειριστείτε κάποιο περιστατικό πένθους στην προσχολική τάξη; Αν ναι τι αφορούσε το συγκεκριμένο πένθος;

Συμμετέχων 15: Όχι, η αλήθεια είναι πως δεν έχει τύχει κάτι τέτοιο.

Ερευνήτρια: Ούτε κάποιο διαζύγιο;

Συμμετέχων 15: Όχι.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε τα στάδια του πένθους; Αν ναι, αναφέρετε όσα γνωρίζετε.

Συμμετέχων 15: Τα στάδια του πένθους... Δηλαδή πως το βιώνεις;

Ερευνήτρια: Ναι, πώς περνάει το παιδί κάποια στάδια.

Συμμετέχων 15: Λογικά θα είναι η θλίψη, ο θυμός, η αποδοχή κάποια στιγμή προς το τέλος. Δεν μου έρχεται κάτι άλλο.

Ερευνήτρια: Ποιες συνθήκες πιστεύεται ότι βοηθούν ένα παιδί, ώστε να έχει τη δυνατότητα να πενήσει με τον ενδεδειγμένο τρόπο, είτε μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον είτε στο σχολικό;

Συμμετέχων 15: Σίγουρα το να έχει επικοινωνία με τους γονείς, ώστε να μπορέσει να το συζητήσει αρκετά με τον ένα γονιό ή με τον άλλο ανάλογα τέλος πάντων, τι ακριβώς είναι το πένθος στη συγκεκριμένη περίπτωση. Οπότε σίγουρα η συζήτηση αρκετά θα βοηθήσει μετά όταν κάποιος γονιός δεν μπορεί να το διαχειριστεί να απευθυνθούν σε κάποιον ειδικό, ώστε να βοηθήσει πρώτα τον γονιό για το πώς θα το διαχειριστεί και μετά το παιδί. Εεε και στο σχολείο εντάξει αν επικοινωνήσει ο γονιός με τις δασκάλες θα μπορέσουν να δούνε πώς αντιδρά το παιδί σε διάφορες καταστάσεις μέσα στο σχολικό περιβάλλον, ώστε και αυτοί να μπορέσουν να δούνε

συγκεκριμένα πραγματάκια πάνω στο παιδί και μαζί με την οικογένεια κάπως να λειτουργήσουν μαζί ώστε να μπορέσει το παιδί να το ξεπεράσει σιγά σιγά.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι πρέπει οι γονείς των παιδιών να εξηγήσουν και να πούνε την αλήθεια σε ένα παιδί για τον θάνατο κάποιου αγαπημένου προσώπου; Αν ναι, γιατί το θεωρείτε σωστό;

Συμμετέχων 15: Ναι, πιστεύω πως πρέπει να το πούνε και τώρα από κει και πέρα. το παιδί σίγουρα πρέπει να γνωρίζει ακριβώς το τι έχει συμβεί και όλη την κατάσταση, ώστε να μπορέσει και αυτό κάποια στιγμή να το ξεπεράσει να το κατανοήσει αυτό που έχει συμβεί και να το ξεπεράσει. Γιατί άμα του πούνε κάποια αερολογία, τέλος πάντων το παιδί ίσως αργότερα αν μάθει την αλήθεια να είναι πιο άσχημο αυτό που θα βιώσει.

Ερευνήτρια: Με ποιους τρόπους θεωρείτε ότι επιτυγχάνεται η στήριξη του παιδιού προσχολικής ηλικίας που πενθεί; Πώς μπορεί να βοηθήσει ο παιδαγωγός;

Συμμετέχων 15: Ναι μμμ για τον παιδαγωγό πιο πολύ είναι αυτή η ερώτηση... Εντάξει, σύμφωνα με τη στήριξη του παιδαγωγού να είναι εκεί όταν χρειάζεται, εντάξει, θα βλέπει ένα παιδί, το οποίο θα έχει ίσως μια διαφορετική συμπεριφορά από ίσως από αυτήν που είχε το παιδί οπότε νομίζω πρέπει να είναι ο παιδαγωγός, εκεί να το βοηθά να του μιλάει αρκετά, να κατανοεί τέλος πάντων πιο πολύ ο παιδαγωγός τη συμπεριφορά του παιδιού και να μην είναι τόσο αυστηρός ίσως μαζί του σε κάποιες συμπεριφορές που μπορεί να εκδηλώσει.

Ερευνήτρια: Από την εμπειρία σας για ποιο λόγο πιστεύετε ότι οι συνάδελφοί σας παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας δυσκολεύονται να δείξουν ζητήματα πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 15: Εντάξει, είναι αυτό που είπαμε πιο πάνω. Ναι μεν πρέπει να το γνωρίζει το παιδί, αλλά σε αυτές τις ηλικίες και κάτι λίγο πως το λένε....εεε...Και ίσως είναι δύσκολο να το κατανοήσει ένα παιδί το τι σημαίνει θάνατος. Ναι μεν θα το εξηγήσεις εσύ, αλλά ίσως το παιδί είναι πολύ δύσκολο να κατανοήσει ακριβώς τι έχει συμβεί. Οπότε ίσως για αυτό κιόλας να μην το αγγίζουμε τόσο πολύ στο αν θα κάνουμε σαν θέμα την οικογένεια, να θίξουμε ότι μπορεί να συμβεί και αυτό μέσα σε μια οικογένεια. Ίσως επειδή είναι ένα θέμα έτσι δύσκολο αρκετά.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε σωστό οι παιδαγωγοί να εξηγούν στα παιδιά, εφόσον ερωτηθούν για διαδικασίες, όπως αυτή της κηδείας και ταφής; Πιστεύετε ότι πρέπει να πηγαίνουν τα παιδιά στις κηδείες ή είναι κάτι απαγορευτικό;

Συμμετέχων 15: Εντάξει, μπορούμε να μιλήσουμε για τη διαδικασία της ταφής, της κηδείας εντάξει, ίσως όχι με όλες πια τις λεπτομέρειες με το γενικό και το τι συμβαίνει τέλος πάντων σε μια κηδεία, αλλά λίγο πιο ωραιοποιημένα και όχι τόσο αιχμηρά να τα πούμε. Τώρα το να πηγαίνουν τα παιδιά στις κηδείες πιστεύω πως δεν χρειάζεται, μπορεί να μην είναι απαγορευτικό τόσο, με αυτή την έννοια ότι απαγορεύεται, αλλά ίσως να μη χρειάζεται να δούνε όλο αυτό το θρήνο που υπάρχει από τις οικογένειες ή από όλα αυτά θα αγριευτούν, θα στεναχωρηθούν.

Εντάξει, ας το έχουν στο μυαλό τους, όπως το έχουμε εξηγήσει εμείς και όχι έτσι όπως θα το δούνε εκείνη τη στιγμή.

Ερευνήτρια: Θα ρωτούσατε όμως το παιδί αν θέλει να πάει;

Συμμετέχων 15: Όχι.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι οι εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος» είναι απαγορευτικές για να εκφράσουν οι παιδαγωγοί την απώλεια για ένα παιδί; Θα προτιμούσατε εκφράσεις, όπως «έφυγε», «κοιμήθηκε», «έκλεισε τα μάτια», «πήγε ταξίδι», «πήγε στον ουρανό. Τον / την πήρε ο Θεούλης κοντά του»;

Συμμετέχων 15: Απαγορευτικές πιστεύω πως δεν είναι... απλά δεν θα πρέπει να μείνουμε μόνο σε αυτό και να πούμε αααα πέθανε, να το εξηγήσουμε στο παιδάκι με όλες αυτές τις άλλες λεξούλες. Δηλαδή τι σημαίνει πέθανε, σημαίνει όλα αυτά ότι «έκλεισε τα ματάκια του», «Τον / την πήρε ο Θεούλης κοντά» δηλαδή θα το ωραιοποιήσουμε αυτό. Ναι, μεν θα το πούμε πέθανε για να ξέρει ακριβώς ποια είναι η κατάσταση, αλλά από εκεί και πέρα μπορούμε λίγο να το στρογγυλοποιήσουμε.

Ερευνήτρια: «Το πήγε ταξίδι», θα το συνιστούσατε;

Συμμετέχων 15: Όχι τόσο πολύ, γιατί ίσως το παιδί καταλάβει κάτι άλλο και ότι μπορεί να γυρίσει, μπορεί να ξανάρθει κάπως έτσι.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε αν το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού σε περιστατικά απώλειας ενημερώνουν τους παιδαγωγούς και συνεργάζεται για την καλύτερη αντιμετώπιση του παιδιού ή προσπαθούν να κρύψουν παρόμοια περιστατικά από φόβο, ντροπή ή επειδή δεν μπορούν να τα διαχειριστούν ούτε οι ίδιοι ως γονείς;

Συμμετέχων 15: Θεωρώ πως θα 'ρθει ο γονιός και θα το πει ειδικά άμα πρόκειται για θάνατο και είναι κάτι πολύ κοντά τους και πολύ κοντά στο παιδί αν ήταν ο συγκεκριμένος άνθρωπος ή οτιδήποτε ακόμα και ζώο να ήταν. Πιστεύω πως θα ενημερώσει για να ξέρει ο παιδαγωγός αυτό ότι μπορεί το παιδί να βγάλει κάποια διαφορετική συμπεριφορά και να ξέρει που θα αποδώσει όλη αυτή τη συμπεριφορά του παιδιού. Πιστεύω πως δεν θα το αποκρύψουν αν είναι κάτι έντονο τώρα, αν είναι κάτι σε συλ διαζύγιο μπορεί στην αρχή να το αποκρύψουν μέχρι να δουν ότι το παιδί όμως αρχίζει να βγάζει κάποιες περίεργες συμπεριφορές, οπότε εκεί να αναγκαστούν να το πουν.

Ερευνήτρια: Ως παιδαγωγοί γνωρίζετε κάποιο εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 15: Η αλήθεια είναι ότι δεν γνωρίζω, αλλά σίγουρα θα υπάρχουν παραμυθάκια, πιο πολύ στο παραμύθι θα το πήγαινα νομίζω εγώ, δεν γνωρίζω αν υπάρχει κάτι άλλο. Αυτό ναι.

Ερευνήτρια: Τι γνώμη έχετε για τις Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας(ΤΠΕ); Μπορούν να συμβάλουν στην κατανόηση της απώλειας στα παιδιά;

Συμμετέχων 15: Αν ας πούμε, μέσα από κάνα βιντεάκι; Κάτι τέτοιο;

Ερευνήτρια: Ναι, ή όποια άλλη δραστηριότητα πιστεύετε ηλεκτρονική θα μπορούσε να συνεισφέρει;

Συμμετέχων 15: Ε σίγουρα, γιατί και αυτό πλέον έχει μπει μέσα και στη δουλειά μας και στη ζωή μας, οπότε νομίζω ότι ναι, ας πούμε κάνα βιντεάκι, θα μπορούσε να δούνε, που πρώτα θα το έχουμε δει εμείς και θα το είχαμε εγκρίνει εμείς... ναι.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε και κάποια δραστηριότητα μέσω τεχνολογίας;

Συμμετέχων 15: Όχι δεν το έχω ψάξει. Δεν ξέρω καθόλου.

Ερευνήτρια: Ενδιαφέρονται οι γονείς να επιλέξουν τους παιδαγωγούς για τον τρόπο που μπορούν να αντιμετωπίσουν μια απώλεια του παιδιού τους;

Συμμετέχων 15: Νομίζω είναι αυτό που είπα και πριν ανάλογα την απώλεια τέλος πάντων που υπάρχει αν είναι πολύ κοντινή σε κάποιο παιδί. Τώρα πιστεύω πως αν.. νομίζω πως οι γονείς θα το πούνε προς το τέλος, δηλαδή αν δουν το παιδί να αρχίζει να έχει συμπεριφορές περίεργες και η παιδαγωγός να πει ότι ξέρετε ενώ...δεν μας το έκανε αυτό έχει αρχίσει ίσως να είναι πιο επιθετικό, οτιδήποτε μπορεί τότε να μας πουν ότι ναι...ξέρετε έχει συμβεί και αυτό στο σπίτι.

Ερευνήτρια: Θεωρείται ότι οι γνώσεις και η εμπειρία σας σχετικά με τη διαχείριση του πένθους και της απώλειας μικρών παιδιών είναι αρκετές για να σχεδιάσετε παιδαγωγικές δραστηριότητες, ώστε να μπορέσετε να διαχειριστείτε περιστατικά πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 15: Όχι, δεν το θεωρώ. Δηλαδή άμα μου συμβεί κάτι τέτοιο. Θα πρέπει να το ψάξω πρώτα αρκετά και μετά να μπορέσω να είμαι σωστή απέναντι στο παιδί για να παρουσιάσω κάτι.

Ερευνήτρια: Θα παρακολουθούσατε κάποια σχετική επιμόρφωση επί του θέματος και αν ναι πιστεύετε ότι θα σας βοηθούσε;

Συμμετέχων 15: Ναι...ίσως να μην παρακολουθούσα γιατί καμιά φορά το θεωρούμε ένα θέμα το οποίο εεε να μας τύχει λίγες φορές. Πάντως πιστεύω ότι σίγουρα θα βοηθούσε γιατί, όπως είπα προηγουμένως, δεν έχω κάποια εμπειρία πάνω σε αυτό, όπως να μπορέσω και εγώ να είμαι σωστή απέναντι στο παιδί και πραγματικά να μπορέσω να το βοηθήσω ότι θα πρέπει να το ψάξω. Εντάξει, ναι. Ίσως άμα μου τύχαινε κάτι και δεν μπορούσα να είμαι σωστή και να έλεγα, μήπως έπρεπε να έχω παρακολουθήσει κάποιο θέμα κάπως έτσι;

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι υπάρχει κάτι να προσθέσετε για το συγκεκριμένο θέμα;

Συμμετέχων 15: Όχι, δεν νομίζω.

Ερευνήτρια: Σας ευχαριστώ πολύ για το χρόνο σας! Καλή σας συνέχεια!

Συμμετέχων 15: Να 'στε καλά.

Συμμετέχων 16 (Σ16)

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΑ - ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΠΡΟΦΙΛ

Φύλο: Γυναίκα

Ηλικία: 46

Εμπειρία σε έτη: 21

Μορφωτικό επίπεδο: Παιδαγωγός Πρώιμης Παιδικής Ηλικίας Δ.Ε

Τόπος εργασίας: Δημοτικός Βρεφονηπιακός σταθμός

Ερευνήτρια: Καλημέρα σας!

Συμμετέχων 16: Καλημέρα!

Ερευνήτρια: Έχετε ενημερωθεί αναλυτικά για το σκοπό της έρευνας για τον εθελοντικό χαρακτήρα της συμμετοχής σας, καθώς έχετε συναινέσει στην έρευνα και την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων (δημογραφικά χαρακτηριστικά), καθώς έχει τονιστεί το δικαίωμα άρνησης ή ανάκλησης της απόφασής σας για συμμετοχή στην έρευνα ανά πάσα στιγμή. Η συνέντευξη θα πραγματοποιηθεί ανώνυμα και θα υπάρχει κωδικοποίηση. Τα δεδομένα θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για τους στόχους της έρευνας. Ο χρόνος που απαιτείται για τη διεξαγωγή της συνέντευξης, η οποία περιλαμβάνει 15 ερωτήσεις (ανοιχτού τύπου), δεν υπερβαίνει τα 25 λεπτά. Σας ευχαριστώ εκ των προτέρων για τη συνεργασία σας! Συμφωνείτε να ξεκινήσουμε και να καταγράψω τη συνομιλία μας;

Συμμετέχων 16: Βεβαίως, συμφωνώ.

Ερευνήτρια: Με τον όρο πένθος εννοούμε το σύνολο των εκδηλώσεων που ακολουθούν μετά τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου, κατοικίδιου ή άλλες ισχυρή απώλεια, όπως το διαζύγιο των γονέων. Αυτές οι εκδηλώσεις είναι ψυχολογικές συναισθηματικές, σωματικές και κοινωνικές. Ως παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, χρειάστηκε να διαχειριστεί κάποιο περιστατικό πένθους στην προσχολική τάξη; Αν ναι, τι αφορούσε το συγκεκριμένο πένθος;

Συμμετέχων 16: Ευτυχώς, όλα αυτά τα χρόνια, πραγματικά δεν χρειάστηκε να διαχειριστώ κάτι τέτοιο.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε τα στάδια του πένθους; Αν ναι, αναφέρετε όσα γνωρίζετε.

Συμμετέχων 16: Δεν είμαι σίγουρη ότι τα γνωρίζω όλα αναλυτικά με τη σειρά. Στην αρχή υπάρχει ο θυμός, η άρνηση μάλλον, ο θυμός στο τέλος φτάνουμε στην αποδοχή. Κάτι έχει και ενδιάμεσα, αλλά δεν θυμάμαι τι.

Ερευνήτρια: Ποιες συνθήκες πιστεύεται ότι βοηθούν ένα παιδί, ώστε να έχει τη δυνατότητα να πενήσει με τον ενδεδειγμένο τρόπο, είτε μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον είτε στο σχολικό;

Συμμετέχων 16: Λέγοντας συνθήκες, εννοούμε από τους οικείους που είναι στο χώρο, από το σχολείο;

Ερευνήτρια: Από τους οικείους είτε από το οικογενειακό περιβάλλον, είτε από το σχολικό.

Συμμετέχων 16: Θεωρώ εάν αυτό ικανοποιεί την απάντηση, το να υπάρχει μια ενημέρωση το τι συμβαίνει γιατί καταλαβαίνουν, βλέπουν και διαισθάνονται ότι κάτι συμβαίνει, κάτι αλλάζει στη ζωή τους και το σπίτι τους και στην οικογένειά τους, να γνωρίζουν τι συμβαίνει, τι είναι αυτό που έχει συμβεί.

Ερευνήτρια: Ουσιαστικά να ξέρουν την αλήθεια δηλαδή;

Συμμετέχων 16: Να ξέρουν την αλήθεια. Όσοι αλήθεια μπορούν να αντέξουν.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι πρέπει οι γονείς του παιδιού να εξηγήσουν και να πούνε την αλήθεια σε ένα παιδί για τον θάνατο κάποιου αγαπημένου προσώπου; Αν ναι, γιατί το θεωρείτε σωστό;

Συμμετέχων 16: Ναι, θεωρώ ότι είναι σωστό, γιατί πρέπει να ξέρει αυτό που είπα πριν τι γίνεται γιατί συμβαίνει κάτι, γιατί δεν θα δει ξανά το αγαπημένο του πρόσωπο, είτε είναι γονιός είτε είναι παππούδες είτε για ζώο είτε κάποιος άλλος, να ξέρει, τι έχει συμβεί, να μη μένει με τις απορίες.

Ερευνήτρια: Με ποιους τρόπους θεωρείτε ότι επιτυγχάνεται η στήριξη του παιδιού προσχολικής ηλικίας που πενθεί; Πώς μπορεί να βοηθήσει η παιδαγωγός;

Συμμετέχων 16: Με μια συζήτηση στην τάξη, μια ενημέρωση, διαβάζοντας ένα βιβλίο, περιγράφοντας μια κατάσταση, γνωρίζοντας τον κύκλο της ζωής, όπως τη γέννηση, την πορεία, έτσι και το θάνατο.

Ερευνήτρια: Από την εμπειρία σας για ποιο λόγο πιστεύετε ότι οι συνάδελφοί σας παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, δυσκολεύονται να θίξουν ζητήματα πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 16: Θεωρώ ότι είναι πολλές φορές δύσκολο να το διαχειριστούμε και εμείς οι ίδιοι, οπότε ακόμα πιο δύσκολο να μπορέσουμε να το μεταφέρουμε και στη τάξη και στα παιδιά.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε σωστό οι παιδαγωγοί να εξηγούν στα παιδιά, εφόσον ερωτηθούν για διαδικασίες, όπως αυτή της κηδείας και ταφής; Πιστεύετε ότι πρέπει να πηγαίνουν τα παιδιά στις κηδείες ή είναι κάτι απαγορευτικό;

Συμμετέχων 16: Θα απαντήσω πρώτα στο δεύτερο ερώτημα, αν πιστεύω ότι πρέπει να πηγαίνουν τα παιδιά στις κηδείες ή όχι. Από την εμπειρία της ζωής μου πιστεύω ότι το λέω πια ότι πρέπει τα παιδιά να πηγαίνουν στις κηδείες. Όχι σε μια κηδεία που είναι ενός νέου ανθρώπου, που είναι καταστάσεις πολύ δύσκολες για όλους, όσους βρίσκονται εκεί, αλλά να μπαίνουν σιγά σιγά στο κλίμα στο νόημα να καταλαβαίνουν τι γίνεται. Όταν υπάρχει λίγο μια ψυχραιμία, ένας μεγάλος άνθρωπος, λιγότερος κόσμος, δηλαδή λίγο κάτω από ελεγχόμενες συνθήκες, αρχικά μέχρι να τους γίνει οικείο και να μπορέσουν να αποφασίσουν και μόνοι τους αν θέλουν να πάνε ή όχι. Σχετικά με το πρώτο ερώτημα το αν είναι σωστό οι παιδαγωγοί να εξηγούν στα παιδιά, επειδή είναι μια

ιδιαίτερη διαδικασία και επειδή είναι ιδιαίτερες οι συνθήκες, δεν ξέρω πόσο θα ήταν αποδεκτό από τους γονείς να συνέβαινε κάτι τέτοιο. Εννοώ ότι επειδή είπα και πριν ότι είναι ιδιαίτερο θέμα ότι το πώς το διαχειρίζεται ο καθένας το πένθος του είναι κάτι πολύ ιδιαίτερο. Δεν ξέρω πόσο εύκολα θα δεχόντουσαν οι γονείς, εμείς να μιλήσουμε στα παιδιά τους γι' αυτά τα ζητήματα, χωρίς να είναι κάτι που το ελέγχουν εκείνοι.

Ερευνήτρια: Αν όμως σας ρωτήσουν τα παιδιά;

Συμμετέχων 16: Εάν ρωτήσουν τα παιδιά, ναι, να περιγράψουμε μέχρι ένα σημείο. Γιατί... να συνεχίσω; Γιατί εάν βάλουμε κάτω τη διαδικασία της κηδείας και της ταφής, δεν είναι κάτι τραγικό. Έτυχε το έζησα πρόσφατα με παιδιά δίπλα μου και εάν το σκεφτούμε πολύ απλά θα καταλάβουν ότι απλά είναι ένας άνθρωπος που φαίνεται ότι κοιμάται, το περιβάλλον είναι στολισμένο, δηλαδή είναι όμορφο σαν εικόνα, αλλά δεν είναι τρομακτικό. Οπότε γιατί να το τρομάξει; Η καθημερινότητα έχει πολύ πιο τρομακτικά πράγματα, οπότε εκεί υπάρχει μια ηρεμία, μια ησυχία, μια περιποίηση, ένας στολισμός. Οπότε, νομίζω γι' αυτό μπορούν να πάνε, αλλά και για αυτό λέω πια ναι να πάνε τα παιδιά στις κηδείες, επειδή δεν το έκανα ως παιδί και μου ήταν πολύ τρομακτικό και πήγα πολύ μεγάλη κατάλαβα πια ότι μάλλον είναι καλύτερο. Έχω καταλήξει εκεί μετά από όλα αυτά τα χρόνια.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι οι εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος» είναι να απαγορευτικές για να εκφράσουν οι παιδαγωγοί την απώλεια για ένα παιδί; Θα προτιμούσατε εκφραστές όπως «έφυγε», «κοιμήθηκε», «έκλεισε τα μάτια», «πήγε ταξίδι», «πήγε στον ουρανό. Τον / την πήρε ο Θεούλης κοντά του»;

Συμμετέχων 16: Θεωρώ ότι τίποτα από αυτά δεν είναι απαγορευτικό, ακόμα και να συνδυαστούν, ακόμα και να πούμε ότι «πέθανε» να πούμε τη λέξη «θάνατος» ακόμα και να πούμε ότι «έφυγε», «κοιμήθηκε» και τα λοιπά, γιατί ούτως ή άλλως είναι εκφράσεις που και εμείς οι μεγάλοι χρησιμοποιούμε στην καθημερινότητα, όταν συμβαίνουν αυτά τα περιστατικά και ο καθένας κρατάει ότι θέλει. Αντίστοιχα και τα παιδιά μπορούν να κρατήσουν, αλλά επειδή το έζησα ξαναλέω πρόσφατα μπορούν και τα συνδυάζουν.

Ερευνήτρια: Το «πήγε ταξίδι» θα το συνιστούσατε;

Συμμετέχων 16: Το «πήγε ταξίδι», όχι επειδή πηγαίνουμε ταξίδι όλοι, πηγαίνουμε ταξίδι γυρνάμε, ξανά πηγαίνουμε ταξίδι, γυρνάμε, «το πήγε ταξίδι» δεν βοηθάει, γιατί έχει και την προσμονή ότι αυτός που πήγε ταξίδι θα γυρίσει.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε εάν το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού σε περιστατικά απώλειας ενημερώνουν τους παιδαγωγούς και συνεργάζεται για την καλύτερη αντιμετώπιση της απώλειας του παιδιού ή προσπαθούν να κρύψουν παρόμοια περιστατικά από φόβο, ντροπή ή επειδή δεν μπορούν να το διαχειριστούν ούτε οι ίδιοι ως γονείς;

Συμμετέχων 16: Δεν γνωρίζω, αλλά πιστεύω ότι δεν τα κρύβουν. Δεν τα κρύβουν και δεν μπορούν, αλλά δεν πιστεύω ότι υπάρχει αυτό που λέμε φόβος, ντροπή. Όχι, δεν πιστεύω.

Ερευνήτρια: Ως παιδαγωγοί, γνωρίζετε κάποιο εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 16: Γνωρίζω ότι υπάρχουν βιβλία για προσχολική ηλικία. Συγκεκριμένα, δεν μπορώ να πω κάποια, αλλά γνωρίζω ότι υπάρχουν και για αδέρφια και για παππούδες και για ζωάκια.

Ερευνήτρια: Κάποια άλλη δραστηριότητα έχετε να προτείνετε;

Συμμετέχων 16: Όχι. Δεν μου έρχεται στο μυαλό μου.

Ερευνήτρια: Τι γνώμη έχετε για τις Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ); Μπορούν να συμβάλλουν στην κατανόηση της απώλειας στα παιδιά;

Συμμετέχων 16: Θα μπορούσε να συμβάλει όπως και ένα βιβλίο. Χρησιμοποιούμε και αυτό στη δουλειά μας, όπως και το βιβλίο. Γιατί όχι!;

Ερευνήτρια: Ενδιαφέρονται οι γονείς να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς για τον τρόπο που μπορούν να αντιμετωπίσουν μια απώλεια του παιδιού τους;

Συμμετέχων 16: Δεν είμαι σίγουρη. Λυπάμαι δηλαδή που το λέω, αλλά δεν είμαι σίγουρη ότι ενδιαφέρονται.

Ερευνήτρια: Προτιμούν να κρύψουν καταστάσεις ή δεν θέλουν την γνώμη σας;

Συμμετέχων 16: Α να εμπλέξουν...Νόμιζα να επιλέξουν... αν ενδιαφέρονται οι γονείς να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς; Όχι, νομίζω ότι προτιμούν οι ίδιοι να το διαχειριστούν, έτσι όπως εκείνοι πιστεύουν και μπορούν να υποστηρίξουν κιόλας.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι οι γνώσεις και οι εμπειρίες σας σχετικά με τη διαχείριση του πένθους ή της απώλειας μικρών παιδιών είναι αρκετές για να σχεδιάσετε παιδαγωγικές δραστηριότητες, ώστε να μπορέσετε να διαχειριστείτε περιστατικά πένθος στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 16: Όχι, δεν θεωρώ ότι είναι αρκετές. Τίποτα δεν είναι αρκετό ποτέ. Και επειδή είναι ένα δύσκολο θέμα, επειδή είπαμε ότι ο καθένας το διαχειρίζεται διαφορετικά το πένθος του και με τους γονείς που θέλουν να έχουν εκείνοι τον έλεγχο. Όχι, δεν θα.. δεν θα το έκανα εύκολα και δεν θεωρώ ότι έχω την εμπειρία και την ικανότητα αυτή τη στιγμή.

Ερευνήτρια: Θα παρακολουθούσατε κάποια σχετική επιμόρφωση επί του θέματος και αν ναι, πιστεύετε ότι θα σας βοηθούσε;

Συμμετέχων 16: Εννοείται ότι θα παρακολουθούσα γιατί οτιδήποτε, οποιαδήποτε επιμόρφωση και να παρακολουθήσουμε σίγουρα μας βοηθάει. Μπορεί όχι αυτή τη στιγμή αλλά κάποια στιγμή να το χρειαστούμε. Κάποια στιγμή θα το χρειαστούμε και να το χρησιμοποιήσουμε δηλαδή.

Ερευνήτρια: Θεωρείται ότι υπάρχει κάτι να προσθέσετε για το συγκεκριμένο θέμα;

Συμμετέχων 16: Όχι, δεν έχω κάτι να προσθέσω, εκτός αν θέλετε εσείς να ρωτήσετε.

Ερευνήτρια: Όχι. Σας ευχαριστώ πάρα πολύ για το χρόνο σας!

Συμμετέχων 16: Και γω σας ευχαριστώ πάρα πολύ! Να είσαι καλά. Καλή συνέχεια!

Συμμετέχων 17 (Σ17)

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΑ - ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΠΡΟΦΙΛ

Φύλο: Γυναίκα

Ηλικία: 54

Εμπειρία σε έτη: 25

Μορφωτικό επίπεδο: Παιδαγωγός πρώιμης παιδικής ηλικίας με ειδικότητα Π.Ε.

Τόπος εργασίας: Δημοτικός Βρεφονηπιακός σταθμός

Ερευνήτρια: Καλησπέρα σας!

Συμμετέχων 17: Καλησπέρα!

Ερευνήτρια: Έχετε ενημερωθεί αναλυτικά για το σκοπό της έρευνας και τον εθελοντικό χαρακτήρα της συμμετοχής σας, καθώς έχετε συναινέσει στην έρευνα για την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων (δημογραφικά χαρακτηριστικά), καθώς έχει τονιστεί το δικαίωμα άρνησης ή ανάκλησης της απόφασής σας για συμμετοχή στην έρευνα ανά πάσα στιγμή. Η συνέντευξη θα πραγματοποιηθεί ανώνυμα και θα υπάρχει κωδικοποίηση. Τα δεδομένα θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για τους στόχους της έρευνας. Ο χρόνος που απαιτείται για τη διεξαγωγή της συνέντευξης, η οποία περιλαμβάνει 15 ερωτήσεις (ανοιχτού τύπου), δεν υπερβαίνει τα 25 λεπτά. Σας ευχαριστώ εκ των προτέρων για τη συνεργασία σας! Συμφωνείτε να ξεκινήσουμε και να καταγράψω τη συνομιλία μας;

Συμμετέχων 17: Βεβαίως.

Ερευνήτρια: Με τον όρο πένθος εννοούμε το σύνολο των εκδηλώσεων που ακολουθούν μετά τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου, κατοικίδιου ή άλλη ισχυρή απώλεια, όπως το διαζύγιο των γονέων. Αυτές οι εκδηλώσεις είναι ψυχολογικές συναισθηματικές σωματικές και κοινωνικές. Ως παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, χρειάστηκε να διαχειριστείτε κάποιο περιστατικό πένθους στην προσχολική τάξη; Αν ναι, τι αφορούσε το συγκεκριμένο πένθος;

Συμμετέχων 17: Εεεε... έχει χρειαστεί αρκετές φορές. Περισσότερες φορές είναι το διαζύγιο των γονέων και θάνατος, κάποιος στο οικογενειακό περιβάλλον.

Ερευνήτρια: Καταφέρατε να το διαχειριστείτε;

Συμμετέχων 17: Ναι.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε τα στάδια του πένθους; Αν ναι, αναφέρετε όσα γνωρίζετε.

Συμμετέχων 17: Γνωρίζω ότι είναι ...πως λειτουργεί ένα παιδί. Θα σας πω ότι αυτά που είναι ή αυτά που έχω διαβάσει, τι ενδιαφέρει να πω;

Ερευνήτρια: Αριθμητικά και ποια είναι.

Συμμετέχων 17: Η άρνηση, ο θυμός, η διαπραγμάτευση, η αποδοχή και τελικά ο θρήνος.

Ερευνήτρια: Ωραία! Ποιες συνθήκες πιστεύεται ότι βοηθούν ένα παιδί, ώστε να έχει τη δυνατότητα να πενθήσει με τον ενδεδειγμένο τρόπο, είτε μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον είτε στο σχολικό;

Συμμετέχων 17: Καταρχήν η σωστή αντιμετώπιση από τους ενήλικες πρέπει να έχει στήριξη, πρέπει να παίρνει σωστές αποφάσεις εεε.. απαντήσεις συγγνώμη σε ότι ρωτήσει δεν πρέπει να του λέμε ψέματα και να το ενθαρρύνουμε να εκφράζει τα συναισθήματα του.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι πρέπει οι γονείς του παιδιού να εξηγήσουν και να πούνε την αλήθεια σε ένα παιδί για τον θάνατο κάποιου αγαπημένου προσώπου; Αν ναι, γιατί το θεωρείτε σωστό;

Συμμετέχων 17: Ε, πιστεύω πως ναι, γιατί και το παιδί πρέπει να γνωρίζει αυτή την κατάσταση, ώστε να από... να πάρει απόφαση και να αποδεχτεί τις νέες συνθήκες που θα δημιουργηθούν στο οικογενειακό του περιβάλλον.

Ερευνήτρια: Με ποιους τρόπους θεωρείτε ότι επιτυγχάνεται η στήριξη του παιδιού προσχολικής ηλικίας που πενθεί; Πώς μπορεί να βοηθήσει ο παιδαγωγός;

Συμμετέχων 17: Εφόσον το παιδί του ανοιχτεί, να συζητήσει όσο μπορεί μαζί του και να του εξηγήσει ή να απαντά σε όποια απορία εκείνο το εκφράζει. Και βέβαια να προσπαθεί να το προσέξει, ας πούμε λίγο παραπάνω, για να μπορέσει να νιώσει ότι το φροντίζει ιδιαίτερα και να ανοιχτεί ακόμα περισσότερο.

Ερευνήτρια: Ωραία! Από την εμπειρία σας για ποιο λόγο πιστεύετε ότι οι συνάδελφοί σας παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, δυσκολεύονται να θίξουν ζητήματα πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 17: Εεεε... νομίζω ότι δεν ξέρουν πώς να το αντιμετωπίσουν, εμπλέκουν και τα δικά τους συναισθήματα μέσα σε αυτό και πιθανόν και οι ίδιες να μην έχουν εξοικειωθεί τόσο πολύ με κάτι τέτοιο.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε σωστό οι παιδαγωγοί να εξηγούν στα παιδιά, εφόσον ερωτηθούν για διαδικασίες, όπως αυτή της κηδείας και ταφής; Πιστεύετε ότι πρέπει να πηγαίνουν τα παιδιά στις κηδείες ή είναι κάτι απαγορευτικό;

Συμμετέχων 17: Νομίζω ότι με πολύ απλά λόγια μπορούν να εξηγήσουν αυτή τη διαδικασία και όχι βέβαια με εντός εισαγωγικών με μακάβριες περιγραφές, αλλά πολύ απλά να εξηγήσουν τι συμβαίνει, όταν τελειώνει η ζωή κάποιου ή σε περίπτωση διαζυγίου ααα ναι, μιλάμε για θάνατο! Ωραία και θεωρώ ότι στις κηδείες δεν πρέπει να πηγαίνουν τα παιδιά σε τόσο μικρή ηλικία, γιατί

θα πρέπει να έχουν μια καλή εικόνα του αγαπημένου τους προσώπου ας πούμε και βέβαια εξαρτάται και τι κηδεία είναι ...υπάρχουν κηδείες και κηδείες...Ναι και πόσο υπάρχουν και...κηδείες και κηδείες, ας πούμε, είναι εντελώς διαφορετικό να πεθάνει ένας παππούς 100 χρονών και εντελώς διαφορετικό να πεθάνει ένας πολύ νέος άνθρωπος. Θα είναι και οι συνθήκες στην κηδεία και στην ταφή διαφορετικές.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι οι εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος» είναι απαγορευτικές για να εκφράσουν οι παιδαγωγοί την απώλεια για ένα παιδί; Θα προτιμούσατε εκφράσεις όπως «έφυγε», «κοιμήθηκε», «έκλεισε τα μάτια», «πήγε ταξίδι», «πήγε στον ουρανό. Τον / την πήρε ο Θεούλης κοντά του»;

Συμμετέχων 17: Αυτό νομίζω θα πρέπει να εξαρτηθεί και από τη συνεργασία που έχεις με τους γονείς του παιδιού και θα πρέπει να το αντιμετωπίζεις το ζήτημα συλλογικά. Δηλαδή αν εκείνοι το έχουν πει κάποια πράγματα και σε έχουν ενημερώσει για αυτά πρέπει και εσύ, ο παιδαγωγός, με το δικό του τρόπο να αποδεχτεί αυτά που έχουν πει οι γονείς και να τα εξηγήσει, όσο καλύτερα μπορεί στο παιδί.

Ερευνήτρια: Θα χρησιμοποιούσατε τις εκφράσεις αυτές όλες ή κάποιες συγκεκριμένες από αυτές που αναφέρω;

Συμμετέχων 17: Ε όχι, θα χρησιμοποιούσα ίσως μόνο το «πήγε στον ουρανό, κοντά στο Θεούλη» ας πούμε μόνο αυτό, γιατί οι υπόλοιπες εκφράσεις νομίζω πως δεν μπορεί να καταλάβει το παιδί τη μονιμότητα αυτής της κατάστασης και του δίνει ελπίδα ότι κάποια στιγμή θα ξαναέρθει, αν το πεις «κοιμήθηκε» ή «έκλεισε τα μάτια».

Ερευνήτρια: Θα χρησιμοποιούσατε την έκφραση, «πέθανε» ή «θάνατος»;

Συμμετέχων 17: Εεεε... εάν μου την έλεγε και το παιδί, ναι διαφορετικά όχι.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε αν το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού σε περιστατικά απώλειας ενημερώνουν τους παιδαγωγούς και συνεργάζεται για την καλύτερη αντιμετώπιση της απώλειας του παιδιού ή προσπαθούν να κρύψουν παρόμοια περιστατικά από φόβο, ντροπή ή επειδή δεν μπορούν να τα διαχειριστούν ούτε οι ίδιοι ως γονείς;

Συμμετέχων 17: Μιλάμε μόνο για θάνατο ή όπως είπαμε στην αρχή για διαζύγιο ή άλλες απώλειες;

Ερευνήτρια: Και για τα δύο ότι πιστεύετε εσείς.

Συμμετέχων 17: Πιστεύω ότι ανάλογα το συμβάν αν πρόκειται για θάνατο σίγουρο θα ενημερώσουν. Εάν όμως πρόκειται για κάποιο διαζύγιο θα αποφύγουν να ενημερώσουν. Εεεε... Μπορώ να πω και κάτι από προσωπική μου εμπειρία;

Ερευνήτρια: Βεβαίως.

Συμμετέχων 17: Δηλαδή πολλοί αυτή τη φετινή χρονιά στο σχολείο που δουλεύω... έτυχε ένα παιδάκι να αλλάξει μετά τα Χριστούγεννα εντελώς τη συμπεριφορά του δεν ήθελε να έρχεται,

αντιδρούσε, έκλαιγε και λοιπά... Καθημερινά συζητούσαμε σχεδόν με τη μαμά τι συμβαίνει. Μας έλεγε κάτι στο σχολείο το ενοχλεί, το χτύπησε παιδάκι, το έκανε.. και αφού η κατάσταση προχώρησε πάρα πολύ μας είπε η μαμά ότι από τότε που άρχισε το παιδί να έχει τα προβλήματα, έχει χωρίσει με τον μπαμπά, αλλά δεν το θεωρούσε σημαντικό, ώστε να μας ενημερώσει.

Ερευνήτρια: Κατάλαβα. Ως παιδαγωγοί γνωρίζετε κάποιο εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 17: Όχι, δεν έχω χρησιμοποιήσει, δεν γνωρίζω.

Ερευνήτρια: Τι γνώμη έχετε για τις Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ); Μπορούν να συμβάλουν στην κατανόηση της απώλειας στα παιδιά;

Συμμετέχων 17: Νομίζω πως ναι, θα ήταν κάτι πολύ χρήσιμο, γιατί και οι παιδαγωγοί θα μπορούσαν να κατατοπιστούν καλύτερα, ώστε να βοηθήσουν όσο το δυνατόν καλύτερα τα παιδιά.

Ερευνήτρια: Ενδιαφέρονται οι γονείς να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς για τον τρόπο που μπορούν να αντιμετωπίσουν μια απώλεια του παιδιού τους;

Συμμετέχων 17: Όπως είπα και πριν ανάλογα το περιστατικό, σε κάποιες περιπτώσεις ναι, αλλά σε κάποιες περιπτώσεις όχι.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι οι γνώσεις και η εμπειρία σας σχετικά με τη διαχείριση του πένθους / της απώλειας μικρών παιδιών είναι αρκετές για να σχεδιάσετε παιδαγωγικές δραστηριότητες, ώστε να μπορέσετε να διαχειριστείτε περιστατικά πένθος στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 17: Νομίζω πως ναι.

Ερευνήτρια: Ωραία! Θα παρακολουθούσατε κάποια σχετική επιμόρφωση επί του θέματος και αν ναι, πιστεύετε ότι θα σας βοηθούσε;

Συμμετέχων 17: Σίγουρα θα παρακολουθούσα κάποια επιμόρφωση πάντα κάθε τι που μαθαίνεις είναι καλό και ίσως με κάποιες νέες πρακτικές να μπορούσα και να χειριστώ κάποιες καταστάσεις καλύτερα και να μην έχω και αυτή τη ψυχολογική φόρτιση που μου συμβαίνει κάθε φορά που έχω να διαχειριστώ κάτι τέτοιο.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι υπάρχει κάτι να προσθέσετε για το συγκεκριμένο θέμα;

Συμμετέχων 17: Όχι.

Ερευνήτρια: Σας ευχαριστώ πάρα πολύ για το χρόνο σας!

Συμμετέχων 17: Και εγώ σ' ευχαριστώ!

Ερευνήτρια: Καλό σας απόγευμα!

Συμμετέχων 17: Επίσης... επίσης! Γεια σου!

Ερευνήτρια: Γεια σας!

Συμμετέχων 18 (Σ18)

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΑ - ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΠΡΟΦΙΛ

Φύλο: Γυναίκα

Ηλικία: 42

Εμπειρία σε έτη:17

Μορφωτικό επίπεδο: Παιδαγωγός Πρώιμης Παιδικής Ηλικίας ΔΕ

Τόπος εργασίας: Δημοτικός Βρεφονηπιακός σταθμός

Ερευνήτρια: Καλημέρα σας!

Συμμετέχων 18: Καλημέρα!

Ερευνήτρια: Έχετε ενημερωθεί αναλυτικά για το σκοπό της έρευνας και τον εθελοντικό χαρακτήρα της συμμετοχής σας, καθώς έχετε συναινέσει στην έρευνα για την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων (δημογραφικά χαρακτηριστικά), καθώς έχει τονιστεί το δικαίωμα άρνησης ή ανάκλησης της απόφασής σας για συμμετοχή στην έρευνα ανά πάσα στιγμή. Η συνέντευξη θα πραγματοποιηθεί ανώνυμα και θα υπάρχει κωδικοποίηση και τα δεδομένα θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για τους στόχους της έρευνας. Ο χρόνος που απαιτείται για τη διεξαγωγή της συνέντευξης, η οποία περιλαμβάνει 15 ερωτήσεις (ανοιχτού τύπου), δεν υπερβαίνει τα 25 λεπτά. Σας ευχαριστώ εκ των προτέρων για τη συνεργασία σας! Συμφωνείτε να ξεκινήσουμε και να καταγράψω τη συνομιλία μας;

Συμμετέχων 18: Ναι, ναι.

Ερευνήτρια: Με τον όρο πένθος εννοούμε το σύνολο των εκδηλώσεων που ακολουθούν μετά τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου, κατοικίδιου ή άλλη ισχυρή απώλεια, όπως το διαζύγιο των γονέων. Αυτές οι εκδηλώσεις είναι ψυχολογικές συναισθηματικές, σωματικές και κοινωνικές. Ως παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, χρειάστηκε να διαχειριστείτε κάποιο περιστατικό πένθους στην προσχολική τάξη; Αν ναι, τι αφορούσε το συγκεκριμένο πένθος;

Συμμετέχων 18: Ε όχι, δεν είχε χρειαστεί ποτέ.

Ερευνήτρια: Ούτε κάποιο διαζύγιο;

Συμμετέχων 18: Όχι, δεν είχε τύχει.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε τα στάδια του πένθους; Αν ναι, αναφέρετε όσα γνωρίζετε.

Συμμετέχων 18: Νομίζω είναι η άρνηση, ο θυμός, εεε...τώρα δεν θυμάμαι τα επόμενα... το τελευταίο είναι η αποδοχή.

Ερευνήτρια: Ποιες συνθήκες πιστεύεται ότι βοηθούν ένα παιδί, ώστε να έχει τη δυνατότητα να πενήσει με τον ενδεδειγμένο τρόπο, είτε μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον είτε στο σχολικό;

Συμμετέχων 18: Εεεεε... σίγουρα.... εννοείτε δηλαδή πως θα βοηθήσει ένα παιδί να ανταπεξέλθει σε ένα πένθος;

Ερευνήτρια: Ναι.

Συμμετέχων 18: Σίγουρα να αλλάζει κάποιες παραστάσεις ή συζήτηση εεε... αυτά. Τώρα σε οικογενειακό περιβάλλον πάλι η συζήτηση μέσα στην οικογένεια και αυτά τώρα δεν ξέρω κάτι άλλο.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι πρέπει οι γονείς του παιδιού να εξηγήσουν και να πούνε την αλήθεια σε ένα παιδί για τον θάνατο κάποιου αγαπημένου προσώπου; Αν ναι, γιατί το θεωρείτε σωστό;

Συμμετέχων 18: Ναι, πιστεύω ότι πρέπει να λέμε την αλήθεια εεεε....και πρέπει να εξηγήσουμε... εεε... Τι έχει συμβεί σε ένα παιδί, αναφερόμενη δηλαδή στο θάνατο κάποιου προσώπου και θεωρώ αυτό σωστό, γιατί έτσι το παιδί αντιλαμβάνεται καλύτερα εεεε... τα γεγονότα που συμβαίνουν μέσα στη ζωή. Βέβαια δεν θα το εξηγήσουμε με έναν απότομο τρόπο, ανάλογα με την ηλικία του κάθε παιδιού είτε προσχολικής είτε λίγο πιο μετά νηπιακής, είτε παιδικής ηλικίας, ανάλογα με την ηλικία του παιδιού θα μπορέσουμε να του εξηγήσουμε με εύκολο τρόπο τι έχει συμβεί, αλλά ναι, πιστεύω ότι πρέπει να λέμε την αλήθεια.

Ερευνήτρια: Με ποιους τρόπους θεωρείτε ότι επιτυγχάνεται η στήριξη του παιδιού προσχολικής ηλικίας που πενθεί; Πώς μπορεί να βοηθήσει ο παιδαγωγός;

Συμμετέχων 18: Σίγουρα η ψυχολογική υποστήριξη πρέπει να υπάρχει και από τον γονέα, αλλά και από το παιδί και από τον παιδαγωγό, δηλαδή αν δούμε κάποια στιγμή το παιδί να μην μπορεί να συμμετέχει λόγω πένθους, λόγω ψυχολογικής κατάστασης μέσα στο τμήμα. Σίγουρα θα πρέπει να το βοηθήσουμε να του εξηγήσουμε ότι πρέπει να ενταχθεί μέσα στο σύνολο, πρέπει να συνεχίσει να κάνει τις δραστηριότητες που έπρεπε να κάνει, που κάνουμε μέσα στο σχολείο και έτσι πρέπει να... για να το στηρίξουμε και για να μπορέσει και το παιδί να... να... ξεφύγει από αυτή την κατάσταση, να μην είναι δηλαδή συνέχεια σε ένα πένθος, να μην υπάρχει κατάθλιψη, να μην υπάρχουν όλα αυτά.

Ερευνήτρια: Από την εμπειρία σας για ποιο λόγο πιστεύετε ότι οι συνάδελφοί σας παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, δυσκολεύονται να θίξουν ζητήματα πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 18: Δε μου έχει τύχει να δυσκολεύονται να θίξουν τέτοια ζητήματα, οπότε δεν το ξέρω αυτό, δηλαδή σε άλλες περιπτώσεις σε άλλες τάξεις που είχε συμβεί όχι σε δικό μου τμήμα σε άλλες τάξεις που είχε συμβεί το είχαν διαχειριστεί κανονικά, είτε με διαζύγιο είτε με πένθος. Ναι, οπότε δεν μου είχε τύχει να δυσκολευτεί κάποιος παιδαγωγός να θίξει το θέμα του πένθους.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε σωστό οι παιδαγωγοί να εξηγούν στα παιδιά, εφόσον ερωτηθούν για διαδικασίες, όπως αυτή της κηδείας και ταφής; Πιστεύετε ότι πρέπει να πηγαίνουν τα παιδιά στις κηδείες ή είναι κάτι απαγορευτικό;

Συμμετέχων 18: Εγώ πιστεύω ότι είναι θέμα της ιδιοσυγκρασίας του παιδιού. Αν το παιδί μπορεί να αντέξει αυτή τη διαδικασία, να πάει στην κηδεία, αν θεωρεί ο γονιός ότι δεν μπορεί, γιατί ο γονιός ξέρει σαφώς καλύτερα το παιδί απ' ότι ο παιδαγωγός, αν θεωρεί ο γονιός ότι δεν θα μπορέσει να αντέξει αυτή τη διαδικασία, καλό είναι να μην πάει και το θέμα είναι και τι θα ζητήσει το παιδί, αν το παιδί ζητήσει να πάει, θα πάει. Συγνώμη κιόλας και πρέπει να εξηγούνε στα παιδιά οι παιδαγωγοί ποια είναι η διαδικασία της ταφής. Εντάξει... με απλά λόγια έτσι, αλλά πρέπει, ναι.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι οι εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος» είναι απαγορευτικές για να εκφράσουν οι παιδαγωγοί, την απώλεια για ένα παιδί; Θα προτιμούσατε εκφράσεις όπως «έφυγε», «κοιμήθηκε», «έκλεισε τα μάτια», «πήγε ταξίδι», «πήγε στον ουρανό. Τον / την πήρε ο Θεούλης κοντά του.»;

Συμμετέχων 18: Κοιτάζτε να δείτε... παλαιότερα και οι παιδαγωγοί δυσκολευόντουσαν να πούνε τις εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος». Τώρα πια πιστεύω ότι σιγά σιγά οι νέοι παιδαγωγοί, επειδή γνωρίζουν μάλλον καλύτερα και επειδή συνήθως ένα διαζύγιο είναι πιο συχνό πλέον στις μέρες μας, εντάξει και σίγουρα και ο θάνατος και ο θάνατος συμβαίνει, σιγά σιγά οι παιδαγωγοί λένε και τις λέξεις «πέθανε» και η λέξη «θάνατος». Παλιότερα, όμως συνήθως χρησιμοποιούσαν τις προηγούμενες λέξεις, οπότε θεωρώ ότι καλό είναι να εκφραζόμαστε με τις σωστές λέξεις.

Ερευνήτρια: Για σας σωστές λέξεις είναι «πέθανε» ή «θάνατος» ή οι υπόλοιπες;

Συμμετέχων 18: Εεεεε... «πέθανε» ή «θάνατος».

Ερευνήτρια: Οπότε ούτε και «το πήγε ταξίδι» θα το συνιστούσατε;

Συμμετέχων 18: Εάν δω ότι ένα παιδί είναι... δυσκολεύεται πάρα πολύ να διαχειριστεί, θα χρησιμοποιήσω και τις άλλες λέξεις. Δεν σημαίνει ότι δεν θα τις χρησιμοποιήσω απλά εεε... θα πω τη λέξη «πέθανε».

Ερευνήτρια: «Το πήγε ταξίδι» θα το λέγατε ή όχι;

Συμμετέχων 18: Δεν ξέρω αν θα έλεγα «τον πήρε ο Θεούλης κοντά του ή πήγε στον ουρανό». Αυτές δεν ξέρω αν θα της έλεγα. Τις υπόλοιπες το «κοιμήθηκε», «το έκλεισε τα μάτια», «το πήγε ταξίδι», θα το έλεγα, ναι.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε αν το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού σε περιστατικά απώλειας ενημερώνουν τους παιδαγωγούς και συνεργάζεται για την καλύτερη αντιμετώπισή της απώλειας του παιδιού ή προσπαθούν να κρύψουν παρόμοια περιστατικά από φόβο, ντροπή ή επειδή δεν μπορούν να τα διαχειριστούν ούτε οι ίδιοι ως γονείς;

Συμμετέχων 18: Πιστεύω ότι κάποιοι γονείς δεν συνεργάζονται με τον παιδαγωγό, δηλαδή υπάρχουν περιπτώσεις που δεν τους λένε καν ή ένα διαζύγιο ή ένα πένθος. Οπότε δεν... δηλαδή έχω ακούσει περιπτώσεις που το μαθαίνουμε μετά από κάποιους μήνες και προφανώς δεν ξέρω λόγο φόβου δεν το γνωρίζω αυτό για ποιο λόγο το κάνουν αυτό οι γονείς.

Ερευνήτρια: Ως παιδαγωγοί γνωρίζετε κάποιο εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 18: Όχι, δεν γνωρίζω.

Ερευνήτρια: Τι γνώμη έχετε για τις Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ); Μπορούν να συμβάλουν στην κατανόηση της απώλειας στα παιδιά;

Συμμετέχων 18: Εννοείται δηλαδή....;

Ερευνήτρια: Κάποιο εκπαιδευτικό πρόγραμμα μέσω υπολογιστή, κάποια δραστηριότητα που να μπορούν να...

Συμμετέχων 18: Όχι δεν το γνωρίζω αυτό.

Ερευνήτρια: Ενδιαφέρονται οι γονείς να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς για τον τρόπο που μπορούν να αντιμετωπίσουν μια απώλεια του παιδιού τους;

Συμμετέχων 18: Κάποιοι γονείς, ναι.

Ερευνήτρια: Θεωρείται ότι οι γνώσεις και η εμπειρία σας σχετικά με τη διαχείριση του πένθους ή της απώλειας μικρών παιδιών είναι αρκετές για να σχεδιάσετε παιδαγωγικές δραστηριότητες, ώστε να μπορέσετε να διαχειριστείτε περιστατικά πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 18: Κοιτάζτε. Εμπειρία δεν έχω, όπως σας είπα σε τέτοιο θέμα ως παιδαγωγός, ως γονέας, ναι, μου είχε τύχει. Εεεε...Τώρα αν μου τύχει ως παιδαγωγός, σίγουρα θα κάτσω να το ψάξω, να βρω κάποιες δραστηριότητες, αλλά δεν γνωρίζω. Όχι γιατί δεν μου είχε τύχει κιόλας, αν μου τύχει σίγουρα θα ψάξω να βρω κάποιες δραστηριότητες, ώστε να μπορώ να διαχειριστώ κάποιο τέτοιο περιστατικό μέσα στην τάξη.

Ερευνήτρια: Θα παρακολουθούσατε κάποια σχετική επιμόρφωση επί του θέματος και αν ναι, πιστεύετε ότι θα σας βοηθούσε;

Συμμετέχων 18: Ναι αν ήξερα... ότι υπάρχει κάποιο... κάποιο... επιμορφωτικό εεε.. κάποια επιμόρφωση σχετική με αυτό το θέμα. Ναι, θα ήθελα και σίγουρα θα βοηθούσε ναι.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι υπάρχει κάτι να προσθέσετε για το συγκεκριμένο θέμα;

Συμμετέχων 18: Όχι.

Ερευνήτρια: Σας ευχαριστώ πάρα πολύ για το χρόνο σας!

Συμμετέχων 18: Και γω σας ευχαριστώ!

Ερευνήτρια: Καλή σας συνέχεια!

Συμμετέχων 19 (Σ19)

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΑ - ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΠΡΟΦΙΛ

Φύλο: Γυναίκα

Ηλικία: 41

Εμπειρία σε έτη: 18

Μορφωτικό επίπεδο: Μεταπτυχιακό και ειδικότητα Παιδαγωγός πρώιμης παιδικής ηλικίας Α.Τ.Ε.Ι.

Τόπος εργασίας: Δημοτικός Βρεφονηπιακός σταθμός

Ερευνήτρια: Καλημέρα σας!

Συμμετέχων 19: Καλημέρα!

Ερευνήτρια: Έχετε ενημερωθεί αναλυτικά για τον σκοπό της έρευνας και τον εθελοντικό χαρακτήρα της συμμετοχής σας, καθώς έχετε συναινέσει στην έρευνα για την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων (δημογραφικά χαρακτηριστικά), καθώς έχει τονιστεί το δικαίωμα άρνησης ή ανάκλησης της απόφασής σας για συμμετοχή στην έρευνα ανά πάσα στιγμή η συνέντευξη θα πραγματοποιηθεί ανώνυμα και θα υπάρχει κωδικοποίηση και τα δεδομένα θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για τους στόχους της έρευνας. Ο χρόνος που απαιτείται για τη διεξαγωγή της συνέντευξης, η οποία περιλαμβάνει 15 ερωτήσεις (ανοικτού τύπου), δεν υπερβαίνει τα 25 λεπτά. Σας ευχαριστώ εκ των προτέρων για τη συνεργασία σας! Συμφωνείτε να ξεκινήσουμε και να καταγράψω τη συνομιλία μας;

Συμμετέχων 19: Βεβαίως συμφωνώ.

Ερευνήτρια: Με τον όρο πένθος, ενώ με το σύνολο των εκδηλώσεων που ακολουθούν μετά τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου, κατοικίδιου ή άλλη ισχυρή απώλεια, όπως το διαζύγιο των γονέων, αυτές οι εκδηλώσεις είναι ψυχολογικές συναισθηματικές, σωματικές και κοινωνικές. Ως παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, χρειάστηκε να διαχειριστείτε κάποιο περιστατικό πένθους στην προσχολική τάξη. Αν ναι, τι αφορούσε το συγκεκριμένο πένθος;

Συμμετέχων 19: Στην εμπειρία που έχω όλα αυτά τα χρόνια έχει τύχει, όχι πολλές, αλλά έχουν τύχει δύο τρεις φορές να διαχειριστούμε κάποιο περιστατικό πένθους, έχει τύχει με διαζύγιο των γονέων και άσχημο διαζύγιο, το οποίο ξαφνικά χώρισαν οι γονείς και αποχωρίστηκε τελείως το παιδάκι από τον ένα γονιό και ήταν μια δύσκολη περίπτωση, αλλά και με αρκετές φορές πάνω από πέντε με θάνατο κάποιου ηλικιωμένου προσώπου της οικογένειας, όπως γιαγιά, γιαγιά και παππούς δεν έχει τύχει να έχω διαχειριστεί θάνατο γονιού, αλλά θάνατο παππού ή γιαγιάς.

Ερευνήτρια: Τα καταφέρατε πιστεύετε στη διαχείριση του πένθους ή του διαζυγίου;

Συμμετέχων 19: Μπορώ να πω την πρώτη φορά ήταν πιο δύσκολο, ειδικά με το διαζύγιο, γιατί ήταν κάτι σε σχέση με το άμεσο περιβάλλον του παιδιού. Ήταν δύσκολη η διαχείριση γιατί υπήρχαν και προβλήματα στη συμπεριφορά του παιδιού. Υπήρχε αλλαγή. Ενώ στον παππού και στη γιαγιά ναι μεν ήταν πιο εύκολο, δεν υπήρχανε εξάρσεις συμπεριφοράς, όμως υπήρχε θλίψη στα παιδάκια. Ναι, ήταν λίγο πιο εύκολο με τον παππού και τη γιαγιά. Το διαζύγιο θεωρώ ήταν λίγο πιο δύσκολο. Ήταν και το πρώτο μου περιστατικό που χρειάστηκε να διαχειριστώ.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε τα στάδια του πένθους; Αν ναι, αναφέρετε όσα γνωρίζετε.

Συμμετέχων 19: Εεεε... στην αρχή είναι το σοκ της απώλειας, είτε αυτό είναι διαζύγιο είτε είναι θάνατος, είτε είναι αποχωρισμός, μετά συνήθως βλέπουμε την άρνηση ειδικά από τα μικρά τα παιδιά, μετά προσπαθούν να διαπραγματευτούν, να έρθει η ισορροπία και στο τέλος, αν τα καταφέρουν και το διαχειριστούν, περνάμε στην αποδοχή.

Ερευνήτρια: Ποιες συνθήκες πιστεύετε ότι βοηθούν ένα παιδί, ώστε να έχει τη δυνατότητα να πενθήσει με τον ενδεδειγμένο τρόπο, είτε μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον είτε στο σχολικό;

Συμμετέχων 19: Ε πάνω από όλα, τα παιδιά, όπως ξέρουμε, σε όλες τις αλλαγές, πρέπει να νιώθουν ότι υπάρχει ασφάλεια, να μην υπάρχουν αλλαγές στο πρόγραμμα, στη ρουτίνα τους, στο καθημερινό πρόγραμμα. Από την ώρα που ξυπνάνε μέχρι την ώρα που κοιμούνται να προσπαθούμε να τους δείξουμε ότι είναι μεν έχει συνέβη αυτό που συνέβη, αλλά δεν έχει αλλάξει η ζωή μας σε όλους τους τομείς να προσπαθήσουμε να τα κάνουμε, να νιώσουν ασφαλή, να μας εμπιστευτούν και να μπορέσουν σιγά σιγά να αποδεχτούν την απώλεια και να πάνε παρακάτω να καταλάβουν ουσιαστικά ότι η απώλεια είναι ένα μέρος της ζωής, ότι θα γίνει, αλλά η ζωή συνεχίζεται, θα πάμε παρακάτω, να μην αναστατωθεί η ζωή τους τόσο πολύ από αυτή την απώλεια. Βέβαια αυτό είναι δύσκολο, ειδικά όταν μιλάμε για ένα διαζύγιο που είναι μέσα στο σπίτι και ξαφνικά αλλάζουν οι ισορροπίες και για τη μητέρα και για τον πατέρα και για τα παιδιά, για όλο το σπίτι είναι δύσκολο, αλλά εμείς αυτό πρέπει να προσπαθήσουμε να διατηρήσουμε μια ισορροπία και να υπάρχει μια ασφάλεια.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι πρέπει οι γονείς του παιδιού να εξηγήσουν και να πουν την αλήθεια σε ένα παιδί για τον θάνατο κάποιου αγαπημένου προσώπου; Αν ναι, γιατί το θεωρείτε σωστό;

Συμμετέχων 19: Τώρα για αυτό δεν μπορώ να σου απαντήσω σίγουρα θεωρώ προσωπικά ότι είναι καλύτερο να εξηγήσουμε και να πούμε την αλήθεια, γιατί όσες φορές έχει τύχει να μην πούνε την αλήθεια μετά η απώλεια είναι χειρότερη, γιατί ουσιαστικά είναι σαν να τους κοροϊδεύεις. Πρέπει να τους πεις την αλήθεια. Θέλει σιγά σιγά να περάσουν όλα τα στάδια του πένθους, ώστε να το αποδεχτούν, αλλά θεωρώ ότι η αλήθεια είναι ότι καλύτερο, γιατί ουσιαστικά τους φέρνεις αντιμέτωπους με την πραγματικότητά της. Σιγά σιγά προσπαθούν να το διαχειριστούν. Δεν είναι μόνο το πένθος στη ζωή, που πρέπει να τους λέμε την αλήθεια, όλα τα πράγματα, θεωρώ ότι πρέπει να του λες την αλήθεια, να τους δώσεις το χώρο τους και τον χρόνο τους, ώστε να το διαχειριστούν και να περάσουν στο επόμενο στάδιο, παρά να λες ψέματα και κάποια στιγμή θα έρθουν πάλι αντιμέτωποι με την αλήθεια και θα είναι πιο δυνατό το σοκ θεωρώ.

Ερευνήτρια: Με ποιους τρόπους θεωρείτε ότι επιτυγχάνεται η στήριξη του παιδιού προσχολικής ηλικίας που πενθεί; Πως μπορεί να βοηθήσει ο παιδαγωγός;

Συμμετέχων 19: Στην προσχολική ηλικία, όπως ξέρουμε, τα παιδιά δένονται πολύ με τους παιδαγωγούς, είναι και αυτός ένας από τους δεσμούς που έχουν, εκτός από την οικογένειά τους και από το συγγενικό και φιλικό περιβάλλον, οπότε θεωρώ ότι όσο μπορούν να το στηρίξουν από το σπίτι του, μπορούμε να το στηρίξουμε και εμείς από το σχολείο, να του δώσουμε αγάπη, να τον φροντίσουμε, να του καλύψουμε τις ερωτήσεις που μπορεί να έχει, είτε συναισθηματικά να είμαστε πιο κοντά του, πιο ανοιχτοί, να μπορούμε να είμαστε δίπλα του, να το ακούσουμε να νιώσει ότι μπορεί να ανοιχτεί σε μας, να συζητήσει για ότι το απασχολεί, γιατί μπορεί, ας πούμε, στο σπίτι να βλέπει τους ανθρώπους που πενθούν και να μην μπορούν να σταθούν δίπλα τους. Πρέπει ο παιδαγωγός που είναι ένα πρόσωπο πιο ανεξάρτητο και δεν συμμετέχει ουσιαστικά στο πένθος, θεωρώ ότι μπορεί η στήριξη του να είναι καθοριστική για ένα παιδάκι, όταν υπάρχει βέβαια και ο δεσμός, έτσι μεταξύ του παιδαγωγού και του παιδιού θεωρώ ότι μπορεί συναισθηματικά να είναι η στήριξη πολύ δυνατή από τον παιδαγωγό.

Ερευνήτρια: Από την εμπειρία σας για ποιο λόγο πιστεύετε ότι οι συνάδελφοί σας παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, δυσκολεύονται να θίξουν ζητήματα πένθος στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 19: Εγώ θα μιλήσω τώρα για μένα εγώ.... Όταν ένας παιδαγωγός δεν έχει λύσει το δικό του θέμα όσον αφορά το πένθος, γιατί και εμείς έχουμε στην οικογένειά μας και στο περιβάλλον μας κληθεί να αντιμετωπίσουμε το πένθος των δικών μας συγγενών και δικές μας απώλειες. Θεωρώ ότι είναι δύσκολο να σταθούμε σε ένα παιδάκι και γι' αυτό καλό είναι είτε να παρέχεται και κάποια συμβουλευτική είτε από ψυχολόγους, να υπάρχουν κάποια σεμινάρια, ώστε να μπορέσουν να βοηθηθούν οι ίδιοι οι παιδαγωγοί με τα δικά τους ζητήματα και αν λύσουν το δικό τους πρόβλημα, τότε είναι πολύ πιο εύκολο να σταθούμε και δίπλα στα παιδιά. Επίσης, θεωρώ ότι δεν υπάρχει η ανάλογη εκπαίδευση, δηλαδή και στις σχολές μας δεν έχουμε την ανάλογη εκπαίδευση, όσον αφορά τέτοια ζητήματα και όσο βλέπουμε είτε αυτό που κληθήκαμε να περάσουμε με το Covid, με τις ασθένειες, τα διαζύγια που έχουνε εκτοξευθεί θα έπρεπε, θεωρώ να υπάρχει συγκεκριμένη εκπαίδευση ως προς και για αυτό το θέμα και γενικότερα για άλλα θέματα που άπτονται του ψυχολογικού ως προς τις παιδαγωγούς, ώστε να μπορέσουν να τα αντιμετωπίσουν εε και πιο σωστά και πιο ολοκληρωμένα, για να μπορούν να σταθούν σωστά δίπλα στα παιδάκια δηλαδή και το πένθος και τα διαζύγια, οι ασθένειες όλα αυτά θεωρώ ότι θέλουν ιδιαίτερη μεταχείριση, που αν υπήρχε μια εκπαίδευση αντίστοιχη θα ήταν για όλους καλύτερα και για τους παιδαγωγούς που καλούνται να λύσουν τέτοια, να σταθούν δίπλα στα παιδιά για τέτοια ζητήματα και δεν έχουν τις γνώσεις και με τα δικά τους θέματα αν τα είχαν λύσει θα ήταν καλύτερο για να σταθούν δίπλα στα παιδιά σε ένα τέτοιο ζήτημα.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε σωστό οι παιδαγωγοί να εξηγούν στα παιδιά, εφόσον ερωτηθούν για διαδικασίες, όπως αυτή της κηδείας και ταφής; Πιστεύετε ότι πρέπει να πηγαίνουν τα παιδιά στις κηδείες ή είναι κάτι απαγορευτικό;

Συμμετέχων 19: Εγώ θεωρώ, όπως είπα και πριν, ότι πρέπει να λέμε την αλήθεια, Ε; Δεν πιστεύω ότι είναι κακό να μιλήσουμε ειδικά για την κηδεία και την ταφή, γιατί και αυτό θα βοηθήσει στην καλύτερη αποδοχή του... της απώλειας. Με την κηδεία έχω ένα θέμα, όσον αφορά τα εθιμοτυπικά της Ελλάδας που υπάρχουν ανοιχτά φέρετρα για οτιδήποτε το οποίο θεωρώ ότι είναι κάτι σοκαριστικό για το παιδί. Και ίσως είναι η εικόνα την οποία το παιδί δεν θα ξεχάσει εύκολα και θα μείνει μια εικόνα, η τελευταία εικόνα του αγαπημένου προσώπου μέσα στο φέρετρο, να το πω κι έτσι θεωρώ ότι θα ήταν καλό να αποφεύγεται κυρίως η κηδεία γι' αυτό το πράγμα, όμως το να συμμετέχουνε στην τελετή να ακούνε ότι θα γίνει αυτό το πράγμα, δηλαδή ότι ο άνθρωπος πέθανε είναι το σώμα του, θα ταφεί, θα πάει στον τάφο. Δεν θεωρώ ότι πρέπει να το κρύβουμε. Απλά λίγο με το εθιμοτυπικό του φέρετρου και του κλάματος και όλο αυτό είναι μια βαριά εμπειρία για τα παιδάκια. Εάν γίνει όλο σε πιο συνθήκες, νορμάλ για ένα παιδάκι, για την ηλικία του και για το τι μπορεί να δεχτεί, γιατί το κάθε παιδάκι όχι το κάθε παιδάκι, τα παιδιά ανάλογα με το στάδιο που βρίσκονται στο εξελικτικό, μπορούν να δεχτούν και συγκεκριμένα πράγματα. Αν είναι κάτι που μπορεί ένα παιδάκι να το δεχτεί, θεωρώ ότι καλό είναι να συμμετέχει στην τελετή, ώστε να γίνει καλύτερα η αποδοχή.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι οι εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος» είναι απαγορευτικές για να εκφράσουν οι παιδαγωγοί την απώλεια για ένα παιδί; Θα προτιμούσατε εκφράσεις όπως «έφυγε», «κοιμήθηκε / έκλεισε τα μάτια», «πήγε ταξίδι», «πήγε στον ουρανό. Τον / την πήρε ο Θεούλης κοντά του»;

Συμμετέχων 19: Και εδώ πάλι θα πω ότι θεωρώ ότι πρέπει να λέμε τα πράγματα όπως είναι. Θεωρώ ότι πρέπει να λέμε «πέθανε», ότι υπάρχει «θάνατος», ότι... αλλά όλα αυτά μέσα από την... τα στάδια, όπως είπαμε του πένθους, δηλαδή πρώτα να εξηγήσουμε να πούμε ότι ας πούμε κάποιος ήταν γέρος και ήρθε η ώρα του και πέθανε για να μην τρομάξει το παιδί και να νομίζει ότι θα πεθάνει η μαμά του θα πεθάνει το ίδιο, δηλαδή να εξηγήσουμε ότι είναι μια εξελικτική διαδικασία ο θάνατος ή ότι προήλθε από ένα συγκεκριμένο πράγμα, ας πούμε από ατύχημα ότι κάτι το προκάλεσε να καταλάβει το παιδί, ότι είναι μέσα στη ζωή είναι ένα... μία φυσιολογική συνθήκη, να μην το αντιμετωπίζουμε και να λέμε ψέματα ότι «κοιμήθηκε» και ότι κοιμήθηκε μετά θα περιμένει το παιδάκι να ξυπνήσει ότι «πήγε ταξίδι», θα περιμένει το παιδάκι να γυρίσει. Θα πηγαίνουν ταξίδι οι γονείς του και το παιδάκι θα νομίζει ότι μπορεί να μην ξανάρθουν ποτέ, δηλαδή ουσιαστικά και εκεί δεν του λέμε την αλήθεια. Ένα ψέμα πάλι του λέμε και ίσως δημιουργήσουμε άλλα ψυχολογικά, δηλαδή θα πηγαίνει. ..Θα φεύγουν οι γονείς του να πάνε στη

δουλειά και θα λείπει μήπως δε γυρίσουν...; Μήπως τους πάρει ο Θεός κοντά του και αυτούς επειδή τους αγαπούσε δηλαδή γι' αυτό το να δημιουργούμε προσδοκίες και ψέματα σε ένα παιδάκι. Θεωρώ ότι δεν είναι σωστό.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε αν το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού σε περιστατικά απώλειας ενημερώνουν τους παιδαγωγούς και συνεργάζεται για την καλύτερη αντιμετώπιση της απώλειας του παιδιού ή προσπαθούν να κρύψουν παρόμοια περιστατικά από φόβο, ντροπή ή επειδή δεν μπορούν να το διαχειριστούν ούτε οι ίδιοι ως γονείς;

Συμμετέχων 19: Θεωρώ ότι και αυτό έχει να κάνει με τους γονείς, δηλαδή ένας γονιός που έχει μέσα του λύσει το πρόβλημα και θέλει να το λύσει και στα παιδιά του θα μεταφέρει την είδησή να το πω και έτσι και στους παιδαγωγούς, ώστε να συνεργαστούν για την καλύτερη αντιμετώπιση. Αν ένα παιδί...εεε ένας γονιός δεν έχει αποδεχτεί..., είναι ακόμα σε σοκ. Δεν έχει φτάσει να αποδεχθεί το θάνατο, την απώλεια, τον χωρισμό δεν θα ενημερώσει συνήθως οι νέοι γονείς ενημερώνουν τους παιδαγωγούς και θέλουν να συνεργαστούν. Και ίσα ίσα που ζητάνε τη στήριξη από τις δασκάλες, πλέον θέλουν να το λύσουν και θέλουν να στηρίξουν τα παιδιά τους, όσο καλύτερα μπορούν.

Ερευνήτρια: Ως παιδαγωγοί, γνωρίζετε κάποιο εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην Απουλία και τη διαχείριση του προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 19: Δεν γνωρίζω κάποιο εκπαιδευτικό υλικό, θα ήθελα να... να έχω κάποιο εκπαιδευτικό υλικό στο οποίο θα πατήσω, ώστε να βοηθηθώ και εγώ για να αντιμετωπίσω καλύτερα κάποια βιβλιαράκια, ίσως που μιλάνε για απώλεια, αλλά μέσα από παραμύθι, γιατί και στα παραμύθια υπάρχουν. Πέθανε η μητριά. Σκοτώθηκε ο βασιλιάς, πέθανε η Χιονάτη, μιλάνε για το θάνατο, δηλαδή ο θάνατος υπάρχει και στα απλά παραμύθια. Υπάρχουν και κάποια.. μικρές ιστοριούλες που μιλάμε για αυτό, αλλά δεν έχω κάποιο συγκεκριμένο εκπαιδευτικό υλικό. Δεν το γνωρίζω, θα ήθελα, αν υπάρχει κάτι, να το ξέρω, ώστε να το χρησιμοποιήσω και εγώ.

Ερευνήτρια: Τι γνώμη έχετε για τις Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ); Μπορούν να συμβάλουν στην κατανόηση της απώλειας στα παιδιά;

Συμμετέχων 19: Θα μπορούσε να συμβάλουν ίσως με κάποια βιντεάκια, να δείχνουν ότι είναι κάποιος άρρωστος και μετά ήρθε ο θάνατος. Δεν ξέρω πώς μπορεί να είναι για να είναι λίγο πιο οπτικοακουστικό, να έρθουν τα παιδιά λίγο πιο κοντά σε αυτό, αλλά ούτε και για αυτό γνωρίζω δηλαδή δεν έχω δει κάτι που... δεν έχει πέσει στην αντίληψή μου κάτι ούτε και έχω χρησιμοποιήσει κάτι στην προσπάθειά μου να στηρίξω κάποιο παιδάκι, που νιώθει... οτιδήποτε. Θα ήθελα να ξέρω όμως και όπως είπα και πριν, η εκπαίδευση ως προς αυτή την κατεύθυνση θα ήταν καλή, γιατί ας πούμε πριν δύο χρόνια κληθήκαμε να αντιμετωπίσουμε τον Covid, στον οποίο πολλοί είχαν χάσει ανθρώπους από το περιβάλλον τους και ήταν τόσο τρομακτικό, το οποίο και εμείς ακόμα δεν

είχαμε... δεν μπορούσαμε να το αντιμετωπίσουμε εμείς οι ίδιοι, όχι να το μιλήσουμε στα παιδάκια, είχαν φοβίες με τις αρρώστιες, καλό θα ήταν δηλαδή τώρα αφού υπάρχει όλο αυτό, να έχουμε μια επιπλέον εκπαίδευση, ώστε να μπορέσουμε και εμείς να βοηθήσουμε πιο σωστά.

Ερευνήτρια: Ενδιαφέρονται οι γονείς να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς για τον τρόπο που μπορούν αντιμετωπίζουν μια απώλεια του παιδιού τους;

Συμμετέχων 19: Σ' εμάς όσες φορές έχει τύχει να έχουμε απώλεια, έχει... έχουν ενδιαφερθεί και έρχονται πολύ άμεσα. Δηλαδή έχει τύχει να πάει να γίνει κάτι το απόγευμα για να πάρουν τηλέφωνο στο σχολείο πρωί πρωί να μην φέρουν το παιδάκι και να πούνε είχαμε αυτό εχθές, πέθανε ο παππούς θέλουμε να το συζητήσουμε να μην έρθει το παιδάκι εκεί, γιατί ερχόταν ο παππούς και το έπαιρνε και να μην του αλλάξουμε τη ρουτίνα του και να δούμε πώς θα το κάνουμε και προσπαθούμε όλοι μαζί από κοινού να έχουμε μια πιο σφαιρική αντιμετώπιση. Εμένα μου δείχνουν ότι θέλουν να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς, ειδικά όταν τις εμπιστεύονται και όταν νιώθουν και ότι υπάρχει δεσμός με τα παιδάκια τους, αλλά και όταν νιώθουν ότι έχουν εμπιστευτεί εκεί τα παιδάκια και είναι και οι παιδαγωγοί, ένα... ένα κομμάτι ουσιαστικά της ζωής των παιδιών τους, όποτε θέλουν να τους εμπλέξουν για να είναι πιο σφαιρική και πιο ολιστική η αντιμετώπιση του πένθους.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι η γνώση και η εμπειρία σας σχετικά με τη διαχείριση του πένθους / της απώλειας μικρών παιδιών είναι αρκετές για να σχεδιάσετε παιδαγωγικές δραστηριότητες, ώστε να μπορέσετε να διαχειριστείτε περιστατικά πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 19: Όχι, δεν θεωρώ ούτε έχω γνώση ούτε ότι έχω εμπειρία όπως είπα και νωρίτερα. Θεωρώ ότι χρειαζόμαστε και εκπαίδευση πάνω σε αυτό δεν νομίζω ότι είναι κάτι εύκολο. Μιλάμε για ψυχολογία παιδιού, μιλάμε για ψυχολογία των παιδαγωγών, δηλαδή θέλει μια πιο σφαιρική εκπαίδευση, η οποία δεν πιστεύω ότι είναι και ..., δηλαδή θέλει σεμινάριο, δεν ξέρω τι μπορεί να είναι αυτό το οποίο θα μας βοηθούσε, δηλαδή θα μπορούσε και ένα σχολείο να γίνει κάτι σαν επιμόρφωση, σαν εκπαίδευση των παιδαγωγών να υπάρχει κουβέντα γύρω από αυτό, να συζητάμε να υπάρχουν απόψεις αυτών που το έχουν αντιμετωπίσει. Να δούμε και πως όταν αντιμετωπίστηκε με το σωστό τρόπο υπήρξε διαφορά στο παιδάκι; Να το δούμε δηλαδή πιο σφαιρικά όλο αυτό δεν έχω ούτε αρκετές γνώσεις, ούτε και εμπειρία. Ελάχιστες εμπειρίες συνέβαινε 5, 6 φορές έχω κληθεί να αντιμετωπίσω, θα ήθελα κάτι περισσότερο οπωσδήποτε.

Ερευνήτρια: Θα παρακολουθούσατε κάποια σχετική επιμόρφωση επί του θέματος και αν ναι, πιστεύετε ότι θα σας βοηθούσε;

Συμμετέχων 19: Βέβαια, βέβαια... θα ήθελα και σχετική επιμόρφωση και σας είπα και ίσως κάποια σεμινάρια δεν το θεωρώ ένα μικρό πράγμα και αυτό θα μας βοηθούσε γενικά για την ψυχολογία των παιδιών, γιατί και τα παιδάκια καλούνται πολλές φορές να χρειάζονται στήριξη και βοήθεια,

είτε είναι ο ερχομός ενός αδερφού, είτε είναι μία εγκυμοσύνη της μητέρας, είτε είναι ένα διαζύγιο, είτε είναι η απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου. Θεωρώ ότι θα έπρεπε να γίνει μια γενικότερη μόρφωση ως προς τα συναισθήματα και την αντιμετώπιση και τη στήριξη των συναισθημάτων των παιδιών. Και για μας δηλαδή εμείς οι ίδιοι πρέπει να μορφωθούμε και να μπορέσουμε να προσφέρουμε το καλύτερο, αλλά και για μας να προσφέρουν επιμόρφωση συγκεκριμένα για την αντιμετώπιση και τη στήριξη αυτών των παιδιών.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι υπάρχει κάτι να προσθέσετε για το συγκεκριμένο θέμα;

Συμμετέχων 19: Όχι. Θεωρώ ότι οι ερωτήσεις σου με καλύψανε, πιο πολύ αυτό να επιμείνω ότι βασιζόμαστε στις δικές μας εμπειρίες και στο αν αυτό που κάνουμε θεωρούμε ότι κάπου βοήθησε. Καλό θα ήταν να έχουμε μια βαθύτερη γνώση και ως προς τα στάδια και ως προς τον τρόπο που θα μπορούσαμε να στηρίζουμε ή αυτές οι ερωτήσεις που μου έκανες αν πρέπει να λέμε «θάνατος» ή αν πρέπει να λέμε ότι «κοιμήθηκε», ή «πήγε ένα ταξίδι», είναι η προσωπική μου εμπειρία, τι είναι καλύτερο. Θα ήθελα να μάθω, τι είναι όντως πιο σωστό γι' αυτή την ηλικία βάση του εξελικτικού σταδίου και της ηλικίας που βρίσκονται τα παιδάκια που απασχολούμε, ώστε να μην κάνουμε κάτι λάθος, το τι πιστεύω εγώ ... ή ότι έχω δει ότι λειτουργεί, δεν σημαίνει ότι είναι και το σωστό. Καλό θα είναι να μάθουμε από τους ειδικούς πώς πρέπει να το αντιμετωπίσουμε, ώστε όλη αυτή τη γνώση που θα πάρουμε να την αξιοποιήσουμε και να είναι το καλύτερο για τα παιδιά η αντιμετώπιση μας, η στήριξή μας και όλη αυτή η διαχείριση του πένθους.

Ερευνήτρια: Σας ευχαριστώ πάρα πολύ για το χρόνο σας. Καλή σας συνέχεια!

Συμμετέχων 19: Ευχαριστώ.

Συμμετέχων 20 (Σ 20)

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΑ - ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΠΡΟΦΙΛ

Φύλο: Γυναίκα

Ηλικία: 46

Εμπειρία σε έτη: 12

Μορφωτικό επίπεδο: Παιδαγωγός Πρώιμης Παιδικής Ηλικίας ΔΕ

Τόπος εργασίας: Δημοτικός Βρεφονηπιακός σταθμός

Ερευνήτρια: Καλημέρα σας!

Συμμετέχων 20: Καλημέρα!

Ερευνήτρια: Έχετε ενημερωθεί αναλυτικά για το σκοπό της έρευνας και τον εθελοντικό χαρακτήρα της συμμετοχής σας, καθώς έχετε συναινέσει στην έρευνα για την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων (δημογραφικά χαρακτηριστικά), καθώς έχει τονιστεί το δικαίωμα άρνησης

ή ανάκλησης της απόφασης για συμμετοχή στην έρευνα ανά πάσα στιγμή. Η συνέντευξη θα πραγματοποιηθεί ανώνυμα και θα υπάρχει κωδικοποίηση. Τα δεδομένα θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για τους σκοπούς της έρευνας. Ο χρόνος που απαιτείται για τη διεξαγωγή της συνέντευξης, η οποία περιλαμβάνει 15 ερωτήσεις (ανοιχτού τύπου), δεν υπερβαίνει τα 25 λεπτά. Σας ευχαριστώ εκ των προτέρων για τη συνεργασία σας, συμφωνείτε να ξεκινήσουμε και να καταγράψω τη συνομιλία μας;

Συμμετέχων 20: Ναι.

Ερευνήτρια: Με τον όρο πένθος εννοούμε το σύνολο των εκδηλώσεων που ακολουθούν μετά τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου, κατοικίδιου ή άλλη ισχυρή απώλεια, όπως το διαζύγιο των γονέων. Αυτές οι εκδηλώσεις είναι ψυχολογικές συναισθηματικές, σωματικές και κοινωνικές. Ως παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας χρειάστηκε να διαχειριστείτε κάποιο περιστατικό πένθους στην προσχολική τάξη. Αν ναι, τι αφορούσε το συγκεκριμένο πένθος;

Συμμετέχων 20: Εεεε... Ναι, χρειάστηκε να διαχειριστούμε. Εεε...Ήταν ένα... το συγκεκριμένο πένθος αφορούσε την απώλεια ενός πατέρα.

Ερευνήτρια: Καταφέρατε να το διαχειριστείτε;

Συμμετέχων 20: Ναι.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε τα στάδια του πένθους; Αν ναι, αναφέρετε όσα γνωρίζετε.

Συμμετέχων 20: Ναι, τα στάδια του πένθους είναι η άρνηση του συμβάντος, ο θυμός, η κατάθλιψη και η αποδοχή.

Ερευνήτρια: Ωραία, ποιες συνθήκες πιστεύεται ότι βοηθούν ένα παιδί, ώστε να έχει τη δυνατότητα να πενθήσει με τον ενδεδειγμένο τρόπο, είτε μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον είτε στο σχολικό;

Συμμετέχων 20: Εντάξει, ενημερώνουμε το παιδί για αυτό που έχει συμβεί. Και του λέμε την αλήθεια. Ναι, δεν του κρύβουμε το συμβάν και χωρίς πολλές λεπτομέρειες και αναλύσεις.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι πρέπει οι γονείς του παιδιού να εξηγήσουν και να πούνε την αλήθεια σε ένα παιδί για τον θάνατο κάποιου αγαπημένου προσώπου; Αν ναι, γιατί το θεωρείτε σωστό;

Συμμετέχων 20: Ναι, γιατί το παιδί πρέπει να γνωρίζει, αλλιώς βρίσκεται και σε σύγχυση.

Ερευνήτρια: Οπότε πιστεύετε ότι πρέπει να λένε την αλήθεια;

Συμμετέχων 20: Ναι, ναι πρέπει να λένε την αλήθεια.

Ερευνήτρια: Με ποιους τρόπους θεωρείτε ότι επιτυγχάνεται η στήριξη του παιδιού προσχολικής ηλικίας που πενθεί; Πώς μπορεί να βοηθήσει ο παιδαγωγός;

Συμμετέχων 20: Να ακούσουμε, να καταλάβουμε τον παιδί σε αυτά που μας λέει και να το υποστηρίξουμε. Να του δώσουμε τη δυνατότητα να επεξεργαστεί τα συναισθήματά του. Εεεεε...

Ερευνήτρια: Ωραία! Από την εμπειρία σας για ποιο λόγο πιστεύετε ότι οι συνάδελφοί σας παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, δυσκολεύονται να θίξουν ζητήματα πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 20: Συνήθως δεν υπάρχει κατάλληλη ενημέρωση. Και υπάρχει και προκατάληψη και η δυσκολία στην έκφραση των παιδαγωγών για να πούμε κάτι τέτοιο.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε σωστό οι παιδαγωγοί να εξηγούν στα παιδιά, εφόσον ερωτηθούν για διαδικασίες όπως αυτή της κηδείας και ταφής; Πιστεύετε ότι πρέπει να πηγαίνουν τα παιδιά στις κηδείες ή είναι κάτι απαγορευτικό;

Συμμετέχων 20: Οι παιδαγωγοί, εφόσον ερωτηθούν, θα πρέπει να εξηγούν στα παιδιά. Και πιστεύω ότι πρέπει να πηγαίνουν τα παιδιά στις κηδείες.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι οι εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος» είναι απαγορευτικές για να εκφράσουν οι παιδαγωγοί την απώλεια για ένα παιδί; Θα προτιμούσατε εκφράσεις, όπως «έφυγε», «κοιμήθηκε», «έκλεισε τα μάτια», «πήγε ταξίδι», «πήγε στον ουρανό. Τον / την πήρε ο Θεούλης κοντά του.»;

Συμμετέχων 20: Εγώ νομίζω ότι θα έπρεπε να χρησιμοποιούνται εκφράσεις «πέθανε» ή «θάνατος», γιατί βοηθάει το παιδί να καταλάβει καλύτερα, εφόσον φυσικά του εξηγήσουμε και να κατανοήσει καλύτερα το συμβάν.

Ερευνήτρια: Οπότε δεν θα προτιμούσατε τις άλλες εκφράσεις;

Συμμετέχων 20: Οπότε δεν θα προτιμούσα τις άλλες εκφράσεις.

Ερευνήτρια: Ούτε το «πήγε ταξίδι»;

Συμμετέχων 20: Όχι γιατί αν του πεις, «πήγε ταξίδι», θα περιμένει κάποια στιγμή να γυρίσει.

Ερευνήτρια: Γνωρίζετε αν το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού σε περιστατικά απώλειας ενημερώνουν τους παιδαγωγούς και συνεργάζεται για την καλύτερη αντιμετώπιση της απώλειας του παιδιού ή προσπαθούν να κρύψουν παρόμοια περιστατικά από φόβο, ντροπή ή επειδή δεν μπορούν να τα διαχειριστούν ούτε οι ίδιοι ως γονείς;

Συμμετέχων 20: Εεεε...Ναι, κάποιοι ενημερώνουν, κάποιοι δεν ενημερώνουν, κάποιοι συνεργάζονται κάποιοι δεν συνεργάζονται.

Ερευνήτρια: Αυτό σε τι οφείλετε πιστεύετε;

Συμμετέχων 20: Εεεε... Νομίζω ότι μπορεί να μη θέλουν να το πούνε το περιστατικό, να το εκφράσουμε στους άλλους.

Ερευνήτρια: Από φόβο, ντροπή, ή δεν μπορούν να το διαχειριστούν πιστεύετε.

Συμμετέχων 20: Επειδή δεν μπορούν να το διαχειριστούν πιστεύω.

Ερευνήτρια: Ως παιδαγωγοί, γνωρίζετε κάποιο εκπαιδευτικό υλικό για την ευαισθητοποίηση στην απώλεια και τη διαχείριση του πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 20: Όχι.

Ερευνήτρια: Τι γνώμη έχετε για τις Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ); Μπορούν να συμβάλουν στην κατανόηση της απώλειας στα παιδιά;

Συμμετέχων 20: Εεεε... Νομίζω ότι μπορούν να συμβάλουν μέσα από εκπαιδευτικά βίντεο για τη διαχείριση συναισθημάτων και δραστηριότητες.

Ερευνήτρια: Ενδιαφέρονται οι γονείς να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς για τον τρόπο που μπορούν να αντιμετωπίσουν μια απώλεια του παιδιού τους;

Συμμετέχων 20: Εεεε... Κάποιοι γονείς ενδιαφέρονται να εμπλέξουν τους παιδαγωγούς για να μπορέσουν να βοηθήσουν το παιδί τους σε αυτήν απώλεια και να μπορέσουν να τη διαχειριστούν. Κάποιοι άλλοι γονείς δεν ενδιαφέρονται νομίζουν ότι είναι δική τους αποκλειστική αρμοδιότητα ή του παιδοψυχολόγου.

Ερευνήτρια: Θεωρείται ότι οι γνώσεις και η εμπειρία σας σχετικά με τη διαχείριση του πένθους της απώλειας μικρών παιδιών είναι αρκετές για να σχεδιάσετε παιδαγωγικές δραστηριότητες, ώστε να μπορέσετε να διαχειριστείτε περιστατικά πένθους στην προσχολική τάξη;

Συμμετέχων 20: Εεεε... όχι, δεν είναι αρκετές. Και θεωρώ ότι αυτό το θέμα θα έπρεπε να το μαθαίνουμε και στη σχολή και γενικώς δεν υπάρχει κάποια έτσι κατάρτιση γύρω από αυτό.

Ερευνήτρια: Θα παρακολουθούσατε κάποια σχετική επιμόρφωση επί του θέματος και αν ναι, πιστεύετε ότι θα σας βοηθούσε;

Συμμετέχων 20: Ε ναι, θα παρακολουθούσα και σίγουρα θα με βοηθούσε.

Ερευνήτρια: Θεωρείτε ότι υπάρχει κάτι να προσθέσετε για το συγκεκριμένο θέμα ή κάποια προσωπική σας εμπειρία αν θέλετε;

Συμμετέχων 20: Όχι.

Ερευνήτρια: Σας ευχαριστώ για το χρόνο σας!

Συμμετέχων 20: Παρακαλώ!

Ερευνήτρια: Γεια σας!

Συμμετέχων 20: Γεια σας!

